

84407(07)

1.16

ВІКТОР КАВА

821(447)06

K12

Ніколи не забудеться

ВІКТОР КАВА

Ніколи не забудеться

ВИБРАНЕ

Повісті, оповідання

Для середнього шкільного віку

Художник

Іван Припцевський

207846 пр.

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД КУЛЬТУРИ
«МІСЬКА БІБЛІОТЕКА
ДЛЯ ДОРОСЛИХ»
КРИВОРІЗЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1987

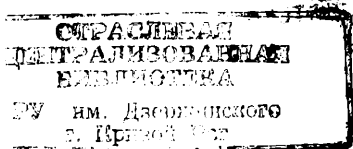
08

Виктор Кава — известный украинский советский писатель, лауреат Республиканской литературной премии имени Леси Украинки. В настоящий сборник вошли его произведения разных лет: остросюжетная повесть «Красная улица» о юном партизанине Спиридоне Гнатюке, увлекательные рассказы о послевоенном детстве и современных школьниках.

Передмова
доктора філологічних наук
В. Г. Дончика

Рецензент
кандидат філологічних наук
К. П. Волинський

028593/1 17
02

ВІРНІСТЬ ДИТИНСТВУ

У творчості письменника завжди два початки. А може, навіть і три. Один — це коли віп з потасмним душевним трепетом взявся за перо й написав свій перший вірш чи оповідання... Другий — коли з'явилася його перша книжка. Ну, а ще один початок — це той, який є у кожного з нас, це наше дитинство, перші кроки і перші враження та спостереження. Це все те, що закладене сім'єю, рідним краєм і його природою, оточенням, школою, учителями, нарешті, самим нашим часом...

Виростає людина, стає робітником, інженером, хліборобом, лікарем, письменником. А те, ким вона стала, багато в чому залежить від людей, серед яких вона росла, в кого навчалася, під чім впливом виховувалася...

Віктор Іванович Кава народився 1 січня 1937 року в селі Поділ Срібнянського району Чернігівської області. Сам він так розповідає про свій край: «Це — південь Чернігівщини, майже Полтавщина. Краєвиди тут справді чарівні: пологі зелені горби, переліски в долинах, тихоплинні, колись чистоводі Удай та Лисогір, добрі, лагідні люди з м'якою вдачею, дуже співучі. Мені досі чується запах м'яти, а ще гіркий, гострий дух тютюну — їх вирощували для прилуцьких фабрик».

Батько й мати Віктора Кави вчителювали, працювали в школах Срібнянщини, зокрема в с. Дігтярі, яке прославили майстрині килимарства та гаптування. Була у малого Віктора й бабуся — одна з тих славних, рідкісних, на жаль, тепер жінок, які знають безліч пісень, приказок, загадок і яким завдячує своїм народженням не один письменник. Книжка, народне слово й пісня, розкішна довколишня природа — ось чим змалку жив майбутній письменник.

Дитинство Віктора Кави припало на час тяжкий і драматичний. Коли йому йшов п'ятий рік, почалася Велика Вітчизняна війна. Батько воював на фронті, а сім'я — мати з малим Віктором, його меншою сестричкою та з бабусяю — пережила надзвичайно тяжкі дні окупації села фашистами, з облавами і розстрілами радянських людей, з холодом і голодом. Коли настав довгожданий день визволення і повернувся з війни батько, Віктор учився в школі. Утверджувалася нова мирна доба, не позбавлена скрути, повоєнних труднощів, однак пройнята радістю,

спрагою до навчання, мрією про майбутнє. Вчився Віктор на відмінно, займався спортом, дописував до стіннівки та райгазети, потайки складав вірші.

Сильні, незабутні враження, винесені з дитинства, робота редактором у видавництві художньої літератури для дітей (нині воно називається «Веселка»), нарешті покликання душі і привели його в дитячу літературу.

1961 року були написані й надруковані в журналі «Дніпро» оповідання Віктора Кави «Жита за хатою», затім — «Гарбузи». Вони з'явилися слідом за його першим друкованим твором — оповіданням «Білі іскри», опублікованим трохи раніше у «Літературній газеті».

А 1963 року з'явилася і перша книжка Віктора Кави — збірка оповідань «Прогуляний день», яку прихильно зустріли і критика, і старші письменники, майстри дитячої літератури Марія Пригара, Наталя Забіла, В. Бичко, Ю. Збанацький. Згодом Віктор Кава, уже визнаний письменник, працюючи завідуючим відділу літератури в журналі «Барвінок», а потім — у комісії Спілки письменників України по роботі з молодими авторами, сам щиро сприятиме появі перших творів і книжок початкуючих літераторів.

Про що ж розповідали перші твори Віктора Кави, якими вони були?

Війна і діти — це провідна тема переважної більшості його ранніх оповідань. Віктор Кава вже з першої книжки засвідчив гостру і чуйну спостережливість у виявленні і розкритті того, яким неймовірно тяжким був тягар воєнного лихоліття, що впав на ще не зміцвілі дитячі плечі, незагартовані юві душі.

Близнюки Микола і Володи — звичайні сільські хлопчики. Їм кортить і побешкетувати, і «повоювати» з будяками, збиваючи їхні наїжачені голови замашними батогами. Та вони вмюють і послухатися мами, допомогти їй. Як сідають за стіл, їм завжди усміхається тато з фотокартки, усміхається ось уже п'ять років: не повернувся з війни батько, лишилась сама фотографія... Мати дивиться не надивиться на двох своїх сипів-соколиків, ловить кожeh рух і усмішку на їхніх обличчях, в яких усе виразніше проступають батькові риси. А коли гляне на фотокартку, їй набігають сльози на очі і тремтять руки...

Знайшли хлопчики у кущах біля залізничного насипу щось схоже на залізну товчачку і давай нею кидати. Коли нарешті Микола поцілів у камінь, сталося непоправне: «товчачка» — граната — вибухнула, і брати загинули. Автор закінчує оповідання на сумній і драматичній ноті: «Неподалік стоїть хата. Вона опустила плечі, вгрузла в землю.

Вусаті колоски заглядають у вікна. Із стіни усміхається круг-

лолиций чоловік у солдатському одязі. Обік нього — два настовбурчені хлопчики.

Усі троє пильно і лагідно дивляться у куток, де не зводить з них очей білоголова бабуся».

Перед нами одна з трагедій війни. Віктор Кава розповів про неї не тільки точно, спостережливо, а й глибоко переживаючи зображувані події, прагнучи до виявлення глибинної правди життя, виголошуючи художній вирок війні, її смертоносним наслідкам.

Не менш хвилююче й оповідання «Гарбузи». Йдеться у ньому про зовсім маленького, мабуть, п'ятирічного хлопчика Вітю, котрий не розлучається з «безкозиркою» — кашкетом, у якого відірвався козирок, про те, як він поїхав з мамою збирати гарбузи. Йому подобається вже сама їзда на безтарці, адже їде він і оглядає з підводи свою вулицю вперше. Вітя маленький, гарбузи великі й важкі, але він розуміє, що має бути помічником матусі. Коли повернеться тато з війни, тоді мама не поситиме гарбузи, «тато візьме в одну руку п'ять, у другу шість» або «зв'яже їх за хвості вірвовкою і одразу всі принесе до во-за», — міркує хлопчик. Вдома їх чекав лист із страшним папірцем-повідомленням, і Вітя, ще не в змозі до кінця усвідомити увесь його лихий зміст, виходить надвір, залазить на лискучі від місячного сніва гарбузи і плачучи звертається до батька: «Таточку, не треба ні олівців, ні цукерок, ні навіть пелютки — тільки приїзди... Ми той папірець сховаємо в погріб і діжкою заставимо...»

Творів, які розповідають про дітей у тяжку пору війни і тонко виявляють їхню психологію, їхнє сприймання тих неприродних для дитинства обставин, ранне дорослішання, зрештою, їхню перемогу над цими обставинами, у доробку Віктора Кави чимало. Це справді одна з його основних, внутрішньо дорогих для письменника тем, і їй він присвятив, крім названих, і оповідання «Гільза на вікні», «Лиха звістка» в першій збірці і багато оповідань та повістей з наступних книжок — «Вечірня телеграма» (1964), «Мені не страшно» (1966), «Червона вулиця» (1969), «Так пахла тиша» (1971), «Маркіян» (1973), «Будь обережна, Марійко!» (1976), «На те літо, після війни» (1979) та інших.

Певен, що більшість із них, а особливо такі, як «Шурко зустрічає батька» і «На те літо після війни», подобаються усім, хто читає їх — і дорослим й школярам. Такі твори мають здатність зачіпати в читачеві душевні струни, пробуджувати в нього добрі почуття. Тут неодмінно зустрінемо одну-другу деталь, яка не може не хвилювати своєю життєвістю, психологічною перекопливістю, і чимало таких епізодів, в яких юні герої

зворушують своєю старанністю, чесністю, дитячим лицарством, умінням уболівати за інших, викликають теплу усмішку своєю чистою безпосередністю й наївністю.

Вітя в «безкозирці», коли мама розгорнула й почала читати батьків лист, нахилився й гукає в папір до тата: «Тато, постріляй фашистів і приїзди!» Ця деталь характерна саме для дітей повоєнного покоління, так звертався до татка «в радіо» маленький Толя з оповідання Петра Панча. А ось ще один хлопчик з оповідання В. Кави «Гільза на вікні». З яким обожненням і радістю розглядає він солдата, що зупинився в них у хаті після визволення од фашистів, як уважно слухає й по-своєму осмислює його розповіді про бій з ворожими танками: «Ось уже третю ніч, тільки заплющу очі, так і лізуть на мене танки... Хоч божу мати пої». Почувши це незрозуміле порівняння, Вітя раптом подумав щось таке, від чого йому стало і страшно і приємно, і він несміливо підійшов до дядька, заходився терти носа кулаками і знепацька навіть для себе випалив:

«— Дядю... я вам... ну, хочете, пісню заспіваю?»

За багатьма змальованими Віктором Кавою хлопчиками й дівчатками воєнних і повоєнних років угадується той особливий час і особлива психологія того часу. Придивіться, прислухайтеся до них, не по літах серйозних, не нап'яканих, які змалку навчилися відмовляти собі багато в чому з того, чого хочеться в дитинстві, і цінувати здобуте власними силами й працею,— придивіться, що вони люблять, що зневажають, чого соромляться, про що мріють, чого прагнуть. Хоч би ось така малеча, як герой з оповідання «Шурко зустрічає батька». Із заздрістю поглядає він на своїх товаришів, до яких повернулися батьки, хто без руки, хто без лівої ноги, хто без правої... Зустрічаючи свого тата, Шурко теж не міг уявити його інакшим, а як побачив цілим і здоровим, то після першого спантеличення зашепотів йому на вухо: «Знаєш, таточку, а це добре, що в тебе і руки цілі, і ноги цілі! Ми з тобою тепер рибу ловитимемо, напередінці бігатимемо, город удвох скопаємо і посадимо, мамі й заступа в руки не дамо...»

...Тільки коли куритимеш, можна, я тобі сірника запалюватиму, наче в тебе руки немає? А то Мишко так задається, так задається...»

Підмітити цю щасливу дитячу скоромовку, проказану батькові на станції, означає справді тонко відчувати психологію дітей. Крім того, твори Віктора Кави засвідчують гостру його пам'ять на все пережите в роки воєнного лихоліття, прозаїк точно доносить і психологічні риси й деталі того часу, і безліч інших конкретних подробиць тодішнього життя. Їх знаходимо у великій кількості в прозі письменників одного з Віктором Ка-

вою покоління — Григора Тютюнника, Євгена Гуцала, Бориса Харчука, Віктора Близнеця, Миколи Вінграновського, Володимира Дрозда,— але автор цієї книжки по-своєму розповідає про те, що зберегла саме його пам'ять.

Читаємо оповідання «На те літо, після війни» і відзначаємо влучні характерні деталі й нюанси, які виразно нагадують воєнне дитинство тих, хто його пережив. Дорослі міркування і мрії Славка, який виїхав з мамою зорати вночі город, сама та трижовка ніч, бомбардування фашистськими літаками станції неподалік, нарешті, дивовижна оранка трофейним конем при світлі розвішаних літаком ламп (в наших місцях їх називали «панікадилами»),— все це написано хвилююче, правдиво.

Точно відтворює прозаїк у багатьох оповіданнях оті довго тамовані «дітьми війни» бажання й спокуси і, в разі їх здійснення, величезну радість, яку не можливо втримати в собі,— хай ідеться про глечик морозива («Ніколи не забудеться»), чи подаровані лижі («Тінь на снігах кучугурах»), чи щось інше. Сьогоднішня дівчора і найскладніші автоматичні іграшки сприймає досить спокійно, а в ті роки ми, сільські діти, збігалися дивитися, як на диво, на калейдоскоп («Калейдоскоп»). Рахувати ми вчилися на паличках, які самі вирізали з лози, чи з молодих гіллячок інших дерев, і часто ці приготування обростали цікавими пригодами й історіями, про одну з яких розповів Віктор Кава («Сто паличок»). Він правдиво описує в оповіданні «Стежка через луки» приготування й переживання малих школярів у перший після визволення навчальний рік: чи буде школа? чи всіх запишуватимуть? як учитись, коли учителів мало, нема ні підручників, ні паперу? Сама тільки думка, що тих, кому не вистачає до семи років кількох місяців, братимуть до школи на наступний рік, позбавляла спокою не одну дитину...

За всіма цими штрихами, деталями, подробицями в оповіданнях Віктора Кави поставала реальна, тяжка й жорстока, але водночас і багата на людську доброту, співчуття, щедрість, великодушність пора незабутніх 40-х років.

Ця ж тема, ці ж ідеї, але вже в широкому, докладнішому розкритті проходять і в кількох повістях прозаїка. Деякі з них, такі, як «Усмішка», «Маркіян», «Між зеленими хмарками», «Тінь на снігах кучугурах» нагадують багато чим оповідання, про які вже була мова; разом з тим точне відображення прикмет воєнного часу, тонке розкриття психології, переживань, особливостей світосприймання дітей, м'яка, людяно-вдумлива тональність поєднуються тут, як правило, з напруженим, близьким до пригодницького сюжетом. У більшості з них розповідь ведеться від першої особи, у повістях «Маркіян» і «Між зеле-

ними хмарками» розповідає дорослий герой, але в центрі подій, звичайно, підліток, хлопчик (дівчатка, на жаль, потрапляють на сторінки книжок Віктора Кави значно рідше). Так чи інакше кожна з названих повістей відкриває нам героя — Миколу («Усмішка»), Маркіяна, Омелька («Між зеленими хмарками»), хлопця-оповідача («Тінь на синіх кучугурах»), щирих, чесних, справжніх юних патріотів, які не зломлися у складний час, все переборолі разом із старшими — своїми мамами, бабусями, дідусями, наслідуючи приклад батьків-фронтовиків чи партизанів. Вони не боялися фашистів, коли переховували або червоний прапор, або галстук, або портрет Леніна, коли допомагали, як могли, «нашим».

Є серед творів Віктора Кави і кілька художньо-документальних повістей із серії «Юні герої», яку випускає видавництво «Веселка». Досить згадати змістовні, художньо переконливі, напружені за сюжетом повісті О. Авраменка «Гінці з неволі», В. Близниця «Паруси над степом», Л. Горлача «Буран», Б. Комара «Поворотний круг» та інші — вже саме усвідомлення того, що борцями проти окупантів, справжніми героями-партизанами і підпільниками стали вчорашні хлоп'яки, які гралися у війну ще зовсім дітьми, не може не хвилювати. Переживали, проймалися хвилюванням, пишучи книжки, вивчаючи життя своїх героїв, згадуючи свої дитячі роки, автори, хвилюються і читачі цих книжок. До таких повістей належить і «Червона вулиця» та «Будь обережна, Марійко!» Віктора Кави.

З середини 60-х років письменник часто їздить на Волинь, відкриває для себе край голубих озер, лісів, непроглядних туманів, зацікавлюється життям його людей, присвячує їм цілий ряд своїх оповідань і повістей. «Червона вулиця» — це широка, докладна розповідь про безстрашного партизанського зв'язкового Спиридона Гнатюка, його ім'я ов'яне легендами, і його носять сьогодні піонерські загони на Волині. Зв'язковою і розвідницею партизанського загону стає і волинська школярка Марійка («Будь обережна, Марійко!»). Про справи інтернаціонального партизанського загону, його відважного командира, славного сина польського народу Юзефа Собесьяка та його зустріч з юним патріотом по боротьбі Миколкою розповідає невелика повість Віктора Кави «Здрастуй, Миколко!».

Сам автор повістей, відзначаючи велику популярність книжок серії «Юні герої» не лише серед радянських читачів, а й читачів багатьох зарубіжних країн, писав, що різні за характерами герої цих книжок схожі між собою великою, непохитною любов'ю до Батьківщини, ненавистю до її ворогів і безмежним бажанням боротися з ними. Вони взяли до рук зброю, а проте всі вони хотіли жити мирно й щасливо, гратися, щодня бачити

батьків, відчувати їхню любов, учитися в школі... «Я написав для цієї серії повість «Червона вулиця» — про юного партизана Спиридона Гнатюка, закатованого гестапівцями в 1943 році. І мене вразило, коли його побратими розповіли про мрію хлопця. Він писав непогані вірші, деякі збереглися в пам'яті його товаришів, і ось коли його запитали, чи хоче він стати після війни поетом, Спиридон замислився і похитав головою: «Ні, я піду на трактор. Скільки треба землі переорати й засіяти, щоб усіх нагодувати...» Я читав усі ці книжки, і в усіх них діти мріють про мир для всіх народів, в ім'я його і кращого життя віддали вони свої юні життя».

Повісті й оповідання Віктора Кави не раз підводять читача до думки про радість і щастя мирного дня, велику силу дружби народів, незламний дух радянських людей, моральну чистоту юного покоління нашої країни. Саме «підводять», а не нав'язують читачеві, автор не проголошує високі ідеї, а показує їх такими, якими вони знаходять вияв у нашому житті.

Так само Віктор Кава у своїх творах про сучасність веде мову з юним читачем про ціну праці, високий авторитет у нашому житті людини-трудівника, про те, як важливо змалку старанно вчитися, про те, що моральне багатство особистості закладається вже в юні літа і тільки на основі таких рис, як працьовитість, наполегливість, вміння дбати про інших. Хіба можна ледарів, пехлюїв, егоїстів назвати духовно красивими людьми? Ні, ніколи.

А ось звичайного хлопця Юрка з маленької повісті «Історія одного велосипеда», який з такими труднощами дістав на горщі в дядька старий, заіржавілий, довший велосипед, з тим чистив і фарбував його, роздобував фару до нього, одне слово, який з куни брукхту виготовував новісінький велосипед, ми встигаємо полюбити, і саме за такі його риси, як працьовитість, настирність, старанність, доброту. За це шанує його і сусіда — шофер дядько Петро. Недарма він запрошує Юрка до себе помічником на час жнив. Мабуть, тому з безумовною симпатією, хоч і намагається приховати її, ставиться до нього і знайома дівчина Тамара...

Про вміння працювати, вміння і бажання вчитися (а навчання — теж праця і теж, як відомо, вимагає старанності й сили волі) ми довідуємося з життєво правдивих, багатих на серйозні і смішні епізоди, точні подробиці, цікаво написаних оповідань Віктора Кави «Як народилася пісня» і «Довга доба».

В них, особливо в творі «Довга доба», ми бачимо дитячі характери, в яких ще примхливо перемішано серйозне й несерйозне, хороше й погане, письменник любить показувати, як часто перемагає це хороше, як борються його, іноді і зовсім

ще малі, герої, щоб здобути перші, хай теж зовсім маленькі, але дуже важливі перемоги над собою, і це прозаїкові часто по-справжньому вдається.

Переборює себе маленький Коля і поночі йде надвір, щоб забрати кульгавенького індичка, який заліз у кущі і тепер жалібно попискував, кликав на допомогу («Мені не страшно»). А школяреві Федорові Сакуну, здавалося, ніколи не позбутися дивної звички реготати на уроці, і його навіть за те прозвали Дурносміхом. А от поставив він за мету виправити свою «нерозумну природу» і домігся свого. І прізвисько буде в нього іншим — можливо, Математик, бо найкраще розв'язує задачі в класі («Дурносміх»). «Убоїськом» називає мати Митька, бо непосидючий, бешкетувати любить, а він, виявляється, може бути і лагідним, і добрим, і сором'язливим, як показав випадок, коли він ненавмисне підбив око сніжкою шестикласниці Ніні («Пиріжок з калиною»).

Стосунки хлопчиків і дівчаток, зображення перших неясних, чистих і щирих, ще не усвідомлюваних, але від того не менш сильних почуттів, Віктор Кава розкриває делікатно, м'яко і правдиво. Це добре засвідчують і твори «Так пахла тиша», «Кохання в шостому «А» та інші.

Чи не найсильніші серед творів Віктора Кави оповідання «Квіти для мам», в якому, до речі, з ніжною увагою розкрито образи дівчаток, та «Іванок». Не просто, буває, складаються стосунки між батьками і дітьми, нелегкі бувають долі у дітей, життя наповнюють далеко не самі радощі — Віктор Кава не обминає в своїй прозі таких життєвих колізій, і головне, в згаданих оповіданнях є високий непідробний драматизм у розкритті вічної, загальнолюдської теми: батьки і діти.

І Тая, що лікується в туберкульозному санаторії, і Іванок вирятовують своїх батьків із ситуації, що здавалися старшим тяжкими й непереможними. Не маючи життєвого досвіду, діти перемагають чуйністю своїх сердець, духовною чистотою, максималізмом, а найбільше своєю любов'ю, сильнішою від усіляких досвідів і ситуацій.

Талант письменника міцніє від книги до книги. Його плідну й самовіддану працю в літературі для дітей гідно вшановано: він лауреат Республіканської літературної премії імені Лесі Українки, відзначений медаллю імені А. Макаренка, орденем «Знак Пошани», іншими урядовими нагородами... Має він і ту високу «відзнаку», про яку мріє кожен письменник: вдячність, визнання читачів, зокрема найвибагливішої і найщирішої їх частини — нашої чудової дівчини.

Віталій Дончик

Частина перша

Гільза на вікні

ЧЕРВОНА ВУЛИЦЯ

(Повість)

СТЕПИ, ЛАНИ МРІЮТЬ

Хтозна-коли під напільним вікном посаджено дуб. Вибрався він розлогий, розкаракуватий. Уже давно зістарився, з-над темно-зеленого цупкого листа каліками вистромлюються сухі гілки, кора взялася глибокими тінявими зморшками. Мучить його безсоння, отож і озивається на найменший подув вітру, буркотить тривожно, ніби вітер повідує йому якусь погану новину, принесену з далекої далечі.

Від його старечого крехкотливого буркотіння рано прокинувся Спиридон. Обережно, щоб не розбудити братів і сестер, виліз з-під шорсткого рядна. Прудкі очі бігають по хаті й зупиняються біля печі. Там уже порасться мати. Підсовує під складені криничкою дрова палахкотливі віхті соломи і, втерши піт з розчервонілого, чогось зажуреного обличчя, іде до столу, береться соковито кришити капусту. А Спиридон тихо сплигує додола, стає навшпиньки й зазирає у піч. Там спалахує справжня битва червоного полум'я і білих дров. Дрова сичать на вогонь, мов гадюки, аж жовта піна виступає на їхніх кінцях. Березова кора згортається, тікає вгору. Вогонь у шпарки між полінами женеться за нею вище й вище, засмажує боки поліна, злизує піну гарячим язиком. І ось уже танцює угорі на полінах, з хрускотом ласуючи корою... А як наївся, то сито загоготів, обігнув челюсть і майнув у димар. Спиридон теж майнув, тільки не в димар, а надвір крізь двері.

— Куди-но ти? — лиш встигла спитати мати.

— Я хутко!..

Повернувся засмучений.

— Гадав побачити, куди гулькнув вогонь, і не увидів. Абись ви не питали, мо' й встиг би... А куди він гулькнув, мамо? Чи не до лісу, щоби палити сосни, як на тім місяці? — притулився до матері, знизу зазирнув їй в обличчя.— То треба його дігнати, а то знов накоїть лиха. Він моцний, я видів у печі!..

— Ой і старуєш ти, Спиридончику. Старик та й годі!.. — мати стурбовано полапала йому голову.— Тобі не

зле? Чи не болить що? У таких, як ти, розумеїв, кажуть люди, вік короткий. Ляж, поспи ще...

Спиридон зиркнув на піл. На його місце скотився Сашко, стяг з Івана рядно. Еге, буде він спати! Казав дід Ковінька, що в молодості треба гуляти, на тому світі відіспаться можна по саме нікуди... Бач, он надворі сонце визирнуло.

Спиридон оббігає навколо хати і потрапляє просто в обійми до сонця. Воно, велике, червоне, простягає до нього з страшеного далека теплі руки-промені, пестить обличчя, босі зарошені ноги. І все оживає, тягнеться до сонця. Соняшник один по одному відліплює жовті пелюстки-вії од кружала й підводить ще сонну важку голову, сміється всіма сірими зубами-насінинами. Картопля підносить до сонця зелені долоньки, показуючи в кожній миготливу краплину. На сухій гілці дуба сидить синичка й, заплющивши очі, ніжно дзвонить у срібний дзвіночок: тень-день, тень-день...

Спиридону аж забракло подиху. Кортіло піднести руки, махнути ними й полетіти-полетіти — над зеленими городами, тихими водами, густими лісами — просто до сонця...

Лиш подумав, а ноги вже прудко затупотіли по стежці. І... зупинилися під розлогою шовковицею. Поруч неї хтось низько нагнувся над грядкою квіток. Катерина?.. Чого вона тут так рано?..

Спантеличений, підступив ближче, став просто за спиною сестри. Вона не бачила. Низько зігнувшись, гладила пальцями жовтогарячі нагідки, бархатисті красолі, колючу троянду. З її очей одна по одній беззвучно капали сльозини...

— Чого ти?.. — тихо, злякано поспитав Спиридон.

Катерина підвела голову, притисла брата до себе.

— Іду я, — гірко зашепотіла, — з подругами в найми... Далеко, відси не видно... Ти ж доглянеш мої квіти?..

— Догляну, — так само пошепки мовив Спиридон. — Я їх щодня полотиму... Нікому не дам рвати... А ти не надовго, еге? Восени повернешся, еге?

Катерина похитала головою:

— Ой надовго, братику, може, й на безвік... Хіба прогодує нас оцей клапот? — махнула рукою на город. — Десять ротів маємо, та вони невдогідь і землю з'їдять...

— А я скоро виросту, зароблю грошей і заберу тебе з наймів! — палко пообіцяв Спиридон.

Катерина мимоволі всміхнулася крізь сльози.

— Ну, час! — почувся раптом батьків голос.

Спиридон хутко озирнувся. Батько стояв коло хати під вишнею і дивився понад ліси, наче видивлявся те «далеко», куди піде Катерина. Катерина поволі рушила до хати. Взяла на порозі торбу з материних рук, зачинила блаженькі ворота...

На вибіленій дощами вулиці лишилися тільки її сліди...

— Ну, малий,— батько взяв Спиридона за вухо,— бери лозину і манджай з Іваном до череди. Будеш замість Катерини корів пасти...

Кінчилась Спиридонова дружба з старим безсонним дубом. Тепер хай шумить удосвіта, хай скрипить своїми покаліченими гілками, хай навіть гуде грізно під натиском бурі — не розбудити йому набіганого за довгий літній день Спиридона. Доводиться матері братися за нього й Івана. Зразу ласкаво просить проснутися, гладить їхні попелясті чуби. Іван невдоволено, наче кіт, мурчить, дригає ногами. А Спиридону мариться, наче то туркоче голуб, наче вітерець діткається його чуба... Зажмурюється й ще глибше пірнає у солодку річку сну. Мати одійде до печі, одсуне від вогню сичливий борщ, скрушно похитає головою й знов підходить до пастухів, надсил підводить їх.

Похитуючись і протираючи неслухняні очі, брати диваються надвір. Забачивши шаплик з водою, Іван зривається з місця, й за мить на Спиридона летить віяло холодних бризок. З несподіванки Спиридон скрикує, а потім кидається крізь віяло вперед, хлюпоче Іванові в обличчя... Коли на лемент вискакує мати, обидва брати геть мокрі, а в шаплику води лишилось на денці...

— Тото босили, тото паливоди! — страмить мати, аж за лозину береться. Спиридон й Іван, хоч і знають, що то мати лише для острашки, про всяк випадок ховаються за ріг хати й винувато визирають звідти.

Коли мати кидає лозину й іде в хату, Іван скоком біжить за нею — він любить хапати гарячі млинці просто із сковороди.

А Спиридон сідає на стару, геть порізану ножем колоду, що на ній батько, гірко чхаючи, кришить тютюн. Його очі широко розплющені, вуха навстіж відтулені.

Село поволі прокидається. Тільки півні вже аж похрипли від крику. Інколи брязне відро біля криниці, подасть голос чиясь нетерпляча корова. Звуки швидко глухнуть в тумані. Село потонуло в ньому, лиш чорно стримлять димарі та тьмяно бовваніють дерева. Туман пливе кудись вулицями, нуртує у дворах, замутнює чисте ранкове небо...

Вони снідають, а Рябуля вже стукає рогами в двері хліва. Коли відчиняють їй, прожогом вилітає. Біжить до воріт так, наче хоче їх перестрибнути, але зупиняється, нетерпляче озирається сизо-голубим оком — пускайте швидше.

Гарно іти ранішньою вулицею. Щохвилини тоншають, прозорішають тіні. Здається, дерева й тини струшують додолу свій нічний темний одяг, і він покірно тоне на білястій вулиці. Десь у верховіттях проснулися перші листочки, їхнє шамотіння невиразне, боязке. Визирнув із воріт кудлатий пес, смачно позіхнув, ковтнувши клубок туману. Подивився на Івана та Спиридона, дружельно махнув їм хвостом. Всі собаки уранці добродушні. Певно, втомлюються за ніч гавкати. Чи їм удосвіта сняться приємні, хороші сни?

Іван змахує батогом. І вулиця здригається од лункого ляскоту. Аж туман кидається до тинів. Одна по одній загрюкали хвіртки, заскрипіли ворота. Бекають вівці, ревуть корови, перегукуються люди...

Череда більшає й більшає, і вже ніколи братам оглядатися навсібіч. Гейби встигнути відігнати голодних корів од шкоди. Іван та Спиридон гасають, мов хорти.

Коли село нарешті лишається позаду, корів мов хто переміняє. Заспокоюються, поважно ідуть собі широкою дорогою. Мабуть, і їм набридає злодійкувати. Чи жаль стає ухорканих пастушків?

Корови розбрєдаються по пасовиську біля тиховодного Стоходу. А Спиридон з Іваном прямують до барака.

То батько зліпив курінь. А брат Михайло, заскочивши якомсь, переспав тут ніч і назвав халабуду баракком. Отак і пішло — барак та барак. У бараку не спечно навіть у жаркий день, сухо в дощову погоду. Тільки в дощ нездоланно хочеться спати — краплини тихо шелестять в очереті, ніби пошепки рахують стеблини. А за коровами дивись і дивись — неподалік болото, ще вскочить якась, тоді хоч світ за очі тікай...

— То я подрімаю, а ти позори, — солодко потягаючись, каже Іван і пірнає в барак. Шелестить сіно, Іван побасовує трохи ногами, і невдовзі чути голосне сопіння.

Спиридон і собі залазить у курінь, ховає нахололі ноги в сіно, а голову лишає назовні.

Сонце ось-ось проклянетесь з-за обрїю, порве його тонку червону нитку. І все завмерло в очікуванні тої миті. Застигла на межі червоного і синьо-зеленкуватого півнеба біла пухка хмарка. Ніби приклеїлись до неба чорні силуети.

27876

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД КУЛЬТУРИ

дерев. Між сиво-зелених берегів став чистим дзеркалом Стохід.

Десь із глибини Спиридонової свідомості поволі випливає, звучить Михайловим голосом:

Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Між ярами над ставами
Верби зеленіють.
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все то те, вся країна,
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою.

Солодко бринить і завмирає душа от тих слів. І хай у них тут не степ, але це й про них написано! І хто міг отак гарно скласти? Ну, наче заглянув у Спиридонову душу... Як прийде Михайло, треба спитати. Тільки коли він прийде з тюрми?..

Різко вдарив свист. Спиридон здригнувся. По той бік Стоходу стояли Андрій і Митро, хлопці з сусіднього села, розмахували руками. Недалеко паслися їхні корови.

— Гей, ледарі, боки поодлежуйте! — з глузми гукають хлопці й хвацько цьвохають лозинами.— Перепливайте до пас, в цурки згуляєм!

Спиридонові зовсім не хочеться лізти у воду рапньої пори, і він помовкує. Та тут Іван висовує з барака закучмарену голову.

— Ге-ге-ге-е-ей! — кричить, аж голос його злякано шарахється й прудко вертається назад, відкинутий обуреним лісом.

Іван поспіхом скидає з себе манаття і мчить, геть весь засмаглий, лиш чуб біліє, до річки. Спиридон аж замружується — невже плигне з розгону? Плигнув — ляснуло, лунко одлящало в лісі. Потім почувся Іванові ухи та ахи. Та ось Іван перевів дух і, аж вискакуючи з води, далеко викидаючи то одну, то другу руку, красиво, пружно поплив до тамтого берега. Хлопці зустріли його захопленим галасом і зливою бризок. Іван, одвертаючись і відфиркуючись, як кіт, видерся на берег. Дав одному тумака, другому, хлопці дружно відповіли йому двома. «Поздоровкались».

І тоді хлопці взялися за Спиридона.

— Гей ти, старик-сонько, гляди, а то муха в рота влетить,— загорланили глузливо.

Довелось вилазити, бо хлопці такого навігадують — до плачу можуть довести. Та ще Іван розпатякав, що мати «Стариком» Спиридона назвала... Ні, Андрій і Митро не лихослови, не босяки. Просто так уже заведено між хлопцями — коли на кого нападуться, то дражнять його, поки не одчebучить щось одчайдушне. А зараз Спиридонові не треба було робити щось одчайдушне — просто переplistи Стохід.

Сорочку й штани закрутив на голові. Зразу, коли увійшов у воду, стиха ойкнув, але просто так... Бо вода виявилась теплою. Ліг у її мокро приємне тепло і поплив, гребучись, мов пес, відчуваючи, як вода лоскоче його живіт, а сонце гладить спину.

Хлопці дружельюбно подали руки, витягли. Наче не вони хвилину тому вигукували всілякі дурниці.

Перезирнулись, звиззали плечима. Що його робити? Трава ще мокра, в цурки не пограсш. А саме зараз корови припали до паші, не треба наглядати за ними...

Для Івана стояти на одному місці, навіть на м'якій травичці з пахучими гусячими ланками — все одно, що на гарячій сковороді. Кинув оком на річку, на ліс, на берег. Нагло «огоговкнув» і — лиш трава розляглася зеленою хвилею під його ногами. Хлопці зацікавлено бігли за ними очима. Ану-ну, що він утне.

А Іван підскочив до верби, яка нависла над водою, ніби видивлялася, чи гарна вона. Так ревно видивлялася, що не помітила, як згорбатіла. Іван вхопився за її шкарубкий стовбур, мов кіт, видряпався на товсту гілляку. Взявся за жмут вербових кіс, що звисали. І — одштовхнувся. Гілка підкинула його високо вгору, він пустив її з диким вереском, по-жаб'ячи дригаючи руками й ногами, бебехнув у воду, здійнявши сніг бризок. Хлопці на березі й роти роззявили. Отямившись, закричали захоплено, та швидко й помовкли. Це ж і їм доведеться зараз лізти на вербу. Де ж це бачено, що один стрибнув, а решта хлопців тільки дивилась?

Та коли той один навіть не кине презирливого слова: «Боягузи!» — все одно хлопці відчуватимуть себе нищими боягузами, яким тільки гусей пасти на вигоні...

Але хто буде другий на вербі? Андрій та Митро, хоч і беруть на глузи Спиридона, однак самі не з хороброго десятка. Не біжать наввипередки до верби. А вибалушилися на Спиридона. Наче вперше його побачили.

Митро виставив ногу вперед, руки заклав за спину, прискалив око так, що лиш вузька руда щілинка лишилася.

— А чого це кривняк прикипів до землі? Айбо в смолу пацнув ногами?

Андрій негайно ж підтримав його:

— Яка там смола? То в Гнатючка душа гулькнула в п'яти...

Регочуть, наче циган од сироватки. І Іван — брат називається — вишкірив зуби.

Рушив до верби од зла на Івана. Ноги плутались у траві.

Іван подав руку, допоміг видряпатись. Ще й сказав: — Держись міцніше, абись одірвався подалі од верби.

Спиридон вдячно глянув на Івана — бач, таки жаль йому брата й не хоче, щоби осоромився перед язикатими хлопцями.

Неживими руками узявся за гілку, що її пригнув Іван. Відчув м'якість вузького листу. На всяк випадок безнадійно спитав брата:

— Може, не будемо мучити гілку? Глянь, яка вона гарна!

Іван мовчки поцупив гілку, щоб надати їй розгону.

Мабуть, Іван легенько підштовхнув, бо Спиридон хутко відлетів од верби. Відчайдушно зафацакав ногами, марно шукуючи якусь опору. Якби не зслизли пальці з гладенького листу, нізащо не випустив би гілки... На якусь мить відчув себе застиглим у повітрі. І шугонув униз. Вода боляче, мов дошка, ударила його, потім ахнула, розступилася й потягла до дна. Спиридон розпачливо замахав руками. А вода все тягла. Затим різко зупинила й кинула його крізь зеленкувато-голубу товщ угору, мов корок. Він вискочив, ковтнув на повні груди такого чудесного, такого солодкого повітря, побачив чисте, вимите небо, обсипаний золотими молочаями зелений луг, вербу... І задихнувся од захвату, од незвіданого досі щастя...

«ДЯДЬКУ, ВИ ЗЛОДІЙ?»

Коли тихого вечора Іван та Спиридон розігнали череду по дворах і прибрели додому, то побачили у дворі батька й Сашка. Повернулися із заробітків! Торік, як Спиридон став пастухом, батько ходив сам, а нині й Сашка узяв із собою... Батько і Сашко, роздягнувшись до пояса, умивалися біля шапки.

Сашко весь чорний, а в батька — лиш обличчя, шия та руки до ліктів узялися міцною засмагою. А тіло біле, наче його обмазали крейдою. Мабуть, ніколи не скидав сорочки. Він і дома, як косить чи молотить, не скидає. Правда, що там удома косити і молотити з півтори десятини пісної землі, та й та розкидана на десять латок...

Спиридон радісно поздоровкався, спитав:

— То як ходилося, як робилося?

Ці слова завжди каже мати, коли батько вертається із заробітків.

Батько й голови не повернув, зморено шатирить рукою груди. А Сашко скосив око, криво усміхнувся:

— Намахалися ціпом і навихалися косою по саму зав'язку. Та ще й вакурат одтеліпали пішки верст з п'ятдесят. Отакий був у нас шпацір... Піди-но взбирай огірків, тільки молоденькі шукай, а не жовтяки.

Спиридон побіг на город. Обережно ходив по вже прив'ялому гудинні, винишпорюючи зелені огірки. Еге, батькові та Сашкові у тих заробітках, як завше, ніколи було за ціпом і косою й угору та вбоки глянути... А все-таки він, Спиридон, вибрав би часину і обганяв кожне село, в яке натрапив. І хати, і людей, і річку, і геть усе видився б...

Батько і Сашко два дні відсипалися та одходили від далекої дороги. Тільки не в хаті, а в садку постелила їм мати.

— Одвикли ми по заробітках у хаті спати,— казав Сашко.— Чортові дуки й на поріг не пускали. На току «розкошували». Туди нам і обідати носили. Їли борщ навпіл із пилукою...

— А там що, всі люди багаті й злі? — зразу пристав до розмови Спиридон.

— Люди як люди, братику. І там є бідні й багаті. Тільки багатих там більше, ніж у нас — земля краща, ярмарок у Колках та Маневичах. Хати ліпші, ніж-бо у нас, є навіть з цегли. Церква вища за всі дерева... Ну, сам побачиш, коли підеш туди з ціпом...

Того дня Спиридон та Іван ще завидна пригнали худобу в село — дві корови наскочили на корчі й закульгали. Сашко саме вечеряв. Стривожений, збуджений, він нашвидку вителіпав миску борщу і зник. Спиридон здвигнув плечима — чого це він такий, куди поспішає? На гульбище рано...

Надворі нараз розкудкудакалась курка, і Спиридон

вигулькнув із хати, подався до вишок, поліз туди по хиткій драбині.

Нарешті він підслідує, де несеться зозуляста курка. Хитруха вона — мовчки десь знесеться і тікає в город. Не хоче, щоб з-під неї забирали яйця, а хоче сама висидіти з них курчат. Дурна курка та й годі. Які ж курчата можуть бути восени? Та їх, як каже мати, мороз видушить, мов рудих мишей... Таїлася, таїлася, а все ж не витримала — розкудкудакалася.

Надворі ще видно, а на вишках сутінки, лиш де-не-де порізані оранжевим світлом із щілин. Спиридон зупинився на останньому щаблі, призвичаюючи очі до сутінок. Мов на злість, зозуляста змовкла, лиш він ступив на драбину.

Очі вже вирізняли кинутий на сіно драний кожух, горщик із присохлою на боках крейдою, аж раптом наткнулися на обличчя з великою бородою.

Спиридон прикипів до щабля.

— «Хто то є?» — змигнула в голові думка.

«Злодій?» — одразу скочила за нею друга.

Гупнуло голосно серце. І від страху, і від цікавості. Він ще ніколи не бачив злодіїв.

— Дядьку, хто ви? — пошепки запитав пересохлими губами.

Чоловік ворухнувся, прихилився за купу цехворощі. І Спиридон упевнився — злодій. Бо чого б звичайний чоловік ховався?

— Дядьку, ви... злодій?

Чоловік мовчав, тулився за цехворощю.

— То чого ви сюди залізли? Тут нічого нема. Курка зозуляста тихцем несеться, і мої кролі... А корова в хліві, та знаєте, скільки в нас ротів? Аж дев'ять...

Дядько раптом хрипко засміявся.

— Ну й вигadaв — «злодій»... Чим же я схожий на злодія?

— Та... — спантеличено здвигнув плечима Спиридон, — борода у вас... ховається на вишках...

— Ні, я не злодій. Я — друг твого брата Михайла...

— Миха-айла? То чому ж ви не ходите в хату? — вигукнув Спиридон. — Мати такий баняк картоплі зварили — пес не перескочить. І кисляк є, і огірки-жовтяки...

Чоловік похитав бородою:

— Не можна мені в хату. Ніяк. І ти мене не бачив. Не бачив і все, зрозумів?

Спиридон спантеличено кліпав очима.

— Ні, дядьку, хоча б трохи второпав. Як це я вас не

видів? Ви ж оп під осиним гніздом лежите, ще трохи — й буцнете його головою. Отоді гризотно вам буде!..

Дядько зиркнув угору, знов засміявся.

— Мудрагель ти... У школу ходиш?

— Аякже. Ось одпасемо з Іваном корів та господарі з нами розрахуються, тоді підем у другий клас. І кортить у школу, й не дуже... Там і читати, і писати вчать, і про різні країни мовлять... В одній, казав учитель, ніколи зимно не буває, все тепло й тепло... Там, видно, цілий рік хлопці худобу пасуть. А коли ж вони до школи ходять?..

Спирidonу хотілось говорити й говорити. Навіть смішно було, що він вважав цього бородатого дядька злодієм. Бач, як уважно, не перебиваючи, слухав. А дома, тільки-но встрянь у балачку, як Сашко: «Твоє не мелеться, не підставляй кіш».

— Але не по-нашому про все те мовлять, по-польськи. А хто скаже по-нашому, того вчитель б'є. Лінійкою по губах. Сказав одне слово наше — хлись раз по губах, двое — двічі вчистить...

Дядько лише скрушно зітхнув. І спитав несподівано:

— А де твій брат зараз, знаєш?

— Знаю,— зітхнув і Спирidon.— У тюрмі. Його за те посадили поліцаї, що хотів між усіма хліб порівно розділити...

— Трохи кумекаєш, що і до чого,— мимоволі всміхнувся дядько.— Ну, поки що ми з твоїм братом лише порівну ділимо гулі та синці...

— А чо Михайло в тюрмі, а ви не там? — бовкнув Спирidon і почервонів із своєї недотепності.

Дядько не образився.

— Тюрма, хлопче, не замочена бочка — є щілини,— сказав загадково.— Надійде час — Михайло теж вислизне...

Унизу коло вишок почувлися крики. Дядько квапно приліг.

З світлого отвору хутко вродилася Сашкова голова. Сашко зразу впізнав брата і просто-таки зашипів на нього:

— А ти чогу тут?..

Дядько підвівся, мовив розважливо:

— Не лай його, Сашку, ми тут з ним про життя балакаєм.

— Гм,— сердито буркнув Сашко,— вакурат знайшли з ким балакати. Тебе чогу сюди занесло?

— Та я... я курку висліджував,— задкуючи до драбини, виправдовувався Спирidon.

— Почекай, чекай, Сашку,— обізвався дядько.— Не

кричи на малого. Він уже трохи в курсі справ, що ми за люди з Михайлом. Може, хай носить мені сюди снідати й вечеряти? Бо за тобою, сам казав, уже мають око. А на малого ніхто й не гляне підозріло.

— Еге, в нього язик без прив'язу,— буркнув Сашко досадливо.

— Хі-і,— спалахнув Спиридон,— щоб мене громом на лузі вбило, щоб мене корова рогом штрикнула, щоб я із вершка верби загримів, коли хоч слово комусь...

— Досить, досить,— засміявся дядько.— Віримо. Так, Сашку?

— Та хай уже буде по-вашому,— махнув рукою брат.— Ну, бовкнеш десь,— шкуру вакурат спуцу, без шкури ходитимеш...

— А тепер іди,— сказав дядько,— ми про своє побалакаємо. Постій коло вишок, подивись, чи ніхто не рисуватиме сюди. Коли що — тихенько свисни.

— Ясно,— поважно мовив Спиридон.— Тільки я гаразд свистіти не вмію, то закукурікаю...— І спустився униз.

Гордий з доручення, почав кружляти навколо вишок. Озираючись до болю в очах замілював темний город, і йому ввижалося, що високі сосяшники із звислими головами — то поліцаї, пригнувшись, крадуться... Напружено прислухався до кожного звуку, шереху... Так захопився, що не почув, як спустився Сашко. Сашко поклав Спиридонові руку на плече.

— Кажуть — пошли дурня...— похитав головою.— Та за півкілометра видно, чого ти тут крутишся... Добре, що темно...

Спиридон так образився — сльози на очах виступили. А Сашко дав щигля і мовив примирливо:

— Не копиль губи, то я для науки. Бо це вже тобі не гра в цурки...

Дядько прожив на вишках тиждень. І Спиридон двічі на день носив йому їсти. Уранці лиш «здрасте» і «нате осьь...» — бо треба бігти до череди, зате увечері міг набалакатися з дядьком Григорієм уволю.

В трикутному отворі вишок поволі холонуло розжарене за день небо, а дядько розповідав. Про тюрму, де лиш раз на день в'язні бачать сонце з двору, коли їх виводять на прогулянку, але не бачать жодного дерева, жодної бодай травинки. Хіба яка проб'ється крізь бруківку — немічно-зелена, тонюсінька, як голка. То на неї дивляться, мов на диво... Про знущання над в'язнями — їх одягають у так звані «кафтани безпеченства». В тому «кафтани» людина

не може поворухнутись і відчуває такий нестерпний біль, що хочеться померти... А померти не можна — не можна навіть знепритомніти... А ще банують наглядачі «гумами» — гумовими палицями із залізним прутом усередині...

Спиридон від обурення не міг усидіти на місці.

— А ви б... по писку їх, по писку, тих наглядачів!

Дядько лиш невесело усміхнувся.

Спиридон геть розсердився. От дядько! Його б'ють, а він боїться дати здачі...

— Ось я змакулюся із батурою за тином, присочу поліцая Юзефа, що коло річки живе, та як учину його... За тих, що в тюрмі. І за Михайла, і за вас...

Дядько запалив цигарку, хмарка диму попливла до отвору, замутнила його. Затягнувся цигаркою і закашлявся. Довго кашляв, у його грудях хрипіло і булькало.

— Батуру тобі рано брати до рук, це точно, а от дечому вже пора навчитись. Є така гра для дітей революціонерів чи братів, як оце ти. Треба уміти заховатись у хаті або в городі од поліцаїв, обвести їх навколо пальця, коли захищав когось із рідних... Оцьому можна й варто навчитись... Думаю, що і ти підеш Михайловою дорогою...

— Я навчуся,— щиро пообіцяв Спиридон.— Ось побачите!

А одного вечора дядько Григорій співав пісні. Не ті, що їх дівчата й хлопці виспівують на колодках вечірньої пори — то голосисті, здається, до зір піднімаються такі пісні, аж у грудях щемить, коли в пісні розповідається про нещасливе кохання... Ті пісні Спиридон знав, ого як виспівував їх з Андрієм на пастовні, залізши на вершечок дуба!

Дядькові пісні не були розлогими, голосистими, вони були сумними й суворими, і їх навряд чи могли б співати дівчата — надто ніжні у них голоси для таких пісень. Особливо вразили Спиридона дві пісні.

Мов зрада підступна, мов совість тирана,
Осіньої ночі п'ятьма;
Від ночі темніша встає із туману
Видіням похмурих тюрма.
Навколо сторожа крокує ліниво,
І тільки раз по раз чекай,
Як стогін лунає протяжно, тужливо:
— Слу-хай!..

У Спиридона перед очима враз постали — і темна осіння ніч, мутна й непроникна для ока, і поліцая з гвинтівкою в руці, і навіть голос поліцая виразно почув. А тюрми

довго не міг уявити — не бачив він у Гриві чогось хоч трохи схожого на тюрму... Хіба клинець лісу, що врізається у луг далеченько од пастовня? Там нерівно ростуть густі високі ялини. Коли зайде сонце, вони похмуро, неприязно чорніють, наче химерна, повна страшних таємниць гостроверха хата. Мабуть, така й тюрма. Тільки той клинець удень не темний і не похмурий, а тюрма, коли не глянь на неї — весь час темна й похмура...

У тюрмі, розповідала пісня, до ґрат прихилився в'язень. Так йому закортіло на волю, що порвав ґрати і кинувся тікати — «ох, темная ніч, виручай!» Не виручила... Ударив постріл, і застогнав смертельно поранений утікач...

Друга пісня, видно, доповнювала першу. Люди дізнались, що загинув той чоловік у тюрмі, стисли кулаки й вийшли на вулицю. Ішли й грізно співали:

Шалійте, шалійте, скажені кати!
Годуйте шпіопів, будуйте тюрми!
До бою сто тисяч робітників стає,
Пірвем! Пірвем! Пірвем всі кайдани!

— А вони... вони, — од збудження Спиридону не стало голосу, — нірвали кайдани?

— Хто вони? — не втямив дядько.

— Ну, ті... що вийшли помститися за отого, що з тюрми хотів утекти...

Дядько пильно подивився на Спиридона.

— Гм, цікаво зв'язав пісні... Правильно зв'язав. Ті пірвали. Все те в царській Росії було. У пісні не пірвали, а з тією піснею геть всі кайдани, всіх царів та панів розметали. І побудували нове світле життя...

— Хі-і, а яке? — аж дроз охопив Спиридона. — Розкажіть!

Та тут лунко злетів материн голос:

— Спиридоне, спати!

Спиридон ніколи не сердився на матір, вона була тиха, приязна до всіх. Хіба іноді нагрімає. А тут розсердився.

Дядько поклав йому руку на плече.

— Иди, не хвилюй матері.

— А завтра розкажете? — з надією поспитав Спиридон.

— Завтра? Може... А як ні, то хтось інший...

— Ні, ви, ви!

— Ну, добре, добре. А тепер — гайда. — І чомусь уперше подав на прощання Спиридонові руку, міцно потиснув його долоню. — Ходи здоровий, хлопче. Хай тобі щастить...

Уже з драбини Спиридон захоплено сказав:

— Дядьку, а я завтра навчу Андрія, ех, як ми ушква-римо ваших пісень! І в гру зіграємо...

Дядько аж із вишок висунувся:

— Чуєш, Спиридоне,— не смій! Колись — діждемось тої пори! — на всіх вулицях, по всіх селах і містах ці піс-ні співатимемо. А поки що — не можна.

— Ну, добре,— неохоче згодився Спиридон.

Пісень не співали. А в гру зіграли. У старих окопах, що лишилися біля трьох високих дубів на узліссі від пер-шої світової війни. Митрові випало бути поліцаєм, і він, насупившись, шукав Івана, Спиридона та Андрія, що хова-лись по окопах. Раз найшов, удруге... А втретє Спиридон заліз у густолистя середульшого дуба. І Митро витолочив бур'яни, вирачкував окопи, а не здибав його...

Спиридон не діждався кінця дня — гайнув додому зав-часу, упросивши Івана самого пригнати череду («Тобі ж теж колись треба буде, то я прижену»). Не зазирнув-ши в хату, одразу подався до вишок.

Хитнувся в один куток, другий. Навіть нехворощ підняв і розкидав... Нема... Він сів на тріскучу нехворощ і запла-кав. Від образи і від жалю за бородатим дядьком...

Не довелося більше зустрітиса Спиридону з дядьком Григорієм. За десять днів опісля того Сашко розповів, що дядько Григорій ще у тюрмі захворів на сухоти. І йому тю-ремний підцільний комітет дозволив і організував утечу... То-го вечора, як Спиридон ображено плакав на вишках, Сашко вів дядька в ліс. Там хлопці з сусіднього села зладнали ку-рінь. Тиждень жив у курені дядько, хлопці носили йому їсти. А потім його поліція схопила — провокатор підслідив і виказав. «За тридцять злотих продав Хома Музичук ота-кого чоловіка!..» Сашкові сірі очі горіли лиховісним ог-нем...

«ЯК ЖЕ Я СКУЧИВ ЗА ТОБОЮ, БРАТИКУ!»

Зранку ніщо не віщувало грози. Небо було чисте, тіль-ки у високості зіткалось кілька хмарок, схожих на наміт-ки, прозорих, тендітно-нетривких. Вітер спав у гущавині, мов парубок, що прогуляв усю ніч. Лише з полудня він про-дер очі, подмухав трохи, наче позіхав, пошелестів листом і знову пірнув у холодок. Але після того в природі сталася зміна. Мов у повітря налили чогось густого й тривожного. Дихати стало важче, піт виступав під сорочкою, краплями

збирався над бровами. Корови захвилювалися, бо з лісу налетіли дзижчливим роєм гедзі, напали на худобу. Корови замотали хвостами, заревли, наосліп кидалися по пасовиську, марно шукаючи рятунку од кровопивців. Як на те, Іван пішов з батьком і Сашком на заробітки до гривинського осадника Масляка. Отож Спиридон сам гасав, лунко ляскав батогом, аби утримати череду, не дати їй розбігтися.

Надвечір з-над села почала висовуватися похмура чорно-сіра пухлина. Вона поволі набухала, ніби у неї поклали дріжджі. Ліс, річку, небо пойняла настороженість. Хмара, важка, перестигла, вже здавалася височенною копицею, але нічим не видавала своєї присутності — росла безгучно.

Це було страшне й сильне видовисько. Навіть корови, що все життя пантрували тільки траву, задерли угору голови й вологими очима зачудовано дивилися на небесну чорно-сизу копицю, що ніяк не могла зупинитися в своєму рості.

Та ось хмара вивершилась гострою пікою, і на тій піці спалахнув червоний вогонь.

Від тої громади, від її впевненої мовчазної сили, від спалаху моторошної свічки Спиридон видався собі мізерною порошинкою, яку може вітер змести. Хотілося кинути все і рвонутися додому. Та рвонутися не можна було. Бо під грозу не можна гнати череду — грім поціляв тих, що біжать чи йдуть... І він заліз у барак, у цей нетривкий, слабенький захисток.

Верхівка хмари захиталася, зламалась. І велетенська купа просяклої дощем вовни почала осідати, розповзатися по небу. Нарешті схопився перелякано вітер, шарпнув дерева, ударив у зелені давони на сполох. Та й без нього все живе поховалося, причаїлося. Корови прилягли, інколи тривожно мукали, прохально дивилися на Спиридона, мовби він міг зупинити хмару...

Хмару вже ніщо не могло зупинити. Вона закрила кудлатою веретою все небо. Але дощу не було і грому не було. Хмара чекала якогось сигналу.

І сигнал невдовзі з'явився.

Від хмари одірвалося щось кругле і яскраве. Наче там хтось чиркнув велетенським сірником і поніс той вогонь до землі. У Спиридона аж очі розширилися від моторошної цікавості. А те яскраве округлилося в кулю й спустилося майже над ліс. І котилося, наче клубок ниток, шиплячи і пирскаючи на всі боки миготливими зеленими іскрами... Спиридон став присідати, скоро зовсім приліг — чогось зда-

лося, що та дивна куля впаде просто на курінь... У спину вп'ялося тисяча голок...

Куля пропливла над куренем, голуба, незвичайно красива й жаска. І — зачепилася за верхівку дуба. Спалах розтяв хмару навпіл, а затим так гахнуло, що Спиридонові здалося, наче його з обох боків ударили кулаками по вухах водночас. Вуха зразу заніміли, потім у них народився мелодійно-сонний дзвін.

Коли очі трохи одійшли від несподіваного спалаху, він побачив, як одна за одною почали вроджуватись зелені, блакитні, рожевуваті блискавиці, вимальовуючи то химерні річки з безліччю приток, то покручені списи... Хмара крутилася од тих болючих уколів і плакала рясними сльозами, замутнюючи блискавиці... Вітер набрав сили, гасав лісом, смикав за чуби дерева, що, здавалося, обвуглюються при кожному спалахові, гнав по Стоходу безкінечні брижі... А Спиридон нічого не чув, лиш тільки бачив. Він крутив головою, вистромив її на дощ — голову пригнула злива. Даремно... Оглух? У пам'яті враз сплигло обличчя глухого Оникія. Він уже парубок, а його діти дражнять. Спитають: «Оникію, ти дурний?» А він киває головою: «Еге, позавчора ходив у гості до тітки на хутір». Невже і він такий буде? І не чутиме, як Оникій, пташок, людських голосів, мукання корів, шелесту листя?.. Голова запаморочилась од розпуки, все тіло поійнялося розпачем...

Від тої розпуки не міг усидіти в бараці, вискочив надвір. Дощ, ніби зрадівши, що нарешті є кого мочити, папнув його мокрим рядном. Мигнула гілляста блискавиця, трава од спалаху стала незвичайно зелена, мерехтлива. Та за мить блискавиця погасла, і темрява, що була втекла в гущавину лісу, навально ринула назад, сховавши усе в чорноті.

Якби іншого часу, та ще й у таку страхолюдну погоду, хтось поклав Спиридону руку на плече, ого як би він підскочив, як би зверескнув і джухнув зблеску! І, поки мчав би наосліп, у голові миттю прокрутилося б: «Дідько болотяний!.. Лісовик!..» А зараз, відчувши на своєму мокрому плечі чийсь важку руку, тільки повернувся, щоб подивитись, хто там. Розпач од наглої глухоти пригасив усі страхи...

Позаду стояв якийсь чоловік...

Нараз він рвучко притис Спиридона до себе. Од нього пахло чимось чужим, неприємним і водночас — рідним, знайомим, але призабутим. «Невже, невже?» — у Спиридонових грудях, вщерть напактованих розпачем, несміло про-

клянулася радість. А тут саме небо освітілося, і Спиридон теж припав до чоловіка. Михайло! Михайло прийшов!

Та ось Михайло присів, пильно і стривожено подивився братові в обличчя. Мабуть, щось голосно вигукнув, бо рот його широко вималювала блискавка. А до Спиридона просякло лиш бурмотіння грому. Він швидко закліпав повіками й відчув, як сльози потекли по мокрому обличчю, змішалися з дощем.

Михайло, мов малого, підняв Спиридона на руки й поніс до барака. Роздягнув, обтер шматинкою, що висіла на жердці, укрит свій грубим плащем, якого не промочила злива. Сам сів поруч і став лагідно гладити брата по зліпленому чубові... Спиридон узяв його велику теплу руку, притулився до неї щокією. І як Михайло здогадався, що з ним тут сталося отаке нещастя? І звідки він? Спиридон хоче спитати, як Михайло опинився тут, на мокрому пастовні, під блискавицями й громом, як прийшов на поміч саме тоді, коли Спиридон міг з розпачу погнати безвісти... Але очі самі злипаються...

Прокинувся, мов од поштовху. Враз згадалося вчорашнє. Хотів ще заплющити очі, щоб бодай на хвилику забути про лихо, та очі не хотіли заплющуватися, озирали ранішній світ.

У барак лилася світанкова білястість. Стоход укритися рухливою ковдрою з пари. За річкою спокійно зеленіло небо, наче й не було на ньому вчора веремії...

— Малий, ти прокинувся?

Спиридон здригнувся, підскочив, ударився головою об сучок, охнув. А наступної миті весь затремтів од радості — він чує, він чує Михайлів голос!

А брат стояв обіч куреня і лагідно усміхався. Усміхався тепло його карі задумливі очі, повні губи, ямочка на підборідді...

— Звідки ж ти взявся? Гейби з неба,— запитав Спиридон, з приємністю чуючи свій трохи хрипливатий голос.

— Еге, точно,— підморгнув брат, його око хитро блиснуло у вузькій щілині.

— Брехун,— і собі спробував підморгнути Спиридон, та око заплющилося.

— Ну й моргавш ти, наче корова овечці,— зареготав Михайло.

— А ти — як овечка корові...

Вони підсміювалися один з одного, підшпигували один одного, а відчували таку ніжність, що Михайло не втримався, вхопив Спиридона, притис до грудей, прошепотів:

— Як же я скучив за тобою, за всіма вами, братику!

Спиридон застиг на мить, відчув, як до очей підступили сльози. Крутнувся, вислизнув на землю.

— Піду корів заверну. Холери, в болото пруться...

А корови й не думали брести в болото. Вони навіть не паслись, а важко, застигло стояли й чекально дивилися на прибуту дощем дорогу, що, приноровлюючись до петлявого Стоходу, ліниво кривуляла до села. Вони чекали своїх господаринь. Корови знемагали од молока. При найменшому цорухові воно яскраво-біло скапувало в підстрижену коров'ячими зубами траву.

Спиридон од збудження замахнувся було батогом, щоб ляснути до відлуння, та й стримав руку вгорі, тихо опустив батіг. І так їм, бідолашним, зле, і він ще здумав лякати.

Але радість треба було з кимось поділити. І Спиридон подався в березовий молодий гайок. Хай він далеченько, веселі ноги легко несуть тіло. Тільки трава шульпотить під ногами та народжений бігом вітер лоскоче-холодить вуха.

Спиридон аж очі приплющив — так йому було певимовно гарно.

І тут згадався бородатий дядько Григорій, згадалась його недокінчена оповідь. Швидко полопотів назад.

Михайло щойно покупався у Стоході й тепер, ахаючи од задоволення, тертушив пругке тіло полотняною шматиною.

— А коли до нас прийде оте... ну, світле життя?..— підступив до Михайла.— І що воно тоді буде?

— Звідки ти про нього чув? — швидко глянув на брата Михайло.

— Та дядько бородатий, що у нас на вишках ховався, мовив. Обіцявся розповісти, що то воно за життя, але не розказав.

Михайло нахмурих брови.

— Ох і намну ж я вуха Сашкові! І як він не дошелепав на піч заховати?..

— Він не винний! Він зовсім ні при чому! — палко став на захист брата Спиридон.— Я сам подерся на вишки, абись підсочити потайну курку, а він там... Я їсти йому щодень носив, у мене ж там кролі, хто що подумає...

— Носив, носив,— досадливо мовив Михайло.— А потім, видно, розносив балачки по селу...

У Спиридона від образи аж вуха вогнем зайнялися.

— От хрест святий на пузі, коли хоч слово десь бовкнув,— сказав палко й сердито. І додав докірливо: — А той

дядько мовив, що все одно я піду твоєю дорогою, то час дещо мені знати...

Михайло пильно подивився на нього.

— Це добре, що ти свого язика тримаєш на прив'язі. Щоб і далі так було. Ясно?.. Ну, а нове життя? Може, ти дасиш мені щось пожувати, бо кишки марш грають...

— То що ж ти мовчиш? — Спиридон кинувся в барак.

— Кажеш, нове життя? — повторив брат, п'ючи молоко з хлібом. — А воно вже є за східним кордоном. У Радянському Союзі. Вам у школі щось розповідали про Радянський Союз?

— Еге, трохи, — теліпнув головою Спиридон. — Казав піц, що там під одною веретою усі сплять, їдять тільки бараболю з спільного величезного баняка...

— Бреше, аж услід курить, — плюнув спересердя Михайло. — Так от, малий, у Радянському Союзі розділили землю між селянами, заводи й фабрики оддали робітникам... Що, мудро балакаю? Зараз опущуся нижче. Уяви собі, що у Гриві забрали зайву землю в осадників і порівну розділили відповідно до кількості їдців. То тоді в нас було б не півтори десятини, а не менш п'ятнадцяти.

— Ого! — свиснув Спиридон. — Так хіба Шмигельський і Масляк отдадуть її задурно? Та вони швидше повісять-ся!..

— От-от, ніхто з багатіїв добровільно не віддасть. Ні Масляк, ні Шмигельський. Багатіїв у Росії революція змусила віддати... Ну, багатіїв, звісно, по карку і на смітник. Побабрались селяни на своїй землі одноосібно — еге, важко... Почали об'єднуватися в колгоспи. Держава їм трактори дала, сівалки, віялки й усе, що могла...

— А що це — трактор? — перебив Спиридон.

— Це, брате, штука така, що сама їде й землю оре. Чотири плуги тягає, весь день тягає й не втомиється. Бо машина не сіно — гас їсть...

— Бре...

— От тобі й бре. Правда. А для вашого брата школи всюди відкрито, стадіони, табори відпочинку. А для найкращих дітей — їх звать піонерами — є табір на морі «Артек». Ти уявляєш собі море?

— Ні...

— Воно без берегів... Тобто дуже далеко берег від берега... А вода синя-синя, наче в неї синьки насипали...

— А ти його видів, еге? — Спиридон ледь не вскакує в братового рота.

— Рада б душа в рай, — розвів руками Михайло, — дак

поліція не пускає... Можуть пустити в Австрію, Німеччину, а в Радянський Союз — дзуськи... Він для наших панів — бочка з динамітом... А море я все ж бачив, тільки інше — Балтійське. Коли в Литві на заробітках був. Те — сіре, похмуре, в тумани кутається. Хіба вряди-годи, як визирне сонце, де-не-де несміло голубі плями проступлять... А на Чорному морі, в нас один чоловік прорвався до Союзу, в «Артек» його теж возили, ну хтозна, що й синіше — море чи небо. І піонери по ньому на човнах з білими вітрилами катаються... Уявляєш?

Спиридон аж зітхнув од заздрощів до тих дітей. Приліг братові на коліна, докірливо мовив:

— А чом у нас досі не прогнали панів? І я теж пішов би гнати їх... Чого ти смієшся, гадаєш — я слабак? Я моцний і джаний. Андрія і Митра борю. Тільки Івана не можу здолати, бо він нечесно бореться — підчіплює...

— Ох ти, бунтар малий! — Михайло вхопив Спиридона за чуприну. — Встигнеш іще наборотись, навоюватись...

Він різко урвав себе, нашорошив вуха.

Звіддалік почувлися жіночі голоси. Ішли жінки і, мабуть, уголос переживали, чи цілі їхні Маньки, Зірки, Красуні, Лиски...

Михайло встав.

— От що, Спиридоне, я поки що пересиджу в лісі. Розумієш? Не можна мені потрапляти на людські очі. Можливо, житиму у тебе в бараці... Поки що... Ти сам тут?

— Нині сам, бо Іван на заробітках з батьком... У Масляка... А ти додому не зайдеш?

— Ні, — зітхнув Михайло. — Сашка мені на завтра покличеш... Ну, я зникаю...

Михайло ішов кудись зранку, а повертався надвечір. Спиридон нетерпляче чекав його. Поки тягнувся довгий серпневий день з безвітряною спокотою, яка в'ялила листя, й воно обвисало, мов телячі вуха, ходив по лісові, збирав гриби.

Блукав лісом і роздумував над Михайловою розповіддю. Аби це хто інший розказав, не повірив би нізащо. Але Михайло не брехун. Бо хіба візьме хто брехуна боротися за світле життя? Найбільше його уразило море і білі вітрила. Він не раз підходив до Стоходу, дивився на нього упростяж, щоби хоч трохи уявити синяву і безбережність моря. Але хіба на Стоході уявиш, коли він кривуляє, мов п'яниця, і заріс вербами так, що подекуди тільки вузька смужка видніється?

Та одного вечора помирився з річкою. Весь день по

небу валками сунулися білі, аж очам боляче, копиці хмар. А надвечір вони сповзли на обрій і вервечкою посідали там, заховавши за свої білі пухнасті спини сонце. І від цього небо стало таке глибоко-синє,— очей не відірвати. Спиридон, лежачи на сні, довго невідривно дивився на небо, поки не здалося, що небо потягло його до себе, все вище й вище... Лячно стало, аж голову боявся повернути — а що, як побачить далеко вишу верхівки дерев? Все ж наважився, крутнув — і замість ляку в його груди бурхнуло захоплення. Стохід, увібравши в себе небо, теж синів, глибоко, м'яко. Море... Таке, як розповідав про нього Михайло. Аби ще вітрило. Тільки де воно тут візьметься?..

Буде, нині буде! Спиридон метнувся до барака. Там, у кутку, під сіном, брат ховав якісь папери. Швидко витяг їх. Цей списаний, цей теж, ще один, ще... Ага, ось чистий. Вискочив з ним, бігцем подався до присадкуватої сосни край болота, товста кора якої взялася глибокими зморшками. Одлуцив ножем чималий шмат, швидко вирізав човника, встромив паличку, надів на неї папірець... І ось уже човник загойдався на воді. Погойдався і рушив тихенько за течією.

Може, саме о цій порі піонери па морі катаються, і співають, і бризкають один на одного синьою водою?.. А що, як пустити до них оцього човника? І написати їм листа... Спиридон піймав човника, зняв вітрило, збігав у барак по одиєць, довго гриз його, поки придумав, що написати. «Хлопці та дівчата! Коли ви катаєтесь по морю під білими вітрилами, то піймаєте мого човника і прочитаєте такого листа. Мені теж дуже кортить побачити те море, але я живу на Волині, у нас немає моря, і ми бідні, батько каже, що ми лиш на дітей багаті... Та ми, то є Михайло і Сашко, боремось, аби не бути бідними, аби нас пустили до моря. І я теж буду боротись. Хай вам щасливо живеться. Писав вам Спиридон Гнатьюк». Хотів уже наколоти листа-вітрило, та й знов розгорнув його. І додав: «А ще кланяються вам низько наші хлопці Іван, Митро та Андрій. Коли одержите мого листа, пишіть відповідь ось куди: за кордоном на Волинь у село Гриву в руки Спиридону Гнатьюку». Так писала листи з Зеленого Катерина, тільки там не було «закордону», але ясно, що море те за кордоном.

Спиридон, тримаючи в руці човника, підступив до Стоходу. Тече він, мабуть, до того моря, отже донесе листа. Не скоро, але донесе. Аби діти не перехопили чи за берег не зачепився. Ну, тут є простий вихід. Спиридон швиденько роздягнувся, заплив на одній руці на середину — в другій тримав човника,— обережно пустив. Тепер навряд

чи хто дістане — Стохід зразу плине лісами, а далі, казав Михайло, вливається у ширшу річку.

Довго стояв на березі, не одягнувшись, проводжаючи очима човника. Довго крізь вечірні мерехтливі сутінки біліло вітрило... А коли воно зникло за поворотом, Спиридон відчув, як у його збудженій голові щось народжується. Незвичайне, незнане досі... Ошелешений, він сів на березі. І враз те незвичайне прорвалося на язик, і язик вражено вимовив:

Підійшов я до Стоходу —
Небо синє угорі,
Присинило воно й воду...
Тиха, файна є погода,
Лиш дзумкочуть комарі...

Озирнувся недовірливо — може, це йому причудилось, може, то хтось інший проказав ті красиві рядки біля його вуха? Але нікого не було пообіч... А на язик уже просились нові рядки, і підказували їх і тихі дрімотливі верби, і лагідний синій вечір, і човник, що його невтомна течія несе далеко-далеко, до синього моря...

Верби миють довгі коси,
Засинає все живе.
Вечір пахощі розносить,
А мій човник все пливе...

— Що за мана? — почувся удавано зляканий голос.

Спиридон здригнувся, ледь не шугнув у воду з несподіванки. Озирнувся. Брат.

— А я думав — русалка на берег вилізла, — весело розбалакував Михайло.

Спиридону стало страшенно ніяково.

— Еге, — буркнув собі під носа, — купався на ніч. І сохнув.

— Ясно. Чекав, доки вийде місяць, щоби обсохнути, — не облишав глузи Михайло.

— Та годі тобі, — махнув рукою Спиридон, одягнувся й подався до куреня виносити казанок, гриби, щоб варити юшку.

Після тої жахної грози Спиридон гонив худобу в село через день — так вирішили господарки. Нащо по спеці мучити корів? Самі ж господарки ходили доїти на пастовень. І пас Спиридон сам — Іван у Масляка розпik ногу на косі.

Побачивши гриби, Михайло задоволено потер долоні.

— Ну, це ти молодець, що грибів назбирав! Але й у мене є для тебе подарунок...

— Який?

— Секрет,— кляцнув язиком Михайло.— Ти можеш почекаати до кінця майбутньої вечери?

— Та мож, але не терпиться,— щиро зізнався Спиридон.

— Нічого, нічого, потерпиш.

Мабуть, нема нічого смачнішого, як грибна юшка, зварена у лісі. В печі вона набирається духу сажі, перепаленої цегли, дров... А тут — і трава, і дерева, і річка — кожне додає своєї запашної приправи. Ахкаючи, ойкаючи — і від задоволення, і від пекучості окропу,— Спиридон і Михайло незчулися, як умолотили цілий казанок.

Одвалившись од казанка, блаженно розляглися коло вогню. І Михайло витяг з кишені невеличку, але товсту потріпану книжку.

— Пхі! — розчаровано закопилив губу Спиридон.

— Пожди, не пхикай,— загадково усміхнувся брат і підняв книжку, потряс нею над головою.— Це ж Шевченко!

— Шевче-енко...— Спиридон наморщив лоба.— А-а, це той, що гарно-гарно про тополі написав, які стоять собі, мов сторожа, розмовляють з полем? Ти видів його, він тобі дав книжку? А чом таку стару?

— Ех, дожилися ми з своїми польськими панами, далі нікуди,— плюнув спересердя Михайло.— Свого генія діти не знають... Вам що, в школі про нього нічого не говорили?

— Ні,— здвигнув плечима Спиридон,— не говорили. А чом про нього не мовлять у школі? Він так, як і ти, проти панів?

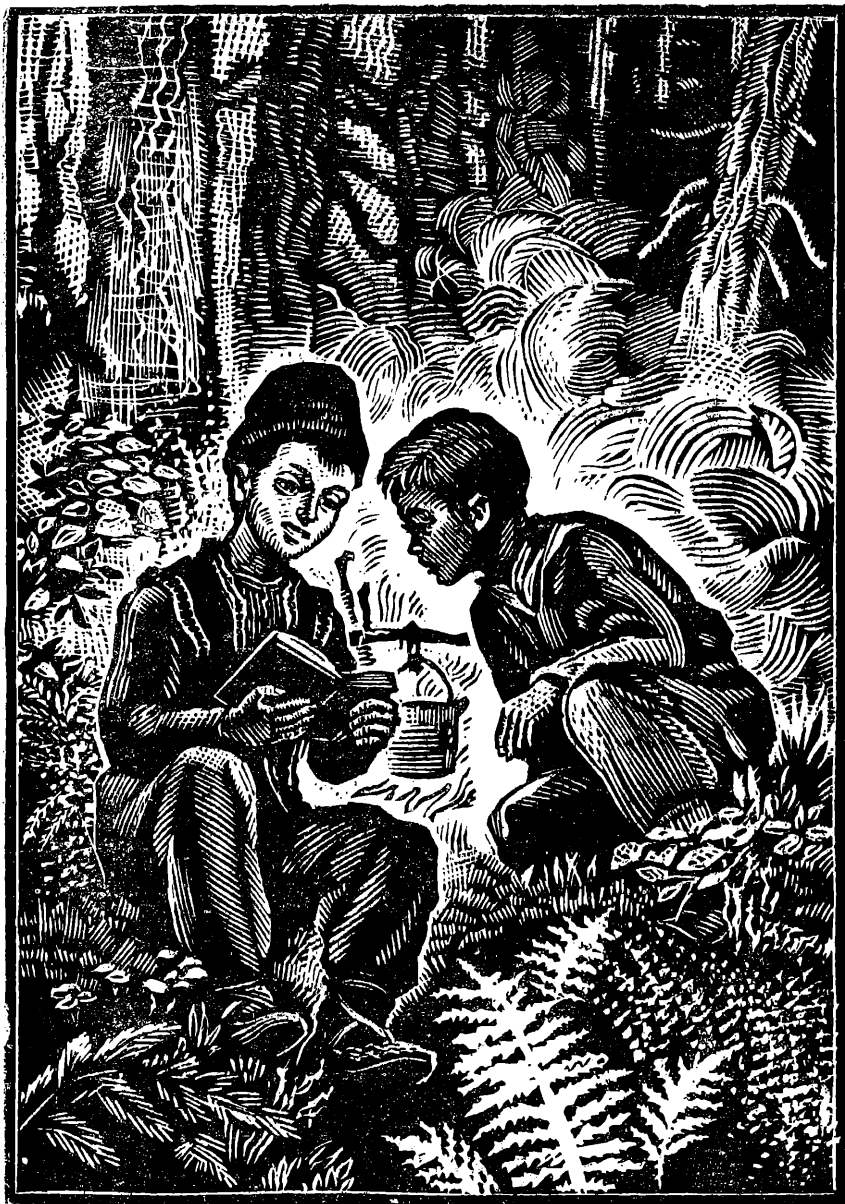
— Точно, братику! Був він таким ворогом панів, так їх крив, що вони й досі його бояться, слово його ховають під замок...

— А він що... помер?

— Помер,— зітхнув Михайло.— Давно, ще в минулому столітті. І жив він там, на великій Україні, до якої ми тягнемось скільки років, і був, як оце ти, пастухом, а ще попихачем панським... Виручили його добрі люди з неволі, став він жити між панами, та лишився до кінця другом селян і ворогом панів. Знаєш, що він казав на самого царя? «...Аж ось і сам, високий, сердитий, виступає; обок його царця небога, мов опеньок засушений, тонка, довгонога...» А про панів? «За богами — панства, панства в сребрі та златі! Мов кабани годовані — пикаті, пузаті!..»

— Ух, банує! — стукнув кулаком об кулак Спиридон.— І що йому за те цар?

— Що? Вислав у солдати в пустелю. Десять років трубив там Шевченко. І писати заборонили, і малювати...

— А чо він не гайнув відтіль?

— Гм, братику, невгодних, колючих геніїв добре сте-режуть... Ех, нам би такого, хоч приблизно, як Шевченко, та на Західну Україну. Щоб заgrimів його заклик...

Михайло замовк, занурився у якісь свої думи, аж чуб звисився. Спиридон підклав у вогнище гілок, вогонь з тріс-ком, наче розминаючи свої гарячі м'язи, звився дибки, пірс-нув іскрами й димом у чорне небо. Злякано занили кома-рі, кинулись урозтіч.

— Ну, давай читати,— стріпнув головою Михайло.— З чого ж почнемо? Гм, перша тут «Катерина». Пропусти-мо, рано ще тобі...

— І нічого не рано,— спалахнув Спиридон,— читай усе! Хіба міг такий чоловік написати щось негарне?

— Воно правда,— мимоволі всміхнувся брат.— Не міг...

«Катерина» одразу захопила Спиридона. Він і про Ми-хайла забув, забув, що сидить на березі Стоходу, серед ніч-ного придрімленого лісу... Лише коли Михайло замовк, по-чав потроху приходити до тями.

Десь моторошно пугукнув пугач. Вогнище сонно блима-ло втомленими почервонілими вічками.

— Ну, гайда спати,— підвівся Михайло.— А то всю ніч пересидимо.

Спиридон встав. І тут його почало смикати за язик: «Ска-жи, ну, скажи, що ти склав вірша». Стало жарко од самої цієї думки — після Шевченка читати своє... А за язик сми-кало невблаганно, уперто.

— А я... теж вірша склав,— нараз вискочило з рота.

Михайло здивовано подивився на брата.

— Ну, ну, катай,— мовив недовірливо.

Спиридон, дивлячись понад лісом, що чорними зубцями впирався у густе небо, протарабанив свого вірша. І замру-жив очі.

Зараз Михайло глузливо засміється...

Михайло не засміявся. Взяв брата за рукав, якомсь див-но, розтривожено подивився на нього, стиха повторив вір-ша. І він у його вустах прозвучав зовсім інакше, ніж у Спиридонових. І мовив:

— А що, гарно... І де воно в тебе оте все взялося?

Спиридон здвигнув плечима:

— Не відаю. Я пускав човника з листом до дітей, які плавають у морі на човнах з білими вітрилами, а воно й зворохобилось у голові...

— Почекай,— насторожився брат,— якого листа?

Спиридон розказав. Михайло похитав головою:

— Чуєш, щоб не смів більш ніколи нічого в мене брати... Ну, на перший раз вибачаю...

Поклав Спиридону руку на плече:

— Складай, складай іще. А раптом щось із тебе вийде? І буде в роду Гнатюків свій поет... А що? — Зітхнув.— Абиь лиш нам свобідними стати, з Великою Україною з'єднатися. Бо як за нашого нинішнього стану, то тільки гора наберешся з своїми віршами...

Спиридон довго не міг заснути. Боявся й думати про Михайлові слова і не міг не думати про них. От якби в нього виходило й далі прикладно, то він описав би геть усю Гриву і оте далеке лісове болото, де, кажуть, дідьки живуть. І про матір знайшов би найкращі в світі слова. А особливо про Михайла кортіло скласти. Щоб так мощно, як у піснях бородатого дядька... Еге, хіба так вийде...

ПОЖЕЖА

Погода волинська — нетривка, як циганське щастя. Кілька день лагіднилось небо, лагіднилось сонце, лагідно повівав вітрець. А проспався Спиридон одного ранку — і не впізнав околишнього лісу, річки, неба.

По небу низько, ледь не зачіпаючись сірою вовною за верхівки дерев, котилися валки хмар. Набурмосений Стохід вився сірою биндою. З нескінченних валків хмар бризкав дощ, скупий і холодний.

Спиридон визирнув з барака, невдоволено зморщив носа. Сьогодні Сашко прийде йому на зміну, думав погуляти з хлопцями на вигоні... Згадав про книжку. Книжку й під дощ можна читати. Узяв її, глибоко сховав за пазуху. Подивився на Михайла. Ще спить. Хай поспить. Бач, досі не зійшла жовтизна з обличчя. То тюрма лишила... Дочекавшись Сашка, подався додому. Швиденько поспідав і поліз на вишки. Вимостив із сіна зручне кубло, підпер головою рукою й розгорнув книжку.

Літери дрібні, чисто тобі макове зерно. Спиридон аж здивувався — невже отакими маленькими літерами можна писати файні вірші? Йому досі здавалося, що чим кращі вірші, тим більшими літерами їх друкують... Еге, а як цю книжку друкували тут, у Польці, то нащо б стали брати великі літери, коли в книжці банують панів?..

І ось уже Шевченко заговорив до нього. То тиха, журлива була його мова, то гнівна, буремна, то лукаво-усмінена... Спиридону ввижалося, що поруч нього лежить

дядько, вусатий і лисий — Михайло розказував, який він був. І мовить...

Унизу зашелестіло, заскрипіли щаблі драбини. Спиридон здригнувся, уп'явся поглядом у трикутний отвір, покреслений дощовими краплями. Змигнула раптом думка — Шевченко!..

У отворі з'явився... картуз поліцай Юзефа. Спиридон шибнувся в куток, кинув туди книжку... Затим виглянули очі. Поліцай нащось виричав їх, а руки його хутко підкинули гвинтівку, чорна цівка глянула просто на Спиридона...

Він завмер у куточку, мов загнане в пастку зайчєня. Нарешті поліцай помітив його.

— Кто естєшь? ¹ — запитав грубим голосом.

— Спиридон... Гнатюк, — відповів огидно-тинькотливим голосом.

— Для чєго ту валяшшє? ² — поліцай важко сів на край вишок, нишпорив очима по кутках.

— Та от сьогодєнь... — Спиридон лєдь не сказав, що його Сашко замінив: а що, як поліцай здумає податись на пастовєнь, а там же й Михайло. — Сьогодєнь... ногу розпанахав... то лежу, — узяв на себе Іванову рану. І похолов — якцо поліцай заходив у хату, то бачив Івана.

Поліцай, на щастя, не зацікавила його нога.

— Гдєжє твої брачя? ³

— Де ж то їм бути? — перебакирив голову Спиридон. Так ось чєго зникнув сюди поліцай! Ге, думає, що на малого-дурного натрапив, виплєще він йому все до капелиночки! — Михайло дєсь у тюрмі, казали батько, а Сашко кудись потарагунився зранку. Я його не питає, бо він за питанки дає щиглі, — збрєхав для вірогідності. Ну, а про Івана треба помовчати — рану ж його на себе взяв.

— А Міхал часем не пшиходжіл додому? Слишалєм, же он на вольношчї ⁴.

— Брєшєтє ви, панє, — одрубав Спиридон і злякався своєї сміливості. — Та абись його випустили, то чєго б він тинявся дєсь-то, чєго б не ходив додому? Що він, циган-заблуда?

— Хм, хм, — кашлянув поліцай, і на його товстих синіх губах з'явилося щось схоже на усмішку. — Патш, не ві-

¹ Хто ти?

² Чєго тут валяшшєся?

³ Де твої брати?

⁴ А Михайло часем не приходив? Чув я, що він на волі.

даць спод жемі, а юж з претенз'ямі... То, може, хто пшиходзіл... якісь чужий чловек... Може, Сашко пшиводжіл ночувать...⁵

— Таке скажете,— мовив Спиридон,— у нас і самим ніде спати. Мати он на піч перейшла, бо уже немає їй місця на полу — в нас ще хлопчик народився — гадасте, до дяки йі там улітку паритись?..

— А цо у вас там, в кончіку?⁶

— Кролі. То я разводжу. І кури тут несуться. Чуєте, як тхне? Тільки я один на вишках і витримую. Бо мої ж кролі... А батько якось заліз...

— Добже, замовкні,— перебив його поліцай,— любіш погадаць. А тераз слухай. Як тилько зобачиш, же до вас зайдже ктошь незнаюмі, дай мі значь. Веш, гдзе мешкам?⁷

— Звісно! У вас дах під зеленою бляхою і гусей табун білих...

— І вязык маш длугі. Патш лепей на свое, як маш патшичь на цудзе загороди. Кеди зобачиш кого чужого і на тихмяст даш мі значь, беньджеш мял две кешені цукерок...⁸

— Та я... неодмінно!.. А ви не обдурите?

— Для чего мялбим кламачь?⁹ — буркнув поліцай і сповз на драбину, посунув униз.

— Ходіть здорові, пане! — гукнув Спиридон.

Поліцай не відповів.

Спиридон почекав, доки стихли його кроки, швидко спустився вниз — мов диркнув дрючком на драбині.

Побіг до хати. Мати стривожено стояла на порозі.

— Спиридоне, чого він приходив? — держалась вона за серце.— Мож, Сашко щось укоїв? Мож, і він... по Михалкових слідах?

— Та,— якомога недбаліше махнув рукою Спиридон,— то так... Никае, абись на місці не сидіти. Коли буде

⁵ Бач, од вершка два вершка, а вже пацкекує... То, може, хто приходив, якісь чужий чоловік... Може, Сашко приводив ночувати...

⁶ А цо там у вас, у кутку?

⁷ Добре, замовкни, любіш побазікати. А тепер слухай. Як тільки зобачиш, що до вас заїде хтось незнаюмі, дай мені знати. Знаєш, де я живу?

⁸ І язик маєш довгий. Дивись краще на свое, ніж на чужі садиби. Коли зобачиш кого чужого і негаймо даси мені знати, то одержиш дві кишені цукерок...

⁹ З чого б я мав обдурювати?

сидіти, то за віщо ж йому алоті зчислятимуть?.. Може, вам допомогти? — швиденько перевів розмову на інше. Бо мати вже взялася за ріжок хустки...

— Еге, допоможи, — кивнула головою мати. — Поглядь Грицика. Іван не влежав — шибонув кудись на одній нозі...

Грицик — втішний хлопчик, весь час сміється та очичками лупас, кожного горобця проведе поглядом. Але тільки спусти з рук, охмарюється його личко, ротик перехняблюється, і крик чути на півсела. Спиридон побавив малого на призьбі, а як знову зашутьпотів дощик — мов тонюсінкі нетривкі ниточки потяглися до землі з товстих хмар, аж не вірилося, що то вони народили такий тендітний дощ, — заніс Грицика у хату.

Лиш повечоріло, Сашко уселъ у двері.

— Ти що? — здивувався Спиридон. — Мав же почувати... Корів не напас...

— Не подохнуть твої корови! — огризнувся Сашко.

Він був злий, напружений, рухи різкі, поривчасті. Швидко випив кухоль молока з хлібом і зник. Чого це він? Спиридон губився у здогадках. І що далі, то більше тривожився. З тою смутною тривоною й поліз спати на вишки.

Похолодало. Подужчав вітер, хоч на ніч це рідко буває; він дув поривчасто, мовби його час од часу випускали з величезного міха. Десь обізвалася гармошка, вітер рвав мелодію, і здавалось, що гармошка гірко схлипує... Вітер залинав і на вишки, холодив Спиридонові боки.

І від усього того Спиридону стало по-осінньому незатишно. Холодні, як і вітер, думки загуляли в голові. То коли ж виборють все оте, про що говорив Михайло? Може, він тоді вже стане дідом? І не покатається по синьому морю під білими вітрилами... Спиридону так жаль стало себе... А ще дужче — батька та матір. Вони, бідні, може, зовсім не побачать нічого гарного. Отак і протовчуться весь вік: мати коло горщиків та дітей, а батько з косою та ціпом по заробітках...

Бам-бам-бам-бам!

Спиридон підскочив, мов ужалений, а наступної миті вже грушею летів додоу. Летів, а в голові бамкало в такт дзвонові страшне, тасмниче слово: «По-же-жа! По-же-жа!»

Вимчав на вулицю, завертів головою.

На східному боці села мовби хто червоно облив круглокронну вербу.

Ноги почали Спиридона до пожежі. Вимахували руки (а мати скільки вчила: «Не біжи ніколи на пожежу з порожніми руками — чи відро, чи ломика прихопи. Най ти

такий там треба! Дивитися на чуже лихо? Ой гріх то, великий гріх»), ноги ляпотіли по вологому піску, а очі притягував вогонь, що вже вільно ширяв у темному, як сажа, небі... Вуха чули хекання людей, що бігли поруч, дзеленькання відер, хлипливі звуки гармошки — певно, гармоніст гнав на пожежу, не застєбнувши її...

Коло пожежі було повно людей. Такі, як Спиридон, хлопчакц, гав ловили, а решта бігала, носила, кричала щось нерозбірливо-сердите... Воду носили від сусіднього двору — просто через город. Під ногами смачно чавкотіло гудиння картоплі, з крєкотом лопалися гарбузи... Кілька дядьків намагалися підступитись до палаючої хати, щоб здерти баграми крокви; полум'я, здавалося, розгойдувало їхні нестривкі постаті, обдавало жаром і відкидало назад.

Спиридон гайнув на той бік хати, де стояла верба з обсмаленим листям. Може, звідти ліпше підступитися до хати, то він гукне дядьків... На пожежі ж навіть дорослі часто втрачають глузд...

Там і справді було трохи менше пекла, а людей — нікого. Втім, он хтось є. Спиридон придивився й пізнав господаря двору — Хому Музичука. У самій білизні і чогось із вильми в руках, він біжить до хати й, колуншувши зчорнілу стіну, по якій зміїться неблаганний вогонь, одскакує назад, щоб за мить знов одчайдушно ринуться уперед. Його білі підштаники і сорочку мов хто побив кулями — певно, пропалили вуглини, що їх роями підкидав угору вогонь.

Спиридон подався назад. Гукнув дядькам, щоб квапились на той бік. І не глянули на Спиридона. Мов глухі.

Треба знайти Сашка. Він десь тут, він жєдної пожежі не пропускає...

Сашка піде не було. Невже спить без пам'яті? Так цей шарварок і мертвого підняв би... І рантом перед його очима спликло братове злорішуче обличчя, згадалися слова, що Хома — провокатор.

«Невже він, Сашко? Невже?»

Думка, мов цвях, засіла в голові, Спиридон ніяк не міг одкараскатися від неї. І ноги, підкорившись тій ганєбній думці, погнали назад.

На пожежі бушувало полум'я, кричали люди, кидався на охоплену вогнем хату Хома, а в Спиридоновому дворі лежала сонна тиша, яку не порушували, а глибше підкреслювали заспокійливе сюрчання цвіркуна та нескінченна балачка вітру з дубом.

Чогось не звернув до хати — кинувся до вишок. Вискочив

на верх драбини й відчув — Сашко тут: чорнота вишок не була байдуже німою.

— Ти, ти спалив Хому? — закричав зло і водночас з надією, що то його дурна довбешка зворохобила нісенітницю.

— Не горлай!... — не зразу, хрипко відгукнувся брат.

— Як ти смів? Як у тебе рука піднялася? — Не вимовляв, а вистрілював із горла гарячі, гнівні слова у пляму Сашкового обличчя.

— Не твоє діло!... — Голос у Сашка зовсім заглух, видно, його боляче ранили братові слова. І враз Сашко спалахнув, підсунувся до краю, голос його теж став різкий. — Ми, комсомольці, помцались!.. Провокатору помцались!..

— А він!... З вільми кидається хату рятувати, — тремтливо, крізь сльози, що враз збили гнівний запал, мовив Спиридон.

Сашко засопів так, наче йому в носа набилося сажі.

— Ех, гадавш, нам легко було... Так він же за тридцять злотих продав отакого чоловіка! — Сашко плюнув. — Сухоти дядько Григорій нажив у тюрмі. Витягли звідти, щоб урятувати, і от... Тепер йому там кінець, не витримає!..

— Так ви могли ж його набити!... Десь стріти і набити!..

— Думавш, він одного дядька Григорія продав? — схопився Сашко, вдарився об крокву, сердито лупонув її кулаком. — Його вже не раз попереджали, навіть лупки давали якось впочі!... Не кається!... Довелося пустити «червоного півня»... Отакого чоловіка продав! — зітхнувши на повні груди, з глибоким жалем повторив Сашко.

Спиридон намагався уявити дядька з бородою, але в очі лізло тільки бахмате, веселе із своєї волі та сили полум'я і Хома з вільми!..

— А я!... я!... ніколи б так не зробив!... Я б йому!... хлів спалив!..

— Та що з тобою говорити! — рубонув рукою Сашко. — Вакурат найшов я, з ким розбалакатись! Шкет ти ще. Будемо жалити отаких, як Музичук, то вони зовсім розпержуться!..

Сашко різко встав і спустивсь униз.

Ніч проковтнула його.

— Я нікому!... чуєш, нікому й слова! — гукнув Спиридон услід Сашкові.

Спиридон скулився на сні, і в його перехвильовану голову прийшли видіння. То вихоплювалося гнучке полум'я, то докірливо дивились Сашкові прозоро-голубі очі, а то біг з вільми просто на нього білий Хома. Ураз все те

злизав понизовий чорний дим, і з того диму долинули кроки. Ближче, ближче... Ось уже над самою головою гукають...

В Спиридонові розплющені очі хлюпнула синява ранку, колисана гілками дерев з зеленим і жовтим листом...

А кроки лунали, важкі, незнайомі. І от... висунулося обличчя поліцає Юзефа.

Спиридон ущипнув себе: чи це знову сон? Сон, у якому повторюється ранок, коли приходив поліцай... Заболіло, отже, повторюється не сон...

— Но, вставай, щеняку! — крикнув поліцай.

Спиридон хотів прошмигнути додолю, але поліцай схопив його за руку, швиргонув у куток. І заходився ворушити чоботищами сіно. Натрапив на клітку з кролями — розбив її носакон, а кролів повиккидав додолю. Спиридон знову рвонув уперед. На драбину й не став — грудкою полетів додолю. Добре, що куц порічок прийняв його на свої гілки... Половив кролів, посадовив їх у стару корзину...

Від хати почувся материн голос. У ньому звучала кривда, і туга, і благання...

Гнів проти невидимих звідси кривдників матері так різко хлюпнув Спиридонові в груди, аж дихати стало пічим. Схопив щось важке і рвонув до хати. Вже коло сіней побачив, що в руках у нього старий копач.

Вскочив і не впізнав хати. Хоч у них кіш дітей, але мати якось уміла підтримувати лад. На столі — скатертину з хлібом і сіллю посередині, постіль акуратно застелена, долівка жовтіє глиною... Зараз у хаті був цілковитий гармидер. Навіть стіл лежав боком, а коло нього валялась хлібина, сіріла розсипана сіль... Спиридон застиг із занесеним над головою копачем.

Мати стояла перед якимось незнайомим поліцаєм. Худий та високий, він черкав стелю кашкетом. Мати благально склала руки на грудях, і сльози горохом котилися з її очей.

— Пани... людоньки... за що, за віщо ви забираєте мою кровиночку? Що воно могло вам укоїти?..

Тільки тепер Спиридон помітив за поліцаєм Сашка — блідий, брови насуплені. Високий мовби не чує материних слів, а Юзеф, що саме зайшов у хату, ледь повернув до матері окоренкувату шию, мригнув ліниво-презирливо синіми губами.

— Хе, млоде, лєч дойжалє. У вивровцє лєжі, на владзє рєнкє подноші. Проклямац'є віджіш розноші, верних владзом люджі подпаля. Но побавіл ше! Тєраз «одпочинєш»

в криміналю! ¹⁰ — підніс до Сашкового обличчя волохатого кулака.

Сашко наче не помітив його — втупився поглядом кудись у куток. Нараз глянув на Спиридона, і його очі суворо звелили — онусти копач. Спиридон опустив.

— Ну, ідзь! — штовхнув Сашка високий поліцай.

Сашко ступив крок, другий. Глянув на матір. Лагідно-лагідно, як ще ніколи не дивився. І сказав тихо:

— Мамо, я вакурат вернусь... Я міцний. Не журіться...

Мати потяглась до нього, та поліцай відтурив її.

А Спиридона Сашко встиг погладити по чубові. І мовив:

— Запам'ятай усе це. Добре запам'ятай...

Сашкові наділи наручники і повели серединою вулиці. З-за типів визирали люди, проводжали ранню процесію мовчазними поглядами.

«А Михайло? — змигнуло в Спиридоновій голові. — Віп же там, у бараці, нічого не відає про арешт Сашка...»

Спиридон ноги під себе і хода. Ось уже зашумів над головою ліс. Коло Стоходу стежка заходила ся петляти, і Спиридон облишив її, гайнув навпростець. Осока різала по-ги, якісь шпичаки впивалися в підшви, зграйки наполоханих коників із стрекотінням розлітались навсібіч... Бух-бух! — гупало серце.

Ось і барак. Пірнув у його темний отвір.

Порожньо... Невже забрали? Спиридон знесилено сів.

Мимохіть посяг рукою в куток, де вони з Михайлом домовились лишати записки. Є папірець!

«Хай шукають вітра в полі. Тримайся, братику! Скоро вагляне сонце у наше віконце».

Утік Михайло!

«Утік», — шепотіли купці біля барака. «Утік! Тук!» — солідно підтвердив дятел з дуба.

Спиридон подався назад.

Коли притупотів до двору, зупинивсь ошелешений.

У стрісі чорніла щербина, наче над хатою прошуміла страшенна буря... Та ось із тої щербини визирнув поліцай Юзеф, турнув ногою діжечку з пашнею. На спориш з тихим шелестом посипалося зерно. Мати вискочила з сіней, підставила під жовтий струмінь чорні долоні. З її очей текли слези, а з уст злітав тужливий зойк:

¹⁰ Ге, молоде, та ранне. У революціонери пнеться, на владу заміряється. Листівки, бач, розносить, відданих владі людей палить. Ну, нагулявся! Тепер «відпочинеш» у тюрмі!

— Що ви робите, іродові душі, най вас дідько на обмах озьме? Чи ви не є люди?..

Юзеф згори похмуро блимнув на неї.

— Ой сусе, як же ми житимемо зимою, чим же я нагодую дітей своїх?..

— Лешей в колебце научала б джечі розуму, а то вирости оні бандитами! — гукнув поліцай.— А teraz гдераш. Пужньо»¹¹

Спиридон, не тямлячи себе, вихопив із тину кілка, розмахнувшись, пожбурих на поліцай... Кілок, хилитаючися, мов п'яний, долетів лише до стріхи. Поліцай і не помітив його, задки поставив ногу на прихилену драбину, почав обережно спускатися вниз.

Аж тут із-за хати вишкандибав Іван, обома руками штовхнув драбину. Вона посунулась по стрісі, поліцай безладно змахнув руками й загримів разом із драбиною на спориш.

— Ходи геть! — чомусь пошепки гукнув Спиридон.

А Іван — ні з місця. Поліцай, звівшись, рушив до Івана. Нагнувся, обличчя аж закам'яніло, а губи вигнулись синіми п'явками. Спиридон похолов. Він бачив не раз, як розсерджені дорослі притьма кидалися на дітей, навіть замахувалися на них, але в останню мить у них щось прокидалося в очах, і бешкетник чи крадій яблук одержував хіба що по м'якому місці. У поліцай навпаки — що ближче підходив він до Івана, то лютішим ставало обличчя. І раптом сіпнувся його чобіт. Тупий носок глухо вдарив Івана в груди. Іван, йойойкнувши, відлетів у бур'ян.

Всі у дворі зацімліли. А поліцай неквапно повернувся й пішов до воріт.

Івана завели до хати, приклали мокру шматину до слухлих грудей. Потім Спиридон і мати, що весь час гірко схлипувала, почали вибирувати зерно. Спиридон двома пальцями випорцував житини з споришу, а в голові ятрилися думки. Як, як помститися? Абись знав, абись до нових вінчиків пам'ятав... Узяти сірники, увечері підкрастися і — черкнути під стріху?.. Е, та в нього будинок бляхою критий... А якщо батурою з-за рогу? Просто по голові — торох!..

Спиридон аж тинькнув од думки, що, здається, наскрізь пронизала його: «Ти ж іще нікому й ніколи не хотів удіяти отак эле...» Еге, ніколи й нікому. Але ж ніколи він не

¹¹ Краще б змалку навчала дітей розуму, а то вирости вони бандитами! А тепер голосиш. Пізно!

почував такої ненависті до когось. Хіба можна отак ударити людину, як поліцаї ударив Івана? Так навіть худобу не б'ють...

Зашамотів спориш. Ще не підвівши голови, Спиридон відчув — батько, це його важкі, бухаючі кроки, бо він носив чи не найбільші в селі чоботи.

Батько зачинив роззявлені ворота, подивився на понівечену покрівлю, на порожню діжечку, а вже потім — на матір і Спиридона.

— Що, були поліцаї?.. — спитав стривоженим голосом.

Мати схлипнула:

— Були... Сашка забрали, Іван лежить... побитий...

Батько поставив ціпа і швидко рушив до сіней. Спиридон — за ним.

Батько невміло погладив Івана по голові граблястою рукою, на якій од праці вже не могли рівно розігнутись пальці. Іван прошепотів:

— Мені аби води... В грудях пече...

Спиридон хутко збігав, приніс квартиру. І поки вода гольгала в Івановому горлі, пристрасно попросив батька:

— Тату, дайте сірників, я йому за Сашка, за Івана... підпалю сніг околоту і кину під хату...

А тут Іван звівся на лікоть:

— Еге, і я ось до вечора оклигаю — разом підем.

Батько сказав строго:

— Ану, геть дурні балачки! А то не подивлюсь та зніму ременя... — І зовсім іншим голосом: — Ну, Іване, ти лежи, а ми із Спиридоном спробуємо навести лад.

Хлопці розчаровано зітхнули.

Батько поставив на місце перевернуті стіл і табуретку, склав розкидані по хаті дрова. У кутку щось тьмяно зблиснуло. Батько нагнувся, підняв ікону... Вона завжди висіла в кутку, запнута рушником, то поліцаї скинули її. Батько покрутив ікону в руках і мовчки пішов до дверей. На порозі зіткнувся з матір'ю.

— Куди ти її, Федоре?

Батько здвигнув широкими плечима.

— Пошукаю їй інше місце. Бо щось осліп і оглух твій бог, тільки куток займає...

Мати вдарилася в поли:

— Ой сусе, як ти можеш таке мовити?

— А куди ж він глядів, як сьогодні Сашка в тюрму потурили? Га? Аби я Михайлові не повідав про їхні заміри, то і його загребли б з собою...

Мати перехрестилася, схлипнула.

Спиридон здивовано подививсь на батька — виходить, він усе знає...

А батько переступив поріг. Спиридон вискочив слідом за ним: куди ж таки він несе ікону?

Батько постояв трохи в снігах, затим вийшов у двір, постояв, розмахнувся і пожбурив ікону в бур'ян.

Спиридон боязко звів очі вгору. А що, як у синяві неба розчиниться ляда, визирне сердите обличчя, і бог метне вогняного списа, од якого піде не сховаєшся, навіть у погребі?..

Чорнолиций бог на іконі теж некліпно, суворо дивився у небо, мовби кликав на батькову голову кару небесну. А батько нахмурено стояв, небо спокійно тягло по своєму голубуватому виду білі хмари. І не бачило скривдженої ікони...

РАНОК ЗВОДИВСЯ ПРОЗОРИЙ

Село полонила важка тривога. Дійшла чутка, що на Польщу напали німці. Поліцай і осадники заметушилися, Склали майно на фіри. І не знали, куди податися... Так і строгоніли фіри у дворах. Корів не гонили на пастовень — казали, що в лісах висаджують з «яропланів» диверсантів, які ріжуть корів і людей. І справді, німецькі чорнохресті літаки, важко ревучи, пролітали над селом кудись до радянського кордону й повертали назад. Голодні корови ревли по хлівах, посилюючи тривогу. Німців знали ще по тій війні, пам'ятали їхні знущання та грабунки. Дід Ковінька, напившись горілки, ходив по селу і торочив: «Герман, матері його ковінька, то є кепський чоловік, йому аби набити пельку собі та фраві й кіндерятам. А ми хоч здихай. Ще й pomoже переставитись»... Люди похмуро слухали з-за тинів дідові просторікування й зітхали. Ая, за Польщі гиблія, а тепер доведеться зовсім загинати...

Аж ось нова чутка. Від неї в людських очах з'явилися хвилювання й недовірлива радість. Чи ж бо правда, що прийдуть «совети» на поміч українцям, не побоятся німців? Дід Ковінька підткнувся було на справунки до поліцай, а йому так «роз'яснили» нижче спину прикладом... «Ге, не інакше під германа шпацірувати збираються, — казав дід на вулиці. — Ім совети жаскіші...»

Недільного ранку під дворами забілили папірці. Люди хапали їх і, озираючись, бігли до грамотіїв. Спиридону теж довелося читати. Там писалося, що Червона Армія

вже перейшла кордон. «Завтра визволителі будуть у нас!» Певно, Сашкові товариші-комсомольці писали листівки. І звідки вони все знають?..

Спиридон найбільше боявся, що «совети» прийдуть удо-світа, і він побачить їх останнім. Бо зараз худобу не го-нять на пастовень, і він став такий сонько...

Вони з Іваном тої ночі кидалися раз за разом. Вистром-лювали голови з вишок, напружено прислухалися. Ніч не-спішно пливла над землею, вересневе охололе небо дихало свіжістю. У верхівці дуба заплуталися сині зірки. У хатах де-не-де світилося. А зі сходу не було чути жодного звуку. Невже збрехала листівка?

Коли почали прокидатися і стріпуватися дерева, Спири-дон та Іван не витримали, подалися за село, у той бік, де потроху прозорішало небо, наче хто промивав залиту чор-нимом величезну миску. Бо хіба мало в селі проворних хлопців, які пантрують, коли залунає гук «совіцької» ар-мії?.. У селі навряд чи хто спав цієї ночі...

Топтали наліглу за піч куряву, тремтіли од холоду та збудження. Вигулькнули далеченько за село, сіли на об-рослому мохом валуні, вп'ялися очима в дорогу, що гу-билася в темному лісі.

Сонце ще з-за обрію висвітлило небо, а вже тоді саме вискотилося — велике, червоне. Зажовтіли стерні, живо за-зеленів сосняк, вигулькнув звідкілясь вітерець, куйовдив хлопцям чуби, наче запрошував їх пробігтися наввиперед-ки осіннім спокійним полем.

— Ге, ми тут до зими можемо просидіти, а їх не бу-де,— буркнув нетерплячий Іван.— Чого вони до нас заїз-дитимуть, що їм тут робити? Поліцай та осадники ще вчо-ра дременули, то з ким вони в нас воюватимуть?

Спиридон похнюплею мовчав. Справді, «совіцькій» ар-мії у Гриві нічого робити... Ге, як то — нічого? А людям показатися! Її ж так чекають... А може, вояки їхали сю-ди, а їх по інших селах перехопили... Могли наговорити, що в Гриві болота невилазні...

На гурт чоловіків, що вийшли з лісу, брати не зверну-ли пильної уваги. Та ось Спиридон придивився, підскочив:

— Видиш, у них рушниці!

І одяг якийсь незвичний, зелений... «Совіцькі» вояки? Але ж бо пішака...

Чоловіки невдовзі наблизилися до хлопців. І дядько, в якого на геть засмаглому обличчі тільки очі білили та бро-ви, гукнув дружелюбно:

— Гей, кавалери, чи то на горизонті не Грива?

Спиридон презирнувся з Іваном. І брати чогось знітились, промовчали. Дядько закопив губу:

— Ну, ці хлопці, не інакше, німі або глухі.

Спиридон образився.

— Не глухі ми і не німі. Ми чекаємо «совіцьких» вояків. Вони, дід Ковінька мовив, жухтітимуть на залізних возах з гарматами... Зверніть з дороги, а то ще задавлять вас...

Дядьки зареготали, наче він сказав бозна-яку сміховину. Спиридон різко одвернувся. І тут знову почувся голос того, геть засмаглого, тільки брови біліють.

— Ти не сердься на нас, парубче, бо ж смішно ти сказав: виходить, що ми самі себе давити будемо...

— Ви?! — водночас вигукнули Іван та Спиридон. — Ви є «совіцька» армія?.. А чого ж ви пішака?

— Отого воза, як ти кажеш, тобто тапка, ми самі не скотіли брати. Ну його к бісу! Ще мотор десь заглухне, що тоді робитимемо? Віп таке важенне одоробло, що й сто чоловік не попхне...

— Ге,— почухав п'ятою коліно Іван,— знаєте, скільки у нас хлопців у селі? Подруляли б...

— Ну, звиняй, ми не знали, що у вас так багато хлопців,— обняв його дядько.

Вони поволі рушили. Спиридон заздро дивився на Івана. Це помітив солдат з чорними, мов наваксованими, вусиками, таким самим чорним чубом, що воронячим крилом звисав йому на лоба.

— Давай, друг, сюда,— покликав.

Спиридон несміливо підійшов. Дядькові очі дивляться тепло і чогось із жалем.

— Танк, кажеш? — розбалакував тим часом білобровий дядько. — А щоб ти знав, основне в армії не танки, а ми — піхота. Ми під кожен кущик заглянемо, в кожен окоп заскочимо, де кулею стрельнемо, а де штиком повернем. А танк промчав, прогуркотів — і нема його... І ми теж їхали машиною, та не доїхали. Загрузла техніка по саме нікуди... А ноги, бач, довели нас до вашої Гриви. От як виростеш — просись у піхоту. Там і каші більше дають...

Солдати весело зареготали, і хлопці засміялися. Їм було приємно й гордо іти поруч з вояками. Жаль, що їх ніхто не бачить із сільських хлопців. Проругили, соньки!

Чорновусий усе позирав на Спиридона, ніби хотів його про щось спитати й не наважувався. Нарешті спитав:

— Мальчик, а у тебе єсть мама, папа? Чего ти такой худой, такой... плохо одет?

Спиридон почервонів, швидко відповів:

— Маю, ще й братів та сестер восьмеро. А одягнений так... як усі. У нас усі так ходять...— подивився на свої полотняні штани, забруднені до темноти, на полатану полотняну сорочку...

Солдати презирнулися, зітхнули.

— Да-а, — покрутив головою білобровий, — крепко затисли вас польські пани. Ну, тепер інше життя піде. Інше, — мовив переконано. — Ось визволимо всю Західну Україну, то швидше приєднуйтесь до нас, до Радянського Союзу, до першої в світі соціалістичної країни, — підвів дотори вказівний палець.

— Та що ти їм завчасу голови морочиш, Петре, — обізвався дядько з блискучою лисою головою, яку він, знявши пілотку, підставив під сонце. — Хай самі придивляться, по-ступово...

— Ні, — уперто покрутив головою високий, — хай зразу втямлюють, хто ми є і скільки для нашого соціалізму ми поклали кращих людей... Я, коли б моя воля, в кожному селі поставив би трибуну і послав би найрозумніших людей розповідати про революцію, громадянську війну, про те, як галими руками будували Дніпрогес, як під куркульськими пострілами ладнали колгоспи... Щоб цінували нашу кров, проляжуть й за їхнє щастя. І щоб зразу дали по шії своїм буржуям та потяглися доганяти нас...

Дорога обігнула гайок, вскочила у балочку, і перед очі солдат показалося село. Незабаром вступили в нього.

Люди висли на тинах, роздивлялися на всі очі солдатів. Позаду юрбою сунули хлоп'яки.

Білобровий дістав із кишені... сопілку, обдмухав з неї махорку, приклав до губ. І тонко полинуло: «Гоц, мої гречаники». Люди за тинами заворушились, заусміхались.

— Но, — зачудовано мовила Маслякова сусідка тітка Горпина, — а пан Масляк казали, що в тотій армії самі азіяти. Ні єдного українця...

Дід Ковінька видибав на дорогу, потиснув кожному воякові руку, дав кожному по яблуку.

— Оце, хлопці, не з свого саду, бо свого катма, матері його ковінька, в поліцаєвому «позичив». Поліцай дременує, а псюку лишив. Така клята личина! — І дід показав порвані ззду штани.

Реготали солдати, реготали діти й дорослі за тинами. І це остаточно розтопило ніяковість до чужих людей. Дядьки почали виходити на вулицю, частувати солдатів махоркою...

Спиридон раз у раз позирив наперед — чи далеко їхній двір? Нарешті видно їхні ворота. На воротах батько. Смокче цигарку, якимось байдуже дивиться на юрбу, мовби вона його зовсім не обходить. Зараз повз нього пройдуть вояки, давно очікувані «совіцькі» вояки, а батько, певно ж, і слова не зронить...

Юрба допливла до Гнатюкових воріт. Батько неквапно вийняв з рота цигарку і статечно мовив:

— Здорові будьте, хлопці, вітаю вас на волинській землі. Спасибі, що не забули нас у біді, прийшли на поміч.

Спиридон зачудовано дивився на батька. Невже це він, мовчун мовчуном, сказав оті слова, які давно треба було сказати? А батько, злегка примруживши ліве око, вів далі:

— То ходіть до хати, поснідайте з далекої дороги. Чим багаті, тим і раді...

І широко розчинив ворота.

— Е-е, який прудкий, — підскочив дід Ковінька. — Матері його ковінька, а у мене що — хати немає? — І вхопив за плечі двох солдатів.

Люди кинулися до інших солдатів, отож Спиридону з Іваном довелося просто почіплятися на руки білобровому та чорновусому.

Невдовзі на столі височіла пляшка самогону, який мати ховала на чорний день, а вийшло на світлий, парував борщ, стояла миска малосольних огірків з капустою. Білобровий розв'язав мішечка, що висів у нього за спиною, і виклав на стіл дві бляшанки, дві пачки печива і кілька грудок синюватого цукру.

— Що ви, що ви! — замахала руками мати. — Сховайте, вам же далека дорога...

Білобровий солдат замість відповіді мовчки почав різати кришку бляшанки.

Чорновусий покликав Спиридона та Івана.

— Нащо їх до вашої бесіди? — втрутилася мати. — Хлопці, ану лиш надвір!

Спиридон та Іван спустилися з полу і дибали на місці.

— Сідайте, хлопці, — підморгнув їм білобровий, мовби не чув материних слів.

Вони не чекали другого запрошення.

Дорослі, випивши по одній-другій чарці, завели розмову.

Білобровий говорив до батька:

— А земля у вас, от чисто у нас на Поліссі, на Чернігівщині — пісок, болото...

— Диви, — зрадів батько, — дак і в нас же Поліссям зовється. А що ви сієте?

— Жито, ячмінь, просо, картоплю садимо...

— Ге, то і в нас. А родить як?

— Та жито по 90 пудів з десятини...

— Но, в нас менше.

— Гм, так у нас і трактори, й добрива різні, і гуртом усе робимо...

— Отож-то й воно,— зітхнув батько,— а ми, як кроти... На півтора десятинах ні жиєш, ні вмираєш... Тільки пани та осадники розкошували...

— Нічого,— обняв його за плечі білобровий,— скоро й ви zorganizуєтесь. А панам та осадникам тепер буде гаплик.

Тут втрутився чорновусий, очі якого вже блискотіли вуглинками од горілки:

— А в нас, кацо, нет равний земля, все гора й гора. Чай садим — на гора, виноград — на гора. Ай, какой чай ароматний, ай, какой виноград, какой вино!..

— Дивись ти,— чудувався батько,— яких тільки країв у вас немає! Аж не віриться!

Високий закопилів губу:

— Є такі, де кілька місяців сонце не заходить і кілька зовсім не сходить. Там морозище тріщить — птахи на льоту падають. А в них, нижче гір, снігу ніколи не буває... І не у вас, а у нас, Федоре, тепер усе те і твоє буде... Не інакше...

Іван та Спиридон хтозна-скільки сиділи б за столом, коли б за вікном не почувся незвичайно сильний гуркіт. Вишмигнули з хати й заскіпли посеред двору.

З-за повитого ніжним голубим серпанком лісу трійками вигуркували літаки. Одна, дві, три, чотири, п'ять... Вони, здається, не летіли — пливли в осоненій блакиті, впевнено, могутньо, дружельюбно до тої землі, що лежала під їхніми червонозоряними крилами.

— Наші! — захоплено вигукнув Спиридон. — Наші!

І замовк, вражений великим, багатосяжним словом — «наші». Тепер же стільки буде «нашого» — і оці нестримні літаки, і високі гори, і скутий морозом край, і синє море з білими вітрилами... Все це буде і його, Спиридонове, всюди він може побувати, і всюди його зустрінуть дружньо люди...

Літаки не сіли, дарма Спиридон з Іваном помчали щодуху в поле, аж дихати їм стало нічим і ноги поватяніли. Літаки лиш зробили коло та й погуркотіли далі. Видно, хотіли всій визволеній і невизволеній західноукраїнській землі показати, яка то сила бере її під своє крило.

Потім кишки рвали з діда Ковіньки, який знову лавив

до поліцая по яблука і зачепився за сук. Внизу гавкав басом собака, а вгорі тоненько верещав п'янений зляканий дід:

— Ой, православні й неправославні, рятуйте, бо вже штани тріщать! З'їсть з тельбухами, матері його ковівька!

Потім грали з хлопцями у війну...

Увечері наледь притягли ноги. Глядь — а вояків уже нема — приїхала їхня машина й повезла далі... Іван упав спати на піл, а Спиридон поплентав на вишки. Не хотілося після такого дня спати в душній хаті, відгородженій од вересневого неба, що, здається, берегло ще тіні літаків.

Ліг на пахуче сіно, задивився на зорі. Вони з вишок завжди видаються страшенно далекими. І чого воно? Може, через те, що поруч високий дуб? А в полі просто над головою висять, аж дістати кортить... Ну, а з літака, видно, вони зовсім близькі...

І тут враз обізвався «отой, що в голові складає вірші». Спиридон зрадів — та про те, що сьогодні сталося, хіба розкажеш як слід звичайною мовою?

Рано-вранці ми устали,
Півень ще не проспався,
Й за село чимдуж помчали,
Аж вітрець даремно гнався.

От саме так і було! І слова всі прості, звичайні, але у вірші вони звучать незвичайно...

Сяяли у небі зорі,
Листя ледь-ледь шелестіло,
Ранок зводився прозорий,
А ми все вперед летіли...

Спиридон схопився, намацав у кутку свічку, що він при ній уже двічі нишком читав Шевченка. Треба записати, а то ще до ранку забудеться. І, може, довгий буде той вірш...

— А що там за палій на вишках уместився? — почувся голос.

Спиридон здригнувся. Мати. Поспіхом дмухнув на свічку.

Досадливо махнув рукою. Збила вірша. А так добре ладнався...

Полежав ще трохи, подивився на зірки, що підморгували йому блакитними, оранжевими, зеленкуватими віями. І, вже дрімаючи, подумав розважливо: «Ну й хай, хай весь вірш не склався. Але який то красний день був? Хіба ж про нього все мовиш у вірші?»

А удосвіта, коли Спиридону, не втомлюючи його, весь час снівся один і той же сон — наче він летить на танкові, дуже схожому на гуркотливого воза, й стріляє з довгої, як у «совіцьких» вояків, рушниці,— хтось штовхнув його під бока, вигукнув знайомим голосом:

— Ану, пане, посуньте свої мощі, бач, розляглися, наче при ляхах!

Спиридон миттю розплющив очі. До нього усміхалося заросле білою щетиною, таке незвичне од тої щетини Сашкове обличчя, а з-за нього визирав, теж усміхнений, Михайло...

Надворі сивіли у волохатій росі дерева, нечутно обривалося навологле жовте листя...

Ранок зводився прозорий...

ДОБРИДЕНЬ, ДІТИ!

В селі, коли дивитись удень, наче нічого й не змінилось. Люди так само, як і щосені, клопоталися по господарству, копали картоплю, обкладали хати картоплинням та соломною, щоб узимку тепло було, запасали дрова. Спиридон з Іваном знову погнали корів на пастовись. Зразу були настовбурчилися: «Нове життя, а ви нас знов до корів!..» Батько бликнув на них спідлоба: «А що, при новому житті корів пасти не треба? Газетки вони читимуть?»

Зате увечері село було зовсім не те, що за Польщі. Люди, упоравшись зі своїми клопатами по господарству, тяглися до постерунку, над яким тепер тріпотів червоний прапор. До нього звалили поволі, як і до того, що за столом сидів не червонопикий солтус, а їхній дядько, такий, як і вони, з порепаними од праці руками, із зсутуленими плечима. І був він нині владою в їхньому селі, владою, що вони її самі настановили.

І тою владою був Федір Гнатюк, Спиридонів батько. Він, коли назвали його прізвисьце на сході, аж цигарку випустив од здивування. «Та що ви, люди добрі, глузуєте? У мене ж грамоти один клас і колідор... І балакати я не годен...» Чорний, як циган, Микита Савчук, що його вибрали вести збори, прохрипів простудженим голосом (у нього навіть у спеку простуджувалося горло): «Ти, Федоре, не однікуйся, коли громада за тебе руку тягне. Коли що, сини допоможуть. Вони ж у тебе давно з «советами» в ладах». Тут вискочив дід Ковінька, підлив масла у вогонь:

«Дак ми тебе, Федоре, давно позаочі більшовиком прози-
ваємо...»

Вечорами в колишній постерунок набивалося повно чо-
ловіків. Чаділи цигарками, сперечалися, тицяли один од-
ному в груди пальцем, а коли й дулю під носа сукали.
Бо говорили про землю — як її ділити, про сінокіс, що бу-
де з лісом, чи дадуть машини, що воно за штука колгоспи
і чи варто їм усуспільнюватись, як там, у «советів»... За
колгоспи зразу мало було, переважно молодь тягла руку.
«То що ви — думаєте й далі порпатись у своїх нивках? —
гарячкував Сашко. — Та на них і трактор не розвернеться.
І перспектив вакурат ніяких нема в одноосібному госпо-
дарстві!»

Сашка визволили з тюрми радянські танки, а Михайло
повернувся із Ковельщини, де переховувався од поліції.
Сашка одразу настановили міліціонером. Михайло ж по-
дався у Карасин і побрався з тамтешньою дівчиною, з якою
давно дружив.

Сашко у тюрмі схуд, підріс, а що вже слів учених на-
брався! Казав, що там байдиків не били політичні в'язні —
справжню політшколу влаштували. Отож Сашко тепер де
треба і не треба вставляв ті мудрі, часто незрозумілі слова.
І трохи зверхньо позирав на дядьків — мовляв, що ви, я он
тюрму і політшколу водночас пройшов!

Спиридон, затаївшись у кутку коло відра з водою, всі-
єю душею мовчки підтримував брата. Чого вони уперлися,
як цапи? Ясно, що в колгоспі краще буде! Та тільки заради
того, щоб дали трактора, варто гарнізувати колгосп!

Але на дядьків не справляє враження те, що Сашко
рік просидів у тюрмі. Навіть згадка про трактор не справ-
ляє на них враження. Моргосліший Андрій Дудчук пихкає
йому в обличчя завоем зеленкуватого диму, од якого в
Сашка на очі набігають сльози, каже:

— Ти, Федоровичу, звісно, тюремного хліба поїв, але
щодо землі маракуєш слабо. Мало ти її перевернув плу-
гом, мало засіяв ще... Не приріс ти до неї. Отож не пере-
баранчай, дай нам переварити все у своїх головах...

Якось увечері прийшов батько і одразу покликав до
себе Спиридона та Івана.

— От що, хлопці, будете знову ходити в школу. А пас-
тимете після обіду.

Іван скривився:

— У мене ще й досі губи болять... Нащо мені та шко-
ла, коли там б'ють і не по-нашому вчать?

Батько скупно всміхнувся:

— Більше по губах не матимеш. Тепер пова буде школа. А як ворохобитимешся, то учитель в куток ставитиме. Ну, а дома ремінь, як і досі, коли заслужиш, по м'якому місці ходитиме. Утямив?

Тут саме Сашко нагодився. Бликнув на батька, мовчки поставив гвинтівку коло дверей. Мовчки сів за стіл й увзяв ложку. Зараз вони з батьком були особливо схожі один на одного. В обох рівні носи, вузькі тверді губи, брови короткими купками, а ліва опущена трохи донизу, міцні підборіддя. Тільки в Сашка ще тонка хлоп'яча шия, та чуб задержувато стирчить догори, а в батька акуратно зачесаний набік.

Батько добродушно прискалив око:

— Не май звички за правду губи дути. І вчись розбиратись, що воно й до чого. Бо дров наламати легко, а поспробуй назад їх стулити... Нічого проти поляка, та ще й учителя люд настроювати...

Сашко ні писне, лиш низько схилився над мискою.

А Спиридону й Івану на місці не всидіти од цікавості. Що там сталося? Але хіба випитаєш у батька, а тим більше в насурмоєного Сашка? Та вже знала мати про ту подію. Не од них, од свідка розмови — секретаря сільради.

Батько покликав Сашка у сільраду: «Ану, приведи сюди вчителя...» Той швидко побіг.

Учитель лишився в селі один, другий, що бив дітей лінійкою по губах, утік.

Сашко без стуку розчинив двері вчителевої хати. Учитель сидів за столом, сперши чорночубу голову на руки. А його дружина й діти їли пісню, аж дим од неї вставав, картоплю без хліба. «Ану, ходім до сільради!» — гукнув Сашко й підвів гвинтівку. Учитель зблід, дружина та діти в сльози. Сашко на це — жодної уваги. Так, під гвинтівкою, і привів учителя до сільради.

Батько, низько зігнувшись над папером, розбирав якогось листа з району, що його приніс секретар.

Сашко доповів, що доставив заарештованого...

Батько зиркнув на нього, зиркнув на зніченого вчителя, раптом почервонів, схопився і стукнув кулаком по столу: «Ах босило, як ти смів вести учителя під гвинтівкою, наче злочинця!» Сашко ні в сих ні в тих опустив гвинтівку. А батько посадовив учителя на стілець, пробачився перед ним за міліціонерovu самовільність і співчутливо поцікавився, як у нього з продуктами. Той красномовно розвів руками. Тоді батько наказово мовив Сашкові: «Бери ось його, секретаря, й ідіть по селу, хай дають для вчителя

йця й зерно». Учитель здивовано вирячив очі на голову сільради. А той казав йому: «Якщо зможете, то лишайтесь в нас учителем, але треба українською мовою... І бити, самі розумієте, в жодному разі». Учитель аж підскочив: «Зможу! Все життя серед вас, українців... Дайте мені днів десять, приготуюсь... А бити... то я й раніше, як ви знаєте, не дуже... Так заведено було. А тепер... і пальцем не займу...»

Коло школи, як завше, гамір, тупіт ніг по двору, що встиг за літо порости споришем і високою лободою. Там у квача літають менші, там дівчатка в жмурки зачали. Спиридон та Іван подалися до явора, де старші хлопці з рогатки поціляли горобців. Горобців на яворі зібралось видимо-невидимо. Цвірінчать так, наче хочуть заглушити школярські горла. Даремно, звичайно.

Та ось вийшла на ганок прибиральниця тітка Параска. Маленька, худенька, а голос — на півсела чути.

— Ану, шибеники, гайда до класу! — гукнула так, що горобці хмарою знялися з явора.

У класі зразу потузалися, кому де сідати. Хлопці, ясна річ, завоювали собі місця на задніх лавах і коло двох вікон.

Рипнули двері, й на порозі став... Михайло. Кілька книжок під рукою, зшиток та олівець.

— О, здоров, братухо! — вихопився Іван.

Усі зареготали. Михайло теж засміявся. Підождав, поки утихомирилися діти, підступив до столу, чітко сказав:

— Добридень, діти.

Учні нестрійно потягли:

— Джень добри, пане керовніку.

Михайло підвів руку:

— По-перше, я не пан і панів більше у нас нема й ніколи не буде. По-друге, вітатись слід українською мовою. Бо і писати, і читати віднині будете своєю, рідною мовою!

— О-о! — задоволено прогук клас.

— У вас я на кілька днів. Тимчасово. Сьогодні ми з вами почитаємо книжки. Наші, українські. Згода?

— Згода!!

Михайло почав з Шевченка. Потім розкрив тоненьку книжечку, обвів клас іскристим поглядом:

— А зараз, діти, я вам прочитаю вірші письменників з великої України. Слухайте, що перепиняли польські пани, не пускали до нас...

Як упав же він з коня
Та й на білий сніг.
— Слава! Слава! — докотилось
І лягло до ніг...

У Спиридона мурашки побігли по спині. Тільки вони були не холодні, як при переляку, а теплі, лоскітливо-хвилюючі.

— Цього вірша написав Павло Тичина. Він розповідає про громадянську війну в Радянському Союзі. Ви, певно, нічого не чули про неї?.. А тим часом і в нас, на Волині, були червоні вояки-будьонівці. Аби трохи більше сил було тоді в червоних та не кинулась на поміч панам Антанта, то давно ми були б під крилом Радянського Союзу...

Тітка Параска вже кілька разів зазірала до класу й здивовано пересмикувала плечима. То, було, як тихо не прочиниш двері, всі голови, мов по команді, радісно повертаються до неї — кінець уроку! А нині хіба двоє малюків, що їх, певне, забрали з собою старші діти-няньки, поглянули на неї. І чим їх так заворожив Михайло? Наче ж цукериків не дає...

На перерві Михайло не пішов до маюсінької учительської, а приєднався до дитячого гурту. Хтось із учнів приніс м'яча з коров'ячої шерсті, і Михайло заходився навчати хлопців грати у футболу. Гра не надто мудра, і невдовзі хлопці, мов оглашенні, гасали по двору, а Михайло, стояв на «воротах» і з видимим азартом одбивав м'яча...

Уже коли йшли додому, Спиридон спитав Михайла:

— А чого ти з нами грав? Наче рівня. Якось воно... незручно...

— Зручно, зручно, — весело відповів Михайло. — Учтель — не жацдарм, а друг дітей! Втямив? Тепер, братику, ми все будем по-людськи ладнати...

Осінь тягла у голубому небі яскраво-білі нитки бабиного літа. А Спиридону здавалося, що цього року зовсім не буде сірих докучливих хмар, їдких туманів і затяжних дощів...

В ДОРОГУ ДАЛЕКУ

Поштар до них рідко завертав. Газету батько приносив із сілради, листи од сестри Катерини вряди-годи приходили — вона там, у Зеленому, де наймитувала, вийшла заміж, отож ніколи їй було розписувати. Та й не сильна вона була в грамоті. Спиридон аж посміювався іноді нишком, читаючи матері вголос сестрино лист: майже всі речення

в неї починалися з «но». «Но, ми купили кабанчика». «Но, ми ниньки живемо у гарному будинку». «Но, скоро у нас буде Юрчик або Наталочка...»

А одного листа він читав без підсміювань. Хоча там, як і завжди, рясніли «но». І не лише мати, а й уся сім'я слухала. Бо там було таке написане, що треба було обмізкувати гуртом. Навіть Михайло прийшов на раду, вимісивши десять кілометрів березневої невилазної грязюки.

Катерина, «нокаючи», розказувала, що в них ще восени повтікали німці, які мали в Зеленому свою «колонію». Погосподарювали люди трохи та й вирішили об'єднатися в артіль. «Но, гуртом воно кращій господарювати, і трактора, казала власт', дадуть... Но, приїздить сюди всі, тут земля — но, тобі масло. Но, хату дадуть німецьку — аж чотири пустують. Но, й скучила я за вами...

Спиридон скінчив, підвів очі. А всі мовчать, дивляться у вікна, мргають губами. Мати приклала хусточку до очей.

Нарешті батько озвався:

— То як, сини? Що будемо робити?

Повертає голову до вікна Сашко. І каже рішуче:

— Їдьмо! Там артіль ладнається. А що тут? — досадливо рубає повітря рукою. — Вакурат дундуки! Всю зиму тільки балачки вели, а коли ділили землю, ледь за чуби не бралися...

Батько довго дивиться на долівку, на його лобі брижаться зморшки. Михайло встає з лави, ходить по хаті. Враз зупиняється, відкидає з лоба пасмо волосся.

— А таки надто м'яшкуряться, м'яшкуряться...

— Еге, — каже поволі батько, — може, твоя правда, Михайле. Може...

— Як же воно, як же... — хлипає мати. — Дідівщину кидати... Тут же мати мої, батько поховані... Хату кидати... Сад... Федоре, чи ти є, чи не є голова в хаті?..

— Який там сад, яка хата? — сердиться Сашко. — Тільки назва! Ви мамо... консерваторка...

— Не смій, не смій так на матір! — раптом гримає батько. Встає, підходить до матері, чи не вперше на очах дітей обнімає її за плечі, каже, намагаючись надати своєму грубому голосу лагідності:

— Був я головою, доки в наших старших босил пискі петиною не поросли. А ниньки — який з мене голова?.. Стара, ми вже своє оджили. А чого вони тут киснутимуть? Хай виходять у світ. І время таке настало, що молодим усюди дорога... Мене, думаю, з голови сільради одпустять. Є молодші, меткіші...

— Та я нічого... я нічого...— намагається усміхнутись мати крізь сльози, що котяться по її щоках.— Аби дітям ліпше... Аби ми були при них...

Через три дні рушили. Виїхали з двору рано-вранці. Бо ж кожне діло, каже батько, треба починати зранку, доки голова свіжа і руки повні сили.

Воли — свій чорний, званий Циганом, і другий, учора куплений,— поволі вирипіли воза на вулицю. А всі погляди лишилися на хаті. Старій, перехнябленій, з острівками яскраво-зеленого моху на стрісі, з підсліпуватими віконцями... Сашко стьобнув волів, аби швидше йшли, та хіба волів підженеш? І ще довго виднівся закурений димар, а ще довше прощально махали їм гілками старий дуб та берези округ дворища...

При виїзді з Гриви стрівся їм родич, новий голова сільради Микола Парамонович Конищук.

— Накинув ти мені посаду, Федоре,— почухав потилицю Конищук.— Аби хоч у мене, калина-малина, грамота ліпша, а то три класи... Ну, їдьте щасливо...

І ось уже під колесами м'яко увігнувся місток, за яким почався далекій шлях до Зеленого. Села, в якому навіть батько, навіть Михайло не були.

Сашко сплигнув з воза — дорога пішла грязька, волам важкувато. Труснув головою, бадьоро сказав:

— Може, заспіваємо? А то повішали носи, вакурат на каторгу нас ведуть.

І затагнув голосно про огірочки, що ростуть у чотири листочки. Пристали Михайло (сім'ю він поки що лишив у Карасині), Іван та Спиридон. Лише батько й мати мовчали. Батько поцвигував волів, які теж прислухалися до пісні і плутали ногу за ногу. А мати похитувала головою — певно, згадувала молодість. Вона казала якимось, що їй завжди, як отаких пісень співають, увижається її дівування.

— І ми, було, прядемо та й заводимо пісні. Зразу тихо, а тоді як розохотимось. Десь-то й хлопці возьмуться... Ваш батько сяде коло мене і мовчить. Я йому: «Ти б хоч спитав щось». А він бликне й мовчить...

Пісня так доречно, так гарно звучала в переліску, сповненому весняних будоражливих пахощів, тремтливого голу-буватого туману, налитих бруньок... Спиридон навіть про кролів забув, які делікатно шкреблися в клітці, натякаючи, що їм час поспідати... Сашко без передиху почав: «Що в городі верба рясна». Це така пісня, в якій без гласіння не обійдеться. Спробував Сашко — еге, не потяг, зірвався.

Спробував Іван і закукурікав молодим півником. Тоді ризикнув Спиридон. І здивовано почув, як його голос перекрив Михайлів бас, тенорок Сашка і срібним птахом з'явся аж над деревами, закружляв вільно, розлого...

Михайло розчулено ляпав брата по плечу.

— Ну, малий, не чекав. Молодець.

Спиридону було приємно-присмно. Тут ще й мати докинула:

— Еге, по моїй родині пішов. У нас всі були співучі...

Так Іван усе зіпсував. Він сердився на свою невдачу, отож мовив зневажливо:

— Ге, з таким голосом непременно у попи підеш!

Довелося дати йому стусана й гайнути по зілля для кролів.

Дорога минала гайки, пірнала у видолинки, де шумувала повинна вода, ховалася у ліси, сповнені перших несміливих пташиних гомонів, вигулькувала на простори полів, де кульбачились торішні бур'яни, світилася живою зеленню озимина... Спиридон вбрав усе те широко розкритими очима, і в його душі було бентежно-бентежно... Здається — все звичайне, бачене багато разів. А воно хвилює душу, народжує у ній радість. Чого воно?..

Першу ніч отаборились на узліссі.

Ночівля була гамірно-весела. Зразу батько послав Спиридона й Івана по хмиз для вогнища. Вони гасали поміж дерев, що дзвінко одлуповали їхні голоси, швиргали один в одного палицями, палиці з кречотом ламалися об стовбури... Спиридон надібав конячий череп з вищиреними зубами й засів з ним за густим вільховим кущем. Щойно Іван підскочив до куща, як Спиридон вистромив череп. Івана мов здуло вітром. Потім він даремно намагався виправдати свій переляк:

— Таж нечесно так... Аби ти загорлав і показав. А то мовчки...

Вогкі гілки загорілися не зразу, й Спиридон узявся дутти на вогонь, аж поки у нього не запаморочилося в голові. Зате полум'я, набравшись сили, почало навально гризти червоними зубами все, що клали у вогнище. І здіймалося вище й вище, швиргаючи в почорніле небо тріскотливі іскри.

Спиридон давно помітив, що вогнище на природі викликає в людей зразу веселощі, а згодом — глибоку задуму. Всі невдовзі посмирнішали, втупилися очима в мерехтливий вогонь, наче там бозна-що показують. Спиридон і собі послав туди очі. Зразу лише заворожуюче вигиналися трепетні язики. А потім — замайорів червоний прапор. Еге,

та він не просто так, а в руці у чоловіка з червоним обличчям. А під чоловіком — вогненний кінь звівся дибки, от от плигне високо вгору...

Вражений, щойно хотів сказати про це, як обізвався Михайло.

— А знаєте, мені в тюрмі снилося отаке точно вогнище і отакий перелісок. І наче ми всі сидимо круг нього. Аж раптом як налетить буря... Геть все розметала... Дивлюсь, я сам лишився, і навколо мене суцільна чорнота...

— О сусе! — перехрестилась мати.— Ой, не є на добре сон... Розметає нас лиха година по білому світу, як вітер мөшок...

— Та не беріть журу в голову, мамо. Сон — мара. Чого тільки не приверзеться темної ночі, та ще в тюрмі...— і обернувся до Сашка: — А ти вивчив там хоч одну пісню? Революційну...

— Аякже! — гордо ствердив Сашко.— Чого б то в тюрмі сидіти, як не вивчити пісень?

— А пам'ятаєш про товариша Омелька?.. Пам'ятаєш? То давай тихенько...

Зійшло сонце, на могилі трава зеленіє,
За товаришем Омельком товариство мліє.
Щодень ходять на могилу, кличуть: — Озовися!
Встань, товаришу Омельку, на світ подивися!
Ти покинув жінку, дочку... Дочка споминає,
Що був колись татусенько, а тепер немає,
Бо забили ті катюги у Рожнищах-місті.
Написали, розіслали нерадівні вісті.
Про товариша Омелька та й вірші читають,
Бо товариша Омелька всі далеко знають.
Ми хотіли товариша без попа ховати,
Ми хотіли товаришу пісню заспівати...
Не гнівайся, товаришу, що зле поховали,—
Твоя жінка із братами напроти стоялі,
Не гнівайся, товаришу... Вже зірка ясніє,
А від крові комунара прапор червоніє!

— А чого вони отакі,— обізвався Спиридон, як згасла пісня,— ну, революційні пісні... невеселі і суворі? Та од них якось... ну... хочеться бути моцнішим...

— Це ти вірно підмітив — і невеселі, а от дух піднімають,— ствердив Михайло.— Було, в тюрмі така туга на душу паляже, така зневіра стисне серце. А промугичемо з товаришем отаку пісню, і віра в перемогу повертається, і, як ти кажеш, сила прибуває. Бо ці пісні, брате, зброя. Їх і складають не знічев'я, а для нагальної потреби. Без таких пісень і революцій не буває...

— Ех, мені б таку скласти,— зітхнув Спиридон.

— Таку? — перепитав Михайло. — Таку, брате, нелегко скласти. Її в запічку, в теплі та добрі не складеш. Треба самому пройти і тюрми, і знущання, і важкі дороги революціонера...

— А я... я в запічку й не думаю сидіти! — образився Спиридон. — Я теж буду революціонером! Ось трохи підросту...

— Ні, братику, — похитав головою Михайло, — доста, що ми вже позмагалися з ворогами, погодували вошей у тюрмах... Доста, а вам нині треба вчитись нове життя будувати. А ці пісні хай лишаться на згадку. І щоби не довелось нам більше співати їх ніде інде, як на сцені чи отак, біля мирних вогнищ.

— А фашисти? Вони ж он скільки земель загарбали, — устряв Сашко.

Михайло замислено поворушив розжарені вуглини, з-поміж яких затріпотіли голубі вогники. Наче прозорі голубі метелики.

— Та-ак, загарбали... І багато загарбали... Ні, — нараз рішуче рубонув рукою застигле пічне повітря, — на нас вони не посміють напасти. Бачив, до якої сили ми приєдналися? Бачив, скільки літаків летіло? — повернувся знов до Спиридона.

— Бачив. Такий гуркіт стояв, наче сто громів гриміло. І фашисти ж їх бачили й чули, еге?

— Бачили і вони. Ще й як дивилися. Добре розгледіли могутність країни робітників і селян.

— Еге, яка країна! — од збудження Спиридон звівся на коліна. — Я мапу видів, коли вчитель приносив... Леле, які простори! Та наша Волинь на ній — гейби гудзичок на кожусі... Та неже фашисти такі дурні, що полізуть на нас?

— Фашисти — то такі собаки... — плюнув Сашко.

— Не повинні, — похитав Михайло головою. — Побоятся...

Всі повернулись до заходу. Там уже померкла заграва, лиш тонюсінька лимонна смужка ламко лежала на верхівках дерев. Із синяви, яка опускалася на ту смужку, одна по одній випурхували пухнасті безтурботні зірки.

Ніщо не віщувало війну. В неї неможливо було повірити.

Спиридон лежав на пружних соснових лапах, що інколи пошпигували його крізь куфайку гострими голками, і дивився на небо. Як-то добре летіти на літакові отам, поміж мерехтливих зірок, і чути посвист вітру, і бачити згори ліси, хати, річки. І відчувати себе моцним, страшним для

ворогів... На літаки, звичайно, саджають найсміливіших хлопців, котрі нічогосінько не бояться. А він, Спиридон, чи сміливий?.. «А коли б,— раптом ніби хтось прошепотів йому на вухо,— тобі треба було піти зараз у ліс, чи пішов би ти?.. У чужий, таємничий ліс, де хтозна-що є?.. Може, й бандити, що про них дорогою розказував батько...» У Спиридона од несподіваної думки мороз пішов поза шкірою, хоч вогнище розстилало навкруги приємне тепло...

Воли, що несмішно жували сіно, провели його байдужими поглядами. Зашипіло вогнище, певно, у присок впала з дерева краплина.

Спиридон намагався ступати якнайобережніше. Трава і листя не зраджували його, мовчки ковтали кроки. Та коли він ступив під високі сосни, поміж якими валялося галуззя, у лісі залунав хрускіт. Вдень його було б ледь чути серед шумовиння, пташиних гомонів. А зараз, у застиглому нічному лісі, той хрускіт, здається, сягав найдалших закутків, де громадилася величезними клубами темрява. І з тої темряви бачились злі вовчі очі, чулися чийсь скрадливі кроки... Але Спиридон ішов та йшов уперед. Бо над ним поволі перекидалося густо засіяне зорями небо, в яке може полетіти лиш той, хто нічого не боїться...

Сосна, що він до неї наблизився, була звичайна. Шершава кора залоскотала долоню, десь високо вгорі дрімотно бурмотіла хвоя. Спиридон уже минав її, коли зненацька чорна тінь шугонула вниз.

Спиридонове серце мов ударило в бубон... Отямився він уже під рядном.

Сашко зачумлено підвів голову.

— Га? Що? Хто женеться?

Спиридон, наледь повернувши язика, мовив:

— Та ні-ніхто... Т-тобі приснилось...

Сашкова голова бухнула на мішок з манаттям, що правив за подушку.

«Кар-р»,— пролунало над лісом. І Спиридон відчув, як всього його охоплює зло. Зло на самого себе. Ворони злякався! На якихось триста кроків одійшов від ночівлі, а вже душа в п'яти сховалася. А ще мріяв — на літак, у небо, батькові та матері листа скинути!.. Йому тільки... тільки ганчірки збирати, як гривинський дядько Шоломок, більш ні на що він не годен... Спиридон уявив, як він їде вулицею села на деренчливому возі, запряженому одноокою шкапою, в драному піджаку й шапці з одним вухом і вигукує бридким голосом: «Баби, тряпки! Баби, тряпки!» А слідом кушпелять хлопчачи й передражняють шепеляво: «Баби,

тляпки! Баби, тляпки!» І йому стало гидко-гидко. Аж пожаліти закортіло себе. Але нині він не мав права жаліти себе.

А Великий Віз усе хилився й хилився, ніби підставляв полудрабка Спиридону, ніби насмішковано запрошував проїхатися по небу возом з сяючими зірчастими колесами...

Ополудні третього дня край дороги трапився похилений стовп із загостреною дощечкою, на якій було написано «Дрімайлівка».

З вершини пагорба видно село. Одна, дві, три, чотири, п'ять хат... Порозбігались далеко одна від одної, обгородилися високими тинами. Лише вузькі білясті стежки в'юються поміж дворищами, нетривкі, мов із паперу. От-от їх підхопить вітер і занесе геть...

— Ну-ну,— розчаровано протягнув Спиридон,— та це ж і не є село... Це... хтозна-що...

— Вакурат, такі ж дундуки, як і в нас,— невміло затягся цигаркою Сашко.— Або ще й гірші. Сусіда бояться, од поля одгороджуються...

— Еге,— зітхнув Михайло,— спробуй отаких до соціалізму довести, коли вони раз у рік до сусіда в гості ходять...

— Слухаю, я вас, сини,— повернувся батько, що сидів на передку воза,— і серджусь на вас. Хіба ж то тільки люди винні, хіба вони отак від добра повідгороджувались? Скільки тут вояків перайшло! Ви тільки поляків бачили, а я німців пам'ятаю, австріяків... А ще банди шастають...

— Та воно так,— випустив дим з рота Михайло. Дим потягнуло сизуватою хмаркою, заплутало між гіллям обвислої верби.— На хвилиполі Західна Україна. Хто не йшов, той і скуб...

— Ще й як скубли,— ствердив батько.— От люди й відгороджувались од світу. Правда, пуття з тої відгорожі...

Дорога спустилася вниз.

— То що, заїдемо? — поспитав батько.— Волів треба напоїти. Та й самим напитися.

— Чого ж, сходимо,— зразу підтримав Сашко.— А то вже давно людей не бачили. Спитаємо, чи не збилися з дороги. Ну й куриво кінчається...

— Мовчи вже, курій,— гмикнув Михайло.— Людей він давно не бачив! Сказав би прямо: за дівчатами скучив. А то темнить...

— Іди ти! — визвірився Сашко й сягнуто подався стежкою до ближньої хати.

Дворище оборане по саме нікуди. Тільки біля воріт невеличка смужка облогу. З неї зелено прокльовується спо-

риш і кущик дрібної жалкої кропиви. Хата давня, хлів за-
пав покрівлею... Видно, не з багатого роду господарі. У дво-
рі нікого. Сашко постукав по воротях палицею. З-за хати
викотилося біло-чорне карачкувате цуценя, за ним вирач-
кував хлопчисько, так само карачкуватий. Обоє вступились
опуклими цікавими очима в пришельців. Потім цуценя ко-
ротно дзявкнуло й подріботило за хату. За мить звідти ви-
гулькнула жінка з переляканим обличчям. Вхопила малю-
ка, пронизливо зойкнула:

— Андрію!

Гнатюки спантеличено Perezирнулися. Чого вона? А тим
часом у хліві почулося вовтузіння, сопіння, й звідти вису-
нулись обгноєні вила-трійчатка, а потім і сам господар. Все
його кругле млинцювате обличчя заросло білястою щети-
ною, що войовниче стирчала в усі боки. «Чистісінько їжак
з білими колючками»,— майнуло в Спиридоновій голові. Чо-
ловік довгу хвилину оглядав людей, що стояли біля воріт,
і видно було, як дрижали вила в його забруднених руках.
Врешті поспитав тремким голосом:

— Хто ви є?

Михайло легенько всміхнувся:

— Та люди. Води ось у вас прийшли попросити.

— Нема в мене ніякої води, ідіть туди, відки прийшли! —
раптом уривисто вигукнув чоловік і, замість уперед, ступив
крок назад.

Іван та Спиридон висунулися з-за спин Михайла та
Сашка. І тут чоловік помітив їх.

— Тото ваші хлоп'яки? — спитав чомусь з полегкістю.

— Наші,— поплескав хлопців по плечах Михайло.

Чоловік опустил вила, махнув рукою:

— То заходьте...

Невдовзі усі сиділи за столом, на столі набував баняк
із картплею, зіходила холодними сльозами кауста, пітніла
пляшечка самогону. А коли вона спорожніла, у господарів
розв'язалися язики.

— За Польщі переривалися, абись було на хліб і до
хліба,— почала жінка.— Прийшли «совети», спасибі їм, при-
різали землі... А це про артіль чутка пішла... То я випрова-
дила, дурна моя голова, Андрія в Тарасівку — розпитайся,
що воно та до чого. Розпитався, пізенько прийшов. До ран-
ку ми балакали про тоту артіль. А ранком стукають... якісь
люди з крісами. «Ти що, в артіль записуватись? Ми тобі
покажемо артіль!» І — нагаєм його, нагаєм. Я — в плач,
так і мене по плечах... Уб'єм, кажуть, коли вступиш... За-
брали поросля і поїхали.

— Чисто так,— встряв чоловік.— Не по-польськи, по-нашому балакають, по-нашому лаються... А нагаєм одшмагали не гірш за ляхів, ще й порося поцупили...

— То повилазили ті,— озвався Михайло,— в кого землю поодбирали чи ось-ось поодбирають. Куркульня, одним словом. І «патріоти».

— Йой,— скрушно похитала головою жінка,— вони нас у могилу заженуть, хату димом пустять. Власть од нас далеко, а в нас тут — у кого сила, того й власть...

Михайло сопів, морщив лоба. Але — Спиридон знав — він не міг залишити господарів у такому розпачливому настрої. І справді, Михайло, надавши своєму голосові якомога більшої певності, сказав:

— Нічого, це тимчасове явище. Ось окріпне влада, окріпне міліція — тоді всіх отих бандитів половлять. Не падайте духом...

— Дай боже, щоб ваші слова та Сусові в уші,— зітхнула жінка.

Далі села пішли густіше. Найбільше вражень лишилось у Спиридона від містечка Колки. Там були рівні бруковані вулиці, і люди ходили по червоних цегляних доріжках. Уперше побачив легковик, він незвично швидко котився вулицею, а на ньому сиділи люди. Якісь дивні люди: серйозні, набурмосені, наче незадоволені, що їдуть на автомобілі. Та коли б Спиридона туди посадили, то він би усміхався усім стрічним весело й погордливо...

У Колках же вперше побачив і трактора, довго біг за ним разом з місцевими хлопчиками, ковтаючи пахучий дим... Доки дядько-тракторист не витяг звідкілясь батога (нащо йому той батіг?) та не шмагонув назад... Дурний та й годі! Що йому — жаль, аби хлопці бігли за трактором? Чи зло бере, коли котрийсь переганяє?..

І в усіх селах та містечках, крім отої Дрімайлівки, люди весело готувались до весни, ладнали приміщення для ферм, вели з батьком, Михайлом та Сашком розмови про колгоспи... В одному селі якраз потрапили на мітинг — двоє дядьків, що побули на Радянській Україні, розповідали про тамтешні колгоспи, а натовп захоплено і трохи недобрливо слухав...

До Зеленого прибилися пізнього вечора.

Спиридон якось дивно почував себе. Коли проїздили інші села, йому ні разу не спадало на думку порівнювати їх із Гривою. А щойно зашуміли верби край Зеленого, в ньому проснулось ревниве почуття. Еге, таких здоровенних

верб немає в Гриві... І садів таких буйних немає... І це було образливо. Виходило, наче Грива гірша за Зелене... Допоміг Михайло. Він роззирнувся навколо й сказав розчаровано:

— Село, бач, у глибокій долині, а щось річки не видно. Невже її тут немає?

«От, от! — зрадів Спиридон.— Нема в них Стоходу. Певно, в брудних канавах хлопці купаються».

Попереду з'явилось світло. Спиридон приглядився — ліхтар на стовпі.

З-за ліхтаря вийшла людина. Напружено подивилася в темінь, аж руку приклала до лоба, мов літнього сліпучого дня. «Катерина...» — майнуло в Спиридоновій голові, а наступної миті він вигукнув дзвінко:

— Катерино!

Так було невимовно радісно побачити в чужому далекому селі рідну людину! А Катерина вже бігла, розставивши руки, до них...

— Я вже два дні відстовбичила тут,— обіймаючи то батька, то матір, то братів, то сестер, казала Катерина.— Уже думала — не приїдете... Обдурили в листі... І так мені стало гризотно...

— Та з нашим транспортом рекордів не поб'єш,— поплескав Сашко вола по шиї.— Спасибі й так рогатим, що дотягли, не оголосили страйку.

— Ой, як же я за вами всіма скучила! — аж тремтіла од радості Катерина.

Колонія, виявилось, за селом. Темніли будиночки, чорніли довгі кам'яні сараї.

— Сьогодні в нас переночуєте, а завтра підемо просити вам хату. Не сумнівайтесь, дадуть...

Спиридон лежав долі на простеленій соломі. Хоч як стомивсь, однак кілька хвилин ще боровся із сном. Аби подумати, що він робитиме. Ясно, в школу пошлють. І все? Дорослі їздитимуть на тракторі, з піснями ходитимуть у поле, а він лиш бігатиме з торбиною до школи і заздро позиратиме на них? Це ж несправедливо! Треба буде до тракториста в помічники попроситись... Абиць лиш тракторист був не сердитий, як у Колках...

А вночі йому приснився не трактор і навіть не дядько-тракторист, а їхня покинута хата. І йому так стисло серце з жалю, що сльози потекли з очей...

Батько пішов на ферму порати волів. Сашко — у рільничу бригаду. А Михайла поставили завідувати клубом. Клубом, якого, власне, ще не було. Його тимчасово влаштували при сільраді.

Одного разу Іван і Спиридон, повертаючись із школи, прочитали на папері біля сільради, що до них приїде кіно. Забігли до Михайла, що жив із дружиною в сусідній хаті, — розкажи, що це таке. А Михайло лиш хитро всміхається.

— Самі побачите. А то нецікаво буде...

Людей набилося — рукою не поворухнути, дихати нічим. Хтось випадково чи навмисне штовхнув ліктем у вікно — жалібно дзенькнули шибки. У чорні дірки порскнуло свіже прохолодне повітря й просунулося кілька хлоп'ячих голів. Розгублений, упарений парубок-«кіношник» метушився біля свого чудернацького апарата, просив, благав нічого не чіпати, а руки все одно тяглися, мацали кружало, залізяки, товсте скло...

— Давай-но випускай свого кіна! — гаркнув хтось. — Де ти його ховаєш?

— Та у мене ж частини переплутані, — бідкався «кіношник».

Врешті одчайдушно махнув рукою.

— Ех, була не була, почну з першої-ліпшої...

Всі обернулися до «кіношника» і його машини. Він попросив двох хлопців покрутити йому «динаму». Швидко знайшлися охочі. Загула та «динама», щось заскрекотіло, й із заскленої трубки вихопився сліпучий промінь. Всі очі подалися за тим променем. І одночасне «ох!» вирвалося з десятків грудей. Спиридон вчепився в опасистого дядька, що поруч нього, мов хлопчак, сидів на підлозі. Бо на стіні, яка лиш мить тому чисто біліла, раптом вродились верхівці на конях і з шаблями в руках. Вони мчали просто на зал... Хтось пронизливо скрикнув... А вершники прискакали зовсім близько, стали здоровенні й щезли хтозна-де. Натомість бурєю вилетіла тачанка з кулеметом. Кулемет стріляв просто в зал, але тепер уже люди не кричали. Переляк хутко змінився захопленням. І що далі, то сильніше блискотіли очі — і коли війну показували, і коли два веселі дядьки перекидалися кавуном, доки він не хряснув та не розколовся на апетитні шматки... Як стіна погасла, знялося ціле ревісько:

— Давай ще! Шкодуєш?..

Михайло забрав «кіношника» до себе почувати. Спиридон мерщій прилаштувався коло «кіношника» і дивився на нього, як на бога.

А той сердився.

— Ну й люди, ну й народ, — казав він Михайлові. — Мені вже один апарат поламали. І куди не поїдеш — одне й те ж. У нас, на Східній Україні, вже комизяться навіть: подавай їм комедію чи драму, щоб за серце щипала...

Михайло чмихнув.

— А ти, коли перший раз кіно побачив, — гостро запитав він «кіношника», — то що робив? Поклав ногу за ногу й став спокійно дивитись?

— Та ні, — поторкав хлопець бородавку під носом і засміявся із свого спогаду. — Там якраз пожежу показували, то я й загорлав: «Хата горить! Тікаймо!» Ледь мене не задали.

— От-от, а сам кажеш — «ну й народ...» Ех, хлопці, чи гаразд розумієте ви, в який край потрапили? Ми тут, крім злиднів та тюрем, нічого не бачили. І ви, з Союзу, якщо хочете завоювати повне довір'я, повинні менше отакими словами розкидатися. Наш народ образливий... Краще зразу вірні стосунки налагоджувати. Бо виправити помилки буде важче...

— Та я ж нічого, — ніяково виправдувався парубок. — Просто до слова прийшлося. Я добровільно сюди поїхав...

Дивний Михайло! Тут треба про кіно розпитувати, як воно все оте виробляється, звідки береться, а він...

Вже підходили до дому, коли Спиридон улучив мить, як замовк Михайло, й пристрасно попросив парубка:

— Візьміть мене до себе помічником! Я вам геть усе робитиму — і «динаму» крутитиму, і оте колесо, що стрекотить...

— Та в мене є помічник, — сказав «кіношник». — Прихворів. А то я б з дорогою душею...

Спиридон похнюпив голову. Не щастить йому. Тракторист запевняв, що він корбу не покрутить, — таки правда, Спиридон дарма смикав її...

Бач, у книжках закликають: «гей, піонере, новий світ будуй», а дорослі не дають дітям нічого робити...

— Що надувся? — зиркнув на Спиридона Михайло. — Не переживай, братику, діло ми тобі вже підшукали. Таке, щоб навчання не заважало. І цікаво тобі буде.

— Яке?

— Будеш... поштарем! — урочисто мовив Михайло.

— Піх-і-і...

— Не пхикай зарані,— смикнув його за чуба Михайло.— А ще одне тобі діло... ні, хай поки що секрет...

Зразу справді було не надто весело ганяти з поштарською сумкою по селу. Було незручно заходити в двори, вітатися з незнайомими людьми, а вони випитують, хто ти та звідки. А ще дошкуляли собаки. Одні бухикали за високими тинами, не пускали в двір. Інші бігали на ланцюгах, але таких довгих, що грали біля самих Спиридонових ніг. Але найгірше — потайні собаки. Ти собі спокійно відчиняєш хвіртку, спокійно ідеш до хати, а він з бур'яну — гар! Добре, як лише «гар», а як за холошу вхопить, а за холошею зразу ж беззахисне тіло...

Та згодом люди до нього звикли, собаки примирились, наче зрозуміли, що цей хлопець, хочеш не хочеш, а буде заходити до їхніх дворів, бо його петерпляче чекають господарі...

А таки чекали... Выглядали з-за тинів, питали здалеку, чого це він минає їхній двір...

Спиридон любив носити гарні листи. Він одразу здогадувався, що лист гарний. Для таких листів люди, що їх писали, підбирали красиві конверти, адресу виводили чітко та розбірливо. А листи з поганими звістками були якісь сірі, тьмяні, адреса нашкрябана поспіхом...

Коли Спиридон ніс у двір гарного листа, він ще здалеку виймав його з сумки і тримав у руці. Господиня сплескувала в долоні, широко розчиняла ворота, наче Спиридон їхав на возі. Хоч Спиридон і віднікувався, силоміць знімала з нього картуза, садовила за стіл, наливала молока... Терпляче ждала, доки він вип'є молоко, і розказувала — чи то про сина, що поїхав у далекі краї, чи то про дочку, що вийшла заміж, «та так далеко, що я й не вимовлю того города», чи то про чоловіка, який подався на заробітки до Канади — «наче у воду ввав»... Спиридон аж захрипав, доки розносив листи — майже половину доводилося читати. Та додому повертався задоволений. Скільки новин лягало йому в голову, скільки цікавого, незвичайного було в листах! Та навіть Михайло інколи не знав того, про що розповідав Спиридон.

Найбільш охоче заходив він до Сподарчуків. Були це люди вже старі — дід та баба. А син у них, виявилось, молодий, тільки дев'ятнадцять сповнилось. «Прибрав господь, — сумно хитала головою баба Ганя, — усіх діток. Як укуоселилась ота тіха болість, що її воші розносять, то всі п'ятеро, як свічки, згоріли. Вже хтозна й як викачався

Ванько...» І от тепер їхній Ванько поїхав аж до Києва вчитися. Як виглядали старі од нього листів! Коли Спиридон приносив, то баба Ганя застеляла стіл картою скатертину. А дід Гринь виймав пляшку вишнівки і навіть Спиридону дозволяв попробувати трохи...

Баба весь час чекала, що Ванько пришле «карточку з себе». А він чогось не слав... Спиридон одного разу, роздивляючись журнали, що він їх мав рознести, побачив знімок: Київ, будинок червоний — університет написано — і коло нього гурток хлопців та дівчат. Довго довелося умовляти рахівника колгоспу, якому належав журнал, доки той дозволив вирізати знімок. Спиридон, коли прийшов лист Сподарчукам, тихцем відклеїв його, поклав туди вирізку... Що вже було радості бабі Гані! Завела знімок у рамці, повісила рушник. Тільки бідкалася, що дрібноенько люди зняті, не дуже впізнаєш Ванька. «То фотографіст далеко стояв», — утішив її Спиридон.

А на оселю тітки Харитини зиркав боязко і вороже. Тітка жодного разу не виходила до воріт. Вона, певно, й на вулицю не виходила. Все поралась на городі, запнута чорною хусткою. Син тіткин десь тинявся по лісах разом з бандою. Його бачили люди, впізнали. Тітку викликав міліціонер, про щось балакав з нею й одпустив...

Того вечора хмара довго мовчки крутилася над селом, а тоді раптом як гахнула! Здається, земля перебакирилась. Біля ферми стояв прив'язаний бугай. Наглий грім злякав його, він обірвав мотузку й гайнув посеред вулиці, виставивши наперед себе два гострих роги. Спиридон, озирнувшись, побачив його кроків за сто. Не втечеш... Поблизу два двори. У Маланчука ворота тесові, високі, а в тітки Харитини Спиридону по плечі... Роздумувати було ніколи. Коли перелітав через тіткині ворота, відчув на своїх п'ятах гарячий дух із піздрів бика...

Став, озирнувся. Тітка сидить на призьбі, підперла рукою голову, дивиться на нього.

— Здрастуйте, — бовкнув Спиридон.

— Здоров, — відповіла привітно тітка. — Ходи-но до хати, я медком пригощу. Липовим...

Спиридон ні в сих ні в тих тупцяв на місці. Тікати незручно. І в хату йому зовсім не кортіло. А тітка вже роззявила сінешні та хатні двері.

У світлиці гупнув на табуретку, пустив очі по стінах. Ікони в кутку, дві карточки, і на обох — хлопець із світлими очима.

— Еге, ото і є мій безпутний Яшко, — зітхнула тітка. —

А таке було ж малим тихе та ласкаве. Я колись на його очах півня зарізала червонястого — то два дні проплакав, м'ясяця і в рот не взяв. А він за тим м'ящем аж трусився... Батька нашого в лісі деревина придавила — які-то в нас достатки?

Спиридон дивився то на тітку, то на портрет і відчував, як у його груди несамохіть прослизав жалість. А тітка вела далі:

— Зв'язався з тим Грицьком Ордухом. Він чоловік наче і нічого, тільки все було торочить: «Усі проти нас, всі вороги. І німці, і поляки, і москалі. Усі йдуть до нас, західняків, аби приневолити... З усіма треба нещадно боротися... За самостійну Україну». От і збив на манівці. Ще за поляків вони в ліс пішли.— Тітка глибоко-глибоко зітхнула, аж у грудях у неї захрипіло.— Ганятиме з отим покручем лісами, губитиме людські душі, доки свою не згубить... А чи ж я його поганому вчила, чи ж я...— слъози ринули їй з очей.

Спиридона таке зло взяло на безпутного Яшка!.. А тітка підступила до фотокарточок і стала розказувати про Яшка. І скільки було в її словах гіркої любові до сина, що Спиридон не міг усидіти на місці. Вхопив картуза, потяг сумку за ременя і хода з хати.

Давно лишилися позаду і тітка, і її маленька хата з великим горем, а думка про неї не відставала од Спиридона. Не витримав, розказав увечері Сашкові. Сашко саме повернувся з поля. Він був запорошений, утомлений і весело-злий.

— Ні, ви чуєте,— звертався він до батька, що цеквапно сьорбав борщ,— був у нас сьогодні пробний виїзд у поле. Розсіяли те зерно, що дав бригадир, і хоч у небо плюю. А бригадир ще й накрив нас мокрим рядном — не зрегулювали сівалку, густо сіяли, от і не вистачило. Ви бачили такого бюрократа? Ну, я йому вривав! Кажу — хочеш, то порозгрібай та вакурат порахуй!

Коли Спиридон підступив до нього з розповіддю, Сашко подивився на нього так, наче Спиридон упав з Місяця. Буркнув: «Що посіяла, те хай і поже».

Спиридонові неприємно стало за брата. Та він не сказав йому нічого. Все-таки здорово насолить Сашку бригадир...

Він помітив — так само, як і вірші, розумні думки нерідко народжуються у найнесподіваніший час. От і про тітку Харитину придумалося тоді, як він з хлопцями грав у футбол. Та ще й ким його поставили — воротарем! Гра

так захопила його, що, крім м'яча і підступних ніг противної команди, які могли в будь-яку мить садонуту м'яча, нічого не бачив. Сам собі дивуючись, він угадував ту мить і, то підстрибнувши, то гупнувши на землю, хапав м'яча. На що скупий на похвалу шестикласник Петько Собчук, і той боляче стусонув його під бока: «Молодець, жук!» І тут, коли до кінця гри лишилися лічені секунди, бо вже наближались з лозинами дві матері — загапати своїх хлопців додому, — Спиридонові раптом спало на думку, як допомогти тітці: можна ж написати від її імені листа Яшкові! Як його передати в ліс, Спиридон не встиг придумати, бо тут м'яч прошумів повз нього. А слідом за м'ячем підскочив Петько і злісно прошипів: «Щоб я тебе більше коло м'яча не бачив!»

Сумний брів Спиридон додому. Ти ж глянь, як воно несправедливо виходить: скільки разів урятував ворота між двох картузів, а лише раз гавонув, і вже — «щоб я тебе більше коло м'яча не бачив...»

Над селом поволі спускався весняний прозорий вечір. Пахло першими клейкими листочками, зораною пухкою землею. Будоражливо, свіжо, тасмниче. Деся тихо співали дівчата, грала погожу мелодію гармошка. І в Спиридона поволі вивітрювалася образа на хлопців. До чого ж дивна природа! Хоч як тебе скривдять, а втечеш, посидиш деся у кущах чи на дереві — й на душі пом'якшає. І чого воно?.. Еге, не в усіх м'якшає... Он, бач, тітчин Яшко весь час на природі, певно, й спить під небом, а людей грабує, навіть убиває... Чи він собі вуха ватою затуля, а очі заплющує, щоб нічого не бачити й не чути?

У тітки не світилося, але на призьбі невизначно темніла її постать. Спиридон одразу, шойно зайшов у двір, виповів їй свою думку, що так невчасно народилася.

Тітка кілька хвилин сиділа нерухомо, потім підхопилася, завилувалася.

— Ой, мож, воно й так. Мож, спробувати?.. Казав же господь бог: «Устами младенця глаголеть правда». Тільки ж я неграмотна...

— Та я, я напишу!

Чадів сліпак на столі, бризгав гасом на папір. Темна ніч щільно прилипла до шибок. У підпіччі шаруділи миші. Тітка нічого не бачила і не чула. Вона, мабуть, і Спиридона не бачила. А виділа свого Яшка і молила, просила його «кинути геть, втопити в копанці ружжо, повернутись додому... Бо вже я, сонечко моє єдине, всі сльози виплакала, всі очі видивилася...» Спиридон хотів сказати, що негоже

бандита називати сонечком, але не посмів — такі в тітці були волого-іскристі очі...

Спиридон вийшов з хати, обережно тримаючи в руках лист. Аби ж тільки знати, де той адресат...

Став щодня заходити на базар, тинявся там, нашорошивши вуха, — може, що почує про бандитів. І нарешті йому пощастило. Два дядьки з посоловілими очима вивалилися з буфету в обнімку. І один раптом сказав:

— А ті, лісовики, в нас у Жаб'юму були...

До хутора Жаб'юго виявилось верст із п'ятнадцять. Добре підбив Спиридон ноги, поки дійшов туди. А дійшов — став розгублено. Навколо десятка хат шумить ліс. До якої хати зайти? А зайдеш, хіба хто признається, що в них бувають бандити? Ну, все ж спробував якогось парубка, що йшов по вулиці і на обидва боки плював насінням. Той послухав його і, ні слова не кажучи, луснув по потилиці.

Врешті Спиридон побачив на околиці примітного дуба. Сунув у душло листа, вистромивши кінчик. Може, передадуть?..

Тепер, коли Спиридон розносив пошту, тітка Харитина теж стояла на воротах. Вони усміхалися одне одному тривожно й чекально.

ОПЛЕСКИ НАД МАЙДАНОМ

Спиридон швидко забув про другу Михайлову обіцянку. Та хіба мало дорослі обіцяють! Он Сашко клявся, що візьме Спиридона в поле і покатає на тракторі, що тягає сівалку, на якій стоїть Сашко. Звичайно, не задарма він дав ту обіцянку: Спиридон мусив однести його записку червонощокій маленькій Каті, що працює на фермі дояркою. Спиридон одніс, а Сашко не кує й не меле...

Але виявилось — Михайло не такий брехун, як Сашко.

Спиридон шатириє у кориті ноги. І що воно таке — як звичайно ходиш по пилюці, то ноги брудняться, але одмиються. А як погасаєш у футболі, то хоч зубами вигризаєш бруд. Коли це хтось простягнув до нього руку з-за плеча, а в тій руці шматок цеглини. Зиркнув — Михайло. Таємниче всміхається.

— Трудись, брате, на совість. Маю для тебе цікаве діло...

Спиридон недовірко косонує на брата.

— То що, — буркнув нарочито байдуже, — завтра моя черга корову пасти?

Михайло похитав головою:

— Ні, не вгадав. Завтра починає свою роботу самодіяльний гурток,— мовив урочисто.— Будем слішно готуватися до святкування Першого травня. І ми беремо тебе до цього гуртка, втямив?

На Спиридона мов хто хлюпнув теплою водою, настоєю на любистку. Хоч і не втямив, що то за гурток. Але ж його беруть до гуртка, який готуватиметься до свята!

І він, замість відповіді, шпарко заходив цеглиною по чорній п'яті.

Другого дня, швиденько рознісши пошту, одягнувся у святечне, що його недавно купив батько, і гайнув до клубу при сільраді.

А там уже чимало людей.

Ось і Михайло. Здивовано подивився на хлопців та дівчат.

— Наче я менше кликав...

— Та ми своїх товаришів привели,— басом прогуквав якийсь незнайомий Спиридону парубок.

— І подружок,— докинула півониста Катя і зовсім зайнялася вогнем.

— Ну, гаразд,— махнув рукою Михайло, сів за стіл.— Ану признавайтесь, хто до чого вдатний.

Він відібрав з п'ятнадцять хлопців та дівчат, решту попросив зйти:

— Ми будемо почипати репетицію, а ви заважатимете. «Забраковані» обурилися:

— Нас і до гуртка не взяли, ще й їхню репетицію видіти не дають. Ач, які пани!

Михайло і так і сяк підходив:

— Та ви ж геть усе побачите на Перше травня. Вам же нецікаво буде наперед знати нашу програму.

І не думають підводитися з міцних дубових ослопів, тільки насіння сердито тріщить на зубах. Довелося розпускати гурток по домівках. А наступного дня Спиридон, розносячи пошту, стиха казав кожному гуртківцю, що репетиція буде на березі річки, де дві верби схилилися одна до одної. (Виявилося, що річка є в Зеленому, тільки за селом.)

Зібралися всі, ще й один зайвий прийшов, тракторист Дмитро Капловух. Та його не прогнали — одне, що тракториста ніхто не посмів би прогнати, а друге, він з Докією Кузій усюди ходив разом... Хоч у нього, як він щиро признався, «ні слуху ні нюху».

Гарне ж місце вибрав Михайло! Верби позвішували довгі коси. Трава ніжно засіяла бережок, річка закутується

в голубий туман, а місяць ще й сріблить той туман, кидас на плес тремкі срібні монети.

— Ой! — захоплено скрикнула Катя. — Та це ж і ліпше, ніж отам, у хаті, душитися. Еге, Сашко?

— Воно краще, тільки яка буде акустика? — поважно сказав Сашко.

Назад поверталися з піснями. Та так ударили, що люди вибігали на вулицю.

Куркуль Савка Розак, що окоренисто чипів біля воріт, плюнув:

— Голодранці панують. О господи, що за світ настав...

Поспішали на репетицію, мов на роботу. Спиридожу, крім того, що він співав у хорі, ще й вірша доручили прочитати. І не якогось чужого, а власного! Отого, що склався на вишках, коли прийшли у Гриву червоні.

...На Перше травня Спиридон прокинувся од шуму. Наче десь далеченько по мощеній колодами дорозі їхав віз. Видибав у другу кімнату і здивувався — мати качала рублем і качалкою їхнє вбрання — чорні крамні штани, білі, аж очі вбирають, нові сорочки і Спиридонів та Іванів червоні, як жар, галстуки... Мабуть, вона зовсім не виспалася, але обличчя в неї було випогоджене, лагідно-задумане. І Спиридон, що хотів було зразу підступити до матері, щоб роздивитись нову сорочку, на здибочках вернувся назад. Хай, не треба заважати матері отак тихо-радісно лаштувати дітям святочний одяг...

Безгучно розчинив вікно й подивився на небо. Подивився і розсердився. І треба ж таке: кілька днів підряд по чистому, без єдиної зморшки небу котилося некліпне сонце, випивало калюжі, тягло за чуба траву і листя... А сьогодні, мов павмисне, все небо закидало хмарами, десь на обрії ті хмари уже скресшуються, висікаючи поки що нечутні блискавки. А гуртківці так готувалися! У центрі села на майдані збили з дощок поміст, зробили арку, прикрасили її пахучими ялиновими гілками.

Дарма він хвилювався. Ні, хмари нікуди не щезли, та люди на них зовсім не зважали. Зібралось їх на майдані — аж у ближні вулички розхлюпуються. Вітер тріпоче прапорами, лозунгами, що їх принесли з школи учні. І такі вони яскраві на тлі темних бубнявих хмар.

Першим говорив Михайло. Про славне робітниче свято, про єдність трудящих всього світу, які зметуть з лиця землі фашистську «коричневу чуму». Його слова на майдані звучали особливо переконливо. Учні й молодь гукали «ура».

Потім співав хор. Думали з десяток пісень проспівати,

тих, революційних, що вивчили. Але люди вимагали ще, і Михайло махнув рукою — мовляв, давайте всякі.

Коли Михайло оголосив, що прочитає вірша Спиридон Гнатюк, у Спиридона раптом ноги залякли. Аби не виштовхнули сусіди, не зрушили б вони з місця. Поміст низенький, якийсь метр над майданом, а Спиридону здавалося, що його хтозна-як високо підняли над людьми. І всі, геть усі дивляться на нього. Од цього язик прилип до піднебіння, вірш вилетів з голови. І тут його очі, що безпорадно ковзали по натовпу, зустрілися з очима Галі Пенчук, що в класі сиділа на парті поперед нього. І він уперше помітив, що в Галі величезні сині очі — як вода в Стоході літнього надвечір'я. І, наче в тій воді, у Галиних очах хлюпотіла цікавість і... ще щось таке, що Спиридон піднісся ще вище, тільки тепер йому од висоти стало не страшно, а легко, крилато. І вірш, сам спорснувши на язик, полився чисто й дзвінко. Спиридон читав його для Галі, хоч уже давно відвів свої очі і дивився на високий осокір, де сиділи, мов намісто, ластівки на гілках...

Над майданом знялися оплески. А тут із неба раптом грім на весь околициний світ підтвердив: «Гар-р-но!» І слідом сишнув весняний теплий дощ. Люди кинулися бігцем під стріхи, під густі дерева. Весело бігли, із сміхом, жартами, викриками. Дощ зовсім не зіпсував їм настрою. Спиридон і собі подався, тільки не під захисток повели його ноги, а слідом за Галею.

Галя не ховалася від дощу, хоч на ній була нова, вишита хрестиком полотняна сорочка. Вона з видимим задоволенням то розбризувала ногами цвіркотливу грязюку, то м'яко тупотіла по набухлому водою споришу, то дріботіла стемнілою од води стежкою... Її волосся блищало, вона раз у раз оглядалася, і голубі очі бентежно блискотіли...

Ось і Галин двір, обнесений латами. Галя різко спинилася, заходилася нащось здирати кору з свіжої лати. І Спиридон стишився, поволі-поволі наближався до Галі. А вона, мовби не бачила його, зосереджено дерла кору. Уже цілий жмут звисав із її руки. Коли Спиридон став поруч, вона випустила ту кору, тихо мовила:

— А ти будеш тепер у класі дивитись на мене, еге?.. Як захочеш подивитись, то смикни за косу...

Галя різко рвонула з місця, й за мить грюкнули двері. А Спиридон, зайцем підскачівши вгору, так чесонув вулицею, що лиш вітер свистів йому в вухах та дощ сік обличчя.

Ще ніколи в його житті не було такого дощу...

Якось надвечір Михайло покликав гуртківців із задушно-го тісного клубу на ганок. Всі вийшли. Михайло показав на кірху — німецьку церкву.

— Бачите?

Кірху було добре видно. Трохи розмита сутінками, вона підносила над садами хреста.

— А що, як нам переробити її на клуб, га? Хреста — геть, всякі там амвони-дурвони — геть! Отам є де розгулятись!

Кілька хвилин усі стояли мовчки. Потім хлопці зачухмарили потилиці, а дівчата стали непевно перезиратися.

— Та воно, ясне діло, можна б,— озвався нарешті Тиміш Одуд, комсомолец, що дуже переживав з-за свого носа — він у нього був, наче в гіркого п'яндиги, хоч Тиміш у рота не брав горілки.— Тільки ж якось... Хоч і не нашого бога...

— Еге,— підтримав його Микола Ханюк, у якого не обличчя — торба з сміхом: що не скривить його, то й регочуть навколо. Але цього разу він і не думав кривитися.— Все-таки божа обитель. Всяке он розказують. Там спалило чоловіка на хресті, там скинуло додолу, там...

— Там,— у тон йому докинув тракторист Дмитро,— один, ще не долізши до хреста, мусив вертатися й прати штани...

Всі зайшлися реготом. Як пересміялись, Михайло діловито сказав:

— Отже, за три дні, коли дощу не буде, приступаємо. Район дав дозвіл. Хлопцям узяти з собою інструмент, а дівчатам — відра та ганчірки. Бо там бруду за півроку, відколи закрита кірха, певно, по коліна набралось...

Михайло, Спиридон і Сашко прийшли першими. Довго стояли коло кірхи, дивилися на її красиву громаду, яку з басовитим гудінням обдував вітер. Було трохи не по собі.

Михайло запалив цигарку, задер голову:

— Ну й виперли бандуру! Це ж, певно, років з двадцять якісь диваки заробляли собі раю божого. Мало не до того «раю» піднесли хреста. А пішли в землю...

Уже височенько мутно проглянуло крізь хмари кружало сонця, а нікого нема. Михайло запевнено озиратється. Люди зрання побігли на роботу. Але ж про хлопців та дівчат, що мають іти до кірхи, він учора домовився з головою колгоспу. «Тільки ж дивіться, робіть так, щоби комар носа не підточив,— напучував голова.— Щоб потім ніяких релі-

гійних балачок про божу помсту й іншу ерундовину... Народ тут, знаєш, ще без бога й до порога не пройде». — «Знаю, — скупо одмовив Михайло. — Все буде в порядку».

І от тобі зразу й непорядок.

— Ходімо самі, — врешті рубає Сашко повітря рукою. — Що за народ? Зайці!

А Спиридону зовсім не сердито на хлопців та дівчат, котрі чогось забарилися вдома. Та якби їх привалив гурт, то його й не подумали б узяти з собою знімати хреста. А тепер — Михайло повертається до нього, винувато каже:

— Бачиш, брате, яка ситуація... Може й ти полізеш з нами?..

Спиридон поважно киває. Мовляв, коли просиш, то я будь ласка. А сам ледь стримує задоволену усмішку.

Вони до дзвіниці піднімаються східцями. Темно. Аж не віряться, що за стінами кірхи світло, зелено, весело.

Та ось піби хто нагло кинув розжарений до білого лист бляхи. Зупинилися, замружили очі. А коли розплющили, то побачили над головою чотирикутний отвір. І в тому отворі, мов у кіно, пшвидко мчать білі рівно застелені хмари, хіба інколи майне голубувата промоїна. І вітер пошвиствує.

— Оце, видно, і є вікно в рай! — гукнув Сашко.

Вітер підхопив і поніс кудись його слова.

А як вибрались до конуса, то вітер показав не тільки свій голос, а й свою силу — затермосив їх прозорими пружними руками...

На конусі лежить дерев'яна драбина. Вона веде просто до хреста. Михайло поторкав її. Трохи хилитається.

— Ти із Спиридоном будеш тримати, а я полізу! — кричать він на вухо Сашкові. — Подивлюсь, як краще знімати!

Сашко мовби не чує його, діловито розмотує вірвовку.

— Ти що, оглух? — сердиться Михайло.

Сашко зав'язує зашморга й лише тоді повертається до Михайла:

— Ні, я полізу! Накину ось зашморга, вакурат і звалимо... Я легший, мене краще драбина втримає. А ти сильніший, то ліпше драбину вдержиш!

— Перестань дурниці верзти! — Михайло ще раз пробує драбину.

У Спиридона десь у грудях стало холодно і весело од несподіваної думки. Як тільки відвернути увагу братів? Він озирвається навсібіч і раптом бачить унизу, як з хати у вулочці вискакує Тиміш Одуд.

— Гляньте, Тиміш біжить! — дзвінко гукає Спиридон,

і голови Сашка й Михайла водночас повертаються до вулички. Слідом за Тимошем вибігає його мати з віником, креше сина по плечах, доки Тиміш не перескакує через низькі ворота і не кидається до кірхи.

А Спиридон миттю хапає зашморг. Босі ноги нечутно ступають, руки щосили стискають шаблі, щоб утримати тіло, об яке б'ється вітер. Він уже на півдорозі, коли чує Михайлів і Сашків голоси, злиті в лякові:

— Вернись, дурню! Уб'єшся!!

Та Спиридон навіть не обертається. Він би, може, й обернувся, але боїться глянути вниз і побачити велику товщу порожняви, що відділяє його од землі. Дивиться тільки вперед, де на тлі хмар височить хрест. Михайло й Сашко замовкають, певно, втямили, що тепер криком тільки зашкодять братові. Якби Спиридон озирнувся, то він побачив би, що обидва цупко вчепилися в драбину...

І вона й не поворухнулася, поки Спиридон досяг хреста. Він ухопився за нього, відчув його холодну слизькість, накинув на бічну хрестовину зашморг. Та коли підвів очі, щоб побачити весь хрест, хрест ураз хитнувся й став поволі валитися на нього, Спиридоно. Руки затремтіли й розслабилися, одна нога злизла із шабля й повисла в повітрі.

Відчай стис Спиридонове серце. А ще вітер реве, мовби затявся скинути богохульника... І тут Спиридонові вдарив у вуха Михайлів голос:

— Сучий сину, подай ногу праворуч, там шабель! І руками міцніше держись! Як зірвешся, то три шкури спушу!!

Мабуть, не розум, а самі Спиридонові ноги й руки сприйняли той наказ. І от уже нога, дригнувшись, зачепилася за шабель, руки потяглися вперед, зійшлися в «замку» на хресті... Трохи передихнувши, Спиридон обережно поповз униз. «Живий!» — уже дружельюбно басував вітер. «Жив-жив!» — підстрибував горобчик на хресті. Хрест покірно тримав на своєму плечі зашморг. «Ага, здався!» — торжествував Спиридон.

Михайло та Сашко підхопили його. І замість того, щоб бодай подякувати, Михайло боляче смикнув за вухо, а Сашко дав добрячого щигля. Спиридон був обурився, але, глянувши у вічі братів, промовчав. У них обох були аж темні од переживання очі.

— От халамидник! — похитав головою Михайло. — Гляди, якщо десь хоч словом хвастопеш, особливо дома, перед матір'ю, тоді я тобі особисто лупки дам... Ременем.

— Пхі, треба мені хвастатись! — закопирив губу Спиридон. І розчаровано зітхнув.

На східцях загунали поквалпиви кроки, й невдовзі з'явився Тиміш. Шморгнув ніяково носом:

— Тут така історія вийшла... з матір'ю погано...

Михайло прискалив око:

— Еге, ми бачили, як «погано». У дворі вона тебе догнала і вперідила віником, а через ворота перестрибнути не змогла — «заслабла»...

Тиміш став червоний як рак.

— Та ото ж... бачите, яка несвідомість... темнота, одним словом... Лець вирвався... То давайте до діла, чого ж ми стоїмо, патякаємо? — раптом засвербіли в нього руки до роботи.

Михайло підвів в усмішці куточок рота:

— Чекай, он ще кушпелять троє...

Скоро на дзвіниці зібралось чимало гуртківців. Кожного стрічали уїдлигим сміхом, і кожен мусив червоніти. Не було тільки Миколи Ханюка...

Коли почали знімати хреста, Михайло послав Спиридона вниз. Мовляв, станеш на майдані та й попереджуватимеш гав, щоб близько не підходили.

— Бо коли й хрестом лусне кого, все одно в рай не попаде. Ліквідований рай радянською владою, — докинув Сашко.

Внизу зібралось чимало дідів та бабусь. Вони хрестились і ляли богохульників. А дітвора — та під кірху і в кірху лізе. Довелось Спиридону дрюка з тину вихитувати...

Коли, збуджені, поверталися додому, Спиридон вискочив поперед братів:

— А знаєте, чого мені тоді жаско стало?..

— Бо дурний, — кинув Сашко.

Спиридон мовби не почув його образливих слів.

— Бо мені здалось, наче на мене хрест валиться... Уже внизу додумався — то ж хмари йшли, от і видалось мені, що падає хрест. Еге ж?

Михайло покуйовдив Спиридонові чуба:

— Еге, то хмари створили ілюзію. Ось скоро фізику проходитемеш, то багато чого визнаєш... А взагалі, як тобі страшно, ніколи не пори паніки, спробуй спокійно пригнутись до того страху. І ти побачиш, що його часто породжує наша фантазія...

Уже біля своєї хати, озирнувшись на безхресту кірху, Спиридон розчаровано похитав головою.

— Знаєте, а так, без нічого, ну, якась вона... не струнка, чи що...

Михайло і собі оглянувся.

— Гм, щось справді не те... А ми, знаєш що? Прапора червоного знесемо. Звучатиме?

— Ще й як! — палко ствердив Спиридон.

ЗОРИ В ОЧАХ

Вечір для першої вистави в новому клубі вибрали суботній. Гуртківців одпустили з поля ще в полудень, і вони до смерку метушилися в клубі — готували костюми, декорації, повторювали ролі. З декорацією та костюмами вийшов сміх і гріх. Бо вибрали п'єсу не про село, а про повстання на київському заводі «Арсенал». Як зладнати на сцені мури «Арсеналу»? Сяк і так крутили — ні з чого. Тоді Дмитро Капловух мовчки вийшов. Невдовзі загуркотів його трактор. То Дмитро привіз на причепленому до трактора возі битої цегли. На мур. Всі сміялися до сліз. А коли пересміялись, узялися мурувати. Міцний мур вийшов, аж сцена вгиналась, ніяка куля не візьме.

Тиміш Одуд, що грав гайдамаку, приліпив вишневим клеєм вуса з овечої вовни. І став геть невпізнаним. І гарним. Невдовзі усі хлопці приклеїли собі вуса, навіть Спиридону причепили. Даремно Михайло переконував, що за п'єсою хіба в гайдамаків мають бути чорні вуса та ще, може, в старого робітника, тільки сивуваті. Де там, ніхто не послухався. Крім Спиридона. Йому Михайло просто зірвав вуса.

Літнє смеркашя пізно приходить, але все ж приходить. І Михайло ударився в поли. Таж у них ніякого світла нема. Мов на зло, на одній з репетицій розбили дві останні лампи. Гайнули хлопці в кооперацію, може, ламп на вечір розживуться. Продавець знизав плечима — де там, усі стали такі друковані, що лампи не залежуються.

І тут хтось із дівчат мовив пелепно:

— А як свічки запалити?

Сашко, що грав коменданта, хмикнув:

— Ще, може, в дзвони ударити? Тоді сюди вакурат бабів та дідів паб'ється, доведеться нам на молитви переходити.

Тиміш Одуд поворушив своїми красивими вусами:

— Та воно й не страшно. Хреста немає, прапор на кірсі червоний, бабів та дідів оджене. То скористаємось божим світлом, га?

Михайло завзято чухмарив потилицю, крутив головою. Врешті махнув рукою:

— Давайте шукати свічки. Ох, і нагорить нам від начальства! А як у районі визнають? Не інакше, в газеті опечатають...

З нетерпінням чекали глядачів.

Аж ось і вони. Голова колгоспу та голова сільради, вчителі, молодь...

— Хреститися, чи що? — весело гукнув з порога голова колгоспу.

— Можна й без хрестіння, — ніяково усміхаючись, підійшов до нього Михайло. — Нема ламп, то до божого світла вдалися.

Голова сільради жартома спитав, чи повимітали із за-капелків чортів, а то ще раптом почнуть стрибати на голову...

Хто там ще приходив, Спиридон не бачив — всі «артисти», окрім Дмитра Капловуха, що наглядая за порядком у залі та за свічками, поралися на сцені за завісою. Він чув лиш гомін, полунений кірхою, і його кидало то в жар, то в холод.

— Ну, — визирнувши в зал, сказав Михайло, — починаєм. Тимоше, і ти, Грицю, виходьте, розпалюйте вогнище і балакайте... Я підказуватиму, як що забудете...

Коли Тиміш і Грицько вийшли, у залі почали вголос упізнавати їх. Хлопці розгубилися, затупцяли на місці. Тоді встав голова колгоспу і гукнув:

— Громадяни, це ж п'єса, а в п'єсі неважно, хто грає, важно, кого грає. От вони зараз грають ворогів — гайдамаків. Ясно?

— Ясно, — обізвався хтось із кутка.

Хлопці трохи оговтались і почали розпалювати вогнище. Справжнє. Так розстарались, що вогонь у їхній зріст підвівся.

Голова сільради не витримав:

— Гей, ви, гайдамаки, не спалить клубу!

В залі зареготали, а Тиміш і Грицько зніяковіли й при-топтали вогнище чобітьми.

Вони балакали, ходили по сцені якомсь дерев'яно, не-природно. Та от на сцену вискочила Катя. Лякливо озир-нулась, поправила на голові хустку. І зацокотіла слова ре-волюціонерки, що теж грала роль перекупки. Катя швидко, так смішно і справдешньо цокотіла, що решта «артистів», дивлячись на неї, стали потроху входити в свої ролі.

Михайло, що підказував «артистам» із-за завіси, озир-нувся, кивнув пальцем Спиридону. А Спиридона раптом наче хто взяв і ударив кулаком під коліна. Ледь видибав

на сцену. І, замість дивитись на гайдамаків, що грізно питали, звідки він тут узявся, подивився в зал. Побачив батька, Івана з витягнутою шиєю, багато людей...

— Куди ти дивишся, дурню! — прошипів Михайло.

— Куди ти дивишся, дурню? — негайно гримнули Тиміш і Грицько.

Михайло схопився за голову.

Спиридон повернувся до гайдамаків. З зусиллям скорчив жалібну міну, промимрив:

— Та на завод. Батькові ось їсти несучи. Пустіть, дядечки, бо він же з голоду помре.

— Жалібніше, жалібніше, — просив Михайло.

Спиридон примружив очі, щоб не так чітко бачити обличчя Грицька й Тимоша. І відчув себе Васьком, у якого за пазухою патрони, що їх конче слід передати повстанцям... Навіть вагу їхню відчув. І купа каміння стала справжнім муром, а ці два знайомі, як облуплені, парубки — незнайомими безжальними ворогами...

А як його з полоненими арсенальцями вивели на розстріл, Спиридону по-справжньому стало страшно. Сльози самі полилися з очей. Забув про зал, що зацімів десь у темряві, про все на світі. Бачив тільки холодні очі гвинтівок, які ось-ось вдарять вогнем. І нікуди од них не сховався, нікуди не втечеш...

І тут почувся з їхнього ряду голос. Спиридон навіть не втямив, якого то хлопця голос, він чув голос робітника-арсенальця:

— Товариші! Не дамо катам нашим порадіти з нашої туги за життям. Вдаримо їм у пике нашим робітничим «Інтернаціоналом»...

Спиридону мов хто жару сипонув у груди. Тіло випросталось, напружилось, голова підвелася вгору. Кидав у обличчя гайдамаків гнівні, могутні слова...

Оглушливо вдарили постріли. Спиридон упав, і в нього на мить померкло в очах.

Розплющившись, побачив над собою стривожене обличчя Михайла.

— Ти що, що з тобою? — допитувався Михайло.

Спиридон стріпнув головою. Завіса вже була опущена, за нею народжувалися ляскотливі оплески.

— Знаєш, як страшно помирати. Навіть не по-справжньому. А коли робітник заспівав, то і страшно, і гордо...

Їх вітав голова колгоспу, голова сільради.

— Ну й устругнули, — дивувався голова сільради. — Я думав, що якісь там хихопьки-хахоньки, а вони бач що...

А Спиридон... Артист... Обов'язково пошлемо тебе того року в «Артек»...

Спиридон ледь не підплигнув од радості. І його потягнуло з клубу, чомусь здавалося, що там Галя чекає на нього.

За дверима клубу стояла м'яка літня темрява, дихала вогкуватим теплом після вечірнього дощу. Хмари втекли кудись, і на небі висіялися волохаті зірки.

Спиридон шарив очима навсібіч і не міг повірити собі. Невже не прийшла? Таж об'яву вивісили і біля школи, і на сільраді, і на кооперації...

Коли це з-за куща бузку шепіт:

— Я тут...

Спиридон пішов до куща.

— Ой, Спиридоне, як ти грав!

Галя облизала губи. Її очі блищали.

— Як я боялась за тебе — невже піймають? — Зітхнула. — Піймали. Чого ти не сховався за оте деревце, що в кутку?

Спиридон поблажливо усміхнувся:

— По п'єсі воно так... Не можна було сховатись. А мені теж кортіло туди рвонути, — признався.

Вони вийшли з-за залізної огорожі. Оглянулись на клуб, в якому одна по одній гасли свічки, що світили цього вечора не богіві. І пішли хтозна-куди. Просто посеред вулиці, кушпелячи босими ногами вогку пилуку. І Спиридону зовсім не було соромно, що хтось їх зустріне, він навіть не думає про це...

І вибралися у поле. Місяця не було, лиш зорі гралися в жмурки, а поле світилося. Жовто, тасмниче. Світилися коши, світилася смуга нескошеного жита, ледь-ледь сонно шерхотіла. І на тому жовтому тлі чорний колесастий трактор не видавався похмурим, чужим, він був наче стомлений засмаглий чоловік, що задрімав під копою...

— Знаєш, — тихо сказав Спиридон. — Мене обіцяли послати в «Артек». Скільки всього побачу!.. А як скінчу школу, нікуди звідси не поїду. Трактористом буду...

— І я з тобою. Тільки ж дівчат не беруть...

— Тебе візьмуть, — впевнено мовив Спиридон. — Я візьму, помічником. Тільки трактора не дам тобі заводити, бо то важке діло, ще підірвешся... Сам заводитиму...

— А я на двох обід у поле братиму...

Галя дивилася на трактор, а в її очах віддзеркалювався не трактор, а зорі. Сині, жовті, голубі. І ті відбиті зорі були ще кращі, ніж у небі...

Спиридон посеред двору з Іваном ладнали змія. Якраз неділя була, погода — тільки змія запускати: небо ледь біліє височенними прожилками хмар, вітер гомонить з листом. Занесе змія під хмари, ну, не під хмари, але всьому Зеленому буде видно. І всі, кому не ліньки підвести голову, прочитають, що на ту неділю нова вистава — комедія «Весілля в Малинівці».

Коли це — ворота навстіж, і в них бігцем — Михайло. Хруснув під його ногою змій, хлопці закричали: «Ти що, осліп?» Михайло мовби не почув їхнього крику. Подивився на батька, що застиг з вільми біля сарая, і кинув коротке, страшне слово:

— Війна!..

Люди швидко зійшлися на майдан. Чути тихенькі схлипування жінок, кахикання дідів. Молодь збилася в окремий гурт.

З сільради вийшли голова, секретар і Михайло. Винесли прапора. Він залопотів на вітрі, червоно сяйнув у вічі людям.

Говорив голова сільради. Потім — Михайло. Пристрасно, енергійно, зло:

— Клятий ворог переступив священний наш кордон... Він іде назустріч своїй загибелі...

Вітер підхоплював слова, ніс над майданом. Спиридон стояв попереду, біля жінок. Вони сумно похитували головами, хоч Михайло говорив завзято про скору загибель ворога.

А Спиридону зовсім не було сумно. Все його тіло пролизувала піднесеність. Він раз по раз озирався на схід — коли вже нарешті звідти могутньо вигуркоче ота безліч літаків, що струснула небо в 1939 році? Та вони ж закидають фашистів бомбами, перемішають їх із землею! Нічого буде й воякам робити...

Літаків усе не було й не було. Видно, набирали побільше бомб...

Михайло скінчив свою промову, витяг аркуш паперу:

— Товариші, не будемо чекати повісток. Запишемося зразу добровольцями й підемо в райвійськкомат. Кожна хвилина дорога.

Спиридон думав — зараз чоловіки кинуться до Михайла, ціла черга вишикується. Аж ні — стоять, мовби поглухли. Дядьки дивляться кудись понад юрбою. Хлопці перезираються.

І тут до Михайла ступив Тиміш Одуд.

— Записуй,— сказав. Його обличчя було суворе, рйшучо-нахмурене.

За ним ще один комсомолец-парубок рушив, ще... Тільки Микола Ханюк пірнув у юрбу.

І тут зірвалися з місця жінки. Оточили парубків, лементують, ойкають:

— Та чого ж ви лізете поперед батька в пекло?

— У тебе ж рука, Андрію, скалічена!

— На кого ж ти нас кидаєш, Тимоше, ми уже в могилу хилимося...

Хлопці гнули голови, не дивилися в очі матерям...

Із-за верху долини раптом стрімко вихопився літак. Він мчав просто на юрбу. Всі умить затихли, вп'ялись очима в той літак. Ближче, ближче... Аж захлинається мотор, аж у вухах трудить од реву. Несподівано до того реву додався швидке татакання. «Лягай!» — звисся над майданом чийсь переляканий крик, і за мить наче й не стояв ніхто на ногах...

Коли звук мотора, подробившись між хатами, розтанув, почали один по одному підводити голови. Мовчки, сполохано дивилися на небо. Спиридон теж послав туди очі. І йому здалося, що за цю довгу хвилину, доки летів літак, небо стало чужим, холодним, ворожим...

Михайло, голова сільради і секретар не дивилися на небо. Вони дивилися на людей.

— Бачили? — глухо мовив Михайло. Повернув голову до чоловіків.— То хто перший? Часу немає...

Чоловіки вперто мовчали. Цигарковий дим звисав над ними ядучою хмарою. Брешті хтось сказав з їхнього гурту:

— Та ми почекаємо повісток. А то так, навзаводи іти...

— Ну, як знаєте,— сердито шарпнув папера Михайло. І — до хлопців: — Сьогодні паввечір вирушаємо. Збір — коло сільради.

Михайло і Спиридон разом пішли додому.

Мати, коли почула, що Михайло йде на війну, ударилася в поли.

— Ой сусе, синочку, для чого ж я тебе нянькала, для чого в люди виводила, щоби ти підставив свої груди під кулі германські? Хіба ж без тебе мало людей у «советів», та ти ж і партейний, і клубом завідуєш...— А сльози ручаями плинули по її обличчю, темнили ситцеву білу кофтинув, надіту про неділю.

Михайло нахмутив брови, зіпнив зуби. Видно, нелегко було йому бачити материні сльози. Підійшов до неї, обняв.

— Мамо, багато людей у нашій країні, і всім треба до зброї братися. Кожна сім'я повинна дати воїна. І перші — комуністи, мамо. Така наша добровільна доля...

— Ох, та я ж, пожди, хоч коржиків тобі спечу, ти ж любиш їх,— крізь сльози наледь мовила мати, а сама не рушила з місця, мов прикипіла до Михайла.

Всі діти розгублено стояли, хто де був, широко розкритими очима дивилися на матір та Михайла.

Лише батько наче не бачив, що робиться в хаті. Низько схилившись, прибивав підметки до Михайлових чобіт.

...Вийшли добровольці з села в надвечір'я, що марно вистелило небо килимом усіх кольорів — від жовтогарячого та темно-синього. Ніхто не дивився ні на небо, ні на поле, що хлюпало на стежку сизо-жовті житні хвилі. Говорили про війну. Скільки вона триватиме, де поділися наші літаки, невже то з фронту долинає гуркіт, куди їх пошлють... Майже всі хотіли в кулеметники — «отам можна чесонуту німоту...» Спиридон, намагаючись ступати так само сягнисто, як хлопці, ловив кожне слово. Михайло вже скільки проганяв його. Дарма.

А коли сутінки облягли усе довкола, рішуче показав Спиридону рукою назад, де певиразно чорніло в долині село:

— І не проси, і не моли — кругом марш! А то по потилиці матимеш!

Спиридон зіщулився:

— Еге, ти що, хочеш мене одіслати в темінь? А як лихий чоловік стрінеться? — удав з себе бідненького та нещасного.

Хлопці зареготали.

— Ну й хитрун у тебе брат. Хай лишається з нами, завтра скоком прибіжить по видноті.

Так і йшов він крізь ніч разом з хлопцями, завтрашніми солдатами. Крізь червону тиху ніч, що пахла розім'ялим лісом, половіючими житами, сном жайворонків, повними зорями. І не бачили хлопці тої ночі, не чули її, а чула тільки далеку війну, що погуркувала, невмолимо при-тягувала їх до себе.

У містечку, на подвір'ї військкомату, крім них, було ще чимало хлопців. Хоч в одній кімнаті військкомату світилося, ніхто звідти не виходив. З димаря курів тоненьким струменем димок, і цей димок серед теплої літньої ночі викликав тривогу.

Хлопці розбрелись по двору, вмощуючись на траві спати. Лягли й Спиридон з Михайлом.

Чого саме Спиридону зараз згадалась тітка Харитина — хтозна.

Не відповів тітчин син Яшко. А листа забрано — Спиридон бігав, заглядав у душло... Спиридон присунувся до Михайла, який подрімував. Треба розказати йому про тітчиного Яшка, розпитатись про тих бандитів...

Зазирнув у Михайлове обличчя. Хоч з вікна військкомату лилося скупе світло, однак побачив, що Михайлови очі розплющені, а на обличчі, яке весь день було рішуче, енергійне, застиг вираз суму. Точнісінько, як у жінок на майдані в Зеленому...

Михайло мовчки вислухав Спиридонову розповідь. Ліг горілиць. Повторив роздумливо:

— Борці за самостійну Західну Україну... Сильно сказано. Ну, добре, при польських панах боролись, а як возз'єднались ми з Радянською Україною, чого було їм сидіти по лісах, точити людську кров?.. Отакі-то є в нас,— досадливо плюнув,— «патріоти» до безглуздя... Ще й із-за кордону їх під'юджують імперіалісти... Цікаво, що вони робитимуть зараз? Чи втямлять нарешті, з ким їхня дорога, чи до Гітлера побіжать? Якщо побіжать, то й самі загинуть і Західну Україну знеславлять... Затям одне — коли хто збиватиме тебе з пантелику красивими словами про самостійну «нецьку-Україну» — гони його прич.

— Та буду гнати,— пообіцяв Спиридон.— Бо тото справді дурні люди...

Помовчали. Потім Спиридон сказав прохально:

— А ти міг би взяти мене з собою? Ну, не в бій ходити, я знаю, мене у бій не пустять. А так — гвинтівки чистити, коней доглядати. Я годен таке робити. Казав же сам — кожна сім'я має дати воїна. А од нашої ще й помічник воїна буде... І не скучно тобі буде...

Михайло похитав головою:

— Не скучно... А як тебе вб'ють, мені не скучно буде?..

— Пхі, уб'ють. Хай-по спробують. Я малий і джаний. Мене не вцілять...

— Снаряд чи куля не подивиться, що малий,— похитав головою Михайло.— Ну доста, припинимо цю зайву розмову.

— Еге,— зітхнув Спиридон,— так і війни не увидиш...

— Це було б чудесно, розпрекрасно, щоб ти не побачив війни, щоб вона отут, при кордоні, й кінчилася... Аби ж то...

Коли розвиднілось, рипнули двері військкомату. Хто не спав, усі посхоплювалися. Вийшли два командири з

почервонілими очима, втомленими, напруженими обличчями.

Михайло підступив до них:

— Товариші командири, ми ось прийшли. Добровольці, так би мовити...

Військовий з чорними вусиками під носом хрипко мовив:

— Молодці. Хвалю. Зараз розподілимо вас на групи, й рушите до фронту. Як ваше прізвище?.. Гнатюк? Так от, поведете добровольців із свого села. Тільки командуєте без отих «ось» і «так би мовити».

— Як це — рушите до фронту? — у Михайловому голосі розгубленість. — Нас мають одвезти, чи що.

Командир посмикав вусики.

— Ситуація така, товаришу Гнатюк, що наші частини трохи відступили. Тимчасово, звичайно. Несподіваний напад. Підтягаємо сили... Ясно? Ну, й поміняли позиції... Зв'язок з ними нечіткий... Даю вам напрям — ідіть на Радехів. Там скажуть, куди далі...

Спиридон нічого не розумів. Як це так — відступила Червона Армія? Не може цього бути!

Підскочив до Михайла, що будив односельчач.

— То нащо він брехню мовить?

Михайло потер лоба:

— Чесно кажучи, і я цього не розумію...

Спиридон провів Михайла до розпутья.

Стали посеред вулиці. Михайло почав швидко говорити — щоб слухався матері та батька, добре вчився, не здумав тікати на фронт. Врешті сам зрозумів, що каже не те, що зараз би слід сказати якісь особливі слова... Замовк...

І вони кілька хвилин просто дивилися один на одного. І Спиридону раптом стало страшно, що він аж схитнувся. Невже Михайло може не повернутися? І він тремтячим голосом повторив материні слова:

— Ти ж гляди, по-дурному під кулі не лізь.

— Добре, добре, — силувано всміхнувся Михайло, рвучко обняв Спиридона і побіг доганяти групу, що вже хилиталася далеченько.

За кілька хвилин лиш курява осідала на дорозі, збита ногами зеленівських хлопців.

Спиридону враз стало самотньо-самотньо. Скрутнувся на місці й побіг додому. Коли вискочив за містечко, де лиш вітер розчісував гриви житам, одпустив сльози, що хлюпали в горлі.

Дома — тривога.

— То де ж тебе дідько тарагунив? Страмницюга! — ще

ніколи Спиридон не бачив матір такою сердитою.— Ми вже усі лози й верболози вилазили.

Спиридон боком доправував до полу, сів, опустивши очі. Хотілося збрехати, що Михайло попросив провести. Але роздумав — нащо на Михайла наругу зводити?

То й розповів правду. І відчув, що карі не минути. Он батько мовчки знімає паска...

І тут його виручив Сашко. Сам того не бажаючи.

— І треба було мені вакурат поїхати у Перемиль,— картав він себе.— Міг рушити з Михайлом... А тепер і повістки нема, і голова сільради не пускає. Податись самовільно, чи що?..

Батько уже встав, та дивився не на Спиридона, а на Сашка:

— Думав малого почастувати, доведеться, видно, здорового пірити... Сказано — поки що сиди в Зеленому — сиди й не рипайся. Голова сільради знає більше за тебе...

— А ну вас,— махнув рукою Сашко і хода з хати. Від порога кинув: — Я в сільраду...

Мати, схлипуючи, заходилася підмити хату. Вона завжди, коли схвильована, хапається за віник. А батько сів на стільчик, узяв із купи взуття перший-ліпший черевик. Дивився на нього і не бачив, що штрикає шилом не туди...

Спиридон теж вийшов з хати.

Мов неприкаяний, тинявся по городу, для чогось вирізав палицю. На душі ставало все важче й важче. Під вечір сів у дворі на трухлявій березовій колоді, що її хробаки зробили пухкою, як подушка...

Скочувалось до обрію сонце, кров'янило стіни хат. Пролетіло три важкі німецькі бомбовози, навколо них вертілися прудкі винищувачі. Бомбовози басом попереджували: везу-у, везу-у...

Зазирнула через тип сусідка. Побачила Спиридона й швидко сказала:

— Передай своїм, там, кажуть, Гуців Андрій вернувся...

Вони бігли до Гуців — мати, батько, Спиридон, Іван, Михайлова дружина, — просто серединою вулиці.

Андрій сидів на табуретці посеред двору й жадібно курив цигарку. Ліва його рука була замотана білою шматиною, і крізь неї яскраво проступила пляма крові. Він говорив — трудно, поволі, мовби виштовхував із себе прилиплі десь у горлі слова. А навколо нього німо застигли матері й батьки хлопців, що пішли з Михайлом.

— Так отож ідемо ми. Балакаємо про те, се. Коли це

хтось насупроти їде возом. Придивилися — Савка Розак. «Звідки, дядьку, — питаємо, — їдете? Наших там не бачили?» Бликає на нас спідлоба. «З ярмарку. А ваших видів. Лісом пруть в Рассю, гейби зайці». Ну, ми за нього... «Мовчи, гад! Люди воюють, а ти по ярмарках роз'їжджаєш, ще й брехні пускаєш...»

Уперіцив він коні, тільки смуга за ним лягла... Ну, минули цей ліс, заходимо у другий, сосновий. Лаєм Савку, аж ліс одлунює... Сіли перепочити... Коли це — «гальт». Озираємося — німці. Скакують із Савчиної підводи. Ми — хто куди. А вони — стріляти. Біжу, дух з мене пре. Тут у руку щось як ударить! Я покотився в якусь яму. Лежу і не знаю, живий чи ні... Чую — німці йдуть, балакають по-своєму. А один по-нашому до Савки: «Скільки человек бил?» Той одказує: «Та десятеро, пане офіцер». — «Десять ест, где десятый?» — Андрій кинув цигарку, червоне вічко заясніло в траві. І всі, хто стояв, чогось припали очима до того вічка. А Андрій ніяк не міг сказати страшні слова... — «Та, видно, оддав десь богу душу, як і ці», — Савка офіцерові...

Од плачу і голосіння, здавалось, заворушилося листя на шовковиці, що шатром накрила двір. Андріїв батько виніс відро води, лив її на обличчя Спиридоновій матері й ще двом жінкам. Ліш Спиридонів батько застигло стояв посеред двору. Нарешті глухо спитав Андрія:

— Де це приблизно?

Андрій розказав. Батько, ступаючи негпучкими погами, поволі вийшов з двору.

А Спиридон зірвався й побіг хтозна-куди...

Отямився на старому горіхові, що ріс край городу. До нього крізь лапате пахуче листя стривожено зазірав щокатий місяць, він мінився, брався райдугами од сліз, що стояли в Спиридонових очах.

Все буде — оцей горіх м'яко шелестітиме листям, викочуватиметься місяць на небо, чорнітимуть припорошені місячною курявою сади — а Михайла не буде... Ніколя... Не буде його сірих очей, бадьорого голосу, сильних рук.

І враз усе Спиридонове тіло струснула лють. Лють до тих, що вбили Михайла... І він, задихаючись од тої люті, закричав у ніч:

— Гади... прокляті... паразити!.. Я вас... усіх... усіх... повбиваю!..

Під горіхом почувися чийсь квацливі кроки. Пролунав Сашків голос. То була не звична Сашкова швидка й за-

пальна мова. Здавалося, наче Сашко за кожним словом ковтав давучу грушу-дичку.

— Злазь... братику... Ходім... додому... Треба... бути... коло... матері...

Спиридон спустився. Сашко взяв його на руки, мов маленького, і поніс. Під його чобітьми хрумкотіла гудина. І раптом Сашко заплакав. Він плакав, мов хлопчисько, — гірко, невтішно, глибоко й тонко схлипуючи... Спиридон гладив його по розпатланому чубові й розгублено шепотів:

— Не треба, чуєш, не треба...

Коло хати Сашко рвучко зсадив Спиридона, довгу хвилину стояв непорушно, дивився на місяць. Потім витер обличчя рукавом сорочки.

— Ходім... Я вже був у того... гада Савки...— Сашків голос став хрипко-напружений. — Нема... Ховається десь... Ну, не сховається! — потряс кулаком у темінь.— Під землею знайду і вакурат роздавлю, як хробака!..

Ніч ковтнула його слова.

«ДЕ Твій Сні?»

На третій день гуркіт підкотився до села. Вулицею проскочила підвода, до якої була прив'язана маленька гармата. Червоноармійці щосили смугували захаканих коней і раз по раз озиралися назад. Спиридон, що стояв на воротах, провів підводу довгим сумним поглядом.

Вони щойно повернулися з кладовища. І Спиридону в одному оці лишилося оте кладовищенське, а друге дивилося на те, що діялося зараз. Перше око бачило воза, якого поволі тяг віл, віз кривуляв у коліях, і тоді здавалося, що Михайло ворочається в труні, зручніше вмощуючись... Вся сім'я понуро брела за возом, батько підтримував матір, Сашко м'яв у руках картуза... Тільки Михайлове обличчя було спокійне. Наче він заснув після косовиці. Ось ще трохи підіб'ється сонце, заирне до нього, і він рвучко схопиться, до хрускоти розведе руки, відкине назад довгого чуба...

А друге бачило віз із бійцями, куряву, що густішала на обрії й невмолимо сунула на принишкле село, її наче підштовхував ззаду тягучий низький гул.

Та раптом він аж присів з несподіванки. Із свого двору в кінці вулиці кванливо вийшов Савка. («Де він узявся? Невже дома, гад, переховувався?») В його руках на

вишитому рушникові лежала хлібина. Велика, яких звичайно не печуть, білобока... Німці ще були хтозна-де, а він уже гнувся у поклоні, і так, зігнутий, мало не підмітаючи бородою куряви, кушпелив просто посеред вулиці...

Спиридон метнувся, щоб догнати Савку, вибити в нього з рук хлібину, коли в голову скакнула інша думка: «А Сашко... він же поїхав з головою сільради на хутір... Вони, мабуть, не бачать, що німці наближаються...»

І Спиридон різко крутнув у город.

Сашка і голову сільради зустрів на півдорозі з хутора до села. Вони сиділи на возі, повному мішків із зерном,— зібрали для фронту — і, підганяючи коротконового лінивого коника, стривожено позирали на захід.

— Сашко! — ще здалеку закричав Спиридон. — Вони вже під селом! Савка вийшов з хлібом на рушнику!

— Що? — скочив з воза Сашко, побіг назустріч братові. — З хлібом? Ах, падлюка! Я йому зараз...

Ззаду щось гукав голова сільради. Сашко біг, не обертаючись. Спиридон на ходу озирнувся. Голова, кинувши підводу, мчав слідом. Догнав, схопив Сашка за комір.

— Ти що? — закричав гнівно. — Смерті захотів? Мало тобі одної? Хутчіше до лісу!..

Сашко так рвонувся — комір лишився в руках у голови сільради. Тепер за ним навіть прудкий Спиридон ледь устигав. А голова, плюнувши спересердя, бігцем вернувся до підводи, що одиноко маячила на шляху, й галопом погнав до синіючого лісу.

Вони влетіли у двір, коли курява уже вкотилась у село. Сашко метнувся в хату й вискочив за мить з наганом у руці... А за ним вибіг батько. Схопив Сашка обома руками за боки. Сашко різко смикнувся і не вирвався. Крутнув головою, побілілими від гніву очима кресонув батька. Батько не здригнув жодним м'язом обличчя. Сказав майже звичайним рівним голосом:

— Синку, він уже далеко. От-от стріне германців... Пізно... Заскоч у хату, візьми торбу, там мати дещо налаштувала, і тікай...

Сашка на очах обм'як, рука з наганом повисла донизу. Батько, легенько підштовхуючи, повів його до хади...

Брат уже зник, мов розчинився в зеленому буянні червня, а в Спиридонових вухах ще дзвеніли його слова: «Брату, вони ще заплачуть у нас кривавими слізьми! Ми їм усе вакурат відрахуємо!..»

Батько глибоко зітхнув і повернувся в хату, а Спиридон рушив до воріт.

Танки прогуркотіли без жодних ознак, що там є живі люди. Мовби самі по собі котилися, стрясаючи землю, залізні, незграбно-вугласті потвори.

Вони збили таку куряву, що на вулиці хоч сокиру вішай. Спиридон напружено вдивлявся в ту куряву, чекаючи появи німців. Все його тіло напружилосся, аж затремтіло. Це ж він зараз побачить живих ворогів...

— Кінд, винес вассер,— нараз пролунав молодий веселий голос.

Неподалік виринув з куряви солдат — запилений, тільки зуби білють. Зелено-сіра пілотка збита набакир, зброю недбало повісив за плече. Позад нього вигулькнуло ще з десяток солдатів, вони голосно перемовлялися, зацікавлено роздивлялися хати, зазирали за тини... Зросту середнього, а один навіть геть малий, аби не заросле щетиною обличчя, то зійшов би за хлопчика... Невже оці німці перемагають наших?..

Солдат терпляче чекав, не гасячи своєї усмішки. Спиридон усе зрозумів — вони в школі трохи вчили німецьку мову. Просить винести води... Води ворогові? Нізащо! І він прожогом метнувся од воріт, майнув у квітник, що буйно розрісся біля погребника, й приліг там...

Німець зпизав плечима, незлобливо мовив: «Совсsem дикой кінд», — і почвалав далі.

Понурий, Спиридон вибрався з квітника, побрів до хати.

У хаті була вся сім'я. Але — ні звуку, наче поклякли. Батько — за столом, склавши шкарубкі руки перед собою. Мати скулилась на полу, і по її виду помітно, що в неї немає більше сліз плакати. Іван витяг голову до вікна, і на лобі прорізалися дві тоненькі зморшки...

Батько глянув на Спиридона, а сказав до всіх:

— От і прийшли германці...

Другого дня до їхнього двору ступили Савка Розак, Микола Ханюк, з ними троє німців. Спиридон, що неподалік пас корову на моріяжку, хутко завернув її і погнав галопом додому.

Назустріч «гостям» вийшов батько. Похмуро спитав:

— 'Що вас привело до нашого двору?

Кажучи це, він дивився на німців, Савки і Миколи мовби не було поперед них. Савка насупився, блимнув лихим оком. Та коли повернувся до німців, у його очі наче хто миттю хлюпнув оливи:

— Пани ось, значить, бажають видіти твого сина-комсомольця...

Спиридон ніколи не бачив завжди набурмосеного неторопкого Савку отаким проворно-догідливим, балакучим. Навіть голос у нього потоншав...

— Комсомол? — подивився на батька німець зі шрамом на щоці. І недовірливо повторив: — Он ест комсомол?

— Ні, ні! — заметушився Савка. — Син його, зон, чи як там по-вашому...

Німець зрозумів, погрозливо оглянув батька з ніг до голови:

— Во іст дайн зонн?¹²

Батько здвигнув плечима, не тямлю, мовляв. Савка, намагаючись точно передати німців тон, сказав:

— Вони мовлять, щоб ти негайно подав сюди сина, інакше голову одірвуть...

Батько розвів руками:

— Немає його. Кудись-то пішов.

— Пішов? А як ми знайдемо?

Батько одступив убік:

— Шукайте. Можете й за пазуху до мене заглянути...

Спиридон лишив корову за ворітьми, а сам прошмигнув у двір. Його очі, швидко озирнувши німців та Савку, прикипіли до Миколи. Чого він тут? Микола кліпнув віями й одвів погляд.

Німці розійшлися по двору. Шрамистий заглянув у хлів, гидливо скривився, поманив пальцем Савку. Той підскочив, догідливо кивнув головою, повернувся до Миколи, випростався і, точнісінько як німець, поманив його. Невдовзі з хліва полетіло сіно, дрова, сполохано закудкудакала на весь куток курка. Німець, що просив у Спиридона води, хутко обернувся, в його руках смикнувся автомат. Та-та-та — різко пролунало у дворі. Курка впала, німець діловито помацав її і сховав у свій ранець.

Вони перерили все — у хаті, в хліві, на городі. Савка і Микола не полінувалися навіть гній перекопирсати за хлівцем. Німці забрали ще двох курей, що не встигли сховатись у гудинні, материні рушники, випиті червоними й чорними нитками, і рушили з подвір'я.

Спиридон як став біля воріт, так і стояв мов укопаний. Німець, що просив води, минаючи його, байдуже зиркнув, потім щось майнуло в його очах, і він зупинився. Нагнувся, саяйнув усмішкою і щосили вдарив Спиридона кулаком по вуху...

Спиридона підвів батько, для чогось почав обтрушувати.

¹² Во іст дайн зонн? (Н і м.) — Де твій син?

— За що він мене, за що? — душився слізьми Спиридон.

— Бо сила в його руках. А совісті, видно, зовсім немає... Десь посіяв...

Через кілька день знову зникнув Савка.

Задерши бороду, підступив до батька, що порався коло хліва.

— Ти ще в хаті із своїми вилупками? Дивуюсь... Щоб за три дні й духу вашого тут не було. Бач, зайняли хороми... У хліві ваше місце... І щоб мені сина привів. А то... боюсь, що з німцями буде дуже коротка балачка...

Батько так глипнув на Савку, що той позадкував і щез за ворітьми. Батько плюнув йому вслід.

Світла не світили; від вогню, що палахкотів у печі, по хаті бігали червоні полиски. Мати поралася коло печі. Не так, як звично. То, було, білкою крутиться — від столу до печі, від печі до мисника, від мисника гайне надвір, брязне на долівку оберемою дров, ухопить рогача, заходить гуркотити в печі — те відставить, те присуне до приску... А зараз он борщ давно сичить, хлюпає у подум'я, а вона, мов глуха, прихилилася до припічка, підперла щоку рукою, а очі блукають за вікном, до якого густо налипла літня підсишена темрява. Спиридону так хочеться підійти до неї, сказати їй утішне слово. Але де воно, те утішне слово? І він мовчки сидить на полу, обійнявши Грицика, що вже посонусе носом.

Заходить знадвору батько, ставить на лаву гасовий ліхтар, сам сідає.

— Мати, а ходи-но сюди. І ви, сини,— до Івана та Спиридона,— підходьте. Будемо радитись.

Спиридон обережно поклав Грицика на постіль, підступив до батька.

— Отак-то, думав я оце і бачу: треба нам кидати Зелене...

— Як це — кидати? — стрепенулася мати.— А коли Сашко прийде? Він же не відатиме, де ми... І куди їхати?..

— Воно правда — нікуди,— мов з міха, видихнув батько.— Та в Зеленому лишатися нам ніяк не можна. Савка не заспокоїться, доки не зжене нас зі світу. Ще й Миколу, бач, на підпряжку взяв. Комсомольця... Куди вони дивилися, коли його до комсомолів брали?.. Он Спиридон чув, як Савка нахвалявся... Ну, а Сашко... Катерина з чоловіком тут лишасться — їх поки що не займають. Напишемо їй, де ми. От Сашко і знайде...

— Ох,— схлипнула, похитала головою мати,— в такий хвилиполь рущати в світ... Федоре, а може, воно утрясеться?

— Ні, не утрясеться. Давай потихеньку збиратися. Десь-то приткнемось. Світ не без добрих людей. Так, сини, я кажу? — мов до дорослих, звернувся він до Спиридона й Івана.

А що могли відповісти вони? Спиридон тільки поспитав: — Тату, а кролів візьмемо?

Батько аж осміхнувся мимоволі:

— Кому що, а тобі кролі. Ходім-но краще в лісок та приведемо нашого Цигана — я його встиг забрати з ферми й сховати...

У БІЛИЙ СВІТ

Рушили удосвіта, коли перші півні подавали голос. Тихо відчинили ворота, тихо виїхали на сонну вулицю. Сторожко озиралися — чи не підніме в таку рань нечиста сила якогось німця...

Ніде нікого. Мовчать собаки. Лише один спросоння бухкнув і вмовк.

Минули останню хату, батько на хвилю зупинив воза під вербою на ґрунку.

— Думаю, що на сівер подамося, все-таки знайома дорога.

Спиридон востаннє подивився на Зелене. Он майдан, де він перед людьми читав вірша. Он клуб бовваніє, на ньому вже немає червоного прапора... Клуб ще довго видівся, ніби проводжав Спиридона. А він згадував, згадував усе, що було тут, у Зеленому, — школу, своє поштарювання, вистави, свята... І все те видавалося зараз таким неймовірно гарним, таким світлим... Чи ж повернуться вони у Зелене? Чи ж повернется колись оте довшнє життя, до якого так приросли за півтора року? Страшно було й подумати, що не повернется...

Схід наливався білясто-лимонним світлом. Туман повз до куців, запинав їх у сиві намітки. Старий лисий місяць, набряклий од безсонної ночі, біг на захід, щоб встигнути сховатися, не попасти під пекучі соячні промені, які розтоплять його, мов льодинку, лишивши тільки голубуватий крайчик.

Отак і вони тікають. Не од сонця, а од ночі, що її принесли з собою фашисти. Тікають і не знають, чи втечуть, чи стріне їх лиха доля серед широкого поля...

Коли зійшло сонце, їхали рівниною, на якій лиш де-неде визирали, ставши на здібочки серед житів та ячменю, куці. Колії заплела білокріва березка; обіч стояли настов-

бурчені високі будяки, увімкнувши рожеві ліхтарі, мовби попереджували, що далі їхати не можна. Один аж на до-рогу вибрався, колюче розпросторив листя... Бархатисто зазеленіла латка конюшини, такої соковитої, що Циган за-стогнав; вона просилася під косу. Спиридон скочив, нарвав оберемок, кинув на воза, просунув кролям у клітку. Вони миттю захрумкотіли, червонясті очі примружили од насо-луди...

А косити і конюшину, і жито, і ячмені нікому. Поле та-ке безлюдне, аж моторошно. І це не та порожнява, що буває у полі переджнив'яної пори, коли люди лишають жита, ячмені, овес на самоті, щоб вони краще поспіли, не хвильовані ніким, окрім ласкавого літнього вітру. Поле було сповнене загрозливою порожнечі й тиші...

Під обід натрапили на копаночку, оброслу кущами ка-лини, бугилою, страхітливого зросту кропивою... Батько зу-пинив вола.

— Отут і перекусимо... Вода є, вогонь теж поки що є. Хлопці, ану мотніться по хмиз...

Коли вогнище загойдало на вітрі бліденькі язички, Спи-ридон відійшов за кущ, ліг горілиць на пахучу траву, за-дивився в небо. Глибоке синє шатро, нащупте так туго, що не видно жодної зморшки, накрило землю...

— Німці...

Батько сказав це слово тихо, а Спиридон підхопився так рвучко, що небо гойднулось.

Просто на них їхали німці. Довгою машиною, яка гарч-ливо випльовувала назад пасма брудного диму. Всі, хто де стояв чи сидів, так і заклакли. Машина, заревівши, порів-нялася з ними. Німці сиділи рядами. Руки на автоматах, очі — вперед. Навкруг — поле, нікого, а вони отак... мов у строю... Жоден і не глянув на Гнатюків. Мовби вони про-їздили повз кущі...

— Господи, пропесло, — перехрестилася мати.

Під вечір, коли під'їздили до якогось хутірця, геть зар-ослого високими деревами, ще раз стріли німців. П'ятеро їх шло до хутора. Щось співали, певно, були під чаркою. Обступили воза, сміючись, поплескують батька по плечу, дали сигарету. Бач, великодушні які... Їм весело, вони пе-ремагають наших...

Спиридон бачив, як упевнено смикнув німець двері ближ-ньої хати. Наче прийшов до себе додому...

За день минули четверо сіл. Зупинялися неподалік, бать-ко для чогось брав лозину і йшов у село. Доки він ходив, усі мовчки, напружено сиділи на возі.

Батько повертався, сердито цвигаючи лозиною по бур'янах. Сідав на воза, цобкав на вола. Аж як далеченько відїздили од села, скупо говорив: «Де вони, ті свобідні хати? А брати ніхто не хоче. Не той час, щоб приймати чужих людей...»

Ночували серед жита під колоchoю грушею-дичкою.

Поки Іван лазив на грушу по сушняк, Спиридон підсів до батька, який крутив цигарку.

— Тату, як же воно могло статися, що Микола до Савки притулився? Він же комсомолец, було, всіх смішить, як скривить обличчя...

Батько несподівано розсердився:

— «Тату, тату!..» Наче ваш батько усе знає, як та газета... Та й газета зараз небагато знає... Раптовий напад. Наша армія не мобілізована... перевага в тому, в тому... Матері його ковінька, як казав дід Ковінька! Чи ми, звиний, одним місцем були повернуті до германця, що нічого не бачили?.. Чи показали йому в тридцять дев'ятому всю силу, а він і взяв її на пацера?

Батько довго сердито смоктав цигарку, аж вона шкварчала. Врешті подивився на Спиридона:

— Може, ото й вірно ти підмітив про Миколу — «притулився». Є такі люди — у кого сила та більший гурт, туди й туляться. І все життя на смішечках... А веселих люблять... Отак, може, й Микола... А там хтозна...

Спиридон помітив — відколи нема Михайла й утік Сашко, батько став інакше дивитися на нього та Івана. Мовби вони виростили за ці кілька днів... Серйозно розмовляв з ними, інколи навіть радився... Мати рідко брала участь у цих радах — вона звикла у всьому покладатися на батька... Багато бачив батько, але досі не потрапляв у такі перепльоти. От і стали йому потрібні хоч якісь порадики...

Полягали спати — мати з меншими дітьми на возі, а батько, Спиридон та Іван — долі.

Спиридон ніяк не міг умотитися. Крізь соломку пробивався якийсь сучок, деренчав по ребрах. Одсунувся далі — грудка замуляла. А тут щось важко гухнуло — наче впав із неба здоровенний камінь. Спиридон устав, озирнувся. Жита вночі схожі на невиразні темно-сірі хвилі, Чорніють де-не-де на них купки кущів, мовби якісь крутоспинні звірі, зморені сном. А он, он у далечі один такий звір рушив. Спиридон протер очі. Що за мана?.. Еге, то не звір, то машина, бач, сині вогники мацають землю. Вона наближається, вже чути буркотіння мотора. До дороги звідси якихось сто кроків... То вдень проїхали й не глянули, а

вночі? Спиридон гарячково озирнувся. Тих, що сплять унизу, не видно. А от віз чорніє, мовби його облили дьогтем. І корова та віл Циган, ніби навмисне, і не думають лягати... Побачать... Що ж робити?

Метнувся до жита, заходився рвати його жмутами. Жито пручалося, різало долоні. Кидав жмути на воза, на роги вола і корови. Віл байдуже стояв, хіба інколи, як жмут падав просто на морду, змахував його язиком у рота. А корова подумала, що то Спиридон серед ночі вирішив підгодувати її, вдячно замолочила хвостом, аж виляски пішли, голосно заплямкала, дістаючи жито із спини. Спиридон пошепки просив Лиску не шуміти. Даремно. Тоді вхопив корову за писк, затиснув його. Корова ображено мотала головою, виривалася, Спиридон щосили тримав її. І поки вони отак боролися, машина прогула повз грушу. Що в ній було, хто, Спиридон так і не побачив... Коли гул трохи віддалився, випустив коров'ячого писка. Сорочка була мокра, хоч викручуй. Зняв її, щоб викрутити, і тут дурна скотина як замукає. Здається, на все поле, до самих мерехтливих обріїв долинув її голос. Спиридон, здригнувшись, послав очі до машини. Невже зупиняється? Невже?.. Обернувся до корови. А вона знову роззявляє писк. Вхопив лозину, що трапила під руку. «Ах ти, скотина рогата!» — замолотив її по чім попало. Ніколи він не бив так безжалісно корову. І вона, хоч і худобина, а щось утямила, бо стулила писк, тихенько лягла. Лише темне око бликає волого й винувато. Тоді подивився на машину. Нема... Поїхала... Підійшов до Лиски, погладив її: «Не сердься! Сама винна. Це ж тобі не пастовень».

Зашелестіла солома. Батько перевернувся. Ти диви, машина гула, Лиска мукнула, а хоча б хто прокинувся. Таж натомилися, напереживалися за день. Хай посилять. А він посторожує. Намацав сокиру в задку воза, повільно заходив навколо «табору». Раз усього й присів...

Прокинувся від сіпка. Сидів, обнявши сокиру. Батько, що розбудив його, легенько усміхнувся.

Ранок неохоче розтулював повіки. Бо все небо облягли сірі суцільні хмари, мовби дбайливо поскороджені — ніде ані грудочки, ані найменшої прогалинки. І з тих хмар бринить дощ.

Поснідали сяк-так і рушили.

Спиридон умостився в задку, звів босі ноги через затильник. Дивився, як котиться колесо в колії, з тихим плюскотом розбризкуючи уже встиглу патекти воду, і думав. Як воно виходить — тоді, до війни, швидко звикли і до

клубу, і до того, що в школі українська мова, і до колгоспу... Невдовзі почали навіть ремствувати. Михайло сердився, що ніяк не спроможуться дати клубові путню завісу, казав, що пора б уже подумати про електрику... Сашко інколи ляжав то бригадира, то завгоспа, то голову колгоспу — можна було, на його думку, швидше повертатися, «а то поприлипали до своїх стільців». Правда, як став фінагентом, то лягав йому було ніколи — приходив пізно, уставав рано... Навіть батько іноді буркотів, що скотина теж потребує людського обходження... Спиридон не раз дивувався братам і батькові. А зараз усе втямив. Таж воно так і повинно бути. Коли настають хороші часи, то люди хочуть, щоб іще краще було, воюють з усім, що заважає рухатися до ще кращого життя! Сердито, завзято і... весело воюють, відчуваючи од того себе сильними, впевненими... Ех, якби зараз оту «війну» повернути!..

Батько, що йшов обіч підводи, торкнув Спиридона за плече. Мовчки показав уперед.

Попереду темнів ліс. І під лісом наче пройшла пожежа, ураган не ураган... Он наш танк з діркою в боці. Он гармата догори колесами, на дулі пілотка висить... За сосенкою, що вибігла на узлісся, розтрощений кулемет. Біля нього — порожні стрічки. Кабіна з німецької машини боком лежить у рівчаку...

— Що ж це таке? — прошепотів Спиридон. — Самі майже наші...

Батько похитав головою, тривожно мовив:

— Така сила посунула... Чи вистоять наші там, на сході? Там, кажуть, рівнота, ні за що й учепитись... Чи зупинять його?

— Зупинять! — відчайдушно гукнув Спиридон. — Побачите, зупинять!

— Еге, віп, германець, зразу вперед пре і пре, а тоді видихнеться і назад його женуть. Так уже не раз було... Тільки ж раз на раз не приходиться...

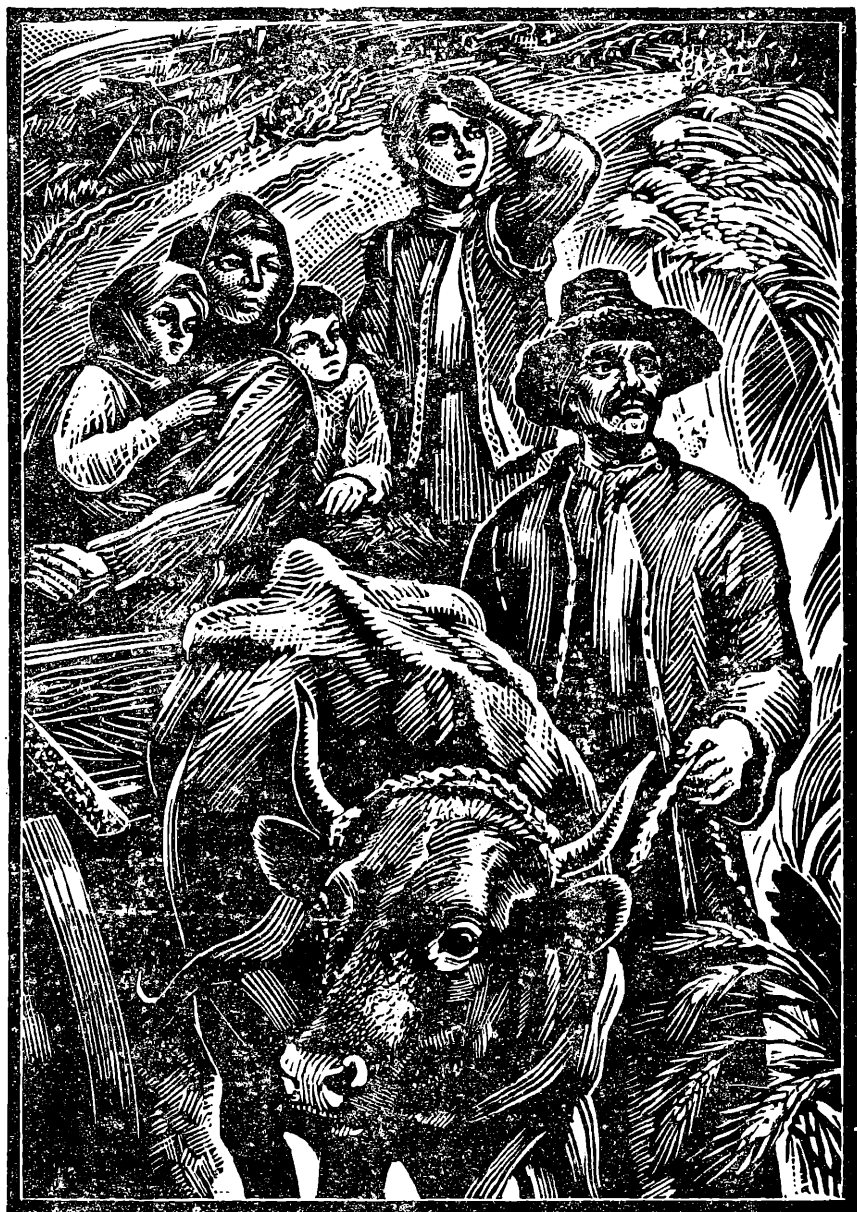
Вітер підхопив десь ворону й несе її до лісу. Вона крутить головою, де б приземлитися, помічає на узліссі хату, падає на крило і різко знижується. Та біля димаря знову рвучко піднімається вгору й щезає за лісом.

— Може, там отаборитися? — показує батько пальцем на хату.

Мати приглядається.

— Федоре, ти бишь смієшся? Та то ж пустка...

У хаті двері порозчиняні, вікна повибивані, дивляться темними провалами, поруч сліди танкових гусениць. То

він, танк, повалив сарай, зім'яв його, мов картонку. На порозі хати валяється дитячий черевичок.

Батько підганяє вола, щоб швидше проїхати моторошну пустку.

По той бік лісу — а він, виявилось, зовсім не широкий — стали доганяти людину. Мати занепокоїлась:

— Федоре, мож, об'їдемо? Бач, ружжо в руках держить... Хтозна, що за один...

— Бачу, що ружжо. А об'їхати нікуди. Ну, не бійся — на германця він не схожий...

Підвода поволі наблизилась до чоловіка. Дивний якийсь. Чорна пілотка, чорний піджак, під ним біла сорочка з чорним галстуком. На рукаві — біла пов'язка. А штани сірі, заправлені в руді стоптани чоботи... Чоловік мовчки скочив на полудрабок.

Дощ ледь шумів, а на возі все напруженішою ставала тиша. Перший не витримав Іван:

— Дядьку, а у вас справжня рушниця? Чи тільки так, людей лякати?

Чоловік бликнув на Івана, плямкнув губами і хрипко мовив:

--- Справжня.

Тут уже батько обізвався:

— А що це ти, хлопче, при такому параді? Що воно за хворма?

— А це не парад,— знехотя буркнув чоловік.— Я поліцай. Форма ще не повна...

Мов холодною водою хлюпнули на віз.

Батько насупився, у нього почервонів кінчик носа. Спиридон знав — то батька раптово охопив гнів. Таке бувало дуже рідко. Мати злякано похилилася до нього:

— Федоре, не треба... Піджени вола, он, бач, ногу за ногу плутає...

Батько довгу хвилину боровся з собою. Врешті трохи заспокоївся. Та язика не міг стримати:

— А чого це ти, хлопче, так зразу вискочив?..

Поліцай посопів і відповів роздратовано:

— Е, старий, зараз таке життя — хто вискочив нагору, той... Чув про ординське іго? Двісті літ панували. Усіх, хто був проти них, вирізали. А хто пішов за ними, вижили. Німці ж хоч п'ятдесят, та сидять. Якраз мої повні літа. І я хочу їх по-людськи прожити, а не лежати трупом у канаві чи десь у таборі гибіти. Второпав?

Батько — ні шість ні п'ять.

Отак і їхали з годину...

Дорога привела у велике село.

Скрутнулася навколо гурта кривостовбурних верб і різко пішла вгору, наледь віл витяг. А з гори круто спала вниз, і то вже була не дорога, а глибокий жолоб, вибитий возами. Поліцай крикнув батькові, щоб притримав вола, та батько не встиг — зморений віл зрадив дурнячку — скотитися з гори — і увігнав воза в той жолоб. Він був не лише глибокий, а й вузький, і всі ледь встигли задерти ноги, щоб їх не обшмугляло об краї жолоба.

Поліцай лаявся на повен голос, не зважаючи на дітей.

Так і вигуркотіли просто на невеликий майдан. Обіч нього — кооперація, школа, на них ще лишилися вивіски. А на ганку третьої будівлі зосталася тільки одна літера — «с», певно, тут була сільрада, й вивіску одрубали сокирою. Під тою обрубаною вивіскою стояли троє чоловіків і з настороженою цікавістю спостерігали за дивною підводою. Тут поліцай скочив з воза, пішов до ганку, і ті троє зайшлися шаленим реготом.

Батько скося зиркав на ганок і поганяв вола. Спиридон зрозумів — може, вдасться проскочити під шумок. Та віл нараз звернув до конов'язі, де лежали жмутки запашного сіна, і став наче вкопаний. Даремно батько розмахував лозиною...

Один з тих, що стояли на ганку, рушив до їхнього воза. Всі зіщулилися. Це був чоловік, на якого досить один раз глянути, щоб безпомилково визначити: злодій чи одірвіголова. Або і те, і те. Обличчя вугрувате. Очі маленькі, посоловілі, мабуть, ніколи не дивилися тверезо на світ.

— А це що за придурки? — гукнув віл так, наче вони були од нього на відстані півкілометра.

— Та так, — здвигнув плечем батько. — Звичайні люди. Притулку шукаємо. Хата наша згоріла...

— Згоріла? — рикнув поліцай. — Туди їй і дорога. А чого це ти над поліцаєм паном Петром Маторженником здумав насміхатися, га? На волів його з гори галопом возити, га? Ану, хлопці, реквізуємо — так, чи що, казали комісари? — оцього рогатого, щоб нової влади не позорив!..

— Люди добрі! — затремтіла мати. — Нащо ж ви... за що?..

Та вугруватий рішуче взявся за ярмо.

І тут озирнувся їхній попутник. Власне, він глянув тільки на матір — бліду, з розширеними очима, з притиснутими до грудей руками.

— Та годі тобі, — гукнув товаришеві. — Налякав і досить. Ходім до мене, похмелимось.

Вугруватий на весь рот усміхнувся, показавши незвично маленькі зуби — мов у білки.

— О, то інший колінкор! Якраз і погода благоприятствує.

Вони пішли, і віл, розправившись із сіном, рушив.

— Чого це він так?..— полегшено-здивовано спитав Спиридон.— Тоді, бач, що казав, а тепер поміг нам...

— Видно, в чоловіка ще є совість,— обізвалась мати.— Не стеряв ще, як той... мордатий.

— Думаєш — легко падлюкою стати? — повернув голову батько.— Та згубить совість. З отакими друзками та на отакій службі...

Наловили дрижаків у цьому селі, й тут же пощастило. При виїзді їх окликнула бабуся, що лузала насіння на призьбі коло хатки без ніякої огорожі.

— Звідкіль мандруєте, люди добрі? Чи не з Печихвостів?

Голос її був такий приязний, що батько мимоволі зупинив вола.

— Та не з Печихвостів,— відповів,— але те село знаємо. Був я там.

Бабуся прудко підхопилася — і лушпиння, і насіння віялом сипонуло на землю.

— То чи не виділи тамто Анни Пухалюк? Така рósла, кругловида...

Батько здвигнув плечем:

— Ні, не бачив. А хто вона вам?

— Та дочка, най би тряся її матері! — сердито махнула худою рукою.— Як вийшла заміж, то ніц і звісточки. Рада, що вискочила. Вона в нас у дівках засиділася — у тридцять п'ять годочків удівець із Печихвостів посватав. Ми з старим уже зібралися пішки сходити, осрамити її, безсовісну, так войну почали...

Спиридон усміхнувся — ну й бабуся, сама себе вилаяла, побажала собі трясці...

— А ви звідкіля? — нарешті втомилася бабуся розказувати про свою Анну.— Не од добра, видать, діток потягли в дорогу...

— Не од добра,— зітхнув батько. І вперше не збрехав — усюди казав, що їхня хата згоріла, от вони й їдуть до дочки в Рожище, може, прийме. А тут сказав правду.— Вигнала нас нова власть...

— Еге, еге,— враз посумніла бабуся.— Шваби, то не є люди. У мене в тамту війну чоботи забрали. Шлюбні. Тільки раз наділа... Ой, хоча б з Анною нічого не вкоїли. Вона

в мене хоч і засиділась у дівках, а бідова. Через те й засиділась, що парубками менжувала, як циган кіньми... Йой,— сплеснула в долоні,— чого ж то ми стоїмо, заходьте! Одпочинете, пообідаєте, у нас, дав бог, ранія картопелька і насіння мішок. Послала старого, коли кооперацію розбирали, а він притурих мішок насіння...

Вони од пуза наїлися картоплі з олією, налузалися насіння, його бабуся ще й на дорогу насипала повні кишені кожному. Та найголовніше — порадила, де можна приткнутись.

— Отамечки, під Торчином, була молочарня на хуторі Янівка. То її розорили. Трохим Чирва, він клишай, а дупкий чоловік, де що можна потягти, не пропустить, їздив і привіз сепаратора... Так він мовив, що там є хати покинуті, комуністи й «совети» повтікали...

А дід одсипав батькові махорки. Дивний дід — борода велика, кошлата, а обличчя мізерне. Наче борода висмоктала з того обличчя всі соки... І ні слова од нього не почули, тільки кашляє та курить. Наче добровільно оддав свою мову бабусі.

До хутора прибились надвечір. Сонце лежало на обрії, жовте й пежарке. Кілька хат, одна більша — молочарня, бо й досі одгонить кислим молоком.

Валяється три погнутих бідони. Неподалік — вирва, осколки щедро подовбали близького осокора, здерли з нього чи не половину листя.

Батько справував до молочарні.

Там не було меблів, зате на підлозі повно всілякого мотлоху. І хоч у вибиті вікна вільно залинав вітер, подих забивало кислим духом. Батько обдивився велику кімнату, зазирнув до меншої, задоволено кахикнув.

— Піч є. Живемо! — Став на порозі, гукнув до матері: — Стара, будемо вивантажуватись. Знайшли, як казав Сашко, партаменти.

Батько й мати взялися прибирати у кімнатах, а Спиридон і Івана послали понишпорити соломи.

Низький місяць залив примарно-червоним світлом хутір і поле. Хлопці сторожко озиралися — так було довкола моторошно-тихо, наче на кладовищі. Бодай би десь собака гавкнув чи корова мукнула, не кажучи вже про людський голос...

— Глянь, глянь! — раптом прошепотів Іван і показав пальцем.

Спиридон повернув голову. У хаті, що стояла неподалік від молочарні, налилися світлом двоє вікон. І так полегло на душі, коли побачили ті двоє світних вікон...

Солому, що її принесли хлопці, ріденько розіслали по підлозі, накрили ряднами. Лягли покотом.

— Ну що, погуркочемо ребрами? — обізвався батько, намагаючись пожартувати. — А завтра щось придумаємо ліпше. Треба ж якось перебути війну.

Мати голосно зітхнула:

— Най там Сашуні хоч така постіль під бока... Та лихих людей щоб не було поблизу...

Батько зраночку пішов до сусідів.

— Розпитаюсь, що воно тут і до чого. Та й хліб десь заробляти треба. Може, підкажуть.

Повернувся трохи повеселілий.

— Видно, непогані люди. Хоч і криються, бояться зайве слово мовити. Ну, время таке... Сказали, що тут недалечко ферма лишилася. Колгоспна. То німці вже прибрали її до своїх рук і набирають поральників. Івана озму з собою. Мати дома буде. Ну, а Спиридону доведеться вертатись до своєї давньої «прохвесії...» У Торчині, казав сусід, Павлом його звати, можна пастухом найнятись...

Спиридон вирізав міцного горіхового ціпка, спілів із найдепого на хуторі ременя батіг, прикріпив його. І рушив у Торчин.

УЧИСЬ ПОКІРНОСТІ...

Хата в куркуля Середи, до якого Спиридон прийшов найматись, довга, бо з коморою разом. Видно, господар не звик своє добро од себе відпускати. Ворота високі, дощані, але крізь щілини зазирнути можна. Собацюра на цецу ходить, здоровий, волохатий, а цеп ледь тягне — важкий. Спиридон не наважився відчинити хвіртку — з таким собакою жарти короткі. Постукав пужалном. Невдовзі брязнув гак, і на хвіртці став чоловік. Низенький, худий, руки довгі, мало не до колін.

— Тобі кого? — спитав, задерши цапину обсмоктану борідку.

— Та господаря...

— То я і є господар... Знаця, пасти хочеш? Добре. Пожди, я зажену в будку Гаврила, у дворі добалакаємо... оні

Спиридон здвигнув плечима — собаку звали Гаврилом. Дивно.

Господар повів його до хліва. Гаврило аж будку хитав од злості.

— Звідки? З Янівки, кажеш? Ну, з Янівки, то з Янівки, діло твоє. Піонером був?

Спиридон спіткнувся. Середа поблажливо ляпнув його по плечу:

— Бачу, бачу — був. Забудь навіки про те. Одвикай і від піонерів і від «советів»... Учись покірності, а то не проживеш. Врем'я таке... інший би тебе за піонери знаєш що?.. Я сам настраждався за «советів» — до нитки обібрали — а мстити не буду. Ну, ходім до корів.

Хлів чималий, але затісний для трьох корів і телиці.

— Ось вони, мої красавиці, — то одну, то іншу любовно плече по спині Середа. — Чуть світ щоб уже був коло корів. Ясно? Вони ласку люблять, ти не дуже багатом розмахуй, бо я теж умію багатом махати. Второпав?..

Знову він пастух. Тільки тепер Стохід не блищить поміж кущів і барак не бовваніє на березі, зманюючи відпочинком. Полога долина заросла травом, бур'яном. Оце і є пастовень. І нема тихих легких мрій, і нема товаришів, а є тільки сумні думки, що вдвічі сумніші, коли ти сам.

Покоритись... Ось уже другий чоловік каже про покору. Інакше не проживеш в наш час... Правда, то поліцейа та куркуль казали. А де ж ті, хто проти покори? Де вони?..

Мовчало поле, мовчало небо, мовчав вітер...

Повільно тяглися дні. Одномаїтні, виснажливі. Ще затемна піднімала мати Спиридона з соломяної постелі, й він біг до Торчина. Холоднувата ранішня роса жалила ноги, голодний плунок скімлив — Спиридон відмовлявся дома «щось перехопити» (сім'я ледь животіла), казав, що в Середи поснідає. Середа торбу давав щодня — кусень хліба, пляшку молока та шматочок старого сала, припалого зеленою цвіллю — видно, од «советів» у землі ховав. А от посадити пастуха поснідати завжди «забував». Але ніколи не забував попередити:

— Гляди мені — узнаю, що здохеш корів, — руки поодбиваю...

Додому повертався теж затемна.

У Середи був ще один наймит, Грицько. Хлопець років шістнадцяти, невисокий, але натоптаний. Його Середа взяв на жнива. Хотів не тільки свою ниву упорати, а й з колгоспної поживитися.

Одного вечора Спиридон так ухоркався, що не мав сили доплентатись до Янівки, приткнувся біля корів у яслах. І Грицько, ледь приволікшись з поля, прилаштувався коло нього. Помовчали трохи. Потім Грицько зашелестів сіном, обізвався:

— То як тобі наш господар?

Спиридон обережно:

— Та нічого...

Грицько хмикнув:

— Нічого? Думаєш, як він ще тебе не одмасликував, то й нічого? Ще діждешся... Ніхто до нього в пастухи не хотів іти, от він поки що й добрий з тобою... Гадюка Середа! Знаєш, що він зробив, коли німці заходили? Я тоді саме був у свого друга Миті Тараневича, він живе коло сільради. Ні душі на вулицях. Коли це — гульк! — вискакує Середа. Прудко так підбігає до арки біля сільради, — знаєш її: вгорі прапор, поперек лозунг, вся обвита ялиновими гілками, — і на арку... Глиця його коле, кров заюпила руки, а він лізе... Заліз, зламав древяк, кинув прапор додолу. І, як тільки показалися німецькі машини, давай топтати прапор ногами... А німці: «гут рус», сигарети йому тичуть... Середа ледь не ламається в поперек... У колгоспі своїх двох корів забрав, ще й чужу телицю. Ех, спалити б його...

Грицько замовк. Ремигали корови, повискував Гаврило. Гуркотів засувами відроджений куркуль Середа...

СУСІДИ

Мати не могла нахвалитися новими сусідами.

— Такі приятні люди... Квасольки Віра позичила... Коли розбагатієте, оддасте, — каже. А в самих же — злидні, як і в нас.

Спиридон уже бачив сусідів. Жінка маленька, з гострим носом, а гарна. І чоловік невисокий, чорночубий, обличчя красиве.

Якось вони випадково здибалися з сусідом на дубовому окоренку під осокором. Говорили про погоду, про пастухування. Потім ще один вечір просиділи за хатою, ще... Ніби між іншим, сусід обережно випитував Спиридона, хто вони та звідки приїхали. І Спиридон так само обережно відповідав. Про себе ж чоловік бодай хоч словом обмовився...

Та Спиридон потроху здогадувався, хто він. Хоч говорить по-селянськи і одягнений по-селянськи, однак щось у ньому є таке... не селянське: очі часто мружить у задумі, багато зморщок на лобі, пальці інколи складає, наче тримає ручку. Чи не вчитель? Ну, а що вони біженці, то й говорити нічого — на хуторі самі біженці живуть...

...Спиридон того вечора рано повернувся додому. Заради неділі господар одпустив його. Видно, хотів показати свою добрість. Повечерявши, Спиридон вийшов за хату. Сів на

окоренок, втупив очі в захід, де сонце тонуло в м'якій білій хмарі. Десь там, на далекому заході, пів-Європи трудиться на фабриках і заводах, кує танки, гармати. На нас...

Окоренок хитнувся — сусід. Поздоровкався, запалив цигарку. І собі задивився на тліючий захід. Довго мовчав.

— То що нового? — запитав нарешті.

Спиридон цьвохнув по будяку. Злетіла рожева голова, покотилася по землі.

— Тирлююся з коровами в долині, оце й усі новини.

— Так-так, невеселе життя.

— А в кого воно зараз веселе? Життя нині — аби день до вечора...

— Твоя правда, багато нині людей живе — аби день до вечора. Писав колись Тарас Шевченко, може, знаєш:

Отак пімота запалила
Велику хату і сім'ю,
Сім'ю слов'яч роз'єднала
І тихо, тихо упустила
Усобищ лютюю змію.
Полилися ріки крові,
Пожар загасили.
А пімчики пожарище
Й сиріт розділили.

— Звичайно, знаю! — пожвавішав Спиридон. Ось воно як заговорив сусід! — Я маю й нині «Кобзар». Сховав за пазуху й привіз сюди... Наче про наш час писав Шевченко... Тільки зараз куди страшише, ніж тоді. Тоді шаблями воювали, ядрами стріляли. А тепер — і літаки, і танки, і гармати... Казали — німець скоро під Москвою буде.

Сусід нахмурився:

— Казали... Тепер багато всякого кажуть, аби лиш вуха розвішав та слухав...

— А що, неправда? — стрепенувся Спиридон. — Їх зупинили?

Чоловік помітив його порух, а відповів нарочито байдуже:

— Хтозна, як воно там... Може, десь-то й зупинили, а може, й ні... Хтозна...

— Еге, — погас Спиридон, — то й ви нічого не знаєте... Був би живий Михайло, — глибоко зітхнув, — він би не сидів склавши руки...

— Хто це — Михайло? — швидко запитав сусід.

— Та хто ж? — похилив голову Спиридон. — Мій брат. Його німці вбили...

І несподівано розповів усе — про клуб, вистави, колгосп, похід до райвійськкомату, Михайлову смерть... Чоловік слу-

хав уважно, жодним словом не перебив. У його руці погасла цигарка.

— Ну, що ж,— обізвався він, як замовк Спиридон.— Мабуть, твій брат не сидів би склавши руки...

— Звичайно! А люди зараз... знаєте, принишкли у своїх хатах, мов миші в норах,— нас не чіпайте, і ми нікого не зачепимо...

— Їдко підмітив,— хитнув сусід головою.— Між іншим, читав я нову українську газетку, так там заклик до українців, з Шевченка узятий: «Полюбіте щирим серцем велику руїну...»

— От гади! — спалахнув Спиридон.— Отаке Шевченкові приписали!..

— А приписали... От ти казав — у хатах сидять. А пам'ятаєш, у Шевченка є: «Лежить попіл на розпутті, а в попілі тліє іскра огню великого. Тліє, не вгасає...» Тоді, бач, теж німці чехів наче зовсім причавили чоботом, та іскра лишилася і, прийшов час, спалила загарбників...

— Еге, у мене є товариш, ну, не товариш, а так, то він задумав куркуля спалити, посіпаку німецького...

— Зрозумів ти мене надто прямолінійно,— усміхнувся сусід.— То не те, не той шлях... Ну, досить на сьогодні. І давай домовимось: про нашу розмову ні батьку, ні матері, ані будь-кому — жодного слова. Повісь замок на язик. Знаєш же, що за такі розмови?.. До мене не заходь, я сам, коли треба, до тебе зайду. Побалакаємо ще...

Спиридон кивнув. І палко додав:

— Чесне-пречесне піонерське — нікому не скажу. Тільки ви хутчіш заходьте...

— Зайду, зайду, не хвилюйся... А тепер давай нарешті знайомитися. Що ти Спиридон Гнатюк — я знаю. А я — Павло Йосипович Каспрук. Колишній учитель...

Він міцно потиснув хлопцеві руку.

Спиридон тепер нетерпляче чекав сусіда. Вигадував, щоб хоч трохи раніше загнати худобу, додому вертався бігцем. Покрутіться трохи в хаті й на колоду. Мати помітила оті його вечірні посиденьки, здивовано запитала:

— Чого ти ото висиджуєш надворі? Краще виспався б...

— Провітрююсь,— бовкнув Спиридон.

— Мало тобі в полі провітрювання? — зітхнула мати.— Он уже зчорнів увесь, ніс загострився... Видно, господар малу шаньку дає?

— Та ну, вистачає,— заспокоїв матір Спиридон.— То сонце в полі ниньки зле...

Спиридонове хитрування не обійшлося без покарання.

Середа одного вечора, не кажучи й слова, надавав йому ляпасів. Спиридон понуро йшов додому, щоби йому горіли, а ще дужче горіла скривджена душа...

А дома — сидить сусід. Спиридон поздоровкався, сів і собі, тільки в тінь, щоб ніхто не бачив його щік. «Що ж він мені скаже?» — хвилювався.

Та Павло Йосипович навіть не глянув на нього. Він мав справу до батька. Черевики приніс ремонтувати. Батько крутив у руках черевики, хитав головою:

— Оце, Йосиповичу, завдали ви мені клопоту. Де ж то я озьму такого товару?

Павло Йосипович махнув рукою:

— Та, Федоре, ви сяк-так. На балювання я ходити в них не збираюсь, а на поле — аби носились.

Коли сусід попрощався й вийшов, Спиридон прожогом кинувся слідом. Павло Йосипович похитав головою:

— Так не годиться, хлопче. У хаті очей з мене не зводив. Притьма за мною. А я думав, що ти тямковитіший...

Спиридон відчув, як щоби його погарячили більше, ніж від Серединих ляпасів.

— Та я ж... я... — забурмотів розгублено, — я ж так чекав на вас...

— Треба уміть чекати. Сказав я тобі — сам прийду, значить, прийду. А сьогодні мені треба було просто черевики полатати.

— А я думав... — розчаровано мовив Спиридон.

— Ну, — перебив його сусід, — ходім до мене в гості, чаю вип'ємо...

Дружина Павла Йосиповича, Віра Олександрівна, приготувала чай з липовим цвітом. Спиридон обережно сьорбав пекучий запашний напій і нишком роздивлявся хату. Стіл, ліжко, етажерка. На етажерці трохи книжок. Мало, як для вчителів... Може, в хатюнку решта, так він зачинений... Павло Йосипович перехопив його погляд:

— Мало... Все лишилося... там, звідки виїхали сюди ось, до моїх батьків... Вони там, у хатюнку...

Заговорили про книжки. Павло Йосипович і Віра Олександрівна стільки знали всіякого! Про різні книжки, про письменників. Спиридон слухав з широко розплющеними очима... І сам незчувся, як у нього вирвалося:

— А я теж... вірші складаю.

Почервонів, зіщулився. Віра Олександрівна приязно усміхнулася йому:

— А чого ти соромишся цього? Це добра справа, коли виходить. Прочитай нам.

Спиридон відвів очі у вікно і почав читати. Зразу голос був збивчастий, а потім розохотився, навіть останнього, про окупацію, що склав коло корів, прочитав.

Усе було отак і вчора,
Отак було і до війни.
Ондечки мріють осокори,
А там чорніють валуни...
І вітер з колосом розмову
Потайно-тихую веде.
І гурт берізок білорих
В долину до води іде.
І сонце в небі розкошує,
Ясно всміхається мені,
Мов про біду воно не чує
В своїй страшній височині.
Невже це все ви, гади клятї,
Собі забрали назавжди —
Поля, ліси, сади і хати,
Високе небо пелехате
І гурт берізок в зелен-шатах,
Що йдуть в долину до води?

А закінчивши читати, сумно мовив:

— Тільки нащо зараз вірші, кому вони треба?

Павло Йосипович і Віра Олександрівна перезирнулись.

Віра Олександрівна м'яко сказала:

— Що ж, непогано ти склав... Ти десь записуєш свої вірші?.. Ні?.. Може, й вірши, зараз краще все у голові тримати...

Вже як вийшли з хати, Спиридон суп'ятився:

— А що мені робити? Проти тих... ворогів?

Каспрук теж зупинився:

— Гм, ти пасеш край шляху? От і приглянься, хто воно там їздить і що возить... Перевіримо, які в тебе очі...

ЗНАХІДКА

Ранок видався туманний, наче восени. Туман суціль залив долину, вибрався нагору, поповз до шляху, постелив на ньому пухнасту ковдру. Спиридон постояв трохи на краю долини і рушив до шляху. Звіддалік нічого не побачив.

Он натужно реве, ледь не перерветься, довгий грузовик, хоч у його кузові небагато вантажу, старанно прикритого брезентом. Що там? Чи не снаряди? Вони важкі... Еге, мабуть, снаряди, бо в шофера обличчя напружене, рот стиснутий. Хукнула легковичка з німцями-офіцерами, геть за-

кутаними в чорні блискучі плащі, лиш обличчя визи-
рають та переди високих кашкетів... З боку Лудька довго
вибирався грузовик з високими бортами. А там... Корови з
сумними очима. Пруть, гади, все у свою Німеччину.

— Малчшик, что ти здес делайт? — раптом пролунало
просто над вухом.

Здригнувся всім тілом, одскочив на крок назад. На нього
підозріло дивився худий німець з автоматом.

Од несподіванки язик мовби присох до піднебіння. А ні-
мець чекає, очі колють холодно Спиридона. На щастя, під-
скочили два тріскотливі мотоцикли, і німець одвів очі. І то-
ді Спиридонів язик відстав од піднебіння.

— Та я... пастух... онде мої корови пасуться в долині,—
показав пужалном.

Видно було тільки одну корову, що вибралася з долини
і просувалася до латки проса. Німець зміряв поглядом ко-
рову, потім Спиридона, різко махнув рукою:

— Век!¹³ Чтоби ти не подходи́т больше дорога...

Спиридона мов здуло вітром.

Відігнав корову од проса, потури́в її вниз до гурту.
І мовчки картав себе: «Ну й дурень! Ну й мішком приби-
тий! Став, айпо стовпець, коло шляху, очі вибалунив... Та
за півкілометра навіть у туман видно, чого я туди вици-
бав...»

Довго не спав тої ночі, думав.

Другого дня туману й сліду не було. Далеко, до самого
обрію випрозорилеся. Спиридон голосно накричав на свою
черідку, зламав лозину на рябій розкоханій корові й по-
дався до шляху, кроків за п'ятдесят од якого куцилася вер-
ба. Забрався у зарості, заходився з ножем у руках вибира-
ти пугню лозину. Все ніяк не попадалася. Аби хто збоку
подивився, то так би й подумав — ну й куц нікудишній,
ніяк хлопець лозицу не вибере. А Спиридон не стільки до
лозин придивлявся, скільки до шляху... Однак пора ви-
лізати з куца... Де б поблизу прилаштуватись? Ага, он
якийсь дід жене свою корову до долини.

Поздоровкались. Сіли на горбочку. Дід виявився бала-
кучим. Трохи потеревенив про старовину, а тоді на цю вій-
ну перейшов.

— ...Знаєш, коли ота війна грянула, то я в кума Гав-
рила був. Ми з ним земляки, після 1939 року з Житомир-
щини сюди переїхали... Тоїсть, пішов провідати та побала-
кати, що воно буде. Кум у Затурцях живе. Він моцний у

¹³ Век! (Нім.) — Геть!

політиці. Поки ми балакали, чуєм — уже коло хати гуркоче. Ми з кумом та його старою сусель у погріб.

Дід витер рота, насунув глибше стару руду шапку, хоч сонце палко світило з безхмарного неба.

— Колотилось, бахкало геть до вечора. Стара хреститься, а ми з кумом кріпимось — вояками ж були в періалістичну... Під вечір затихло. Ну, ми, може б, і до ранку досиділи — хтозна, що воно там нагорі коїться. Так кумову бабу мовби гедзь укусив. То лежала в куточку, мало в глину не вгрібалася. А як стихло, до ляди давай рватися: «Ой Гаврило, ходім повидим, може, там десь наш Ваньок ранений, кров'ю стікає»... Гаврило їй каже, що Ваньок у Львові стояв, чого йому тут бути... Де там: «Еге, у війну людей, як мух, переганяють...» Ну, вилзли ми. Хати горять, не збрешу, берест височенний палає, мов свічка.

Спиридон аж забув позирати на дорогу — так інтересно дід розказує.

— Тож видибали ми за село, йдемо згинця. Нікого живого не видно. Боже ж мій, а на землі що робиться! Залізчя всюди валяється, пушки перевернуті. І хлопці наші — хто руки розкинув, хто скоцюрбився, хто без ноги, хто без голови. Страшний суд!

Спиридон зітхнув.

— Ми зразу тільки вниз дивилися, Ванька шукали. Коли глядз уперед, а там, боже ж ти мій! Танки їхні як жуки, по всьому полю стоять. Обсмалені, в сажуці, а один ще димить... Кум штук сорок налічив...

Спиридон недовірливо стрепенувся:

— А ви, діду, не тее?..

— Хрест святий! Спитай, коли не віриш, кума. Він хоч і глухий, а допевнитись можна. Так це ще не все. Ідем ми, коли просто з землі ружжо стирчить. Підступили ближче — наче стогне щось. Ми давай гребтись! І вигребли бійця нашого. Дивимось — наче живий, але вже на той світ стежку мацає... Принесли додому, одхажчили. Ніде не ранений, тільки землею його засипало. Тиждень не балакав, а тоді почав, хоч і заїкався...

— Ну, ну, що ж він розказував? — присунувся Спиридон до діда.

— Та що ж, дали вони германцям жару. Каже, перли германці трьома шелонами, і всі три шелони наші угробили. Аби, каже, резервів підкинули, то й четверту атаку одбили б, а так довелося лягти.

Дід замовк, крєкчучи підвівся, поковиляв завертати корову. А Спиридон відчував, як у грудях народжується гор-

дість. Гордість за тих невідомих йому солдатів, що дали чому німцям. Та про це всі люди мають знати! Треба сьогодні ж розповісти Павлу Йосиповичу. І ще одне подумалося Спиридонові...

Підійшов дід і заходився лаяти корову, а заодно й свою стару:

— І купила ж отаку блитку. Повен ярмарок був корів, а вона, тьху, вибрала... Бач, красна їй в око впала. А що та красна з дурного дива все на шлях преться, як наблюдатель, то їй дарма. Вона не пасе. Дід хай гапаяє...

Спиридон усміхнувся — ну й дід! Щойно про війну отаке розказував і зразу — давай корову та бабу лаяти! Перебив його:

— Діду, а далеко та битва була?

Дід підвів очі до неба, поворушив губами:

— Та верст із дванадцять, коли не всі п'ятнадцять...

Спиридон розчаровано свиснув:

— Ого! А ближче... ближче бою не було?

— Чого там не було? Ось там, за соснячком, бачиш, сильно стріляли... Правда, недовго. — І враз злякано подивився на Спиридона: — А ти ж нікому не докажеш на дурного діда-мелка, що отаке тобі розказав?

— Та ну! — махнув рукою Спиридон. — За кого ви мене маєте?.. Діду, попасіть моїх корів. Вони смирні. А я на годинку збігаю... Треба зайчику мила нарвати.

— Біжи, та не барись, — хитнув дід головою.

Дід не збрехав, бій за сосняком був, але малий. Спиридон розчаровано ходив по мілких, паспих викопаних окопчиках, дарма зазиравав під низькі лапаті сосонки. А він, коли біг сюди, уже бачив в уяві німецький автомат, чи нашу гвинтівку, чи бодай гранату... От здивувався б і порадів Каспрук!.. Пора було вертатись, та очі ще нишпорили по землі. І недаремно. Біля перекинутого воза в ямці Спиридон помітив — стримить щось, наче дуло. Автомат!..

Кинувся туди й закліпав очима. Там лежало щось... хтозна й що... Те, що Спиридон вважав за дуло, виявилось товстим залізним пругом, поруч нього — ще один і якісь гвинтики, важельці... Вся річ майже чотирикутна, а внизу — на кружечках — літери написані... «Що за проява? — губився в здогадах Спиридон. — Ні на яку зброю не схоже...» Узяв ту важеньку штуку, підніс ближче до долини й закидав бур'яном.

Другого дня захопив із собою мішок і притеребив ту штуковину додому. І зразу — до сусіда.

Каспрук був страшенно втомлений.

— Уже став до праці «на благо великої Німеччини», — мовив Павло Йосипович. — Хліб збираємо. Мене навіть бригадиром призначили. Не знизуй обурено плечима. Так треба... Як там у тебе?

Спиридон хотів почати з дідової оповіді, але стримав себе. Спершу слід доповісти про завдання. Павло Йосипович зразу слухав неуважно, майже дрімав. Та ось уловив щось цікаве, примружено задивився на Спиридона.

— Гм, гм, — похитав головою. — Непогано... Око маєш зірке... таки добре маєш око... Згодиться нам... Гадаю, ти не стовбичив біля самого шляху?

— Та ні! — палко збрехав Спиридон. — Ми з дідом балакали...

— Яким дідом?

Спиридон розповів про діда.

— От би людям про отой бій розказати! Аби не думали, що німців ніхто не може побанувати...

Павло Йосипович роздумливо зиркнув на нього:

— Знаю про той бій... Ну, а як би ти про нього розказав, га?

— Так це ж легко! — аж підскаочив Спиридон. — Я розкажу одному дядьку, другому, можна в Торчин відвинутись, на базарі побалакати з людьми...

— Це значе як називається? — раптом розсердився Павло Йосипович. — Добровільно сунути голову в зашморг. От аби в листівках повідомити — то путне діло. Чув про таке — листівка? Та ще коли б машинка...

— Машинка? — перепитав Спиридон. — Почекайте хвилю. Може...

Вискочив, притарабанив оту штуківину.

Павло Йосипович вражено кліпав очима.

— Де ти її взяв?

— Там... — невизразно махнув Спиридон рукою. — Валялась. Думав — автомат. Витяг — ні. Ледь голову не зламав, міркуючи, що воно...

Павло Йосипович заходився роздивлятися машинку, щось там крутити. Нарешті заклав аркушик паперу, почав поволі бити пальцями по літерах. На папері з'явилися чорні друковані слова.

— Здорово! — захоплено мовив Спиридон. — Це ж стільки можна листівок надрукувати! І ніхто не знає, чия рука...

— От-от! — кивнув Павло Йосипович. — Та я не дуже напрактикований на машинці, а Віра Олександрівна...

— Хвали мене, моя губонько, — з усмішкою зиркнула на нього Віра Олександрівна, що поралась коло печі.

Спиридон уже не вперше помічав, як тепло ставляться одне до одного Павло Йосипович і Віра Олександрівна. І дивись ти, ніжних слів не кажуть, часто клять одне з одного, а все-таки з першого погляду помітно, які вони дружні...

— То давайте складемо листівку і будемо друкувати. Я швиденько рознесу...

— Ні,— рішуче мовив Каспрук.— Це вже потім... без тебе... І рано тобі, хлопче, до листівок братись. Гадаєш, повірив я, що ти не стовбичив біля шляху?.. Я вчитель, Спиридоне, я звик по очах ловити вашого брата на брехні... Ми тобі довіряємо, бачиш, при тобі завели розмову про листівки. Але поки що «сируватий» ти для підпілля...

Спиридон похилив голову.

«ХЛОПЦІ, ВИ Ж УКРАЇНЦІ!»

Спиридон прокинувся з неясною тривогою. Чогось не хотілося йти пасти. Мов на заріз. Довго мився в шапlickу й не зміг змити тої тривоги. Аж розсердився.

А дідові було весело. Й хотілося гомоніти.

— Стара сховала ще до війни плящину собі на витирання — у неї по осені ноги викручує, — а я оце надібав, — задволено хихотів дід, — то й причастився у сучотках... Слухай, я тобі зараз розкажу, як я парубкував...

Спиридон скривився. Зовсім не хотілося з отаким незрозумілим пригніченим настроєм слухати дідові терезені.

— Ви, діду, потім розкажете, — перебив старого, — мені мати й сьогодні веліла нарвати заячого мила... Нагляньте за коровами...

Дід, мов дитина, ображено зморщив обличчя:

— Непоштивий ти... Ну, ладно, так тому й бути, нагляну.

Спиридон через поле знову пішов до сосняка.

А у полі вже настала пора лагідного спокою. Серпневе сонце, ніби втомившись за літо смалити землю, взялося біло-райдужною поволокою. Жовтіли стерні, жовтіли перестояні ниви... Онде, під селом, вимахує косами з десятком чоловік, а позад них ходить поліцай із гвинтівкою. А біля кущів, що підступили до ниви, дві жінки крадькома, пригинцем жнуть жито сернами і носять жмути в кущі... Отакі ниві жнива...

Спиридон уже доторкнувся до колючих голок першої сосонки, коли щось змусило його озирнутися. Просто в очі

йому гостро блиснуло скло машини. Грузовик перевальцем спускався з шляху й звертав на вузьку доріжку, що вела до сосняка. Спиридон здивувався. Чого він їде сюди?.. І не один, он і другий слідом... Спиридон став за сосонку...

Грузовики перевальювалися з боку на бік, мотори сердито кашляли брудним димом, скло хитливо віддзеркалювало то зелений сосняк, то поле, то голубе небо... В кузовах обох машин спереду і ззаду стояли чоловіки з гвинтівками. Спиридон придивився: німці й поліцаї... А на дні кузова сидять люди. Тісно, скупчено... Ні, вони не сидять. Вони... стоять на колінах... Біліють жіночі хустки, темніють картузи, мають чуби... Дрож пройняв усе Спиридонове тіло. Куди їх везуть?..

Коли друга машина трохи пригальмувала, з неї злетів у жито якийсь клубок. Мить його не було видно серед жита, потім він розпрямився, і виявилось, що це тоненька дівчина. Вона кинулася бігти, із її уст злітав крик нестерпного болю. Од того крику в Спиридона волосся заворушилося на голові. А дівчина бігла, припадаючи на ногу, як підбита чайка, змахувала руками, наче хотіла злетіти в небо...

З кузова стрибнуло трос. Не німці — поліцаї. Вони кинулись слідом за дівчиною великими нетерплячими стрибками, посилаючи поперед себе лютий мат і кулі. Коли дівчина впала долілиць, розкинувши безсилі руки, автомати змовкли. А мат, брудний, помийний, не стихав над заанімілим полем, доки поліцаї бігли до розцятаної дівчини, лунав, коли вони несамовито штурхали дівчину посаками, лунав, коли вони за руки поволокли дівчину до машини і вкинули її, мов мішок, у кузов...

Грузовики знову рушили. Ось уже вони ховаються в сосняку. Спиридон назирці кинувся за машинами. Він не хотів бачити, все його ество протестувало проти того, щоб бачити, що буде там, у лісі. Але якась невблаганна сила штовхала його в спину...

Упав на купу глици, за якихось п'ятдесят кроків од машин, що зупинилися. І перше, що помітив, — яма. Він ніколи не бачив такої великої ями.

З кабіни переднього грузовика важко виліз опасливий офіцер. Його догідливо підтримав солдат. Решта німців, повистрибувавши з машин, вилаштувалась у шеренгу. А поліцаї заходилися зганяти людей додолу. Сніжили. У котрогось із чоловіків злетів картуз, якась жінка зачепилася за борт, роздерла слідницю. Солдати в шерензі зареготали... Та от кузова спорожніли.

Дівчину, що тікала, поліцаї розгойдали й укинули в яму. І почали всіх інших турляти ближче до ями.

Нарешті вилаштувався хисткий ланцюжок людей. Поліцаї одійшли кроків на двадцять. Чекали команди офіцера. А він неквапно розпалював товсту темну цигарку...

Спиридон водив очима по обличчях незнайомих йому людей.

Он скраю дід із довгою сивою бородою. Дивиться на світ з тихою печаллю.

Горять ненавистю очі у високого чоловіка в чорному піджаку. Вилиці його закам'яніли од напруги. А руки неспокійно ворухаються. Йому б зараз бодай ломаку дати, він би кинувся з нею на ворогів...

Злякано озирає пімців і поліцаїв зовсім молода дівчина в коротенькому у синій горошок платті. Мабуть, ніяк не може повірити, що ось-ось її розлучать з життям...

Офіцер розкурив цигарку. Махнув нею. Підвелись автомати і гвинтівки.

І тут — пронизливий, аж хвоя заворушилася, сповнений останньої надії жіночий крик різонув страшну тишу:

— Хлопці, що ви робите? Тото ж пімці, а ви ж українці!..

Просто по тому крикові вдарили постріли...

Спиридон, не тямлячи себе, рвонув геть від ями. А в спину йому ще довго били безжалісні постріли, зойки...

Отямився в порослій лопухами канаві. З полуденного тремтливо-блакитного неба осміхалося сонце. А Спиридон не бачив ні неба, ні сонця. Перед його очима все падали й падали у чорну яму люди. А у вухах моторошно лупали їхні передсмертні голоси.

«За що? За що? — билися в мозку думки. — Що могли заподіяти їм ті мирні люди?..»

Мов сновида, побрів до долини. Стривожений дід підскочив, смикнув Спиридона за рукав:

— Гайда займати корів. Стріляють у лісі...

Спиридон в'яло зайняв корів, в'яло погнав їх. Аби дід не підтримував його, він міг би впасти й не відчуті цього...

У Янівці минув домівку, пішов до Каспруків. Вони обоє були дома. Сиділи за столом, бліді, з застиглими очима. Отже, вони все знають. Мовчки сів поруч.

Важка тиша залягла в хаті.

— Боже ж мій, — озвалась нарешті Віра Олександрівна. — Боже, що за нелюди! Варвари стародавні — й ті такого не чинили... Зібрати жінок, дівчат, хлопців і розстріляти. Голів сільрад, бригадирів, трактористів, ланкових...

— Вони на все здатні,— скригнув зубами Павло Йосипович.— Ці можуть весь світ залити кров'ю...

— Я там був,— глухо сказав Спиридон.

Очі Віри Олександрівни стали великими й зляканими.

— Ти?..

— У мене й досі перед очима яма... Їхні крики у вухах...— І враз підхопився, вдарив кулаком по столу.— То чого ж ми сидимо?.. Їх треба за це на дрібні шматочки розірвати!

Павло Йосипович міцно взяв його за плечі, посадив. Його руки тремтіли.

— Треба, треба... Але поки що... Чуєш, поки що треба взяти свою ненависть у кулак...

— То хай вони й далі розстрілюють наших людей,— скрикнув Спиридон тонким голосом,— а ми тільки кулаки стискуватимемо?

Павло Йосипович потемнів на обличчі, встав і мовчки вийшов надвір.

Віра Олександрівна осудливо похитала головою:

— Та ти знаєш, що Павло Йосипович з отакого, як ти, хлопчака став боротися в запллі? Майже п'ять років сидів у тюрмі. З них два — у Березі Картузькій... І йому зараз ох як хотілося б відразу помститись німцям... Ти розумний хлопець. Думаю, втямиш це...

Рипнули двері. Павло Йосипович. Він уже взяв себе в руки. Тільки брови нахмурені. Спиридон розкрив рота, щоб вибачитись. Павло Йосипович зупинив його:

— Не треба... Гадаю, слід про це варварство розказати всьому району. Надрукуємо листівки...

— Павлику,— тихо озвалася Віра Олександрівна,— а може, не треба? Всі уже або знають, або скоро дізнаються. І так німці залякали, ще й ми долякуватимемо...

— Ти не зрозуміла,— похитав головою Павло Йосипович.— Ми не просто розповімо жахливі подробиці, що їх розкаже Спиридон. Хоч і про них треба. Хай люди знають, що таке фашизм... Ми скажемо прямо й чесно, що битва з фашизмом буде тяжка, на неї треба ставати всім. Нікому не вдасться одсидітись... Ну, розказуй, як там було...

Спиридон тихо, збивчасто розповів.

— От бачиш,— сказав по довгій гнітючій тиші Павло Йосипович,— як вони розправляються... Ні, лізти проти них на рожен без серйозної підготовки не можна. Ні, не можна,— ніби сперечаючися з кимось, трусонув чорним чубом.

Він витяг з-під печі машинку, Віра Олександрівна сіла за неї. Віддрукувала двадцять листівок.

— Більше паперу нема, — розвела руками.

— Бачиш? — повернувся Каспрук до Спиридона. — Ми ще зовсім бідні — навіть паперу на листівки не вистачає...

— Давайте їх мені, я в Торчин піду, — простягнув руку Спиридон. — Я їм, гадам, прямо на комендатуру приліплю...

— Боюсь, що ти взагалі нікуди не підеш! — суворо мовив Каспрук. — Бач, який герой — на комендатуру! Для підпільників, хлопче, особливо при такій жорстокій війні й такому нещадному ворогові, найстрашніше — бравувати, намагатись показати себе...

— Ну, добре, — пробурмотів Спиридон, — не буду... Тоді я просто у двори позакидаю. Темно, хто побачить... Я швиденько збігаю...

— А про комендантську годину ти чув? Після десятої вечора ніхто не сміє з'являтися на вулиці. Кого побачать — стріляють.

— Та я попід тинами, навкрадці...

— Значить, так — зараз Віра Олександрівна записе тобі в куфайку п'ять листівок. Завтра, після пастухування, трохи затримася, щоб смеркло, і, йдучи додому, на вулицях — вибирай малолюдні — позасовуй листівки в тини. Пильно стеж, щоб ніхто не йшов за тобою назирці... Ясно?

— Та ясно, — розчаровано мовив Спиридон, — тільки чого так мало?

— Досить на перший раз... Не один ти будеш розкидати... Є ще люди, досвідченіші за тебе...

І до розстрілу люди не дуже розгулювали увечері, а тепер задовго до комендантської години кожен поспішав сховатися у своїй хаті. Аж моторошно було йти безлюдною вулицею, коли на крайнебі ще жевріло розпалене сонцем бузково-жовте багаття і пахоці, тиня кликали на лавочку, просили доповнити цей сершевий погожий вечір гармошкою й піснями.

Спиридон усе робив так, як учив Павло Йосипович. Тулився до тинів, обережно озирався, одного разу навіть гулькнув у глибоку канаву, коли на перехресті замаячила неясна тінь поліцая. Виліз, охкаючи й сичачи — канавка суціль заросла кропивою...

Зупинився в кінці вулиці. Вона засновувалася все гущішою темрявою. Причасна, мовчазна. Наче в жодній хаті й людини немає: «Чи ж хоч трохи розбудить їх наша листівка?» — зринула в Спиридоновій голові думка.

У нього лишилася ще одна листівка. Тицьнути її, як і

решту чотири, ось у цьому дворі, огороженому буйними кущами дереви? Не хотілося...

А як?.. Думка була така спокуслива, що ноги самі рушили до центру. Він буде обережний, вдвічі обережніший, ніж досі.

Центральна вулиця Торчина широка. Світло бурхає з вікон школи, де живуть пімці. Звідти долинає музика, мелькають тіні... Їм би просто на стіл кинути листівку. Ого, як отетеріли б!.. Еге, як ти кинеш? Біля ганку походить рівним кроком вартовий. Його руки лежать на автоматі, на очі падає непроникна тінь од каски. І від того здається, що німець геть усе бачить... Спиридон зіщулився за стовбуром якогось дерева, що, обрубане до самої верхівки, ледь чутно шелестіло. Коли німець повернувся до нього спиною, зітхнувши, рушив пригипці назад...

Кроків за двісті від комендатури — райуправа. Там теж світиться. Але там сидить за столом тільки один чоловік. Наклав голову на руки, сумно дивиться на білу порожню стіну. Чи не Крохмалюк, голова райуправи? Спиридон лише раз здалеку бачив його. Еге, таки він. Довгобразий, з верооятим посом... Зиркнув на ганок. Є вартовий поліцей. Кунає, а може, й спить, бо гвинтівка от-от вивалиться з одім'яклої руки... Гм, все одно повз нього важко прокраситься — у вартових сон чуткий.

А коли з тамтого боку?

Проліз крізь дірку в паркані на город. Покрався стежкою до будинку. Листя соняшників шмугляло по щоках, кружала норовили збити картуза. Вже перед самим будинком зачепився за гарбуз, що з дурного дива вибрався на стежку. Брикнув у картоплиння, забруднив руки, ще й забив долоню об камінець. Схопив його, розмахнувся, щоб од злості швиргнути в город... І затримав руку...

Думка була ризикована, хлоп'яча, але він не міг спекатися її. І поки боровся з нею, ліва рука витягла з кишені листівку, загорнула в неї камінець. Од різкого кидка біла грудка шугнула просто у відчинене вікно...

Треба було негайно рвонутися, чимдуж утікати, а Спиридон застигло стояв серед городу. Листівка при самій рамі відділилась і впала, а камінець гупнув до ніг Крохмалюка. Той здригнув, подивився на камінець, різко встав.

Тільки тоді ноги підхопили й понесли Спиридона. По годинні, по стежках між городами...

Каспрук дізнався, що в містечку пустує хата, полишена районним начальством перед приходом німців, і Гнатюки перебравлись у містечко. Спиридон кинув пасти в Середи, перейшов у бригаду Каспрука. Павло Йосипович першого дня не дав Спиридону ніякої роботи, і він пішов блукати по містечку.

Уже потайки підкрадалась осінь. На деревах де-не-де жовтіло листя. На городах буріло латками гудиння... З садів пахтіло яблуками, та хмара пахоців висіла над містечком, аж байдужі до садовини коти й собаки занюхувались нею...

А по шляху весь час гули чужі машини. Вони одна по одній важко, ніби аж шосе вгинаючи, їхали до фронту, навстріч їм теж не деренчав порожняк, окупанти тягли у свою Німеччину все, що могли взяти на багатій українській землі: свиней, корів, зерно у великих акуратно зашитих мішках...

Шофери і їхні пасажири спокійно сиділи в кабінах та кузовах, пильнували тільки дорожні знаки, що їх уже встигли розвішати німці, а на зупинках, що вони їх робили в центрі містечка, спокійно йшли собі перекусити в чайну, що тепер по-німецькому називалася «Essenhalle».

Німці почували себе господарями, що прийшли сюди на віки вічні. І, певно, їй гадки не мали, що хтось може порушити їхній спокій, хтось може підняти зброю проти них — могутніх, упевнених, переможних...

А торчинці ходили попід тинами, опутивши очі долу, поспішно вступалися німцям з дороги... Лише один високий чоловік у чорному капелюсі й дивних окулярах — наче без оправы — рівно йшов червоп'ястою цегляною доріжкою, нікому не звертаючи. Німці обминали його здивовано, з по-блажливою посмішкою. Мабуть, думали, що підсліпуватий...

Ще здалеку Спиридон звернув увагу на того німця. Одне, що незвична сіро-сталева шинель, а друге — поведінка. Інші німці майже зовсім не дивились на наших людей, мовби стовиці минали. Хіба який зацікавлено зиркне, коли повз нього прошмигне гарна дівчина. Цей же пильно дивився на кожного і чогось кивав головою. Спиридону раптом захотілося звернути кудись у двір, щоб не зустрітись з ним.

Німець був середній на зріст, два великі золоті зуби яскраво блищали між тонких вуст, худорляве обличчя, піс з горбинкою, білявий чуб, зачесаний під Гітлера. А от очі...

Сірі, вони обмацували кожного з голови до п'ят. Од них хотілося закритися рукою... Спиридон бачив, як дядько, що йшов поперед нього, зсутулився, закашлявся. Німець швидко окинув його поглядом і нараз мовив чітко, оскаливши рот в неприємній холодній посмішці: «Здравствуйте». Дядько здригнувся, надміру гучно відповів, схилився, щоб уклонитися, капелюх злетів з його голови, упав просто в калюжу. Німець коротко реготнув і пішов своєю дорогою. А дядько схопив капелюха, надів на голову і подався далі...

Другого дня у дворі фольварку Спиридон розповів Павлові Йосиповичу про вчорашні враження. Згадав того німця. Каспрук криво усміхнувся:

— То лейтенант Фалленшус. Гестапівець. Його «спеціальність» — ловити й карати ворогів Німеччини. Це за його наказом розстріляно в лісі активістів... Помітив, який чемний? Зі всіма чоловіками здоровкається, але кожного покладе собі в пам'ять. Не дуже попадайся йому на очі... Ну, сідай на воза. Сьогодні їдемо на Роковщину орати обліг.

У дворі стояли три запряжені підводи. На них лежали плуги, сиділи люди... Спиридон і Каспрук плигнули на останнього воза, де, крім них, уже були чоловік і жінка. Рушили.

У полі осінь була відчутнішою, ніж у містечку. Всюди їжачилася стерня, недавні дощі змили з неї позолоту, і вона посіріла, посумнішала.

І ще в степу пахло осінню. Світло й жально. В таку пору гарно ходити, приминаючи з хрускотом стерню, ходити й рвати останні маленькі волошки...

Спиридон лиш двічі зиркнув на чоловіка, що сидів у передку воза й підганяв довгою лозиною коней, і одразу запам'ятав його. Надто виразне було в нього обличчя. Поциганськи смугле, очі чорні і красивий чорний хвилястий чуб... А жінка запнуласть хусткою так, що лиш почервонілий кінчик носа визирав.

Чоловіки неквапно курили, перекидалися малозначними словами. Жінка мовчала. Спиридон настоївся. Отак бував перед важливою розмовою.

Землю на Роковщині колись, певно, обробляли й засівали. Але потім чогось покинули, і вона, заплетена корінням бур'янів, пирію, стала облогом. Плуг з натугою розрізав те плетиво, коріння сердито тріщало, коні час од часу зупинялися в борозні. Людям було не легше. Хоч над полем зависав млоїстий холодний туман, Павло Йосипович

витирав з лоба крапчастий піт. І в Спиридона втомилися ноги од безкінечної ходанини (він водив коней).

Деся години за дві зробили коротку передишку. Чорніла чимала латка погорбленого язбу.

— Бач,— мовив Павло Йосипович,— як одпочила, нагуляла жиру земля. Тепер у неї що не кинь, то виросте... Добра земелька.

Спиридон шморгнув носом:

— А чо нам старатися, коли вона для німців уродить? Пошкрябали б сьак-так і хай...

Павло Йосипович похитав головою:

— Тут це діло не годиться. Бачиш, де Торчин? Далеченько. А отой ярк бачиш? Близько й добряче поріс ліщиною. Саме тут можна буде без сторонніх очей переповинити урожай... Їсти, хлопче, і за німців треба...

В обід сонце збороло туман. Розсунуло його до обр'їв, склало там у димчасті копиці, а само зазирнуло в пробитий синій колодязь... І на полі стало лагідно й погожо. Деся ураз взялося бабине літо, мерехтливо засріблило небо, чіплялось за рілля, мовби хотіло трохи прикрасити її чорноту.

Обідали всі четверо разом, а вже потім Каспрук завів розмову. Тільки Спиридона відіслав до яру пасти коней. Спиридон зітхнув і побрів. Все-таки Павло Йосипович не дуже довіряє йому... Мовляв, малий, може промолотися... Відігнав коней недалеко, сів. Посидів трохи й не витримав — високим бур'яном покрався до воза, присів за замшілим валуном. Хоч і негарно підслуховувати, та він же не чужий їм...

— ...Нас тут троє,— казав Павло Йосипович,— комуністів, колишніх підпільників. На фронт ми з різних причин не потрапили, знову, як і за Польщі, опинилися в заплітті... Війна іде така, якої досі людство не бачило. І поки що наших б'ють. Настрій у більшості людей на Волині пригнічений. Чимало повилазило замаскованих ворогів Радянської влади, шкурників, націоналістів...

— Чого, чого, а цього «добра» вистачає нині,— мовила низьким, майже чоловічим голосом жінка.— Просто не знаєш, хто лишився другом Радянської влади. Знайомих, як вогню, боїшся зустріти — а що, як комусь із них спаде на думку донести на тебе в гестапо...

— Гм, і це є,— кивнув головою Каспрук.— То як гадаєте в цих умовах вести боротьбу?

— Про яку боротьбу тут говорити? — різко кинула жінка.— Що ми можемо зробити? Що? Убити німця? Так пів-

містечка за нього розстріляють. Розкидати листівки? Кому, на цигарки чоловікам? Народ ми все одно не піднімемо — його геть залякали арештами, розстрілами, особливо там, у лісі...

— Ну, ну, це вже ви,— перебив її чорночубий чоловік,— занадто. При Польщі теж був терор, а згадайте, які маніфестації були на Перше травня, які грандіозні страйки...

— Е,— роздратовано махнула рукою жінка,— порівняли!.. Хіба то був терор проти нинішнього?.. Одне слово, я вважаю, що рано ще починати боротьбу. Може, пізніше... Цієї розмови я не чула, ми з вами просто пообідали.

— Гарзд,— тихо сказав Павло Йосипович, дивлячись у землю.

Жінка підвелася і пішла до іншого гурту.

— Ну, що ж, хай іде,— по довгій паузі мовив Каспрук,— хай іде... Так легше, коли зразу...

Він тепер дивився кудись у далеч, і Спиридон розумів, що йому зовсім не легко, що його прикро й несподівано вразила відмова тої жінки.

— Ну,— глянув нарешті Павло Йосипович на чорночубого чоловіка,— а твоя думка яка, Михайле Голембівський?

Чоловік глибоко затагнувся, з його рота довго струмувало, мов із димаря.

— Коли чесно признатися, то я теж здорово розгубився. Поразки Червоної Армії, втеча, сяк-так приліпився тут, з дітьми й дружиною... І сам як палець. Ні з ким словом перекинутися... Добре, що хоч ти зі мною зазнайомився...

— Розумію. У мене теж якийсь час було таке. Але пора приходити до тямн... То що ж спершу робитимемо? Як гадаси?

Чоловік посмикав свого чуба.

— Може, не будем надто мудрувати, а скористасмося досвідом зацілля при Польщі? Пам'ятаєш, тоді починали з листівок, збирали навколо себе актив із свідоміших селян, особливо молоді.

Павло Йосипович примружив очі.

— Лариса має рацію — нині ворог значно небезпечніший. І розумніший... Гадаю, поки що нам слід обережно шукати людей, що не піддалися цілковито страхові за своє життя, підтримати їхній дух. Таких людей небагато зараз, але вони є. Я вже знаю кількох. Зберемося невдовзі, познайомлю... Спиридоне,— раптом гукнув,— чи ти за кіньми дивишся?..

Спиридон аж плюнув з досади. Але змушений був scho-

питися й гайнути до коней, що попаски ходили понад ярмом.

З-над яру подивився на двох людей, що сиділи на возі. Вони були такі маленькі, такі крихкі серед цього широкого поля, що Спиридон відчув, як зневіра в успіх задуманої ними боротьби торкнулася його серця... Він мерщій погнав коней до воза, щоб ті люди хоч трохи побільшали в його очах...

АЖ ТІСНО СТАЛО ЗА СТОЛОМ...

Коли Спиридон зайшов до Каспруків, він одразу побачив незнайомого хлопця, що сидів у кутку поруч Голембівського. Гладенький чуб матово чорніє, кругле обличчя з припухлими губами... Йому одразу сподобався цей хлопець. А той примружено зиркнув на нього і пасмішкувато запитав:

— А це що за шкет?

— Не шкет, а людина, — спантеличено буркнув Спиридон.

— Бачу, що не підсвинок. Ну, а сюди чого зайшов, га?

— Бо я тут свій чоловік! — сердито одрубав Спиридон. — Я проти німців борюсь, ось так!

— Баба ти базарна! — розсердивсь, аж підскочив хлопець. — Чого це ти мені, зовсім не знайомій людині, отаке бовкаєш?

Спиридон відчув, як до зла додався сором. Отак піддурив його хлопець! Різко крутнув до дверей, перечепився через оберемок дров, що лежали коло печі. Дрова з гуркотом розсуцнулися, Павло Йосипович і Голембівський, які тихо розмовляли, глянули на нього.

— Ти куди? — запитав Каспрук. — А я хотів попросити тебе повартувати надворі... Є тут у нас одна пильна розмова...

— Добре, повартую, — буркнув Спиридон. Навіть краще, що його не лишили в хаті. Щоб він сидів за столом разом з отим задавакою?

Вийшов, став край воріт. На душі було гидко. Подивився в небо.

Небо виспало зорі — нечіткі, пелехаті. Спиридон дивився на них, і йому стало жаль себе. Коли вже нарешті він зможе зробити щось... справжнє...

Був би на фронті, там усе ясно — бий ворога, що на тебе лізе... А тут — озирайся, ховайся і лиш інколи таємно

вкуси... Ні, не так воював Чапаєв, не так воювали партизани в громадянську війну. От у кіно він бачив. Ідуть повз ліс біляки. Співають, сміються, навіть не дивляться на ліс. А звідти раптом — та-га-та... Біляки — хто куди. А ліс сколихує могутнє «ур-ра!» На скажених конях вилітають партизани. У кожного в руках зблискує шабля... Спиридон під час кіно не міг усидіти на місці, рука тягнулася до неіснуючої шаблі, все його єство рвалося до екрана, щоб влитися в ту шалену й чудесну битву... Ото партизани! А вони...

Тихо рипнули двері. Спиридон озирнувся. Той... прилизаний. Підійшов, став поруч.

— Сердишся? — запитав добродушно.

Спиридон промовчав.

— Значить, сердишся. Пробач, що несподівано на тебе напався. Затам собі — зараз не варто кожному стрічному жодного непродуманого слова говорити... І звикай до найнесподіваніших запитань. А то стушуєшся, і небо тобі ґратками покриється, а то й зовсім щезне... Коли хочеш бути підпільником, то вчись викручуватися з будь-якої халени...

Хлопець говорив спокійно, лагідно, і Спиридон відчув, як злість вивірюється з його душі. А коли хлопець подав руку й сказав: «Мене звати Ваня Куц. Будем дружити, чи що?» — в Спиридонових грудях затеплилася приязнь...

* * *

Тепер, коли Спиридон став до роботи в бригаді Каспрука, той часто заходив до них у хату. Люди, що працювали у фольварку, зовсім не рвалися на роботу. І бригадири ходили гонити на роботу. З'явилось таке слово — гонити... Ось і того раннього ранку Павло Йосипович переступив поріг... Поки Спиридон одягався, він побалакав з матір'ю (батько й Іван уже пішли на ферму). Розмови нині всюди були однакові — про безхліб'я, «що воно зимою будем робити», про непосильні контрагенти, тобто податки, які встановили німці. «Обдеруть вони нас до ниточки», — бідкалася мати. Павло Йосипович підтакував, але якось неуважно.

Вони пройшли трохи шляхом, потім звернули у вуличку, поспіль усіяну жовтим листом, що облетів з високих в'язів. Ноги по ньому ступали майже нечутно, хіба шавкотіли ледь-ледь. «Куди це веде мене Павло Йосипович?..» — здивувався Спиридон. А Каспрук упевнено ступив до по-

сірих дощаних воріт, упевнено штовхнув хвіртку... І тут Спиридон здивувався ще більше — за хвірткою стояв той самий чоловік, що не поступався дорогою німцям. На його носі так само трималися окуляри. Крізь них пронизливо й журно дивилися очі...

Поздоровкались, зайшли в хату.

У хаті сиділи Ваня, Голембієвський, Віра Олександрівна, лисуватий Федосій Чучка з бригади Каспрука і ще якийсь незнайомий парубок. Хоч він і був у селянському одязі, однак явно скидався на військового — так рівно сидів за столом. Незнайомець весь час тарабанив пальцями. Ваня посунувся, Спиридон присусідився коло нього. Якраз біля вікна йому випало. Спиридон виглянув. Хата стоїть просто над долиною, що заросла верболозом, бур'янами і лопухами. Бур'яни вже побуріли, а листя лопухів, велике, як капелюхи, вперто зеленіло... З хати, коли що, хутко можна пірнути в долину...

Павло Йосипович устав із-за столу.

— Товариші, — мовив неголосно і ще раз зі смаком повторив, — товариші! Ми зібралися з вами в центрі містечка Торчиц, окупованого фашистами, в глибокому тилу. Ворог захопив величезну територію нашої країни, він упевнений у перемозі. А ми всі, що отут зібралися, уцефнені в нашої перемозі. Бо не може темрява побороти світла! І ми повинні допомогти тому, щоб перемога скоріше ступила на нашу землю...

Ніколи Каспрук не говорив так піднесено. У Спиридона од його слів мурашки бігали по тілу.

— Пробачте, — раптом перебив Павла Йосиповича Ваня. — От я не знаю, що за одип той парубок побіля вас...

— Ти-ти... м-мені н-не довіряєш? — підскочив той.

— Чекай, чекай, Олег, — м'яко посадив його Павло Йосипович. — Не хвилюйся. Я сам про тебе розкажу... Пробачте, товариші, що я не представив вам новачка. Спиридон ось поміг його знайти...

— Я? — витріщився Спиридон. — Та я сном і духом...

— Саме ти, — усміхнувся Павло Йосипович. — Пам'ятаєш, дід розповідав тобі про засипаного землею бійця? От ми й розшукали його. Олег Костенко, — звернувся Каспрук до всіх, — був артилеристом. Його гармата під Затурцями знищила чотири танки. Олега присипало, і от троє старих видавково натрапили на нього й урятували...

— Еге, спасібі ї-ім, — мовив Олег, заїкаючись.

Ваня мовчки простягнув йому руку. Костенко, хвилюючись, повагавшись, подав свою. Ваня вибачливо усміхнувся:

— Не май на мене зла. Я чоловік прямий. Мені чогось не сподобалося, як ти по столу тарбаниш. Знаєш, я не дуже довіряю нервовим людям...

— Та то в м-мене після к-контузії,— зовсім по-хлоп'ячому зніяковів артилерист.

— Ну, а решта товаришів добре знають один одного. Федосій Чучка за Польщі був підпільником. Ваня Куц — теж. Воював, потрапив у полон, утік. Нині живе в Буянах. Господар цієї зручної хати — фельдшер Степан Миронович Козир завжди жив у мирі й дружбі з польською владою, — а в нього багато років була конспіративна домівка. І нині німці до нього лояльні, бо він став до праці в їхнім госпіталі. Думаю, що тут у нас буде найбільш надійна домівка... Окремо хочу сказати про Спиридона. Хоч йому всього дванадцять років, та я вважаю, що з нього вийде справжній підпільник. Одне слово, я за нього ручаюсь...

Потім по паузі мовив тихо, але якось особливо урочисто:

— Ну, а тепер — хто за те, щоб створити підпільну організацію, прошу піднести руку.

Перший викинув правицю Спиридон. За ним поставили лікті на стіл Вапя, Олег і решта.

— А як назвемо організацію? — не терпілось Спиридону.

— Як? — Павло Йосипович здвигнув плечем. — Гм, це не головне. Головне зараз — тверезо оцінити обстановку, намітити лінію боротьби, подумати про заходи по конспірації...

— Давайте спершу оберемо керівника організації, — подав голос Чучка. — І підпільні прізвиська підшукаємо.

— Та хай буде Йосипович, — сказав Голембієвський, — чого там вибирати...

Всі підтримали його.

Прізвиська підібрали швидко. Павлу Йосиповичу — «Учитель», Вані — «Буян»... Спиридон хотів собі якесь героїчне: «Орел», «Месник»... А Павло Йосипович наморщив лоба:

— Ні, це для театральної п'єси хіба годиться... Як тебе в дитинстві звали в сім'ї? «Старик», здається? От і будеш «Стариком». Воно і негучне, і для тебе невідповідне. Ніхто не подумає, що таке прізвисько носить хлопчак...

Спиридон зітхнув і згодився.

— Ну, а тепер, — Павло Йосипович заходив по хаті, — спершу оцінимо обстановку. На фронтах веселого зовсім мало. Німці вже під Москвою... Фашисти наперед продумали, який порядок буде в окупованих областях. Гестапо. Поліція з усіляких нищих людей, однак з гучно-облудною назвою — «українська». Швидка розправа з кожним підо-

зрілим... Скажемо прямо — страх людей за своє життя, що часом штовхає їх на доноси... Як нам діяти в цих складних умовах?

Артилерист стукнув кулаком:

— А що б-багато думати? Наші там кров'ю стікають, а ми тут будемо оцінювати обстановку... Дістати зброю і бити їх, як с-собак...

Павло Йосипович нахмурився:

— Поспішаєш, Олег... Це тобі не армія...

Олег махнув рукою, скривився.

— А таки Олег має рацію,— легенько стукнув по столу Ваня,— основне — диверсійна робота, боротьба з поліцаями, не дати вивозити наше добро до Німеччини...

Павло Йосипович пильно і водночас якось невидюче подивився на Ваню. Знову встав, заходив по хаті, описуючи кроками прямокутник.

— Може, я вас здивую й розчарую своєю думкою... Так от, я вважаю — поки що рано нам братися за диверсії, ставати на боротьбу з поліцаями...

— Ну-у,— водночас протягли Олег і Ваня.

— Почекайте,— підвів руку Павло Йосипович,— не пугайте. Слухайте далі. Торчин розташований на важливій автотрасі. По ній німці весь час перекидають до фронту війська і техніку. Думаєте, випадково тут утворено відділення гестапо? Торчин, як мені здається, німці хочуть перетворити в свій опорний пункт, який має домінувати над усім півднем Волині. А коли ми, на противагу їм, перетворимо його на свій опорний пункт? Створимо в сусідніх селах сітку підпільних організацій, повідомлятимемо нашим партизанським загонам про задуми ворога, його важливі об'єкти, постачатимемо партизанам людей, зброю... Тоді й диверсії...

— Де ті загоны? — перебив Ваня.

— Будуть! — твердо сказав Каспрук.— Уже, мабуть, є. Тільки не тут — на Поліссі...

Всі довго мовчали. На обличчі Олега було написано одверте розчарування. Він неспокійно тарабанив пальцями. Чучка надув губи, тер рукою залисина. Навіть Голембієвський потискував плечем. Тільки Козир був незворушний.

— Майстер ти, Павле, задавати загадки, — обізвався нарешті Голембієвський.— Те, що ти казав, важливе. Однак мені здається, що ти обмежуєш роль підпільної організації... Невже ми не маємо права зараз підірвати автомашину, провчити поліцаю чи німця? Щоб підняти людям дух...

Голос Павла Йосиповича посуворішав:

— Не маємо! Нас усіх знають у Торчині. Не так багато чоловіків лишилося у містечку. Можливо, ми вже числимося в їхніх списках підозрілих осіб. Отже, одна-дві диверсії — й нас схоплять! Ці дві підірвані машини — дрібниця, коли порівняти їх з тим, що ми можемо зробити в майбутньому, якщо розумно поводитимемось... Зрозумійте, можливо, ми перше підпілля в Торчинському районі. То чи ж маємо ми право легковажити ним, одразу підставляти його під удар?.. Признаюся, що перед самим приходом німців я мав розмову з нашим секретарем райкому партії. Він доручив мені лишитися на окупованій території й створити підпілля. Ми разом з ним оцінили можливе становище Торчина й вирішили зупинитись на розвідувально-організаційній групі. Ну, а сам він пішов на Полісся, щоб там збити партизанський загін...

— Так це ж інше діло! — туснув чубом Голембівський. — Чого ж ти мовчав досі?..

— Мовчав, — зітхнув Каспрук. — Справа в тому, що той товариш обіцяв ще влітку прислати зв'язкового. Зв'язкового досі нема і хтозна, чи буде...

— А може, спробувати п-перейти фронт і звязатися з н-нашими? — Олег посмикав себе за підборіддя, де в нього кущилися рідкі білі волосини. — Я міг би спробувати... Бо нащо ті розвідані, коли їх нікому п-переправляти?..

— А ти дорогу знаєш, а ти наші болота знаєш? — осудливо глянув на нього Павло Йосипович. — До того ж наш край кишить не лише німцями та поліцаями, а націоналістичними бандами різних мастей...

— А я дійду, — вперто буркнув Олег.

— А як пошукати загін вашого секретаря, — роздумливо сказав Вапя. — Це ж значно ближче, ніж фронт...

— Ближче, — кивнув Павло Йосипович. — Та поки що почекаємо зв'язкового. Бо йти навмання... Ну, досить дискусії, давайте визначимо кожному конкретні завдання на тиждень...

Покінчили з завданням, і Павло Йосипович, як напочатку, мовив урочисто:

— А тепер заспіваймо «Інтернаціонал». Хай це буде наша клятва у вірності Батьківщині, клятва віддати все, аж до життя, для перемоги над фашистами...

Встав високий Голембівський, встав окоренкуватий Чучка, встав стрункий, напружений Костенко, встала маленька Віра Олександрівна, став, знявши окуляри, Козир,

встав Ваня, схвильовано пригладив свого чорного чуба, встав Спиридон і відчув поруч Ванине міцне плече...

Аж тісно стало за столом.

Пісня тихо попливла по хаті, грізна, наснажена вірою в перемогу...

Спиридон співав і крізь мимовільні сльозинки, що виступили на очі, озирав підпільників.

Зараз вони не здавалися йому, як тоді на полі Каспрук і Голембієвський, маленькою крихкою купкою...

ПРАПОРЦІ НА ДРОТАХ

Земля геть просякла водою і дуже нахолола. Бридко, неприємно вибирати з неї картоплю. Спиридон час од часу стріпував налиплу на пальці землю, тер долоню об долоню, аби хоч трохи зігрітися. І позирав на сонце, що невтомно пірнало з хмари в хмару... Вже стало на полудні, а поліцай мовби заснув на купі гудиння. Ні, не спить, бач, ворухаться пальці на гвинтівці. Йому що — сидить собі в теплому піджаку, подрімує, ще й час од часу прикладається до баклаги, закушус білим з рожевуватою прорістю салом...

Він дрімав би, може, й до вечора, якби Ваня не влучив мовби навмисне в нього картоплиною. Поліцай стріпнувся, підозріло озирнувся, позіхнув на весь рот і гукнув:

— О-о-бід!..

Бригаду Каспрука направили копати картоплю під бугор із дощатою вишкою, хтозна для чого тут поставленою. Ще й поліцай з ними послали, аби стежив, щоб не крали картоплю.

З приходом німців із поля хто що міг, те й цупив...

Спиридон і Ваня розпалили вогнище край вишки, кинули в нього картоплю.

Ваня приліг на купу картоплинця, задивився в небо.

— Знаєш, чогось мені згадалося моє перше завдання. Доручили мені повішати червоні прапорці на деревах. Якраз на Перше травня...

Ваня з ніяковим усміхом скрутнув головою:

— Я вхопив ті червоні стрічки й, забувши суворого наказу комсомольця Петра Боднарука, галав у поле. А Петро наказував, щоб я вивісив їх, як стемніє, — кілька у полі, а решту — на хуторі. «Та дивися, маскування щоб було, втямив?» Поки Петро казав, я втямив, а як жимонув на ноги, то гесь усі його настанови вітер видув із голови...

Зупинився — село мріло зеленою туманистою копицею. Озирнувся — нікого, тільки в улоговинці якийсь дід корову пасе. І — гайда з дерева на дерево. Якраз після дощу було. Деревя мокрі, ноги так і липнуть до них... Скакаю отак, наперед радію, як ото хвалитимуть мене комсомольці, й тягаю з-за пазухи та чіпляю червоні майва... Коли гульк — нема вже нічого за пазухою, сам голий, нахололий на вітрі живіт... Шморгнув по стовбуру додола — дивлюсь на свою роботу. Гарно, біс його намалюй! Все зеленіє свіжо та молоді, а прапорці тріпотять, мов якісь незвичайні квіти...

— Еге, здорово! — захоплено мовив Спиридон. Він одразу уявив собі ті прапорці на деревах.

— Почекай. Це були передчасні радощі, — мов хлопчисько, шморгнув Ваня носом. — Бо за хвилику оглянувся я на село. І побачив, як то воно далеко. Хто ж тут, те-лепеш безмозкий, твої прапорці побачить? Хіба горобці... Покартав себе і поліз знімати. Поки вовтузився, стерміло. Отож у село вернувся, як наказував Петро. Упорався, і стало мені якось... порожньо... Тоді я ще не знав, що після кожного небезпечного завдання, коли відходять напружені нерви, настає отаке. Потисявся трохи по вулиці, подивився на ледь видні прапорці. Аж образливо стало — мов чорні ганчірки метляються. І вскочила мені в голову така думка, що я підплигнув. Прапора! Причепити прапора! Але де його дістати? Гарячково перебирив у голові, де можна доп'яти червону матерію, аж поки не дістався до пашої скрині. Там лежала червона шматина, що її батькові дав будьоннівець у 1920 році. Батько беріг її, як святиню. Пам'ятаю, було, каже: «Побачиш, Іване, і ти, Параско, будьоннівці придуть знову сюди, поможуть нам прогнати польських панів». Не діждався батько... Помер. Рани в нього лишилися тяжкі від імперіалістичної війни, а де в нас тут лікарі чи бодай фельдшери? І мати після його смерті берегла шматину. Бадьоро я розігнався додому, але чим далі, тим крок мій повільнішав. Це ж пам'ятка про батька. Коло воріт зовсім став. Дивлюся на темні вікна хати — мати вже заснула, намуцтовавшись за день. Стою, не знаю, що робити. І без прапора я не зможу звідси піти, і взяти його рука не підніметься. Нарешті, подумалося: а що сказав би батько, коли б дізнався про мій замір? У пам'яті одразу сплив він. Сидить на низенькому осліпчику край печі і смалить люльку. Очі позападали, в грудях булькає кашель... Батько наче глянув на мене зацалими сумними очима, я мовби почув його глухий голос: «Бери, синку, то на святе діло...»

Ваня замовк, довго дивився на коричневе бадилля. Вигорнув кілька картоплин... А Спиридону згадався Михайло — його веселі очі, його соковитий голос, дужі й ласкаві руки...

— Так, — труснув чубом Ваня, — взяв я шматину. І — гайда. Коло постерунку ліхтар горить і поліцай куняє. Ну, то дурниця — тихенько залізти на постерунок. Там розложиста груша склала своє гілля на самий дах. Але ж до чого причепиш прапора? До димаря?.. Поозиравсь я, поозиравсь і нараз подумав: а чого не почепити прапора на груші? Висока, весь хутір побачить. Колюча, сам чорт на неї не вилізе. Подерся я, жодна гілка мене не помилювала, рукам та ногам дісталось... Прив'язав прапора до верхівки, а він як рвонеться з рук, як залопотить. Сів я й слухаю. І так мені гордо за себе!

— Гей, лайдаки! — почувся поліцаїв голос. — Пора до роботи. А то ви всю картоплю умолотите, нічого буде з поля вивозити...

Ваня встав. Спиридон благально подивився на нього:

— Докажи! Встигнемо ще... І картоплю не доїли...

Ваня похитав головою:

— Ходімо, не треба того дурня задарма дражнити... А картоплю доїмо за роботою. Рекорди ж ставити не будемо...

Після обіду день швидко покотився до вечора. Сюди-туди — і вже обрій замлоївся похмурою сіривою, вона звідусюди посунула на тихе, причаєне поле. Всі рушили додому. Спиридон з Ванею пішли наперед. І Ваня оповідав далі.

— Першотравня, мов на зло, заспав я. Схопився і прожогом до постерунку...

Ваня різко обірвав мову, охнув: його ліва нога в дражному черевикові попала просто в кінець, повпий холодної води.

— Ах ти гадство! — вилаявся Ваня.

Зняв черевика, вилив воду, тримаючись однією рукою за Спиридонове плече. Помахав ногою в повітрі — наче хотів висушити її, і, морщачись, всунув назад у черевик. Спиридон мимоволі зиркнув на своє взуття. Та у нього просто розкіш! Чуні воду не пропускають, скільки хочеш можна онуч намотати...

— Підожди, — щиро пообіцяв Вані, — я ось дістану десь камеру, то ми з батьком такі тобі чуні склеїмо...

Ваня підморгнув:

— І до вінця в тих чунях можна буде іти, еге?

Обидва засміялися і відчули, що ще ближчі стали один одному.

Наддали ходу.

— Так от, гайнув до постерунку. А там уже — люду! Гомонять, пальцями показують то на прапор, то на прапорці. Поліцаї грають, не знають, як зняти. А я, щасливий, шукаю Петра, щоб почути чесно зароблену подяку...

— Тобі добре було, — заздро зітхнув Спиридон, — зразу й подяка...

Ваня зафутболив носакон картоплину, що лежала на стежці:

— Еге, якби я знав, до чого воно повернеться, не варто було б потрапляти на очі Петрові... Він, ні слова не кажучи, дав мені таких три щиглі, що в мене три блискавки перед очима спалахнули. Одвів убік і так вилаяв, що я крутився, мов на гарячій сковороді. За дурну самодіяльність, за дурну сміливість, за дурне вихвалання. Тоді було страшенно кривдно, а пізніше сказав спасибі Петрові... за науку...

Попереду забовванів Торчин. Він поволі підпливав до них з холодних сутінок. Почалися в низинці калюжі, Ваня обережно обходив їх, а Спиридон чалапав напрямці. Він ще був під враженням розповіді.

— Ваню, а чого ти мені все оце розказав? Мов рівні...

Ваня тепло подивився на нього.

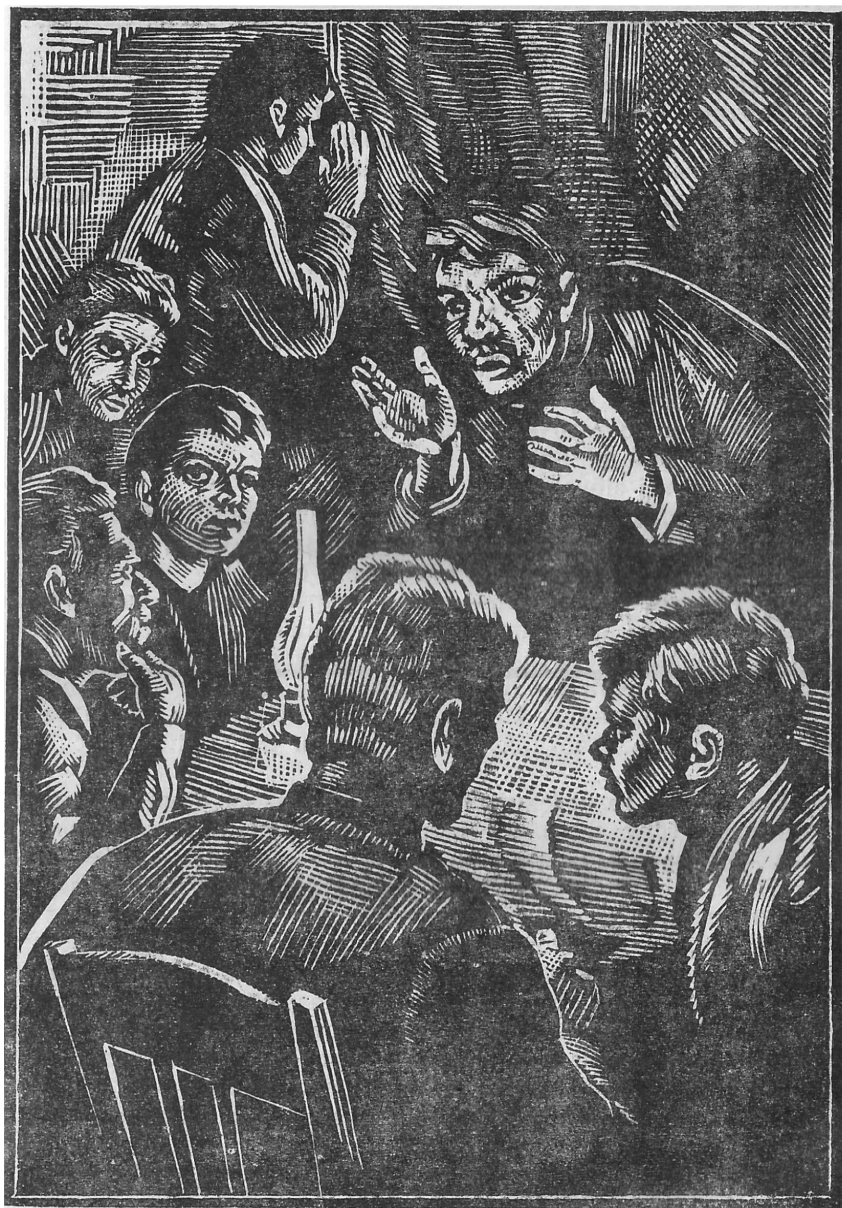
— Бо ми тепер з тобою побратими. По боротьбі й по всьому. Так?

— Так! — палко ствердив Спиридон.

Ваня міцно обняв його за плечі.

МАНДРІВОЧКА ПАХНЕ

Зібралися в нового члена організації Андрія Чичолика на хуторі Верхи. Увечері, коли накрапував холодний дощ, додаючи води у повнісінькі калюжі, розбовтуючи й без того рідку грязюку, схожу на розлитий дьоготь. Ще й вітер десь уродився, скошував невидимий дощ, хльоскав ним в обличчя. Спиридон прийшов перший. І не сам. З Сашком! Сашко повернувся в Зелене із своїх мандрів, а вже звідти, направлений Катериною, прибився в Торчин. Спиридон, хоч як йому кортіло розповісти братові про підпілля, стримав язика. Сказав про Сашка Каспрукові, і вони зустрілися. Ну, і все відкрилося. Сашко після того здивовано по-

дивився на брата: «Диви, малий в конспіратори вибився! Молодець!»

Невдовзі прийшов нахмурений Каспрук. Мовчки сів, накукобився...

Решта барилася. Та й не дивно — хутір за три версти од Торчина, от-от комендантська година. Чомусь Каспрук не зважив на все це... Поки зібралися, минуло не менш години. Кожен довго гупотів у снігах, оббиваючи бруд із взуття, струшуючи картуза, піджака. Спиридон пригадав, що так збиралися в сороковому році на бригадні збори в Зеленому, куди він теж ходив з батьком. Але там був сміх, були витребеньки, була купа насіння на столі, що щезала до середини зборів. І хай збори часом були гострими, хай бригадир крутився і «відгавкувався», хай були незадоволені, однак ті збори — зовсім не те, що сьогоднішні... Підпільники мовчки сідали за стіл і на довгу лаву і слухали, як за вікном постогнують під вітром дерева, як вітер монотонно завиває в димарі...

Нарешті всі зібралися.

Павло Йосипович встав, але з хвилину не розтуляв рота, дививсь у зашпунте рядном вікно. Видно було, що йому зовсім не хочеться говорити наготовані слова.

— Так от, товариші, — почав спроквола, не зводячи очей з вікна, — доповідаю про становище на сьогоднішній день... — Враз повернув голову і подивився на всіх строгими сумними очима. — Нічого втішного сказати не можу. Німці вже під самою Москвою... Так, це правда. Вони заявили, що через чотири дні проведуть парад на Красній площі...

Всі в один голос охнули. Аж каганчик на столі злякано підкинув угору кіптявий язичок полум'я. Спиридон вчепився у рукав Сашка...

Павло Йосипович застигло стояв, лише очі його поволі переходили з обличчя на обличчя.

— Так, тяжко. Неймовірно тяжко, як ніколи ще не було. За Польщі нам у найчорніші чася світив вогник Москви, зігривав душу. Тепер сама Москва стиснута ворожою рукою... Та не може бути, щоб фашисти здолали Москву! — голос Павла Йосиповича раптом задзвенів, аж надрив у нього почувся. — Не маємо ми права вірити в це!..

Пішов до відра, випив цілий кухоль води. Заспокоївся трохи й повів мову далі:

— На жаль, зв'язковий так і не прийшов. І від Олега, що самовільно пішов до фронту, ні чутки, ні звістки... Мабуть, вже не варто сподіватися на його повернення.

А зв'язок потрібний, як то кажуть, по заріз... Як нам оди-
ноко без зв'язку!.. Для повідомлення надаю слово новому
членові підпілля Олександрю Гнатюку.

Сашко встав, довго прокашлювався.

— Допіру, коли я повертався, — втікши із Зеленого,
приєднався до військової частини, нас потім розбили, —
то здибався з своїм далеким родичем Миколою Конищу-
ком. Він признавсь, що його направили з тамтого боку
фронту на Полісся зорганізувати партизанський загін. Ка-
зав — думає вакурат коло Гриви отаборитись...

— Нарешті! — труснув чубом Голембієвський. — Треба
когось негайно послати до того Конищука!

— А кого гадаєте? — швидко спитав усіх Каспрук.

— Що тут гадати? — не дав упасти напруженій тиші
Ваня Куц. — Я піду.

Каспрук подивився на всіх.

— Годиться кандидатура?

— Гм, трудно кращої підшукати, — хитнув головою
Голембієвський.

— Згоден, — мовив Павло Йосипович. — Ваня за Поль-
щі був якийсь час кур'сром... Тільки одного чоловіка мало.
Треба двох. Можливо, послати різними шляхами, щоб, ко-
ли що, хоч один дійшов.

— А я? — знову підхопився Сашко. — Ми там жили, в
Гриві, я вакурат усі стежки знаю, Конищука знаю... І ме-
не всі знають... І не лише в Гриві, а й у Лишнівці, Ка-
расині...

— А ким ти там був? — запитав Каспрук.

— Міліціонером...

— Сідай, — мов учню, махнув Сашку рукою Павло Йо-
сипович. — Тебе там швидко викажуть... Так хто ж другий?

Тепер тиша висіла довго, аж дзвоном стала паливатися.
Каспрук нікого не квапив. Справа була надто серйозна,
щоб підштовхувати підпільників. У такий час пройти біля
ста кілометрів і вернутися назад... Та й птаху нині не-
безпечна ця довга дорога, не те що людині...

Спиридон і собі зразу втупився у стіл. Та невдовзі під-
вів очі — чого йому задумуватися, коли його навіть слу-
хати не стануть? І зустрівся з Ваниним поглядом. Той ди-
вився тільки на нього — пильно, незвично строго... Спири-
дону не по собі стало од того погляду... І тут Ваня за-
говорив.

— А Спиридон? Думаю, він цілком підходящий хлопець
для такого походу. Кмітливий, розумний, сміливий...

Спиридон відчув, як спалахнули його щокі. А всі ди-

вилися на нього, і він бачив у всіх поглядах, крім Ванюго, недовіру. Навіть у Павла Йосиповича. Каспрук глянув на Ваню:

— Та він же... Хлопчак... Батько і мати не одпущать...

Ваня не встиг і слова сказати — підскочив Спиридон:

— Батько і мати не одпущать? Я втечу. А околишні гривинські ліси я знаю ліпше за Сашка, бо пастухував... І знайте — мені легше буде пройти до Гриви: хто в мене питає аусвайс?¹⁴ А у вас усіх питають. Навіть у Вані.

— Точно! — серйозно ствердив Ваня. — В нього навряд чи питають. Зараз немало тиняється отаких хлопчаків по нашій землі — то від ешелона відбився, то батьки загинули, то з дитбудинків повтікали...

Вирішили, що Ваня ітиме через Колки та побіля Маневичів, а Спиридон через Ковельщину.

Спиридон вийшов з хати разом із Ванею. Кілька хвилин ступали ліском мовчки, жадібно дихаючи свіжим після накуреної хати повітрям. Важким сріблом відливали калюжі. Місяць, час од часу виринаючи з-поміж рихлих хмар, кидав тмяно-голубе світло на грязьку дорогу, на чорні дерева, на яких де-не-де тремтіло забуте вітром листя. Воно особливо гостро підкреслювало пізню осінь... Спиридону хотілося сказати Вані щось таке... ні, не подякувати, а щось таке, щоб він зрозумів, що Спиридон не підведе. Та замість всього цього він сказав лиш:

— Знаєш, я умру, а дійду до партизанів...

Ваня добродушно-насмішкувато гмикнув:

— Гм, умру, говориш? Дурненький ще ти. По своїх літах ще не розумієш ціни життю. Я теж недалеко од тебе відскочив, однак уже втямив, яка йому ціна. А життю, хлопче, й ціни не складеш... Мені товариші ще по тому підпіллям звали одчайдухом. І щасливчиком. Я ні разу не попався... Вони помилялися. Просто я дуже люблю життя, справжнє життя, сповнене боротьби за велику мету. Хай вона далеко, та мета, хай лиш мріє на обрії, але вона є, і вона мене манить нездоланно, допомагає мені переборювати страх, голод, далекі дороги, уникати ворожих пасток. І, чесно кажучи, дуже мені кортіло тоді, за Польщі, побачити наше торжество, просто уявити собі не міг, що воно відбудеться без мене... Ну, а тим більше тепер — хіба може без мене святкуватись перемога?..

Ваня одхилив гілляку, що низько звисла над стежною. З неї сипонув рій важких, наче олов'яних, краплин.

¹⁴ Аусвайс (п і м.) — перепустка.

— А щоб уберегтись од ворожих пазурів, підпільникової треба бути артистом. Щоб ти міг, залежно від обставин, зіграти і веселуна, і нещасного чоловіка, і хазяйновитого заклопотаного господаря, і ще будь-кого. Та не просто зіграти, а переконливо, так, як це в житті буває... От я й граю. Наче виходить. Ех,— зітхнув,— аби Володя Домбровський не захворів, ми б дуетом так зіграли! Ми з ним міст вночі розібрали, і він простудивсь...

— Домбровський? А хто це такий? — спитав Спиридон, відчувши, як його кольнула ревність до того хлопця.

— Володя Домбровський? — тихо і м'яко повторив Ваня. — Це — мій друг. Справжній. Які, мабуть, трапляються раз на життя...

— А я? — вихопилося в Спиридона.

— Ти? — Ваня поплескав його по плечу. — Ти теж мій друг, менший, так би мовити. Не ображайся. Ми з Володькою однолітки, майже разом стали допомагати підпільникам... Знаєш, коли я прийшов додому з полону, то зразу ж побіг до нього. Без надії побачити. Заходжу — сидить. Блідий, худий. Він часто хворів — у нього з легенями пеладиди... Ще при Польщі куля зачепила... Думали, що задумимо один одного. Довго ми з ним говорили. Боротись іншої думки в нас і не було. Потім, коли прийшли до мене, мати одразу в плач. Вона, побачивши мене з Володькою, все зрозуміла. Каже: «Сину, скільки ж можна воювати? А жити коли? Хіба можна весь вік бути в небезпечній дорозі?» — Ваня замовк на хвилину, для чогось струсонув погою густого куща. Коли заговорив, голос його був глухий: — Мені так заболіло од її слів. Матері так тяжко жити у вічній тривозі за мене...

Ліс скінчився. Кроків за сто неясно виділялася хата, за нею, трохи далі, горбилися ще хати. Торчии.

Ваня зупинився, взяв Спиридона за плечі:

— Ну, давай прощатися. Пам'ятай, що я говорив про артиста. Ще що?.. Ага, менше думай, що ти кур'єр, а то думки на писок вилазять. Ну, решту тобі скаже Павло Йосипович... Щоб ми зустрілися там, у загоні... Ех, давай цілуватися...

Вже коли Ваня одійшов кроків на десять, Спиридон винувато гукнув йому вслід:

— Ваню, а я тобі лише одну чуню склеїв... На другу не назбирав гуми.

— Хай уже після... того... — пролунав і заглух Ванин голос.

Другого дня зранку зайшов Павло Йосипович. У хаті

саме були тільки Спиридон та батько, що латав людям взуття — підробляв таким чином. Він ще затемна вставав і тихенько стукав молотком... Закурили, погомоніли про те, про се. Спиридон із завмиранням серця чекав, коли Каспрук перейде до головного. А він не поспішав.

— То, Федоре,— сказав парешті недбало,— чи не одпустите ви малого днів на п'ять. Є одна справа...

— Знаєте, Йосиповичу,— перебив батько,— не хитруйте. Що мої сини в заплілі, я знаю, ви самі невдогідь сказали. Отож мовте прямо, чого і куди хочете послати малого. У мене з синами секретів нема...

Павло Йосипович помовчав і розповів про майбутню подорож.

Батько довго тер щоку, аж білява щетина тріскотіла, мов щітка.

— Та-ак,— мовив парешті,— діло нелегке. Спиридон у мене хлопець метикований, це я без похвальби кажу, однак нелегке...

Спиридон полегшено зітхнув — відпустить. З пняковою, незвичною ніжністю дивився на свого згорбленого батька...

А батько, облипивши щоку, заклопотано, уже без видимого збептеження подивився на Каспрука:

— То ви, Йосиповичу, будете його споряджати?.. Я поможу. Той шлях сходить із ціпом та косою, наймитуючи за Польщі, заплющивши очі, знайду дорогу в Гриву. Спиридон лиш раз їхав, навряд чи багато запам'ятав...

— Звичайно! — радо сказав Павло Йосипович. — Ану, мандрівнику, досить тобі піл витирати, катай сюди, будемо тобі дорогу в пам'яті записувати.

«ЗВІДКИ ТИ, СПИРИДОНЕ?»

Останню ніч перед мандрівкою вирішив переночувати в хліві. Треба звикати, бо хтозна, де доведеться почувать...

Щойно Спиридон задрімав, як вловив тонкий ніжний запах. Так пахтіла тільки їхня вишня під хатою в Гриві. Швиденько озирнувся й побачив, що справді сидить під хатою, під розквітлою вишнею, яка біло-рожевою тремтливою хмаркою зависла над зеленим споришем. І не сам він тут. Геть усі, навіть Михайло, обсіли великий стіл. Рипнули двері — наче жалібно нявкнуло котеня,— на порозі стала мати. В її руках — червона череп'яна макітра, повнісінька вареників! А вареники у них варили так рідко... Мати, видно, щойно відкидала їх з окропу — бач, як біло

парують, обмуртовуючи вишню. Еге, та вона вже давно одцвіла, он червоні намистини висять на зелених ніжках. «Ану, хто бись pomoже? — гукає мати. — Кому найбільший вареник?» Спиридон, здається, миттю зірвався, лиш лавка крехнула, а не встиг. Еге, встигнеш за Сашком! Сашко генає макітру на стіл, і з усіх боків тягнуться до неї руки.

Спиридон їсть, а камінці збирає в жменю.

А коли живіт уже повен, хоч вибивай на ньому, як на бубоні, тоді можна пустити в хід камінці. Слизькі, круглі, вони виприскують з пальців і поціляють що хоч, а надто цвірінчливих горобців, що без них не обходиться ні будень, ні свято, ні снідання, ні обідання... Он і зараз рудий нахаба всівся на гілці просто над столом, от-от пурхне в макітру й схопить вареника... Спиридон вибрав найбільшого камінця, примружив око, націлівся. Ще й руку вперед послав, випускаючи камінця, щоб прудкіш полетів. Горобець з переляку опинився аж на верхівці дуба.

І тут глибоко в пебі з'явилися три пухнасті крапки. «На поміч летите? І вас почастую», — мовчки пообіцяв Спиридон горобцям.

Горобці наближались, різкішали, набиралися кутів. І Спиридон якось одразу втямив — літаки! Пімецькі літаки з чорними хрестами, без жодного звуку, наче в них зовсім не було оглушливо виючих моторів, падали на їхню хату. І цього ніхто не бачив, окрім нього, Спиридона...

А літаки вже над самою хатою. На їхніх черевах брязнули залізні ляди, й звідти висунулись хижо кулемети... І тоді Спиридон крикнув так, що аж у вухах валяцало...

Усе вмить зникло — хата, вишня, батько, мати, брати і сестри... Тільки хрестаті літаки лишилися в очах і якусь хвилину висіли під покрівлею хліва...

Спиридон звівся на лікоть, стріпнув головою. Помацав кожуха над собою — пальці діткнулися м'яких закрутів, послав руку вниз — сухо вашелестіла солома. Ні, це вже не сниться...

З-під дверей легенько тягнуло холодом, студило голову.

У щілину між половинками дверей зазирнув місяць, нечутно повісив голубувате простирадло.

І від того Спиридону стало трохи моторошно.

Поспіхом встав, скинув гака з дверей. Ледь скрипнувши, половишки дверей роззяпились.

Глупа ніч нечутно дибала по землі. Котила з собою клубки мороку, а вони упирались, чіплялися за дерева, кущі, пеленали їх у чорну вонну. Тягла в небі округлі хмари, вони раз по раз гасили блідий місяць і голчасті холодні

вірки. Разом з ніччю навшипінки йшла тиша. Ніщо не порушувало її, хіба інколи сам собою обірветься почорнілий листок і, невидимий, лякаючись свого шереху, полетить на мокру землю...

Спиридон мерзлякувато пересмикнув плечима. І тут, за дверима хліва, глухо, неспривітно. Наче окупанти принесли з собою свою, чужу, насторожену ніч.

А раніше було... Спогад щемливою хвилиєю хлюпнув у душу.

Проснешся в курені на пастовні — чи від шуму нічного сліпого дощу, чи від страшного сну, чи хтозна-чого... Мацнеш поруч — нема Михайла... Темно, тихо, одиноко. Виглянеш з куреня — здається, під деревами застигли похмурі дядьки, а з куців зелено світять очі гадюк... Лячно, наче хтось дере граблями по спині. Коли це нагло кине якийсь запізнілий парубок, вертаючись од дівчини з сусіднього села, голосисту пісню про козаченька, що їде на війноньку й лишає дівчиноньку... Пісня журна, а він викрикує бадьоро — чого йому журитися? Чи просто заспокійливо війне вітерець і принесе солодкі пахощі лісової груші-дички, зітхання корів і запах теплого молока...

І щезає той, з граблями, дядьки під деревами виявляються глибокими сонними тінями, а до куців ідеш сам і витягаєш з-під них трухляки...

А цю тишу не могло порушити ніщо хороше. Хай краще така, аби тиша, аби не тупали по багні важкі чоботи поліцаїв і німців, аби не рвали ніч їхні автомати...

Ноги самі понесли Спиридона до хати. Так захотілося ввійти у її тепло, у її приятну тишу. Уже взявся за клямку й різко відскочив, наче клямка була гарячою. «Мамин синочок, — розсердився сам на себе. — Ще й кроку не ступив у дорогу, а вже розкис...»

Та ще з хвилину стояв біля дверей.

Підійшов собака Лиско, лизнув руку. Сторожкий у нього сон. І свого, і чужого ніколи не проспить. Тільки тепер, наляканий німцями, зачувши чужого, не гвалтує на весь куток, а мчить до дверей і тарабанить лапами, абиць пустили в хату...

Спиридон вдячно погладив Лиска по голові. Й рушив до хліва. Лиско не відставав, тихенько повискуючи, терся об Спиридонові ноги. Взяв його з собою.

З кожуха вивітрилося тепло. Довелося загорнутися з головою.

«Спати, спати», — наказав собі Спиридон. Павло Йосипович велів виспатись на дві доби. «Хтозна, як там тобі

буде, може, й не доведеться очі зімгнути...» Сплющив міцно повіки, аж очі заболіли, а сон не хоче підступатись. Так і лежав із заплющеними очима, яких не брав сон...

Почувся глухуватий кашель. Отже, батько вийшов на поріг. Зараз він за своєю звичкою прискалить око, поведе ним зліва направо і рушить до хліва. Гуп, гуп, гуп... Кроки дзвінкіші. Значить, на ранок підмерзло. Спиридон хутко відкинув кожуха, вхопив куфайку, шапку, чуні. Брязнув гаком, розчинив двері.

— Доброго ранку, сину,— мовив батько, як завжди спокійно, буденно.

— Здрастуйте, батьку.

Батько взяв вила, заходився підкидати розсунуту Спиридоном солому. Ніби між іншим, поцікавився:

— Чого ти блідий! Не виспався? Може, холодно було?

— Та нічого! — якомога безтурботніше махнув Спиридон рукою.— Хріп, аж стріха тинькотіла. Не вірите, то в Лиска спитайте...

— А 'спитаю,— серйозно сказав батько, глядячи собаку, що радо ластився до нього.— Він у нас розумний... Я там тобі шаньку палантував. Панера Павло зашив у куфайку... Відаю, що знаєш, про всяк випадок нагадю. Матері розказав, що ти на кілька днів з одним чоловіком ідеш шукати наймів на зиму, наче повірила. Сльозу, звичайно, пустила, ну, ти ж знаєш нашу матір.

Спиридон поснідав, і вони з батьком рушили.

Над ранок був не тільки мороз, а й сніг — скупий, лиш тонко й нерівно забілів землю. Зате мороз постарався на совість. Під ногами дзвеніли тверді грудки. Жовтими більмами затягло калюжі. Деревя німо стояли в прозорих крижаних панцирах. Від великого обдутого сонця, що неохоче вилазило з-за обрію, подихав колючий вітерець, проганяв млявість.

А батько, мабуть, вперше у житті, весь час говорив. Поволі, але говорив. Втретє втлумачував дорогу, де звернути, до кого можна проситися переночувати, як іти лісом... Спиридон слухав його й час од часу мацав полу куфайки, куди зашито донесення. Батько, хоч і дивився уперто вперед, однак помітив це. Докірливо похитав головою:

— Павло казав же тобі — забудь про нього, доки не зустрінеш отих... лісовиків... Ти — пастух, ідеш до тітки: може, прийме перезимувати, бо дома туго з харчами. Про це й довідка з фольварку свідчить, що ти не волоцюга.

Спиридон згодливо кивнув і мимоволі знов потягнувся рукою до куфайки.

Наче щойно вийшли з хати, не поспішали, а вже й ліс став перед ними. І вони стали. Батько ще раз перевірів, як Спиридон застебнутий, поплескав його долонями по великуватій куфайці, під яку заникав вітер, зняв з себе широкого ремня і мовчки затягнув його на Спиридонові...

Спиридон озирнувся. І таким рідним видався йому неласкавий до їхньої сім'ї Торчин! І ріденькі кучеряві дими над хатами, і широко роззявлені в поле вулиці, і голі, заковані в лід дерева...

Батько легенько торкнув Спиридона за плече — пора. Спиридон глянув на батька. Його сірі очі аж посивіли, однак обличчя незрушне. Подав, наче дорослому, руку. Спиридон потиснув її — тверду, мов дерево, і водночас теплу, рідну. І не втримався, притиснувся до батькового довгого зеленого піджака, що наскрізь просяк запахом шкіри, махорки, сіна... Різко крутнувся й майже бігом метнувся до лісу, вже з лісу рвучко озирнувся, махнув батькові рукою й сховався у зарослях...

У лісі менше простору морозному вітру, і лише окремі дерева взялися льодовою кіркою. І ліс не німує. Он бурчить басом дідуган-дуб у жовтому кожусі. Чи йому жарко, чи болять старі покручені гілки? Дрібно тремтить позеленіла од холоду осика, а на її верхівці, втепившись кулачком за тонюсіньку гілочку, тримається останній червоний листок.

Спиридон відчував, що йому легше на душі од цих ненав'язливих шумів...

І раптом — він очам своїм не повірив — з-за куца витрюхикав вовк. У Спиридона мимоволі затинокотіли ноги...

Нараз вовк широко роззявив пащуку. І Спиридон здивовано побачив — у сіроманця лиш два зуби. Йому одлягло від серця. Придивився пильніше. Шкіра вовча тримається чи не на самих ребрах, хвіст обвис, і на цього начіплялися реп'яхи. Вовк був схожий на старого собаку, що його господар вигнав з двору...

Рука потяглася до шаньки, намацала там кусень хліба, переламала його навпіл і половину кинула вовкові. Той не зрозумів одразу, одскочив, нашорошив шерсть. Та ось полюхав повітря, обережно потягнувся писком до хліба. З бридливою гримасою взяв його, скомоляв і хитнув Спиридонові головою.

— Ех, ти, дідуган, — мовив співчутливо Спиридон і рушив далі.

Вовк теж пішов пообід, крутячись між деревами. Ішов довго, доки не трапилася глибока яруга. Усміхнувся до

Спиридона своєю старечою сумною усмішкою й поволі спустився в ту яругу...

...Спиридон уже підбиватися почав, а хутірця, що про нього казав батько, все не було. Наче ж нікуди не звертав з дороги, минув примітного хреста — на ньому виднівся вирізаний напис, що тут «убієнний безвинно лихими людьми раб божий Тимофій, який повертався з полону».

Десь ліворуч глухо загувало. Спиридон нашорошив вуха. Наче рубають дерево... Мабуть, якийсь дядько приїхав до лісу, щоб застатися дровами. Піти розпитатись?

Справді, у видолинку стояла підвода, а неподалік, широко розмахуючи сокирою, рубав суху товсту березу дядько. У рудому светрі, високий, широкоплечий, сокира в його руках здавалася іграшковою.

Спиридон підступив, голосно поздоровкався. Дядько розігнув спину, здивовано подивився на малого мандрівника. І тут Спиридон помітив на сусідньому дубку чорний піджак з білою пов'язкою. Поліцай! Перша думка була — тікати! Не дожене в лісі. Та ноги вклякли — такий дядько був великий і сильний, одним пальцем задавить... Стояв і не міг видобути слова. Картав себе в думці за слабодухість, переконував, що нічого страшного немає, що треба, як говорив Павло Йосипович, набрати безтурботного вигляду й спитати, куди йому йти далі. Але дядько стояв коло нього розпареною од роботи горою, і Спиридонів голос все одно затремтів, коли в його роті ожив язик:

— Дядьку, скажіть, д-де воно хутір Сирники? Іду, іду, а його все н-немає...

— А нащо тобі той хутір? — насторожено спитав дядько.

— Та... Я йду в Гриву до тітки, бо дома їсти нічого... може, прийме перезимувати...

З огидкою відчував, який жалібний його голос. Мов у старця.

Дядькове обличчя пом'якшало, скривилося.

— Бідне хлоп'я, отаке мале і в таку далеку дорогу вирушило. Та ти ж і не дійдеш.

— Хтозна, — здвигнув плечима Спиридон, — може, й не дійду...

— Ай-я-я-яй, — скрушно похитнув великою головою на червонястій шиї поліцай. — Почекай, я ось ухойдокаю березу та складу дрова на воза, то поїдемо до мене. Хоч підгодую тебе та переночуєш. Бо вже день вечора простиь.

Він упорав березу, склав її на воза, докинув туди кілька шкарубких соснових стовбурів, підсадив Спиридона, і вони рушили. Форкав застояний кінь, розминаючи ноги, колеса

з хрускотом ламали в коліях гілочки, смолянисто пахла сосна, будоражливою свіжістю — береза... Дядько співчутливо розпитував Спиридона — про матір, про батька, про братів і сестер...

А в задку тарабаніла гвинтівка, черкалась об сокиру, і тоді чувся тонкий металевий звук... Мовби сокира ображалась, що поруч з нею поклали гвинтівку...

Спиридон лежав на печі, на просі, що сухо шелестіло при найменшому русі, й не міг заснути од думок. Як же воно так — поліцаї, он у кутку між рогаками стоїть його гвинтівка, а отак розтривожився ним?.. Спливла млява думка — тихенько опуститися вниз, узяти поліцаєву гвинтівку й потонути в ночі... І зникла. Натомість випливла інша, повна нерозуміння. Чого цей жалісливий дядько став поліцаєм?.. А може, його змусили? Чи він гаразд не втямив, що то за ганебна служба?.. От би сказати йому все у вічі...

Та вранці Спиридон нічого не сказав поліцаєві. Ні, він не міг ризикувати завданням навіть заради такого діла. Тільки коли прощалися, з жалем подивився на могутнього поліцає з карими лагідними очима...

...Дороги, стежки, шляхи, просіки, села, хутори... Скільки Спиридон пройшов їх? Уже майже без запинки оповідав свою історію. Навіть сам став вірити у вигадку. Для ночівлі назирював бідніні хати — такі люди чутливіші до чужого горя, бо свого новен кіш... Прокпдався вранці — і знову треба було натягати чуні з просяклыми потом опучами, зашкарублу від снігів, дощу і вітру куфайку. Вітер гнав йому в обличчя чи то жмені раннього снігу, чи то жбурляв пригорщі бридкого осіннього дощу. Чим далі, тим густіші й довші ставали ліси...

Поволі ближчала Грива...

Під Карасином Спиридона догнала підвода. Зупинився, придивився. Дід сидить. Мішечок порожній у задку, миршава конячина... Попросився.

Дід підмостив йому соломи і одразу завів розмову. Дивний був у нього голос — хлоп'ячий тенорок, і обличчя — дивне: росли білі вуса і рідка, мовби прополота борода, а на щоках — нічого. Тільки синюваті жилки видніються під сухою шкірою.

— Скажу тобі по совісті — скучив я за живим чоловіком. Цілий день їду — хоч би тобі собака дорогу перебіг. Та ще й десь ружжа бухкали, то воно й зовсім не теє...

А ти хоч і хлопак, а все ж жива людина, веселіше удвох... Питаєш, чого оце я, старий, дурний, тлумив у дорогу такого времени? — сам себе запитував і сам собі відповідав дід.—

Бо дочка в мене в Маневичах. Вийшла туди заміж за охвіцера, а його забрано на фронт, а вона лишилася з малими. То й одвіз житця та ще деццю, бо в них хоч зуби вискалюй... Ех, жисть пішла,— ураз посумнішав дід,— до чого воно дійде? А ти звідки чухраєш?

Спиридон повторив завчену історію. Дід похитав своєю рідкою борідкою, хльоснув для чогось конячину й сказав:

— До Карасина підвезу. А там — рукою подати.

Дід, здається, про все розповів — і як замолоду на кілках бився з хлопцями за свою Ганнусю, і як женився, і як його пограбували торік... От тільки не спитав, чи хоче Спиридон їсти, не запросив до себе повечеряти. А Спиридон посоромився набитися. Хтозна, може, дід останнє одвіз дочці...

Голодний до краю, ледь плентався Карасином. Подекуди над хатами курилися димки, Спиридон не стільки бачив, скільки відчував їх жадібними ніздрями. Він уже вибрав хатку на розі вулиць, по двору якої бігало руде дзвекітливе цуценя, коли з-за рогу вибейкалось два чоловіки в чорному, Поліцаї... Вони брели просто посередині розгрузлої вулиці й горлали кожен свою пісню. Спиридон одступив до тину.

Поліцаї зупинилися. Плутаючись ногами, наблизились до нього.

— Ти є хто? — проварнякав один.— Чого документа не покажуєш? Га? Чого од нас до тину липнеш?

— Та я...— розкрив рота Спиридон.— Я думав, що ви... не при службі... То чого...

Але його перебив другий поліцай:

— То ти ще й пасіюєш, вилупку! — і, підвівши вказівного пальця, прорік: — Поліцаїв жахаються або партизани, або оточенці. То хто ти є, вибирай...

Спиридон знизав плечима. От причепи! І як од них відкараскатися?

— Пастух я,— терпляче узявся пояснювати.— У Гриву йду, до тітки...

Поліцаї не слухали його. Один узявся за тин — його мутило. А другий мацав куфайку.

— Петро, мо', знімем, згодиться... І ременяка, ги-ик — добрячий...

Спиридон смикнувся, та поліцай, хоч і п'яний, однак цушко тримався за його куфайку. Здер її з Спиридона, узяв під одну руку куфайку, а другою обхопив свого друга, і вони покеберяли вулицею.

А Спиридон так і лишився стояти під тином. Тремтів від холодного вітру й розпачу. Отак безглуздо, ганебно

втратити донесення! І де — удень від Карасина Лишнівку видно, а від неї до Гриви — рукою подати... Нарешті зірвався, догнав поліцаїв.

— Дядечки, чим же я завинив, що ви мене роздягнули? Я ж скаплю... Віддайте!

Поліцай ліниво озирнувся, прискалив око:

— Еге, на хріна воно мені, те цур'я. Там вошви ж купи.

— Так, так, — зрадив, аж підскочив Спиридон. — Гуртами бігають.

Поліцай міцніше поставив свого товариша, аби той не впа, обернувся, простягнув куфайку:

— На.

Спиридон вхопив її обома руками. І тут ніби окоренком жахнуло його по голові. Хитнулась, стала сторч дорога, хитнулися хати, поліцай із розмахнутою рукою... І все повилося густим туманом...

Коли отямився, уже нікого поруч не було. У небі висів над обрієм покопирсаний, мов битий-перебитий циганський бубон, червоноястий місяць. Він злегка причервонив сіру дорогу, білі стіни хат. Спиридон, хитаючись, підвівся. Все закоцюбле тіло пробрав дроз, а голова була важка, як камінь. Роззирнувся. Наче сюди ось, праворуч, дорога на Лишнівку. Рушив, хилитаючись, нею. Була народилася в голові думка — піти до поліції, може, туди занесли його куфайку. Але як він одбере її? Ще раз дадуть по голові... Швидше до партизанів!

Поле стріло його морозним вітерцем. Під ногами чвакала і хрускотіла зашерхла від морозу грязюка... Спиридон, хоч який був розбитий і голодний, пустився бігцем, аби зовсім не задубнути. Що там гріла полотняна сорочина? Та й думка підштовхувала — от він стріне партизанів, розкаже їм про обдирачів, і вони підуть і однімуть куфайку.

Майже коло шляху стояла скирта із зірваним верхом.

Спиридон звернув до неї — хоч трохи захиститись од вітру, передихнути... Пригрівся й незчуєсь, як заснув...

Коли прокинувся вранці, ноги були як лід. Лець розворушив їх.

Вітер, мовби зжалившись над Спиридоном, повернув і шпарко заштовхав у спину. Спиридон лиш ноги переставляв...

Хоч як було холодно в самій сорочці, однак зробив чмаллий гак і обминув Лишнівку.

Під Гривою притулювся до Стоходу певеликий хутір. Його хтось так нелукаво й назвав — Підріччя. Спиридон, трохи повагавшись, звернув до хутора. З десяток хат, нав-

ряд чи там німці або поліцаї є. Розпитається в людей, як хтось покаже слід партизанів, то одразу подається до лісу. А ні, то до тітки скочить...

Лиш ступив на вузьку хутірську вулицю, як побачив двох чоловіків. У кожущках, з німецькими автоматами... Тьохнуло й зацімло серце. Знову... Тільки тепер не поліцаї, а націоналісти... Павло Йосипович попереджав про них... Вони, дивлячись на Спиридона, поволі йшли до нього. І він ішов... І що ближче, то сильніш якась байдужість охоплювала Спиридона. Опустив очі, бачив тільки розмішану чобітьми грязюку і свої ноги в заляпаних болотом чунях... Ось і чоботи тих двох уже видно. Вони ступають крок, другий і застигають серед грязюки.

— Ти хто? — питає басовитий голос.

Спиридон мляво повторює свою історію. Відчуває, що нині вона зовсім не перекошлива, хоча слова всі ті самі... Дядьки хвилину мовчать, сопуть, а потім чути другий голос, тонший, хрипкуватий:

— Андрію, щось воно не те. Одвідкуди аж сюди забитися... Чи не лазунчик лишнівський? Чи не підіслали поліцянти?

— Ану, ходім до командира, хаї розбереться з тобою, — говорить бас.

Його ведуть вулицею, він коширає очима білясту од пасмуг піску грязюку.

Крізь байдужість і втому, терпкий жаль за собою почало просочуватися слово, чуте од дядьків, що ведуть його: «Командир». Чого б це націоналісти стали називати свого ватажка командиром? У них називають «батьком»... Збентежений цим, Спиридон урешті підвів голову. І його потріскані од вітрів і морозів губи розилилися в недовірливо-полегшеній усмішці — в дядьків на шапках, потонувши у вовні, виднілися вузькі червоні стрічки. Партизани?!..

Він так різко зупинився, що дядько, який ішов позад нього, буцнув його коліном у спину.

— Чого, як коза, гальмуєш?

Спиридон задер голову — дядько був високий і худий, таких по селах дражнять каланчею.

— То ви... партизани? А я думав... Трохи злякався, то й неправду мовив...

— Чекай, чекай, хлопче, — перебив його дядько. — Командирів розкажеш, він і определить, що ти за птах і якого польоту. А наше діло маленьке — привести тебе і здати.

Спиридон глянув уперед. Під хатою стояло з десяток чоловіків. Спиридон придивився — щось було знайоме в тому

дядькові, який обіперся об причілок і спокійно слухав запальних співбесідників.

Спиридон пришвидшив крок, а коли до гурту лишилося кроків п'ятдесят, не витримав, побіг.

— Стій! Куди, навіжений! — гукнули позаду конвоїри, та він не зупинився. Розптовхав чоловіків.

— Дядьку Миколо! Це ви?

Чоловік схопив Спиридона дужими руками, легко підняв і на рівень своїх очей і недовірливо спитав:

— Звідки ти, Спиридоне? Чи не з неба впав, га?

Тут приступив високий конвоїр.

— Це ми, Миколо Парамоновичу, злабадали хлопця. Бачимо, йде, хилиться, мов п'яне. У самій сорочині. А каже — аж із Торочина прийшов. То ми й затримали... Ви його знаєте?

Дядько опустив Спиридона, наклав йому на плечі свій піджак, пошлескав по плечу:

— Аякже, калина-малина! Родича свого не знати? Це ж Гнатьюка Федора синаш. «Стариком» його на вулиці дражили...

Партизани засміялися. І Спиридон разом з ними. Йому стало так легко, так вільно серед своїх...

— То я маю вам доповісти, — виструнчився, скільки міг, Спиридон, — я прийшов з Торочина, від підпілля. Шукати партизанів... Казав мій брат Сашко, що ви коло Гриви гарнізуєте загін... А ваші партизани подумали, що я лазутчик. Правда, — щиро зізнався, — я теж зразу, доки не побачив червоних стрічок, вважав їх за отих, ну...

— Націоналістів, — підказав Копицюк. І спохмурнів. — На жаль, розвелось їх по лісах. Нас поки що не чіпають, а от лиха чинять багато. І наш авторитет підривають — адже вони себе також партизанами називають... Українськими... Ну, а що тебе запідозрили — не сердься. Такий час, калина-малина... — Копицюк, кажучи це, легенько взяв Спиридона за плечі й повів до підводи, що стояла на виїзді з хутора. — От що, їдемо зараз до лісу, там відпочинеш. Бо ти як з хреста знятий. Ну й дорогою про все розкажеш.

Віз похитувався у коліях, ніби хотів заколисати Спиридона. А він жадібно дививсь на Гриву. Он бовваніє, вибравшись понад хати та дерева, баня церкви з затуманеним хрестом. Он випростується, пропускаючи погляд все далі в село, вулиця, що нею скільки разів він ганяв худобу на пастовень. А он, он... берези, що чотирикутником, мов білі солдати, оточили їхнє дворище... ні, вже не їхнє... Защеміло в серці...

— Ну, молодець, калина-малина! — обізвався Конищук. — Скільки верст пройти! Це нині не кожен дорослий зможе...

— Пройти-то пройшов, — зітхнув Спиридон, — а от вже під самий кінець шляху донесення втратив...

— Як же це було? І що там? — стривожився Конищук.

— Та... писалося, що підпільники Торочина посилають для встановлення зв'язку з партизанами кур'єра «Старика», тобто мене...

Спиридон розповів, як поліцаї одібрали в нього куфайку.

Конищук замислено посмикав себе за довгого носа.

— Гм, калина-малина, кажеш — про Торчин згадано? Це погано... Гм, кажеш, що були п'яні? Це добре. Не інакше, як проп'ють десь твою куфайку. Вони до горілки ласі... Ану, розповідай, що воно за птах, те твоє підпілля...

Спиридон почав розказувати. І відчув, що говорити майже нічого. Що вони зробили? Тільки людей збирали та радилися... А Конищук слухав з наростаючою увагою. Запитував, уточнював...

Коли замовк Спиридон, роздумливо мовив:

— Створити в кожному селі підпільну групу... Глибока конспірація... Розвідка для нас і армії важливих об'єктів... Людей, зброю для партизанів... Гм, калина-малина, а твій Каспрук — хитрий чоловік... Стратег, чи як там пишуть у книжках... А що, калина-малина, може, так і треба? Хитрий-ий чоловік!

— Дядьку, — жалібно мовив Спиридон, — а як поліцаї щось заідозрять та заходяться потрошити мою куфайку? Ви нападять на них, одніміть. Карасин же недалеко...

Конищук плямкав губами.

— Не ті ще в нас сили, щоб нападати на карасинський гарнізон. Тільки на ноги, хлопче, спинаємось. Гривинську поліцію держимо в страсі — і то поки що добре... Доведеться тобі іншу куфайку посити. Ми дамо...

Віз вибрався на велику поляну, де була орна земля гривинців.

Спиридон аж уперед подався — по той бік її бовваніють ті самі дуби, де вони гралися з хлопцями у війну, в гру дітей революціонерів... Он на тому високому він ховався...

Еге, та там і зараз хтось сидить і так наче блискає чимось...

— Дядьку, а хто то на дубі? — поспитав Спиридон.

— От бісів син, — вилаявся раптом дядько Микола, — як картинно влаштувався. Ще й біноклем поблискує на десяток верст. Радий, що доп'яв бінокля. Підожди, дам я тобі припарки... Спостерігач називається!..

Дядько Микола стьобнув коня — видно, йому не терпілось вилаяти безпечного партизана. І спостерігач теж почав спускатися з дуба. Може, відчув свою провину і хоче дати драла в ліс? Спиридон усміхнувся сам з себе — оце вигадав: партизан буде тікати, як хлопчисько, од свого командира... Справді, спостерігач побіг назустріч підводі, його обличчя сяяло, мов нова копійка.

— Миколо Парамоновичу! — гукнув щосили, наче вони були за п'ять верст.— У Москві був парад на Жовтня! Війська йшли... жоден німецький літак не прорвався! Сталін виступав! Сказав — буде і на нашій вулиці свято...

Конищук прудко плигнув з воза, впритул підійшов до партизана, спитав напруженим голосом:

— Звідки дізнався? Сорока на хвості принесла?

Партизан розвів руками:

— То правда, чиста правда, дядьку командире. Наші хлопці перехопили по дорозі підводу з двома поліцаями, то вони й розповіли — по радіо десь чули випадково.

Дядько Микола рвучко обійняв спостерігача.

— Спасибі, Андрію. За це прощаю тобі, що красувався на дубі, як бусел.

І повернувся до Спиридона, засміявся. Блиснули його білі зуби, розгладилися зморшки на лобі.

— Чуєш, родичу, нарешті ми діждалися втішної новини. Ох, як вони нам потрібні, втішні новини з того, радянського боку...

З лісової дороги звернули у вузьку просіку, з уже досить чітко наїждженою колією. Минули березовий гайок, що своєю білиною веселив похмурий день, вибралися на горбик, де росли високі сосни. Звідкілясь потягнуло димом, і Спиридона охопило хвилювання. Зараз він побачить справжній партизанський табір, про який стільки мріялося в дорозі...

Те, що він побачив, так розчарувало його, що він мимоволі пхикнув.

— Що, не до шмиги тобі наші хорони? — повернувся до нього Конищук.— Тільки ж починаємо, хлопче. А починати найважче. Нічого, обживемось помалу, то, гляди, хорони тут виростуть.

Спиридон не дуже довірливо хитнув головою. Може... А поки що між деревами виднілася одна велика халабуда, крита очеретом. Пообіч неї у відрі, що висіло на палиці, покладеній на розсішки, щось булькало і приємно пахло. Біля відра порався розчервонілий од вогню вусатий дядько, Спиридон ураз відчув, який він голодний.

— Що там, Федоте, буде дива з твого пива? — гукнув до нього Конищук.

Дядько повернувшись до них своє серйозне, аж наче похмурило обличчя, а відповів жартом:

— Буде, Парамоновичу, буде. Як гість крепко зголоднів, то вихлебче, а як не дуже, тихенько під сосну вилле...

Коли Спиридон наївся партизанської каші, Конищук повів його до халабуди. Там було сутінно. Спиридон помітив у куточку двох чоловіків, що спали одягнені. Поруч них лежали гвинтівки.

— То хлопці з завдання повернулися, — голосно пояснив Конищук. — Не бійсь, це розбудимо. Вони дві доби не зімгнули, то тепер хоч коти гармати...

— А чого вони одягнені... із зброєю?

— А партизану, хлопче, роздягаться та піжитись на перинах не годиться. Таке наше лісове життя, що завжди маєш бути готовий відбити ворога. Отож і спимо, лиш попустивши пояси та обнявши зброю, мов маму рідну... Ну, лягай. Ти можеш роздягнутись...

Конищук пішов. Спиридон і не думав роздягаться.

У халабуді пахло сіном, зів'ялим листям, тхнуло потом, мокрою землею... Та Спиридон ще ніколи не почував себе так привільно, так безпечно за час війни, як у цій нашивидкуруч стуленій халабуді.

Хтось смикнув за ногу. Спиридон розплющив очі.

Біля нього стояв хлопчина. Такий рудий, що аж сяйво йшло від голови. І було того рудого волосся ціла копиця.

— Ну й майстер ти спати, — похитав він своєю копицею. — Наче з завдання прийшов.

Спиридон хотів щось ущишливе сказати хлопчині, але той усміхнувся миролюбно:

— Я — Семко, а тебе як звати?

— Та Спиридоном, а що? І прийшов я хоч і не з завдання, однак здалеку... — і вчасно припнув язика, згадавши Ванину науку.

Нашвидкуруч умився коло землянки, озирнувся. Еге, брехун той рудий, що він сонько. Зараз тільки раніє, он туман, мов білі привиди, блукає поміж дерев... Подивився на Семка, і його очі стали великими од здивування. На боці у Семка висів справжній наган, хоч і в полотняній торбинці.

— Де ти взяв? — захоплено-задрісно спитав Спиридон. Семко недбало поляпав по нагану.

— Та було... Добув, одним словом... Хочеш, підемо в

долину постріляємо?.. Тільки щоб командир не почув, а то знаєш що буде?..

— Ходім.

Дорогою Семко признався:

— Нагана я не сам добув — Павло Лазін подарував. Він мене родичем називає, бо теж рудий. Знаєш, який він сміливий? Його взяли поліцаї в Лишнівці, привели в хату, почали допитувати. Він помітив під лавою сокиру, схопив її й усіх чотирьох поліцаїв порубав. Прийшов у загін, обвішаний гвинтівками... То він мені часто, як маленькому, або цукерку привезе, або пряника. Я одного разу так розсердився — аж заплакав: «Доки ти з мене насміхатимешся? Хіба я дитина?» То він і подарував мені цього нагана...

У долині була гущавина, така, що навіть трава не росла, лиш сивуватий мох м'яко слався під ноги.

Семко витяг із кишені білу шматину, начепив її на сучок. Відрахувавши двадцять кроків, вийняв нагана, довго цілвся, прискаливши око і висупувши кінчик язика. Нагло бухнув постріл. Семко, опустивши нагана, притьма кинувся до мішені.

— Є, є! — вигукнув радо, тицяючи нальцем у маленьку дірочку на самому краю шматини.

Потім узяв наган Спиридон. І відчув, як йому додала сили й певності ця невеличка важка річ. Тож як моцніше, сміливіше, коли в тебе в руках зброя!..

На третій день до загону прийшов Ваня Куц. Зрадів і здивувався, побачивши Спиридона:

— Невже це ти? Ну й молодець! Гейби тобі заєць доскочив!

— Та ну тебе! — стиснув губи Спиридон, щоб сховати задоволену усмішку. — А чого це ти забарився?

— Подав у облаву в Рожищах. Довелося переховуватися в погребі у свого давнього знайомого Микити. Але немає лиха без добра. Отам, у погребі, зібрав Микита надійних хлопців та дівчат, і ми утворили ще одну підпільну групу... А потім заскочив до одної тітки в Доросині, де за Польщі була підпільна домівка... Ех, і скучив я за тобою — рантом обняв він Спиридона за плечі, заглянув йому в очі своїми васильковими очима. — Знаєш, всяка дурниця мерзлась — то на тебе вовки нападають, то німці схопили...

— Та ніхто і не думав нападати на мене, — одмахнувся Спиридон. — Все добре обійшлося.

— Чувш, назад підемо разом...

...Ваня і Спиридон уже минули Гриву, а Семко не од-

ставав. І Спиридону було жаль розлучатися з цим хлопцем. Він запитав:

— А де твої батьки живуть? Може, по дорозі, то я зазирну, передам їм привіт од тебе?

Так хотілося зробити щось приємне Семкові...

Хлопець заплющився, наче йому в очі нагло вдарило різуче світло. А коли розплющив, у них стояли сльози.

Сім'я їхня жила в Маневичах. Батько був кравцем, та неабияким, у містечку казали: «Абрам навіть діда в такий костюм одягне, що дівчата задивлятимуться». І сина привчав до свого діла. А Семко хотів бути учителем... І його, і батькові наміри перекреслила війна. Вони лиш устигли зібратися, щоб виїхати в тил, як на вулицях заgrimотіли танки... Німці забрали все цінне, а їх запроторили в гетто. Через тиждень повели на розстріл. Мати несла на руках трирічну дочку, а Семко ішов поруч батька. А пообіч сумними купками стояли люди. Раптом з тротуару хтось схопив Семка за руку, штовхнув у двір...

— Зразу мене ховали в хліві, а потім переправили ось сюди, до партизанів,— глухо вів Семко.— Аби хоч могилу пайти, де моїх побили...

Мовчки слухав Спиридон. Потім послав руку в кишеню, витяг ножа з білою колодочкою:

— На. Од мене. На пам'ять.

— Що ти? — хотів відмовитись Семко.— У мене ж нічого...

— На, на.

— Спасибі. А я тобі... як добуду... наган подарую...— І тихо-тихо: — А ти приходь ще в загін. Бо я тебе полюбив, наче брата... У мене ж тепер нікого немає на всьому світі, крім партизанів і тебе...

Спиридон не зміг і слова сказати — такий некучий клубок жалю до цього хлопця-сироти застряг йому в горлі. Лиш кивнув головою...

Йти з Ванею було спокійно, упевнено, якимось аж... затишно. Він, здавалося, зовсім не хвилювався, коли їм траплялися поліцаї. Тому розкаже якусь смішну історію, і поліцай ще довго стоїть та регоче, тому дасть запашного тютюню, погомонить...

Спиридон запам'ятовував кожен жест, кожне Ванине слово...

Коли ступили на першу торчинську вулицю, Ваня стиха мовив:

— Переходь на той бік і йди додому. Завтра зустрінемось з Каспруком у фольварку...

Ще здалеку Спиридон побачив матір. Вона трусила коло воріт рядно. Маленька, сухенька, така беззахисна і слабка... Гострий жаль осочиною різонував по Спиридоновому серцю, він прискорив крок, ухопився за край рядна:

— Мамо, давайте удвох.

Мати здригнулася, кинула рядно і припала до Спиридона.

— Чуєш,— шепотіла,— щоб більше нікуди... авні кроку... В гурті й голод не страшний. Абиь усі разом...

— Добре, мамо,— ховав очі на матеріному плечі Спиридон,— більше нікуди...

Він не міг сказати матері правди, що це лиш початок. Початок великої, страшної боротьби, де на ваги ставиться найдорожче — життя.

СНІГОВА ФОРТЕЦЯ

Нагло зірвалася метелиця — паче її сто років тримали в темниці. Вітер ніс із неба цілі сувої мокрого липкого снігу, в якому щезло все — хати, дерева, вулиці, земля... Уже за п'ять кроків стояла перед очима біла рухлива чепена...

Два дні бушувала метелиця. А третього дня враз утихомирилась.

І коли Спиридон вийшов урагні надвір, перед його очима постав зовсім інший світ.

У чистому, дзвінкому од морозу небі котилося сліпучим колесом сонце, з-під нього випурхнула й тремкотіла в прозорому повітрі райдужна курява. Сніг довкола блищав тисячами маленьких дзеркалец, голоси далеко, свіжо лунали.

У таку погоду дівтора валом валить на вулиці. Вереск, сміх, рипіння снігу...

Ні галасу, ні криків, ні сміху не лунало зараз на вулиці...

Спиридон обіперся на ворота, роздумуючи, куди краще податися.

Почулося недружнє тупання ніг. Спиридон озирнувся. Посеред вулиці поліцаї та німець вели групу людей — чоловіків та жінок, коло яких дріботіли діти. Діти мовчки, злякано дивились на похмурих поліцаїв, жінки стиха схлипували, згорблений чоловік раз у раз поправляв окуляри, що сповзали йому з носа.

То в гетто гнали євреїв. Доки він ходив до лісу, в Торчині утворили гетто. Цілий квартал обнесли колючим дротом...

Потьмянів ясний земний день. Спиридон зітхнув. Все-таки легше в партизанах — вони мають змогу щодня пиццяти гадів. А тут — тільки дивись та зітхай..

Поволі рушив уздовж вулиці.

Партизани в листі, що його принесли Ваня та Спиридон, просили надійних людей, зброю і.. лікаря. «Коли можете, ясне діло, — писав Конищук, — то переправте якогось доктора. Бо зле пам у лісі без медицини». Зброєю зайнялись Ваня, Чучка і Чичолик, людьми — Каспрук та Голембієвський, а Спиридону й Козиру доручили розшукати лікаря Бурца, що десь переховувався, аби не потрапити в гетто... Спиридон розумів, що всю надію Каспрук покладав на Козира. Але й сам вирушив на ті непевні розшуки, а точніше — дослухатись, може, хто необережно проговориться.

Еге, де зараз побачиш гурт людей та ще щоб балакали між собою. Даремно обійшов чи не пів-Торчпна. Тільки німецькі накази на парканах «перебалакуються». Один велить негайно здати зброю. Другий — з'явитись усім комупістам і комсомольцям на реєстрацію. Третій — не ховати, «вчасно зпосити» німецькій владі хліб, молоко, м'ясо, яйця... І кожен наказ погрожує — «за непокору, за невиконання, за саботаж» — розстріл...

А що, як на базар податися?

Це був найтихіший базар з усіх, які Спиридону довелося бачити. Ніхто не хвалив свого товару, не закликав покупців. Торгувались впівголоса, весь час озираючись — чи не крадеться облава... Грошей не було — міняли продукти на одяг, взуття...

Без надії, скоріш для годиться покружляв по базару Спиридон.

Вже під вечір, зморений, голодний і злий, озираючись на сонце, що черкало об ппичакуватий чорний обрій, вертався додому. Тиша загусала над містечком, тільки од гетто долинали сухі, неголосні постріли та здавлені крики. Десь на околиці моторошно вив собака...

Спиридон надав ходу. Веселіше йти лісом, ніж оцим вимерлим містечком.

Хоч як поспішав, однак сугінки здибали його неподалік від райуправи.

Спиридон помітив за райуправою купку людей. Звідти чулася приглушена розмова. Поліцаї? Так чого вони будуть ховатися за райуправою?.. Хто ж тоді ці люди?

Проліз крізь собачу дірку в паркані, затаївся за кущем бузку. Придивився. Назирив на двох червоноармійські зе-

лені штапи. Наші... Видно, втекли з кошттабору... Як же вони потрапили до райуправи? Треба негайно вивести їх звідси!.. Спиридон наперед смакував, як здивує і порадує Каспрука. Аж п'ять червоноармійців можна буде відправити до партизанів!

Він, здається, одним стрибком перескочив до купи кукурудзіння, що біля нього стояли бійці. І впав за купою. Бо з-поміж оточенців помітив Крохмалюка. Крохмалюк тихо говорив: «...Отак-о підете ярмом, до хутора, а далі лісу держіться. Проміняєте, в кого лишився, свій вояцький одяг на селянський. Довідку я вам дав надійну, до самого кордону Волині годиться. Коли що, порвіть, не підводьте мене, хлопці... Ну, ходіть з богом». Червоноармійці тихо подякували і пригинці подалися до недалекого яру.

Крохмалюк постояв трохи, провів їх очима й почовгав великими валянками у райуправу, де сьогодні чомусь вартового не було на ганку.

А Спиридон, розчарований, городами рушив додому. Ішов і нічого не розумів. Що то є за людина Крохмалюк? Керує такою установою, яку всі називають райрозравою, бо дере страшні контрагенти для Німеччини, і раптом відпустив червоноармійців... А тоді, влітку, сидів, поклавши голову на руки, сумно дивився.

А може... Спиридон зразу одмахнувся від тієї думки, як од безглузді, та вона все сильніше заповнювала його. А коли справді Крохмалюк — підпільник, дуже законспірований, з якимось особливим завданням, може, навіть із самої Москви?.. От би встановити з ним зв'язок!

Ноги понесли Спиридона повз свою хату, задвірками через Торчин, білим мерехтливим полем до Янівки. Загрюкав у двері так, що Каспрук не зразу й одчинив.

— Ти чого, — сердито спитав, — гасаси серед ночі?

— У мене така новина!

— Ох, Спиридоне, Спиридоне!.. — Павло Йосипович докірливо похитав головою, як це він, певно, робив на своїх уроках. — Бити б тебе, та нікому... Ну, прийшов, то кажи, що там.

Спиридону стало незручно за свою гарячковість. Справді-бо, не горіло з Крохмалюком...

Розказав стримано про бачене і про свої «може»...

Павло Йосипович заходив по хаті.

— Гм, між іншим, тебе до райуправи ніхто не посилав... Отож щоб далі не самоволівся. А з Крохмалюком... Провокація? Випадковий прояв людяності? Провіримо. Гм, гм... Щоб ти, хлопче, більше не займався Крохмалюком. Викинь

його з своєї голови. Це — наказ. У тебе є інші завдання. Щось розузнав?

— Ні,— зітхнув Спиридон.— Знаєте ж, люди зараз язики припнули...

— Знаю... Отож не дуже старайся. Козир сам знайде... Ну, роздягайся, у нас переночуєш... Досить, що в один кінець пробігся...

Другого дня Спиридон знову блукав по Торчину.

Як же знайти лікаря? Звичайно, Козир розшукає до нього стежку — він стільки має знайомих, до нього стільки людей ходить лікуватись. Але він довго й обережно шукатиме. Дуже кортіло випередити Степана Мироновича... Аби це в Зеленому чи в Гриві, то мотнувся б до знайомих хлопців, ті б під землею доп'яли... А тут — жодного знайомого хлопця немає.

Вибився на вузьку вуличку. Знічев'я пішов нею — гарно було йти цією затишною білою вуличкою, торкати палицею сувої снігу на гілках, що, глухо ухнувши, падали на дорогу. Від цієї м'якої, затишної, підсрібною снігом тиші в голові заворушилося щось забуте, почало несміливо тулитися слово до слова.

Гей ви, люди, гей ви, люди,
Подивіться навкруги:
Сніг небо висне всюди,
Сонце рожевить сніги.

— Давай, бий його!

Спиридон здригнувся од наглого крику. Завороженість умить зникла. Вилаяв помовчки себе за те, що піддався невчасному віршеві, одступив під хлів з низько насунутою стріхою, нашорошив вуха... І тут знову знявся крик, вірніше, не крик, а дзвінкий нерозбірливий галас. Спиридон усміхнувся. Та то ж хлопчачки галасують. Ану, що вони там придумали? І він швидко пішов на галас, що чувся десь у кінці вулички.

Вигулькнув на її кінець, відчув на своєму обличчі свіжий дотик морозного вітру. Хлоп'ята зліпили величезного сніговика, надягли йому на голову подертого солом'яного бриля, дали в руки палицю, наче гвинтівку, й завзято атакували цю поторочу. Вже на її боках стільки застрягло сніжок...

Спиридон пришвидшив крок, а коли до сніговика лишилось кроків двадцять, нагнувся. Зверху сніг узявся шкарубкою кіркою, але під нею ще був м'який. Спиридон зліпив замашну сніжку, прицілвився й різко кинув. І аж у долоні

плеснув від задоволення — сніжка точно вцілила у бриля, й він, кружляючи, полетів додолу.

А хлоп'яків це зовсім не втішило — розсердило. Більший з них, одного росту із Спиридоном, тільки худий, як тичка, підступив до нього, войовниче спитав, стискуючи в руках сніжку:

— Ти чого шибаеться не в свою гру? Хочеш по пилу дістати? То ми можем.

І озирнувся на хлопців.

— А що, мозем,— задер носика зовсім малий хлоп'як і показав у роті дві щербини...

Спиридон ледь стримав посмішку.

— Та ви не пасіюйте, хлопці,— сказав дружелюбно,— то я так, ненавмисне. Аби цілився навмисне, ніколи б не попав.

Хлопців пом'якшила його відвертість, один з гурту теж признався:

— А ми швиргали-швиргали, і хоча б що.

Спиридон підступив до сніговика.

— Моцно. А ви фортецю вмісте робити, га?

Хлопці похитали головами:

— Ні. В нас не роблять.

— То давайте зробимо. Ото вам буде справжня війна, а це... забавка.

За хвилину хлопці вже котили грудки снігу, грудки крехали й пересалювалися з боку на бік.

Невдовзі Спиридон разом із меншими хлоп'яками атакував снігову фортецю, з якої бомбардував їх сніжками отой височенький хлопець із ще двома своїми товаришами, і, забувши геть про все, бачив перед собою лише її товсті білі стіни та рої сніжок, від яких треба весь час ухилятися.

Фортецю вони взяли. Високий хлопець — його звали Савелком — тримався рукою за око і казав, що, аби сніжка не луснула йому в око, вони б нізащо не віддали фортецю. Хлопці, збуджено обговорюючи бій, обтрушували один одного...

А Спиридон відчув, як у нього швидко влягається отой дитячий захват, аж ніяково ставало. Здавалося, він виростає над хлоп'яками, полонений своєю дорослою турботою, що вернулася до нього.

Він, наче щось згадавши, схопився за голову.

— Отак ви мене, хлопці, заморочили. Мене ж мати послала шукати десь доктора. Брат захворів. Гарячий, мов грубка. Казали, що десь є... доктор Бурц. Ви не чули про нього?

Хлопці закрутили головами.

— То, може, розпитаєте?.. Я завтра до вас ще заникну.

— Гарзд, — пообіцяв Савелко. — Тільки ти приходь... Завтра підемо битись сніжками з хлопцями із Журибідівки.

Наступного дня Савелко одвів Спиридона вбік, зашепотів на вухо:

— Доктор ховається на хуторі Уляники, в Матія Бузюка. Тільки він не піде до твого брата, його поліція й німці шукають, убити хочуть.

Спиридон зітхнув.

— Еге, тоді нащо я його шукаю? Піду-но до витінара, хоч і конячий, а доктор... Прощайте, хлопці, ще згуляємо у сніжки не раз...

Казав це і знав, що навряд чи коли заникне на цей куток, навряд чи випадє йому завзято пограти з хлоп'яками...

«РІДНА МАМА»

І знову перед Спиридоном постелилися дороги, тепер уже засніжені, знову зашуміли над головою ліси, затріщала під ногами крига... Він вів лікаря до села Доросиць, де Ваця за першого походу до партизанів «відновив» домівку. Лікар кутався у старий кожухок, з-під великої шапки лише ніс визирав. Бурца знав увесь район, отож Каспрук наказав Спиридону обминати села, навіть хутори...

Коли йшли глухим лісом, лікар розповідав Спиридонові про своє дитинство, що минуло в Польщі, про різні випадки з медичної практики... Та лиш виходили в поле, лікар замовкав, горбився, якомсь несамохіть тулився до свого попутника, ніби шукав у нього захисту...

Обминули село з чудною назвою Березолуни. Снадав тихий підморожений вечір, дзвінкішало повітря, захід наливався холодним оранжем. Сіли під копичкою на краю лісу, щоб трохи перепочити та підвечеряти...

Спиридон мимохіть визирнув із-за копиці й похолов: неподалік просто на копицю йшли три поліцаї з гвинтівками в руках. Різко чорніли на тлі снігу. Пізно тікати... Що робити? Подивився на лікаря. Лікар спокійно жував змерзлий хліб, поруч нього темніла в копиці дірка. Певно, господар обачливо, щоб не затекло, брав сіно для своєї корови. Штовхнув лікаря:

— Лізьте в дірку. Поліцаї!

Лікар скинувся, поліз у дірку. Потім вистромив звідти голову:

— А ти? Як ти?.. Лізь, якось удвох вмістимось...

Спиридон махнув рукою:

— Глибше ховайтесь. Я вас зараз сіном прикидаю. А про мене не турбуйтеся — викручусь...

Швидко засипав дірку жмутиками сіна. Скаже ж лікар — «лізь». Та поліцаї напевно ж помітили його, а коли й не помітили, то все одно обшукають копичку. Ну, а як знайдуть їх, тоді обом капець...

Сів, прихилившись спиною до затуленої дірки. Все тіло напружилось. Згадалися Ваніні слова: «Будь артистом, зумій зіграти так, щоб твоїй ролі повірили...»

Коли поліцаї обережно виглянули з-за копиці, наставивши поперед себе гвинтівки, Спиридон здивовано і злякано подивився на них. Один із поліцаїв, таранкуватий гевало, почував розчаровано потилицю, плюнув:

— Тьху ти, хлоп'як! А ми думали...

— Ти хто? Чого тиняєшся по лісу? — гримнув другий.

Спиридон зіщулився, мовив тинькотливо:

— Та я Спиридон. Іду до тітки в Гриву. Може, пустить Perezимувати. У неї свині є, то я годуватиму їх. І дітей глядітиму... Я все умію — і дітей, і свиней доглядати...

Поліцаї мимоволі розтягли губи в посмішках.

— Ну й штука, — похитав головою таранкуватий. — І ти що — так далеко сам ідеш?

— Сам, — зітхнув Спиридон. — Лиска підмовляв, це у нас собака, так мати не пустила. Каже — нічого худобу з двору зводити. Сам дійдеш. А ні — то на одного дурня менше стане, у мене вас іще дев'ятеро лишається... (Пробачте, мамо, що я на вас наругу зводжу, пробачте...)

Тут поліцаї зареготали вголос. Як пересміялися, таранкуватий запитав Спиридона:

— Ти не бачив, тут, казали люди, проходило двох? Один високий, а другий низенький...

Спиридон наморщив лоба:

— Та я тут довгенько сиджу, а таких не бачив...

— Що, ніхто й не проходив?

— Чого ж, — стелув плечима Спиридон, — проходили. Тільки обоє низенькі.

— Тьху ти, — сердито плюнув поліцай, — чого ж ти кажеш — не проходили?

— Так ви ж питали про високого і низенького.

Поліцай покрутив біля скроні пальцем:

— Недарма кажуть — мати своє дитя зна — істинно придурок... Перехрестись, що справді бачив тих бандитів-партизанів.

— А звідки я знаю, що то бандити? Хіба можна бога обдурювати? Я ж їх не питаю, вони далеченько йшли. Он туди,— показав,— почимчикували.

Поліцай узяв гвинтівку на плечі.

— Ходімо, хлопці, бо з цим чокнутим не домовишся.

І тут Спиридона мов хто недобрий смикнув за язика:

— Візьміть і мене з собою. Хоч трохи шляху не буде жаско...

Поліцаї, що вже було рушили від копиці, озирнулись. А Спиридон ладен був язик одкусити... А як вони справді візьмуть його? Що тоді робитиме лікар? Він же зовсім не знає ні дороги, ні пароля. В цю хвилину Спиридон гостро, як ніколи відчув, що значить він, кур'єр-хлопчак, для цього старого, мудрого чоловіка... Ех, ну й дурний у нього язик!..

Таранкуватий поліцай прискалив око й добродушно сказав:

— От що, хлопче, як хочеш жити, то не попадайся на очі німцям. Вони таких придурків живо на той світ спроваджують...

За поліцаями в снігу лишилися глибокі тіняві сліди. А Спиридонове тіло поїняла розслабленість. Важко було рукою поворухнути... Аби лікар не постукав йому кулаком у спину, хтозна, скільки сидів би отак...

* * *

Ярина сіла на табуретці край вікна, з якого видно було схил долини, порослий цупкими кущами верболозу. Звідти завжди приходили підпільники. За Польці. Виривали з п'їтьми, притуляли до скла бліду пляму обличчя, стукали умовлено. І вона бігла відчиняти...

У небі пливли пухкі підрожевлені хмарки. З них час од часу сипалися великі гарні сніжинки, довго витанцьовували в повітрі, не хотіли лягати на закоцюблу землю...

І під той танок сніжинок попливли спогади.

Коли чоловік поїхав у Америку заробляти гроші, вона довго не могла спати ночами. Жахалася, кидалася — то їй привиджувалося, що хтось видирає вікно, то домовик всю ніч моторошно завивав у комині, ніби скаржився на свою самотність...

Тої ночі, коли задеренчала шибка, вона спробувала заспокоїти себе, що це шпаркий осінній вітрисько грається погано прибитою шибкою. Але стукіт посилювався. Доки дійшла до вікна — серце ледь не вискочило з грудей...

«Хто?» — прошелестіли губи. «Відчиніть, ми не злодії...» Відчинила — а що мала робити? Два парубійки увели в хату третього. Коли вона запалила скіпочку, то нажахало суп'ятилася — на хлопцевих грудях кривавилася рана... Метнулася, витягла з печі ще теплої води, промила рану, принесла зілля, що зупиняє кров, приклала, зав'язала рану чистою полотниною. Хлопець був блідий як смерть...

Ярина хптала скорботно головою: «Біднепський. Де ж це його так?» Парубки промовчали, мовби не чули запитання. Зате самі почали розпитувати Ярину: хто вопа, де чоловік, скільки вони мають землі, чи не служить хто в поліції? Ярина, здивовано пересмикнувши плечима, стала відповідати. Ховати їй нічого од цих незнайомих пічних пришельців, та й од будь-кого. Вони з Дмитром чесні люди. Ні в кого й тріски під двором не взяли, нікого не скривдили. Що дають півтори десятини, з того й живуть. Оце чоловік паслухався байок про ту Америку, подався з дурного дива. З порожніми кишеними куди не поїдь — ніхто задурно повиних не насиле... В поліції ніхто не служить...

Кирпатній парубійко у картузі з довгим козирком, що затіював його очі, походив по хаті й підступив до неї: «От що, тітко, у нас безвихіддя. І ми вам скажемо правду, хто ми. Здається, ви людина певна, зрозумієте нас і допоможете. Товариша нашого, Володею його звати, поранили поліцаї, коли ми од них тікали... Його треба доглянути, виходити. Нам пікуди взяти з собою Володю. Отак-о...» Він зняв картуза, і Ярина побачила, що очі в нього світлі й винуваті. Ярина похилила голову на плече: «Я-то не проти, але ж чоловіка немає удома, що сусіди скажуть...» Парубійко впритул підійшов до неї, і вона побачила, як невлучно змінилися його очі — лишилися світлими, але мовби потверділи. «А от сусіди не повинні знати про Володю. І ніхто, крім нас. Ми прийдемо через тиждень...» — «То добре, — кивнула Ярина, — догляну».

«Комсомольці Волині ніколи не забудуть вашого сердечного вчинку», — урочисто мовив парубійко.

...Ярина приплющила очі, й перед них з'явився Володя. Уже вичуналий, він сидів за столом і, дивлячись на неї зеленкуватими очима, в яких плавали коричневі цяточки, говорив про утиски в селах, про наругу над українською мовою... Довгий м'який чуб, наче гарно витіпаний льон, раз у раз спадав йому на обличчя. «От ми, комуністи та комсомольці, боремося, щоб у нас було так, як у Радянському Союзі — геть панів, геть капіталістів, щастя для всіх людей...» Ярина похитувала головою: «Тяжка то справа, аж

не віриться, що таке може бути...» А в самої променилися очі від Володьчиних слів.

Володю Домбровського вона доглядала, мов рідного сина. Аж зраділа, коли через тиждень не прийшли хлопці... А коли вони усе ж прийшли десь за два тижні, їй стало так сумно... Знову одна у порожній хаті... І Володя засумував, хоч намагався не подати вигляду, без угаву жартував... Кирпатий парубійко — звали його Ванею Куцом — помітив це й раптом ошелешив її запитанням: «А чи не хотіли б ви, тітко Ярино, ще неоднораз бачити Володю? І мене, і ще хлопців...» Ярина щиро та просто мовила: «Аякже. Заходь-те. Хоч трохи звеселите мою пустку». Ваня, як тоді, першого разу, підійшов упругул, тільки тепер у його очах було прохання: «А якщо у вас буде наша підпільна домівка? Ви не проти? Людина ви для нас цілком підходяща, і хата ваша в хорошому місці стоїть...» Ярина хитнула головою: «То чого маю копостричитись? За гарне діло ви стоїте. Хай буде...»

«Рідна мама»... То як ішли від неї хлопці з одужалим Володею, дали їй те підпільне прізвисько. Володя, прощаючись, мовив: «Спасибі, тітко... ні, ви мені були, як рідна мама...» Ваня негайно підхопив: «От і підпільне прізвисько с — «Рідна мама».

Лише півтора року по-людськи пожили при «советах» — війна. Ярина була оглушена її важким залізним поступом, жорстокістю ворога. Що казати — духом упала...

І ось у листопаді — очам своїм не повірила — Ваня став на порозі. Зраділа, не знала, де посадовити... Довго говорили, а потім Ваня заглянув їй у вічі: «То як, Рідна мамо, знов одчинимо домівку?» Хіба могла Ярина сказати «ні»? Хіба може вона бути остеронь тої боротьби, що ведуть її хлоп'ята, які стали їй дорогими, наче діти? Хай боротьба буде в стократ небезпечнішою, все одно їй по дорозі тільки з ними...

Собака Конфедерат виліз із будки, сів і невідривно дивиться в долину. Старий він, шерсть уже лізе клаптями, зате який розумний. Знав, що з долини підпільники виходять, було, почує, дивиться туди, але ніколи на гавкне... Не забув... Чи не той кур'єр, що про нього казав Ваня, за-таївся, чекає темряви? Ох ти боже ж мій, геть закоцюбіє, он який мороз береться на ніч, мурає на шибках пухнасті ялини... Схопилася, нап'яла хустку, та далі порога не пішла. Не можна їй іти в долину. Хоч і далеченько сусід, хоч око в нього і єдине — може запримітити. Відколи став поліцаєм — наче з цепу зірвався.

Зимовий вечір падає рано, а темрява довго не може при-
тулитися до землі — одштовхує білий сніг...

Ярина здригнулася. Голова її лежала на підвіконні. Еге, незчулась, як задрімала. Старість непомітно підкрадає-
ться... Побачила пляму обличчя коле шибки і метнулася
в сіни.

— Хто?

— Старик.

Розчинила двері й нічого не могла второпати. Перед нею
стояв хлопчак. Низенький, замерзлий. Чого цей малий наз-
вав себе «Стариком»?

— Ти, хлопче, видно, не туди втрапив, — мовила роз-
гублено.

Хлопчина шморгнув носом, робленим баском сказав
пароль і додав:

— Туди, Рідна мамо, зі мною ще один чоловік...

Ярина здвигнула плечима, пропустила в хату хлопчину,
а потім і чоловіка в кожушку.

Хлопчина, лиш переступив поріг, одразу повернувся
до неї:

— Ви, мені казали, одведете доктора до іншої домівки.
В Любче. Там Ваня чекатиме... Та чого вам серед ночі хо-
дити? Покажете дорогу, я сам доведу. Мені й чуні треба
йому оддати... Хай доктор трохи перегріється, і рушимо.—
Хлопців басок зламався, і він зніяковіло кашлянув.

Ярина мовби не чула хлопцевих слів, жалісно дивилася
на його посиніле обличчя:

— Я думала, що дід прийде. «Старик» же прізвисько...
Хто ж тебе, отакого малого, вирядив у таку далеку дорогу?

Кур'єр відповів сердито:

— Ви ж знаєте, що по підпільному закону я не маю
права нічого вам розповідати.

— Та знаю, знаю,— легенько всміхнулась.— У мене тих
кур'єрів стільки перебуло за Польщі! А такого малого, як
ти, не було...

І тут подав голос другий чоловік, що вже зняв кожуш-
ка і сидів на лаві, махав ногами, зігріваючи їх:

— Ви, шановна господине, не конфузьте мені Спиридо-
на. Він таки справжній кур'єр. Сьогодні мені життя вря-
тував. Ось підждіть, зігріюсь та відпочину, то розкажу.
А ви тим часом заженіть нашого юного друга на піч, бо
він шурхнув ногою під лід, а потім ми довгенько лежали
в долині, ждучи темряви...

Ярина сплеснула в долоні:

— Чого ж ти мовчиш? Ану скидай негайно свої чуні та

паняй на піч. Вона ще тепла... О, господи, так у тебе онучі льодом узялись. А ноги...

Спиридон не встиг слова протесту мовити, як тітка роззула його, зняла куфайку, шапку.

— Лізь, лізь, не комизься, там дівчат немає... Стій, стій, геть затуркалася, на, помий теплою водичкою ноги, хай із них швидше мороз вийде.

— Нащо мити ноги? — запротестував Спиридон. — Ми ж скоро підемо...

Та миска з теплою водою вже стояла коло нього, і він ніяково всунув у неї ноги. М'яке тепло охопило їх, поволі стало підніматись угору. Аж дрімота підступила до очей... На печі притулився до ще не остиглої черені. «Еге, лиш трошки полеж, а то потім не оддеру себе од черені». А тітка вже поставила перед ним миску борщу.

Спиридон поїв і спустив ноги на припічок.

— Ти чого? — визирнула тітка з-за комина. — До вітру хочеш?

— Та ні... іти вже час...

— Нікуди ти не підеш! — В тітчиному досі м'якому голосі з'явились суворі потки. — Мало тобі, що перемерз, що води понабирав у чуні? Занапаститися хочеш? Агу, лежи смирно, а то як візьму деркача!..

Спиридон ні в сих ні в тих постояв трохи й вернувся на піч. Еге, од цієї тітки не вирвешся. Поклав голову на подушку, щоб все-таки щось придумати. І тут на нього раптово накотилася висока хвиля сну. Тільки й устигла одна думка випірнути з тої хвили: «А як добре, що є на дорозі до партизанів така домівка і така тітка. І хто дав їй це гарне прізвисько — «Рідна мама»?».

ПОВОРІЧНИЙ ПОДАРУНОК

Хах-хах-хах-хах, — важко хекає паровоз, викидаючи із своїх залізних ніздрів клубки білої пари і нанизуючи їх на чорні куці. Тук-тук, тук-тук, — глухо перемовляються колеса. А люди мовчать. Вони втомилися од галасу, штовхання, доки влізли у цей випадковий поїзд.

Спиридон сидить на другій полиці, звівши ноги. І не може повірити, що їде в поїзді, котрий за виграшку ковтає кілометри, на які йому, Спиридону, треба б дні та дні...

Здавалось, усі люди позабивалися в свої хати, без нагальної потреби ніхто носа не вистромить надвір. А як потрапив він на Луцьку станцію, очам своїм не повірив. Стільки

людей! Там палахкотить лайка, там репетус дитина, там гел-гоче басом гусак... Поміж людей ходять два поліцаї, розчищаючи собі дорогу посаками. Он перекинулася корзина, он гупнула велика дерев'яна валіза, он упала з мішка бабуся із сухими, мов зовсім без крові, руками...

І куди їх жене такої непевної, тривожної пори? Це йому, Спиридону, нагальна справа випала... Партизани дуже просили принести їм «Історію ВКП(б)». «Не дивуйте з такої просьби,— писав Конищук,— хочемо зайнятись політграмотою. Калина-малина, скучили ми за нашим, більшовицьким словом. Та й дух хлопців треба підняти... У себе тої книжки дістати не змогли — німці бібліотеки понапали, хто дома мав ту книжку — теж спалив з переляку: за неї ж розстріл... То мо', ви допнете?»

Підпільники два тижні вишпорили по селах, поки «доп'яли». Чучка дістав у Хорохорині, а звідти принесла його дочка, одинадцятирічна Ніла. У кошику. Книжка лежала на дні коника, на неї насипали гороху, а зверху посадили кроля... І ось вона лежить у подвійному дні Спиридонової валізи.

З Торчина до Луцька Спиридона підвіз Голембієвський. Він тепер працював у луцькому концтаборі возієм. Дуже неохоче пішов на ту «службу» Голембієвський — нерідко й трупи доводилось вивозити,— зате підпільники мали зв'язок із концтаборним підпіллям.

Голембієвський лишив підводу в таборі й повів Спиридона на станцію. Вирішив Каспрук цього разу відправити його поїздом. Бо дуже вже підозріло виглядатиме він, наймит, з валізою. А інакше важко сховати грубу книжку...

Спиридон жадібно роздивлявся місто. Місто було дуже покалічене бомбами ще на початку війни, однак тут ходило чимало людей, відчинені були поодинокі магазини; як до 1939 року, над кожним — прізвище власника. Власники ті улесливо згиналися перед німцями, запрошували їх завітати до них «у гості». Інколи проїздили довгі чорні автомобілі з набундюченими офіцерами... Десь охрипло грав патефон, чувся жіночий сміх.

Голембієвський на вокзалі марно намагався дізнатися, чи є якийсь поїзд на Ковель і коли він йтиме. Ніхто нічого не знав. Голембієвський почав нервувати — адже він попросився на часлику... «Та ви вертайтеся назад, дядьку,— сказав Спиридон.— Я сам сяду». Голембієвський із сумнівом похитав головою: «Ой, чи сядеш? Ще задавлять. Бач, скільки люду тікає од голоду й терору на села». Спиридон закопчив губу, всміхнувся: «А я по спинах подеруся».

Усміхався, а самому зовсім не хотілося, щоб Голембієвський лишав його... Той зітхнув: «Ти хоч валізку міцніше тримай. І не засни, бо голий можеш проснутися».

Коли Голембієвський пішов, Спиридон примостився на колоді за якоюсь будкою. Було незатишно, сумно. Значно краще він почував себе у лісі, ніж отут, серед людей, серед непевності й тривоги...

Кинувся від страшеного лементу, паче десь спалахнула пожежа. Послав очі до станції — на колії стояли три вагони — обідрані, обшарпані, — і паровоз. Люди полізли у вагони, вимахуючи руками, вузлами, палицями... У повітрі, пронизаному сріблястими променями сонця, бунтувалися вперемішку зойки, мат, плач дітей, якийсь тріск... Спиридону страшно стало того вировиська. Він несміло підступив до нього, не знаючи, як підібратися бодай до дверей вагонів... Повз нього спокійно, неквапно пройшов чоловік могутньої статури в пальті, що не сходилося йому на грудях, руки мало не по лікті вистромлювалися з рукавів... Спиридон мимоволі рушив за ним. Чоловік підійшов до тамбура, заходився розптовхувати людей. Спиридон кинувся за ним. Вчепився йому за хлястик і так опинився у тамбурі, оглушений прокльонами. Чоловік озирнувся: «А це що за фрукт висить у мене на пальті?» Спиридон мовив жалібно: «Дядьку, аби не вчепився за вас, мені б нізачо не сісти...»

Дядько коротко реготнув. І сказав: «То держись далі, тільки хлястик не одірви. Попливем у вагон».

І таки пробрався поміж стиснутими, як оселедці в бочці, людьми у вагон, тягнучи за собою Спиридона. Підняв з другої полиці дядька, що вже захріп там — обличчя того дядька заросло чорною страхітливою щетиною, через що, певно, його боялися потурбувати. Дядько покійно посунувся, чоловік посадив Спиридона до вікна, сам заліз і умоситився поруч. Спиридон засунув валізу у вузьку щілину між собою і вагонною стінкою.

Коли поїзд рушив, люди стали «утрушуватися». І виявилось, що це так уже й сильно переповнений вагон, навіть вузьенький прохід позначився. Спиридону цей прохід не дуже сподобався — а що, як поліцаям чи німцям заманеться перевірити пасажирів... Тут не поле і не ліс — сховатися ніде і втекти не втечеш. Він пересунув валізу за спину. Сусід помітив це, підморгнув:

— Що, золото везеш?

Спиридон лиш усміхнувся, а на душі стало тривожно. А коли хтось із пасажирів прийме жартівливе запитання

його сусіда за чисту монету й поцупить валізку? Подивився на людей, і йому трохи одлягло від душі — кожен тулив до себе свої вбогі речі, мовби то були справді якісь дорогоцінності.

Визирнув у вузенький окрайчик вікна. Там невтомно бігли дроти, то знижуючись, то підскакуючи вгору, мелькали стовпи та чорні на білому снігу приколійні насадження... «Буду видивлятися у вікно,— вирішив Спиридон,— а то ще засну...» Аби це мирного часу, то він би на всю поїздку прилип до вікна — лише вдруге їде поїздом... А тепер якось цікавість одсуцулась назад, пропустивши поперед себе тривогу...

Але сон непомітно панизався на дроти й заколивав Спиридона. І не випускав його, доки сусід не стусонув у бока. — Проснись, козаче. Приїхали...

Вони тепер чи не останніми вибралися з вагона. Стали па пероні. Спиридон помітив, що його сусід, так само, як і він, озирається з пасторогою. Отже, ніколи тут не був і чогось побоюється. Невдовзі чоловік повернув до нього обличчя:

— Ну, ти дома, га?

Спиридон здвигнув плечима:

— Аби ж то. Мені треба до Каменя-Каширського.

Чоловік пильно подивився на нього:

— Ну, що ж, нам по дорозі.

Але далі їхати було не так просто. У станції залізничник ясно й недвозначно сказав, що ніяких пасажирських поїздів для місцевого населення в Камінь-Каширський не буде. І додав, понизивши голос:

— Там вузькоколіяка приведена в несправність.

«То партизани»,— подумав Спиридон і подивився на свого супутника. На його обличчі не видно смутку, швидше воно побадьоріло.

— А скільки туди шлягати? — поцікавився в залізничника.

Той підозріло подивився на чоловіка, що не має уявлення про ту відстань, буркнув: «П'ятдесят дев'ять»,— і зник. Дядько збив на потилицю шапчину:

— Да-а, не близький світ, коли мати на увазі, що в нас nogи не каззонні і старшина не видав ензе...

Спиридон кинувся — еге, та він, мабуть, в концтаборі втік... Правда, навперейми цій думці була метнулася інша — а може, він підсланий німцями, щоб вислідити його, Спиридона, вислідити партизанський загін... Та й щезла тихенько. Аж усміхнувся Спиридон — ну й вигадав! Не

дядько ж, а він сам вчепився йому за хлястик, щоб потрапити у вагон. Отже, швидше дядько може подумати, що Спиридон за ним шпигує... Ну, однак краще тримати язик за зубами...

Дядько подивився на Спиридона:

— Пішки рвонуті, чи що? Он попід залізницею стежка в'ється. Будки залізничників є по дорозі, пустять переночувати... Ну, а налагодять рух, то ми десь на ходу вчепимося на поїзда... Га?

— Підемо, — охоче згодився Спиридон.

Йому не терпілося швидше дістатися до загону із своєю ношею. Адже за кілька днів — Новий рік. Хотілося подарунком принести партизанам до свята, та й цікаво зустріти Новий рік у загоні! Може, в них і ялинка буде?

Дядько скрутнув головою.

— Воно, правда, з голодним животом далеко не забіжиш. Та ще й у моїй христосівській обувці...

Спиридон уперше подивився йому на ноги й мимоволі засміявся: дядько взутий у личаки, обв'язані телефонним дротом.

Постукав по валізі:

— Тут є чим черв'яка заморити...

Дядько широко розвів руками:

— Та хто ж ти такий? Малолітній капіталіст? Одеський шахрай?

Спиридон мовчки потяг його за рукав — неподалік зупинилися два поліцаї, курили тоненькі німецькі сигарети і пильно дивилися на них.

Кілометрів за два-три стежка привела їх до будки, з димаря якої вився пахучий димок. І хоч дорогою вони вже ум'яли по кусню хліба та солоному огірку, однак в обох аж слинка покотилася. Перезирнулися і рушили до будки. Спиридон обережно заглянув у віконце. Коло маленької печі порався чоловік у залізничній тужурці з ще не старим, але зморшкуватим обличчям. Дядько й Спиридон, не стукаючи, розчинили двері. Чоловік озирнувся, байдуже поглянув на них, узявся за рогач, щось там сичливе одсунув од вогню й, не обертаючись, спитав:

— У Камінь?

Спиридонів супутник хитнув головою.

— Ёге... Іменно туди.

Чоловік одставив рогач, подивився на ходики з молотком замість гирі.

— Десь через годину йтиме ремонтний поїзд. Скажу машиністу, що родичі, то підвезе.

І от вони вже сидять на відкритій платформі, паровоз, вигинаючи короткий ешелон на повороті, поволі набирає швидкості. Сидять і радіють, що все так добре вийшло, а пазад мовби вітром односить будку й залізничника з байдужим обличчям.

— Ти ж дивись,— дядько намагався перекричати вітер, що тужавів з кожною хвилиною,— отакий відлюдник, а, бач, нам, зовсім не відомим йому людям, допоміг.

— Еге,— підтримав його Спиридон,— хто б міг подумати? Це ж я можу надвечір бути в Камені, а там один залізничник одведе мене до парт...

Осікся, скулився мерщій під купою шпал. Може, дядько не почув його слів? Бач, який хвилиполь, шпали навіть здригаються. Та дядько почув. Присунувся до нього зовсім близько:

— Слухай, давай, парешті, розкриємо один одному карти, коли доля отак звела нас... Мене звати Максимом. І ніякий я не дядько, бо мені двадцять років. І сам я із... як ти думаєш, звідки?

Спиридон спробував усміхнутися задубілими губами:

— Та по вас видно, що з концтабору. Десь-то певдало змінялися одягом...

— Точно вцілів,— почухмарив потилицю Максим.— Таки справді з концтабору. Виміняла мене одна тітка на сало, сказала, що син. Виявилось, що я справді схожий на її сина, який пропав безвісти. Оклигав я трохи, почув, що десь за Каменем-Каширським орудують партизани, взяв одяг тітчиного сина — на жаль, щоботи не налізли,— й гайда... А ти справді до партизанів правуєш?

— Справді,— змушений був зізнатися Спиридон.— А звати мене Спиридоном...

Паровоз дихав усе швидше, з-під коліс здіймалася холодна снігова курява. А вітер гейби з цепу зірвався. Прошивав наскрізь куфайку й утипався гострими крижаними скалками в тіло. А тут ще Спиридону в голову влізла неприємна думка — а що, коли десь попереду вже стоїть партизанська міна... Ще один поворот — і оглушливий вибух струсоне околишній ліс, і полетять під укіс вагони... Прикро гинути від партизанської міни...

Максим теж примовк, тільки очима чогось стривожено роззирається навсібіч... Зненацька ешелон різко загальмував, ледь не покалічивши їх шпалами.

— Слухай, Спиридоне,— обізвався Максим,— щось мені рознаравився цей ешелон. Студено — то півбіді. А от чого машиніст узяв нас на ремонтний поїзд? І хто ще в ньому

їде, в отих закритих вагонах? Щось тут не те... Давай рвати звідси...

Спиридон згодливо хитнув головою. Однак вони не встигли плигнути на сніг. Щойно поїзд, голосно зарипівши промерзлими гальмами, зупинився, як почувлися квапливі кроки. І на платформу зазирнули три поліцаї.

— Ану, злізайте та хутчій, — погрозливо наказав один.

Спиридону стало не по собі од тону поліцая.

Вони з Максимом скочили, по коліна провалившись у замет. Спиридон ще спробував пожартувати:

— Ого, а сніг холодний... Спасибі, дядечки, що підвезли нас з братом.

Поліцай штовхнув його гвинтівкою.

— Раю дякуєш. Одробити треба, без квитка он стільки проїхав...

Їх повели уздовж поїзда. І вони побачили, як з вагонів випливають люди в червоноармійському одязі. Максим крізь зуби вилаявся. І Спиридон усе зрозумів. Це їх зараз приєдпають до полонених, яких привезли ремонтувати колію. Зараз відберуть валізку... Отак повірити будочнику! Розчулився, бач, що будочник такий самотник, що в нього стомлене зморшкувате обличчя, що номір їм... А про те не подумав, що він служить пімцям.

Валізки поки що ніхто не відбирав. Спиридон лихоманково думав, що з нею робити. Викинути? Еге, помітять. А більш нічого зараз не зробиш. І він ішов, усе міцніше тримаючись за ручку, ніби йому було по силі не віддати валізку поліцаям...

Спиридон сподівався побачити велику чорну яму, поламані вагони з покарьоженими танками чи гарматами, побитих пімців. Диверсія була значно скромнішою. Партизани відгвинтили рейку, порубали шпали. І на тому місці перекинулись паровоз і вагони з березовими колодами.

Їм наказали зняти обидві рейки, витягати понівечені шпали... Спиридон поставив на видноті свою валізку — хай не думають поліцаї, що він над нею труситься — і теж почав допомагати. Полонені зразу охоче взялись до роботи — щоб зігрітись. Та швидко втомились. Тоді поліцаї стали гамселити їх прикладами, дрючками. Охлялі, худі полонені мовчки зносили удари. Спиридон дивився на все те, зціпивши зуби. Це віднині була і його доля — не подивляться, що хлопчак, заженуть за колючий дріт... Особливо як знайдуть «Історію ВКП(б)».

Коли вечорове сонце розлило на крайнебі холодну заграву, ще й відбило її на снігу, нові рейки були міцно

пригвинчені до нових шпал. І поліцаї почали заганяти полонених до вагонів. Максим ще раз попробував щастя.

— Пани поліцаї, та ми ж вам уже чесно допомогли, то відпустіть. Ми з братом...

Поліцай перебив:

— Давай, давай швидше. Багато балакатимеш — язик одмерзне. А за те, що допомогли, посадимо вас, гейби панів, у окремих вагончик. Все одно спорожнівся.

Вони сіли в кутку товарного вагончика — пригнічені, стомлені. Спиридона охопив дроз, а голова стала наливатися теплом і боліти. Мабуть, простудився. Максим помацав йому лоба, зняв із себе пальто, прикрив Спиридона. Нахилився йому до вуха:

— Чесно скажи, що там у тебе в чемодані приховане. Краще викинути. Бо як знайдуть — капут.

— «Історія ВКП(б)». Ніс партизанам. Там подвійне дно... Тільки як викинути?

Максим мовчки встав, поторгав двері. Міцно зачинені. Озирнув вагон. Під стелею синіє маленьке віконце, обплетане колючим дротом.

Скинувши шапку, Максим обгорнув нею дротину, рвонув щосили. Було чути крізь гуркіт коліс, як лопався дріт... І он уже чистий прямокутничок темно-синього неба хлюпає у вагон. Максим хвильку стоїть коло того прямокутничка, невідривно дивиться в нього, потім махає Спиридонові. Той бере валізку і рушає до Максима. Іде й не може повірити, що зараз полетить у сніг книжка, заради якої ризикували підпільники, ризикувала Ніла, несучи її з Хорохорина в Торчин, ризикував він, Спиридон, і на яку так чекають партизани... Нерішуче простягає Максимові валізку. А він не бере її, приміряє руками Спиридонові плечі, підносить мірку до отвору. Спиридон одразу ж усе втямив. Ухопив Максима за руку, гаряче прошепотів:

— Чуєш, я сам нізащо не плигну. Боюсь. Тільки з тобою. Давай розламаємо віконце і обидва виплинемо...

Максим насунув йому шапку на очі, обняв:

— Не виламаєш. Тут потрібен лом чи сокира. Отже, давай. Я тебе спущу ногами вниз, держатиму за руки. Коли дам команду — одштовхнись ногами і плигай...

Спиридон випручався з його рук:

— Ні, тільки удвох. Невже ми нічого не придумаємо?

Він не міг уявити, що покине Максима самого в цьому вагоні. Таж Максима поліцаї уб'ють за його, Спиридонову, втечу... І страшно-таки було плигати з цього хитлявого ва-

гона у невідомість... Максим сів на підлогу, мов маленького, посадив Спиридона на коліна, зашепотів лагідно:

— Ти не хвилюйся, я все одно втечу. Тільки пізніше. Бачив же, коли шпали тягав, скільки в мене ще сили? А тобі треба негайно до партизанів, тебе ж там чекають... Отож-то... Ну, в дорогу...

Вже коли Спиридонові ноги повисли по той бік вагона і їх шарпнув студено вітер, Спиридон шепнув Максиму:

— Чуєш, як вирвешся, то йди до села Грива, за селом побачиш три дуби, то партизанська застава...

— Добре, брате. Ти ж мені там зброю заготов. Ох, і чесатиму я їх! Пір'я до Германії летітиме!..

Спиридон заплющив очі, одштовхнувся ногами... Його крутонуло, вдарило, покотило, геть все позабивало колючим снігом — носа, рота, вуха. Спиридон схопився, глянув на поїзд. Повз нього мелькнула остання платформа із шпалами, а з вагона, звідки він виплигнув, щось вилетіло темне й упало на низькорослу ялинку. То його валізку викинув Максим. А сам поїхав у невідомість, може, й на смерть...

Шум коліс, часте дихання паровоза, гіркуватий дим розсотав околицинний ліс, і Спиридон лишився наодинці з цим темним лісом, тишею і нічю. Подивився вперед. Колія мовчки бігла у далеч, пропадала в сутемряві. Ні дороги, ні бодай стежки обіч неї. Зустрічний вітер... Скільки верст до Каменя-Каширського?.. Хтозна... Це ж поки він дотіпає до містечка, поки знайде того залізничника, в якого Ваня влаштував домівку... А як знайде, то хіба залізничник повезе його, мов пана в санях? Доведеться й далі манджати пішки... І не встигне він до Нового року в загін, бо це ж який гак...

Пішов, забрав валізку, піднявся на колію. Що робити? Звів очі вгору. Байдужі зорі переморгнулися між собою. Вони не бачили Спиридона з свого страшного далека, та й чи бачили вони Землю, блискучу крихітку в безодні Всесвіту, на якій ішла отака жорстока війна... Та Спиридон бачив їх, поступово надібав чотирикутник із зірок. Великий Віз! То — північ. Залізниця йде просто на північ. Значить, Грива має бути на сході десь праворуч од залізниці. А що, як рвонуті навпростець? Болота вже зціпило морозом, озера замерзли... Подивився на схід. Там стояв стіною сосновий ліс. Верхів'я сосон сплелися у суцільну шапку, вкриту згори сувоями снігу.

Спиридон ступив під соснові шати.

Скільки він ішов високими коридорами між соснами? Хтозна. Зразу озирався, ловив кожен шерех ночі — то шишка десь зашелестить поміж дзвінкої од морозу хвої, то зсупеться з гілки важкий кавалок снігу, то десь з невідомої причини сухо трісне сучок, породивши коротке тривожне відлуння... А згодом утома стала застилати його очі туманом, а вуха забивати наче лісовим м'яким мохом. Він думав уже не про небезпеку, що може чагувати на нього в цьому невідомому лісі, а тільки про те, щоб іти вперед. Узявся рахувати сосни, аби трохи забутися про поги, що неблаганно наливалися свинцем, збився, знову почав рахувати. Та от вже не стало сили ні йти, ні рахувати. Зупинився біля каракуватої сосни, що розпросторилась, відсунувши родичок могутніми гілками. Спиридон відчув, що, доки не відпочине, ноги не рушать з місця. Наламав соснових гілок, сів біля сосни, обнявши рукою валізку, прихилився до твердого шерехатого стовбура...

Ноги гули, мов телефонні стовпи на вітрі, по всьому тілу розходився млосний дзвін утоми. «Тільки не заснути, тільки не заснути...» — і наказував, і благав себе Спиридон. Поки що в його тілі держиться тепло од швидкої ходьби, а лиш він задрімає, як мороз підкрадеться до нього, висотає тепло до капелиночки...

«Тільки не заснути, тільки не заснути...» А важкі повіки вже сховали од очей і сосни, і зірки, що заглядають крізь голчасті лапки... І вже очі бачать Стохід, а по ньому пливають білі гуси, а на березі палахкотить вогнище. Це Іван розпалив його, еге, он носить сушняк, а Михайло на шпичці смажить сало. Спиридон радо мчить до вогнища. Раптом щось важке, холодне падає йому на голову...

Розплющив очі й зразу нічого не міг утямити. Де Стохід, де гуси, де вогнище? Тільки димом пахне. І обличчя мокре. Мацнув рукою — сніг. Ага, упала грудка з сосни... Холод заліз під куфайку, остудив ноги, здерев'янив пальці. Спиридон замахав руками, щоб зігрітися. Звідки ж це димом несе? Може, якесь село близько?..

І він пішов на той дим.

Сосни обірвалися різко — мовби їх одтяло величезною косою. І перед Спиридоновими очима відкрився хутір. Але який...

До самого лісу на округлій поляні лежав чорний попіл. І серед цієї чорноти ще чорнішими видаються обгорілі дерева, а на деревах... повішені люди... Жодної хати — самі згарища, тільки печі де-не-де біліють. А з одної валус густий дим.

У Спиридона холодні мурашки побігли по всьому тілу. Ноги ледь зрушили з місця...

Він зразу думав, що то гілка зачепила його, не пускає. Але озирнувся й побачив з жахом, що то рука з чорними пальцями. Закричав, вирвався, одскочив. Позад нього стояла жінка з страшним чорним обличчям, простягала до нього руки, і руки її тремтіли, і голос хрипкий тремтів у божевільній радості:

— Петю! Ти живий? Ти порвав зашморг і скочив на землю?.. Я так і знала, що ти порвеш зашморг, я тобі вже три дні варю борщик, всі спідниці, куфайки, всі дрова попалила. Ходім, синочку, ти голодний, ти замерз на вітрі...

Спиридон рвонув і помчав, не розбираючи дороги; натикався на якісь куці, провалювався у снігові ями... Отямився на купі глиці. Його давили сльози, гнів розпирав груди. Ні, все, досить! Тільки прийде в загін — негайно скаже Конищуку, що не буде більше пізащо кур'єром. Він повинен стріляти в німців із автомата, підривати їхні ешелони, машини... Він не зможе більше усміхатися їм, брехати. Він повинен убивати їх...

І з цією думкою, геть знесилений, заліз у глицю, поклав під голову валізку, що дивом лишилась у руці, й заснув.

І уві сні все йшов та йшов поміж рядами сосон. Аж поки просто над вухом не пролунало оглушливо: гав!

Сипнувся так, що вдарив пса головою по пску; пес, закваулівши, одскочив. Спиридон ошелешено мотнув головою — звідки тут узявся цей кудлатий собака?

Коли це з-за низьких ялин, що припали до снігу темно-зеленими гілками, вийшов чоловік із дробовиком. Помітив Спиридона, скинув на руку дробовик.

А Спиридон зовсім не злякався його. При світлі ясного зимового світанку він одразу впізнав чоловіка. Та це ж гривинський лісник! Неже Грива близько? Підвівся, усміхнувся потрісканими губами:

— Дядьку Хроле, опустить свою гармату. Це ж я, Спиридон Гнатюк.

Лісник нагнув голову, щоб краще роздивитися його, приружив вицвілі очі.

— Еге, знав я Гнатюків. Таж давно вони виїхали. Ти з тих чи з інших?

— З тих, дядьку, з тих.

Чоловік недовірливо похитав головою:

— Оце сюди забився? Чого ж тебе понесло галасвіта?

Спиридон промовчав. А дядько дивився кудись поверх сосон, де по світло-голубому ранковому небу нечуто

ковзали сивуваті хмари. Наче щось пригадавав давно забуте. І ось пригадав, журно подивився на Спиридона:

— Та ви, Гнатюки, завжди були заповзяті, все проти когось стояли та по тюрмах сиділи. Чи хоч живий Михайло?

Спиридон глухо мовив:

— Ні... Дядьку, може, у вас є що поїсти? Бо так охляв, так охляв...

Вони сиділи у напівкурені, напівземлянці, викопаній на малесенькому островці серед незамерзаючого болота, куди дядько привів його вузенькою крученою стежиною, викладеною стовбурами дерев. Спиридон жадібно ковтав тверде смажене вепряче м'ясо з картоплею, а дядько, підперши темною од сажі рукою підборіддя, дивився на нього й повторював: «Боже ж мій, боже, невже і ти по Михайловій стежці пішов, невже зв'язався з отими партизанами?» Аж не витерпів Спиридон, сказав сердито:

— Чого це ви за мною божкасте, дядьку?

Дядько насторожено спитав:

— То що, правда ти угруз в те смертельне діло? Нащо воно тобі, ще ж і розпукатися гаразд не встиг. Он, бач, Михайло наклав головою. Ти б хоча про матір подумав...

Згадка про матір кольнула в серце, аж не схотілося більше сперечатися з цим «божкаючим» дядьком.

— І нікуди я не вгруз. Просто йду до тітки в Гриву. А Грива близько, еге? А чого ви живете тут, серед болота?

Дядько зітхнув на повні груди:

— А де ж діватися такої війни? Між людей не сховаєшся — он три дні тому який глухий хутір спалили й людей винищили. І за що? Бо один якийсь дурний чоловік убив двох німців. Боже ж мій, що вони там паробили... Я, ще коли тільки почалася воєнна веремія, кинув свою хату, заколов кабанчика, склав на підводу все, що вмістилося, — багато одинаку треба? — і заїхав сюди. Глянь, яке жаске болото — ніщо на ньому не росте, лежать купки попелу, драговина ночами зітхає... Кажуть, що на цьому болоті за давніх-давен католицькі та християнські дідьки завели між собою бійку. Так розбуцались рогами, що полетіли навсебіч іскри, все спалахнуло нетутешнім білим вогнем... Той попів не тоне, бо заклятий нечистими... Раніше я й близько боявся підходити до болота, а тепер... Тепер люди страшніші за дідьків... Гнідого вовки з'їли, а решта слава богу... — Три-вожно подивився на Спиридона. — Правда ж, сюди ніхто не знайде дороги? Поклянись на ікону, он у мене в кутку, що нікому ні словечка не скажеш... Бо зводити тебе зі світу в мене рука не підніметься... То ж гріх страшний!..

Спиридон одклав ложку, презирливо подивився на дядька. Якій він жалюгідний у лякові за свою шкуру! Подякував стримано за обід.

— Мені пора. То скільки верст відси до Гриви?

— Та тридцять з гаком.

Дядько вивів його з острівця, показав дорогу, розповів, де «безна», тобто болота.

Наче й недалеко, за лісниковими словами, Грива, і дорогу йому розказано достеменно, а все ж не встиг завидна дістатися до села. Правда, зимовий день — мов заячий хвіст. Ну, і по бездоріжжю ж ішов...

На землю тихо, нечутно почав опускатися синій вечір. Він геть усе ніжно присинив: і хвилястий із застругами сніг, і вкарбовані в небо шапки сосен, і чорні пастовбурчені куці. І на Спиридонову душу ліг той вечір синьою ніжністю. І душа його, прокльонувшись крізь неймовірну втому, крізь шкаралупу баченого та пережитого за ці дні, розчулилась. Він зачудовано й сердито мотав головою — після всього отого розчулюватися? Ще чого бракувало! Та і душа, і очі, все його єство вже було зачароване вечором. І в голові народилося:

Тихий вечір, синій вечір
М'яко взяв мене за плечі,
Заглядає пильно в очі,
Щось сказати гарне хоче.

Все мовби одпливло кудись у далеч, лишився тільки він і цей чарівний застиглий вечір. Це він нашіптує йому вірш, лагідно, щиро. Як своєму другові.

Він шепоче про ялини,
Що дримають у долині,
Іще й вітра там приспали,
На ланках заколисали.

А сніг? Лиш недавно хрумкотів під ногами, заважав слухати насторожений ліс. А тепер — не чути, притаївся, мовби хоче послухати й собі вірша.

Спіг ляга мені під ноги,
Наче з вовни, наче з вати.
От і збився я з дороги...
Синій вечір винуватий.

Спиридон усміхнувся — таки справді забрів у замет, вже й у чунях повно. Та зараз це було байдуже, зараз він міг іти по коліна в снігу, аби тільки в голові ладналися оті незвичні слова...

Випадково глянув уперед, і рядок, що майже виповнив-ся словами, розсипався. Удалині темніли три дуби.

Зразу прискорив крок, а потім не витримав, побіг. Як же він скучив за партизанами, за Семком!

Ось дуби вже близько. Спиридон стишив ходу, зовсім зупинився, припав за кущем. Що таке? Ні на дубі, ні поблизу не видно вартового. Сніг навколо геть потоптаний, наче там весь день гарцювали всі партизани загону дядька Миколи... Он чорніють маленькі гільзи од німецьких автоматів, он округла вирва темніє на снігу. І листя рясно всипало сніг під дубами...

Спиридонові упало серце. Невже сталося те, про що й думати страшно? Як же це?

Розтривожений, він не почув кроків, що зарипіли позад нього. Чийсь руки нагло затулили очі. Спиридон щосили смикнувся, вирвався.

— Семко? Ти?

— Я,— озвався Семко.

— Де наші? Що скоїлось?

— Тиждень тому пощипали нас,— поважно копіюючи когось із партизанів, сказав Семко.— Лець не до самих дубів підкралися поліцаї та німці. Хтось виказав, не інакше. Ну, вартовий устиг дати сигнал. Партизани прискочили. І зав'язався справжній бій. Сили нерівні, їх більше. Партизани відступили, а німці та поліцаї за ними. Довелось нашим покинути табір, перебратись у болота... Ті гади в болота по боялись іти... Тепер там наш новий табір.

— А чого ти тут?

— Як чого? — аж розсердився Семко.— Тебе чекаю. Ось уже тиждень щодня виходжу сюди. Казав дядько Микола, що днями маєш прийти. А де тепер заїд, ти ж не знавш... Сяду в кущиках і зорю. А змерзну, то он в ту гущавину йду й бігаю...

Спиридону тепло-тепло стало в грудях... А Семко подивився на нього великими темними очима, шарпнув за рукав:

— Ходімо швидше. Бо у нас сьогодні свято!

— Яке може бути свято, коли вас прогнали німці з табору? — здивувався Спиридон.

— Вони-то нас прогнали, а Червона Армія дала їм петеку під Москвою, ось що!

Радість була така несподівана й неочікувана, що Спиридон підстрибнув, смикнув дубову гілку, і звідти шухнув кавалок снігу, обліпивши Семка, мов Діда Мороза. Він пирхнув і кинувся до Спиридона. Борюкаючись, вони покотилися по снігу...

Табір був далеченько. І коли вони нарешті стрілися з вартовими, ті сказали, щоб поспішали.

Підійшли в ту хвилину, коли Конищук обережно розливав у склянки, кухлі пляшку горілки. Всі партизани, одягнені, зі зброєю, сиділи навколо майже бездимного вогнища, а пообіч темнів курінь.

Їх стріли вигуками, посадили в тісне коло. Спиридон витяг з валізи книжку, оддав Конищуківі.

— Оце молодець! — зрадів Конищук. — Калина-малина, і як вчасно ти прийшов!

Спиридону та Семку дядько Микола теж хлюпнув у кухлі, хоч вони й відмовлялися.

Потім він устав, поправив на грудях німецький автомат, кашлянув, обвів усіх іскристими голубими очима. І мовив схвильовано:

— Товариші! Оце ми налили потроху перцівки, треба б «Московської», та де вона в біса! То вип'ємо-но перцівки за Москву. Вона нам такий дарунок піднесла на Новий рік, що кращого й не придумаєш... Ми довго чекали цього дня. Ми знали, як тяжко там, на фронті. Ворог папав на нас зненацька, підло, озбросний до зубів, жорстокій і навчений убивати. Я по-простому порівняю. Ідете ви собі спокійно, а тут вискакує здоровенний собацюга і хап вас за погу. Ви — тікати. Він — гнатися. Ох, як важко вам зупинитися, зупинити його, дати відсіч — вам, уже пораненому, уже наляканому. А наша славна Червона Армія, — голос командира зміцнів, — дала відсіч в тисячу разів сильнішим собакам, зупинила їх коло Москви, а оце й ударила тих «непереможних», уже де-не-де вони побігли, мов одлущьовані собаки, підібгавши хвоста...

Партизани зареготали, ліс дзвінко одлунув, потроїв їхній регіт, кинув його в темпе, заквітчає ясними зорями небо.

— Отож вип'ємо за Москву і за славу Червону Армію, — тихо і якось особливо урочисто мовив Конищук. — Хай наша армія усюди пожене гадів. А ми з свого боку можемо їй і кулею, і прикладом, і міною...

Всі крикнули «ура!» і випили. Спиридон теж ковтнув горілку, мерщій вхопив у рота солоного огірця. Невдовзі все навколо пом'якло, забулило. Партизани стиха заспівали пісню про Москву — «кипучою, могучою, никем не переміною». І Спиридон співав разом з усіма й відчував себе часткою цих суворих мужніх людей.

Конищук знову встав, високо підняв над головою книжку: — А це, товариші, нам подарунок од підпільників

Торчина. І проніс його крізь ворожі застави, крізь небезпеки бойовий кур'єр Спиридон Федорович Гнатюк.

Спиридон почервонів, мов язик полум'я лизнув його по щоках. Його названо, як дорослого, по батькові! І бойовим кур'єром!

І він несподівано для самого себе, переповнений почуттями, мовив:

— Хочете, я вам свої вірші почитаю?

Наступної миті він ладен був крізь землю провалитися. Та Конищук уже поклав йому руку на плече:

— А ти й вірші складаєш? Ну, давай!

Спиридон зіщулювся:

— Та в мене... якісь такі... все про природу.

Чи ж годиться партизанам читати вірші про природу? Їм треба щось... сильне, як вони самі, щоб шмагало нещадно німців! Як Спиридон жалкував, що в нього немає таких віршів!

Микола Парамонович смикнув його за носа:

— Чого це ти засоромився? Тут усі свої люди. Про природу, так про природу...

І Спиридон, од хвилювання то басуючи, то зриваючись на тонкий голос, почав читати. Читав і з острахом зиркав на партизанів — чи не сміються глузливо? І очі повнилися здивуванням. Он в задумі схилився на лікоть Семків «родич» Павло Лазін, он Микола Булик, зарослий чорною бородою, приплющив свої циганські дикуваті очі. Он у Миколи Парамоновича обличчя стало м'яке-м'яке... Заходився поправляти окуляри лікар Бурц. А у могутнього Мухамеда, котрий, як сам казав, «пройшов вогонь, воду та мідні труби, тільки павпаки», заморгали вії...

Від того Спиридон піднісся духом, і голос його задзвенів, заширяв над притихлими партизанами.

Коли Спиридон замовк, усі з хвилину не рухалися. Тільки потріскувало вогнище та вітер десь нагорі легенько шелестів хвоєю, шарудів дубовим шкарубким листом.

— Ну, спасибі,— стелувся Конищук.— То ти, виходить, не лише кур'єр, а ще й партизанський поет... Не тушуйся, молодець...

— Та я ще й бойові вірші придумую,— окрилений, побіцяв Спиридон.

— Придумай, обов'язково придумай,— серйозно сказав командир.— І бойові, і всякі. Нам твої вірші потрібні. Ми ж люди.

Він подивився на годинник, устав:

— Дев'ять. Товариші, за п'ять хвилин вирушаємо.

— Куди? — здивувався Спиридон.

— Куди? — усміхався Конищук. — А до німців та поліцаїв «у гості». Ми свій, партизанський, Новий рік стріли, тепер треба і їх «привітати». Ясно?

— То й мене візьміть! — благально подивився йому в очі Спиридон. Скільки він мріяв про отаке — разом з партизанами на конях темної ночі наскочити на фашистів, вдарити по них із автоматів, оглушити гранатами, бачити, як вони в самій близьнті тікають світ за очі... — Я бачив дорого спалений хутір, людей повішених...

Микола Парамонович посуворішав.

— От що, Спиридоне. Вірніше, товаришу кур'єр Гватулю! Марш до куреня! І Семка з собою прихопи. — І не втримався на командирському голосі: — Там хтозна, як воно повернеться... Ну, одне слово, іди спати... Ми за той хутір одважимо фашистам хунтів два свищю. Ми на таке щедрі...

Ображений, лежав Спиридон у курені під кожухом. Семко теж довго мовчав, урешті озвався чомусь пошепки:

— А я знав, що ти саме сьогодні прийдеш. Мені сон насився. Наче наді мною білий голуб літав. А коли таке сниться, то приходять хороший чоловік.

Спиридон прхнув:

— Якись у тебе бабські забобони.

Семко звівся на лікоть, промовив тихо, але переконано:

— Ні, то не забобони. Коли до нас, як ще всі були живі, приїздив хороший чоловік, то мамі завжди снилися білі голуби над хатою.

Спиридон натяг на Семка більше кожуха і теж тихо мовив:

— Пробач.

Коли дрімки охопили його, він загадав, щоб йому бодай привиділася ота «зустріч» партизанів з німцями та поліцаями на Новий рік. Але замість того перед ним виросла висока ялина. Вона простягнула до нього гілку, м'яко погладила його обличчя і мовила материним голосом: «З Новим роком, синку!»

ЮСТЯ

Ще й на світ не благословиться, як прокидається мати. За звичкою хрестить дітей і обережно встав, щоб не розбудити когось із них. Хай посплять, поки є змога, бо хтозна, що воно далі буде. Он уже чутка йде, що беруть молодих до Германії. О господи, як же це віддати свою кровиночку на чужину, до людей, яких і людьми назвати язик

не повертається?.. Хай посплять, голодному легше уві сні, хоч там борщі з м'ясом сняться. А тут картопляники на весь день сприщикать та молоком їх забудуть...

Полапки кладе в піч дрова, розгортає купку попелу, де вкутані звечора живі жарини. Дістає з-під печі сухого миху, до запаморочення дмухає на нього. Обережно кладе його під дрова, знову дмухає. Вогонь сонно, ліниво лиже вогкі поліца. Мати некліпно дивиться на вогонь, а бачить маленького Спиридона, чує його серйозний голос, коли він питає, де той вогонь дівається. А поруч нього випливають, мовби народжуються з червоного полум'я, усміхнений Михайло, настобурчений Сашко.

Діти, діти! Як важко вас ростити і як легко забирає вас світ... Уже он одного зовсім немає, а Спиридон пішов, казав Федір, на заробітки, й цілих два тижні од нього ні згадки, ні звістки. А Сашко інколи не ночує вдома. От і сьогодні не почував. Сусідка дивується: «Чого ви, Параско, так побиваєтесь? У вас же ще дома повний кіш дітей, чого ви за ними сльозу злите?» Еге, легко сусідці казати! Десьtero дітей, як пальців на руках, а якого не вріж — однаково болить. Ой, та не на заробітки пішов Спиридон, недаремне не почув вдома Сашко. По Михайловій дорозі, чує серце, рушили, по важкій дорозі...

Поставила чавунець до вогню. Вогонь шипить, пирскає, стріляє червоними іскрами на мокрий бік чавунця, злизує мокрїнь. А тривогу за синів ніщо не може злизати... Кричав багатій-осадник Масляк, коли Сашка забирали за підпал: «Ах ти, змія підколодна! Сумирною, слізливою прикидаєтья, а сама, бач, синів на бандитську стежку ставить!» Вона тоді нічого йому не одказала — здавили сльози. Та хіба вона своїх дітей на погане коли напучувала? Учила бути чесними, добрими, чутливими до людського горя... Хіба ж вона винна, що, виростаючи, її діти не могли спокійно дивитися на зло, на обиду, на людську неправду?.. І ставали проти неї з батьковою упертістю...

«Ой, сини, сини, бережітьсь хоч, не лізьте на рожен, де це треба...» Пожалкувала за давно викинутою Федором іконою. Хтозна, може, й справді немає того бога, а коли є, то він почув її палкі молитви, pomoже її синам у далекій дорозі, у важкому сраженні. Не за себе вони взяли на свої плечі оту долю, а за людей...

Задивилась у темнї, що чорною стіною стояла за замороженими шибками. Де ж то тепер Сашко і Спиридон? Чи сплять спокійно серед добрих людей, чи десь потерпають... Не скаже серце, тільки щемить та болить...

Сніг мерехтить перед очима, наче по ньому маленькі чортенята скачуть. Темінь важко давить на сніг, а він все одно мерехтить. Сашко Гнатюк помовчки ласться. І все тіло, що ближче підповзає він до вартового, то сильніше беруть дрижаки.

Це була перша серйозна диверсія торчинського підпілля, яку нарешті дозволив Каспрук.

Вирішили підірвати міст на автотрасі. Поки його відремонтують, то кілька днів постоять колони машин з обох боків...

Розвідали. Міст охороняють двоє вартових. Один дримає у будочці, а другий ходить по мосту. Через дві години змінюються. «На місці вирішимо, чи знімати вартового, чи тихцем підкласти міну», — сказав Ваня, що ходив у розвідку.

На диверсію вирушили звечора. Ваня Куц, Сашко Гнатюк і Володя Домбровський. Затаїлися у ліску, що кроків за двісті не добіг до мосту. Довго стежили за вартовим, за дорогою. Вартовий ходить, мов маятник. Все рідше й рідше пролітають машини, а він не стане бодай на хвилину. Почекали другого. І той такий самий...

Ваня повертається до своїх супутників, шепоче:

— Треба знімати, хлопці. Попалися нам зайрі німці. Наче куркулі, своє добро стережуть... Хто візьметься зняти?

Ваня озирає Сашка й Володю, а вони його. Це ж убити людину. Вперше в житті... Хай навіть ворога. І всі троє мовчать.

— Ну, ладно, — каже хрипко Ваня. — Вимірись. — І раптом тихо починає дитячу лічилку: — Котилася торба з високого горба...

Сашко якимось підсвідомо відчув — на нього впаде. Мотнув сердито головою: «Та ні, дурниці...» А Ванин палець уже тицяє в груди Володі — «буде» — і поволі переходить на Сашка.

— Жмуриться... Отже, тобі винало, Сашку...

Сашко мимоволі здригається. Ваня кладе йому руку на плече:

— До середини шляху поповземо разом. А може, й далі... Володя, коли що, прикриє вогнем...

Вони натягають пошиті з простирадел маскхалати, поволі вповзають з лісу...

Клятий сніг, як мерехтить. Що далі, то сильніше...

Ваня обережно торкає за плече. Подає маленьку фінку. До її блискучого леза прилипають дві тремтливі зірочки. Ледь не влазить у вухо: «Не поспішай. Чекай, коли він

повернуться спиною. Але як наважишся, плигай різко, бий сильно».

Ваня лишається позаду. Сашко рушає далі. Сніг просто сліпить очі. Поволі-поволі наближається міст...

Раптом Сашко застигає на місці. В будочці німець заграє на губній гармошці. Журлива мелодія попливла над тихим полем. Аж не по собі стало Сашкові. Мовби завчасу поминає себе німець... Наледь змусив себе рушити далі.

Вартовий, що ближче, то більшає й більшає. Мовби росте. Коли Сашко підібрався до нього кроків на п'ять, німець здався йому горою...

Одна, друга, третя, четверта, п'ята, шоста проходки німця. А Сашко все лежить. Уже зняв рукавиці, уже мороз хапається за пальці, що стисли фінку. Лає себе немилосердними словами за боягузтво, і ніяк не може схопитися... Ну, зараз... Та німець, мов на зло, зупиняється за кілька кроків од нього, довго стоїть і смачно позіхає. І ще виростає вгору... Нарешті показує спину.

Коли руки одштовхнулись, ноги підбігались і кинули Сашка вгору. Він летів і страшенно боявся, що не дістане німцеві під ліву лопатку...

Німець здавлено «акнув» і поволі посунувся під ноги Сашкові. Й він здивовано побачив, що німець нижчий від нього, вузькоплечий. До горла зненацька підступила нудота. І тут чиясь рука обережно лягла йому на плече... Там стояв Ваня. «Молодець, — прошепотів. — Я не витримав, поповз за тобою».

Поки Ваня і Володя, що надійшов, ліквідовували другого німця в будочці, поки вони закладали міну, Сашко безсило стояв, обіпершись на поручні мосту.

Все-таки нелегко убити людину, навіть ворога. Особливо вперше...

Після того як командир не взяв його на «гостиши» до німців та поліцаїв, Спиридон ще мав слабку надію, що дядько Микола дозволить йому побути бодай в одній операції. Але сам Конищук розвіяв його надію. Опівдні першого січня, умиваючись до пояса снігом, він помітив Спиридона і покликав. Командир щойно прокинувся — партизани повернулися з операції вдосвіта, — і його обличчя було м'яке, ледь хитрувате, а мова повільна, чисто сільська. «Я вчора забув тобі сказати. Каспрук ото просить на якийсь тиждень лишити тебе в таборі. Щоб відпочив. Ото лишайся. Помагай разом із Семком біженцям. Бачив, скільки їх прибуває, калина-малина?»

Спиридон зразу чесно виконував наказ командира. Ладнав разом з партизанами курені, глядів дітей, що норовили розповзтися по лісу... Та швидко змудився. Хіба ж це діло для партизана?

Одного разу він зманив Семка одійти подалі від табору, знайти глухе місце й постріляти в мішень. Стріляти в таборі й поблизу нього Конищук категорично заборонив.

Вони вибралися до озера, до якого вели соснові кладки, почепили на приземкуватому дубі знайдену пляшку. І тут Семко потягнув своїм довгуватим носом повітря: «Щось наче димом пахне». Та Спиридон не звернув на його слова жодної уваги, він старанно цілився, аж мушка перед очима скакала й бралася пухнастим чорним мохом. Сухо тріснув постріл — пляшка жалібно дзенькнула й розсипалася на миготливі скалки. І майже одразу за цим десь неподалік зригнув і різко урвався дитячий тонкий крик. Спиридон здивовано подивився на Семка — Семко на нього. Хто ж то крикнув? Окрутнулися на місці, й Семко тицьнув пальцем на купку осичок з пригашено-зеленою корою. Між їхніми голими гілками струмував ріденький димок. Хлопці тихо рушили туди...

Між осичками невмілі руки зліпили щось схоже на курінь, накрили його сосновими гілками. А поруч куреня горіло вогнище — теж невміло розпалене, немічне, от-от його задме вітер. І коло вогнища сиділи — тупо, безнадійно, злякано — євреї: дід із розкошланою брудно-сірою бородою, дві жінки, в яких на обличчях тільки очі були повні. Жінки притискали до себе дівчинку й хлопчика й обом затулили роти...

Семко затрусився всім тілом. Спиридон спохмурнів.

— Хто ви? — намагався підвестися дід, тримаючись за осіку.

— Ми партизани, — відповів Спиридон. — А ви... як сюди потрапили?

Дід похитав головою на худючій, мов патик, шії:

— Ой вей, утекли з Маневич од погібелі. Три дні кору гриземо. Хлопчики, може, у вас є шматочок хліба для Розочки й Абрамчика?

Спиридон і Семко запорпалися в своїх кишнях. Семко витяг сухар, а в Спиридона нічого не виявилось.

У дітей, коли побачили сухар, очі загорілися, і чотири висхлі, як гілочки, руки потяглися до сухаря.

У діда з очей потекли мутні сльози.

— То ви не бійтесь, тепер не помрете, — підійшов, нагнувся до нього Семко. — Ми вас зараз заберемо...

Дід мляво махнув рукою:

— Хлопчики, хлопчики, бачу, ви добрі. Та кому ми треба, купа старців? Хто нас прихистить, коли нині в кожного смерть ходить за плечима? Аби хоч золото в нас було... Ідіть собі, хлопчики, спасибі за сухаря...

Спиридон розсердився:

— Діду, що ви теревените? Ми ж партизани, а не німці! У нас є табір... І лікар є...

Дід подивився на нього бляклими, глибоко запаленими очима, мов із колодязя подивився:

— Бачили ми ваших — з десятку у кожухах, пикаті, веселі, йшли осторонь. З ружжами... Ми й окликнути їх боялися...

— Ану, вставайте, ходімо, тут недалеко...

Вже як євреїв привели до табору й поселили між біженцями, Спиридон задумався над словами діда про тих, зустрінутих людей. Перебрав по пам'яті всіх партизанів загону. В кожухах ходять п'ять чоловік, але пикатих серед них немає. Та й у всьому загоні зараз не знайдеш тлустого чоловіка. Не ті харчі. Особливо схудли всі, як стихійно утворився цивільний табір. То, мабуть, націоналісти... А як ні? А як десь недалеко розташувався інший партизанський загін? От би падибати його! Бо зараз у них є зв'язок лише з польським загonom, що ним командує Макс. Але ні в них, ні в Макса немає зв'язку з Москвою. А коли в того невідомого загону є? Ото порадіють партизани!..

Два дні Семко й Спиридон толочили сніги навколо табору. І даремно. Бодай одну людину зустріли.

Третього дня Спиридон пішов уже сам — Семкові од холодної джерельної води, якої вони напелись у лісі, заболіло горло.

Спиридон узяв із собою Семків наган.

Уже добряче підбився, далеко одійшов од табору, а ніяких слідів, навіть запаху вогнищ — цих постійних супутників партизанів (німці уже вчили своїх вівчарок шукати партизанів по запахові диму), не видно й не чуто.

Зупинився, щоб передихнути, під калиновим кущем, коли глядь — на самій верхівці два напівобципанних кетяги. Слинка покотилася — калина ж зараз, як мед! Один він зразу з'їсть, бо морозне повітря такий нагнало апетит! А другий понесе в табір. Кинуть калину в окріп — буде ціле відро запашного чаю.

Зірвав один кетяг, потягся до другого. І здригнувся од голосного вигуку: «Стій! Руки вгору!»

Неподалік од куца висунувся із-за замету хлопчина його

зросту, але товстий, мов натоптаний зерном мішок. Він нахмурих білі брови, смішно надув губи. В руках — утинок.

— Ти є хто? — спитав він баском.— Чого скубавш мою калину?

— Чого це вона твоя? — накопостричився Спиридон.— Ти її тут садив?

— Садив, не садив, тобі яке діло? Я перший її назирив... Ану, задери руки, не жартуй зі мною.

Спиридон неохоче підвів руки. Бо хлопець поклав пальця на спусковий гачок. Що за проява? Звідки його занесло сюди, в глушину?

— А ти хто? — запитав примирливо.— Чи не поліцай?

— Ти мені побалакай! — крикнув хлопець.— Повилазило, чи що? Я партизан!

Спиридон з полегкістю засміявся. Ото страхолюдник! Певно, кілька днів тому взяв оцей утинок в руки, а вже бозна-якого вояку з себе корчить.

Він простягнув хлопцеві кетяг:

— На, коли так закортіло калини. А я теж партизан.

Хлопець узяв кетяг і зразу заходився їсти ягоди. Аж очі примружив од задоволення. «Пу й жадога,— мимоволі подумав Спиридон.— І не думас зі мною ділитися. Та хай, усякі люди бувають...» З'їв хлопець кетяг, витер рота рукавом кожуха, зверхньо запитав:

— Не брешеш? А з якого куреня?

«Куреня? До чого тут курінь?» — не второпав Спиридон. Уголос сказав:

— У нас Конищук командує.

— А в нас, українських партизанів, найголовніший — батько Тарас.

Еге, так ось які це «партизани»...

— А ти ходив на операції проти німців? — поцікавився обережно Спиридон.

— Ні,— зізнався хлопець.— А от поляків різати ходив. І жидів бити.

— А за що їх бити? — ледь стримав обурення Спиридон.

— Як за що? — підозріло глянув на нього хлопець і знову підвів утинок.— Бо це ж вороги України. Жиди, москалі, поляки.

— А німці?

— Німці?.. Німці теж будуть ворогами, коли виступлять проти нас. А зараз, казали в курені, вони наші друзі, бо обіцяють дозволити самостійну Україну, як закінчиться війна з москалями...

У Спиридона в очах потемніло від гніву, що хвилику

хлопнув йому на голову. Згадалися Михайлові слова: «Коли до Гітлера прихиляться, то й самі загинуть, і Україну на довгі роки знеславлять». І оце треба було толочити сніг, мерзнути, щоб натрапити на отаку погань! Не володіючи собою, Спиридон крикнув у червону піку:

— Ах ти, бандит проклятий!

Хлопець враз напружився, очі в нього стали вузьенькі й злі, як у розлюченого вепра.

— Ага-а! — процідив він крізь зуби.— Так ось який ти партизан! Совіцький... Ану, руки вгору і тунай уперед! Там ти про все розкажеш!

Спиридон понуро рушив з місця. Отак не стримався. Та хіба можна було стриматись, слухаючи цього бандюгу. Тільки не кричати треба було, а вихопити нагана й чесонуги його. А тепер не вихопиш...

Що ж робити? Що? Думка билась, як пташка в клітці, й не знаходила виходу. Він спробував озирнутись. І зразу ж у його спину вперлося дуло утинка:

— Ти-но не смикайся, а то більш ніколи не смикнешся!..

Спиридон тоскно дивився на берези, що стиха перемовлялися звислими вітами, на безтурботного горобця, що чепурився на гілці... Отак безглуздо померти! Аби в бою, із зброєю в руках... А то зброя лежить у кишені, а руки задерті догори...

— Стій! — раптом наказав пикатий.— Ану, дай я тебе обшукаю. Може, нагана маєш?

Він, тримаючи в правій руці утинок, лівою поліз у порожню Спиридонову кишеню...

Потім Спиридон намагався згадати все, що сталося тої миті, й не міг. Тільки й лишилося в пам'яті, як він натискає на спуск свого нагана й стріляє чомусь в руку, яка тримає утинок. Пикатий випускає утинок, Спиридон хапає його... Отямлюється в густих зарослях ожини, перечепившись, падає. Колючки обпікають обличчя...

Разом з радістю, що втік, бере досада — чого не вистрілив пикатому просто в груди? Він же помчав до свого куреня, і за Спиридоном, мабуть, уже женуться... Треба втікати... А серце бухає, от-от вискочить з грудей. А ноги наче не свої... Та треба бігти, бо зараз сліди добре видно, настигнуть швидко...

І він встає, наче піднімає не своє тіло, а важучий валун. І несе його поміж березами, дубами, чорнокорими вільхами... І не до табору тікає — переслідувачі застануть партизанів зненацька, можуть накоїти лиха... Їх же, певно, значно більше. Навмання прошкує...

Та плугана втеча вивела його на велику галявину. І тут ноги підгнулися. Він упав за ріденьку сосонку, притаївся, висунувши утинок...

Помалу оглядівся. Дивне якесь місце... Ніколи не думав, що є такі на Волині. Піщані горби вистромлюють жовті лисини із снігу. Поміж горбами кланяються вітру кущики верболозу, обшарпані низькорослі берізки та сосонки. Вітер здмухує з лисин пісок, жовто засипає сніг. Справжня тобі пустеля, тільки не розпечена сонцем, а приморожена.

Угорі, густішаючи, поволі пливли хмари. Скоро вони злилися в одне безкінечне сіре рядно. І з нього посипався дрібний, наче борошно, сніг. Стало ще похмурніше, ще безрадісніше в цьому куточку. Правда, воно добре, що сніг, — сліди замете...

У Спиридона вже покоцюбли ноги, вітер уперто залазив у чуні, під куфайку...

З лісу ніхто не виходив.

Коли над горбами хвилями попливли сірі сутінки, Спиридон підвівся, тицьнув у бік бандитів дулю. Пора йти. А куди? Зорієнтуватись неможливо... Все одно треба рухатися, бо он вітер розходився, мороз береться на піч...

Перетнув пустелю і сховався в лісі...

Він уже геть стомився, змерз і зголоднів, коли до його слуху долинув ледь чутний собачий гавкіт. Зразу Спиридон не повірив своїм вухам. Та ось знову обізвався той далекий собака...

Це був хутір, загублений у лісах. Мабуть, тут і німців ще не було, бач, як собака розбрехався. Ніде не світилося. Однак Спиридон про всяк випадок трохи постояв у кущах. Водив поглядом по хатах — в яку постукає?.. Мабуть, в оцю, крайню, маленьку.

Спиридон ледь-ледь торкнувся пальцем шибки, як за нею негайно ж почувся радісний вигук:

— Йой? Це ви? Нарешті!..

Спиридон аж одступив од вікна з несподіванки — хто міг його чекати на цьому хуторі...

Роззячилися двері, й Спиридон побачив тоненьку дівчинку в білій довгій сорочці. І вона його побачила, скрикнула:

— Йой, хто це? — тільки тепер зляканим, розчарованим голосом.

Спиридон тихо мовив:

— Не бійся, я не бандит, я хлопець, пусти мене переночувати, бо я так втомився й закоцюб, що зуб на зуб не попадає.

Дівчина трохи причинила двері:

- Ні, я сама... Мама казали, щоб я нікого не пускала...
А ти справді дуже закоцюб? — поцікавилась співчутливо.
— Дуже,— здригнувся Спиридон.
— А звідки ти? Чого серед ночі попав на наш хутір?
Спиридон невіразно махнув рукою:
— Звідти... Заблудився... І мороз же у вас!
— То заходь. Чого стоїш? Ні, почекай, я сердачок надіну...

Поки вона вдягалась, Спиридон застромив утинок в загату.

— Чого це ти в льоднику живеш? — грубувато поцікавився Спиридон. — Лінуєшся по дрова сходити? Ліс же близько...

— Та в нас хата така,— винувато сказала дівчина, — коли топимо, тоді й тепло. Абиь батько був, то підладнав би, а то батька нема... покинув нас... А я вранці протопила. Думала і ввечері, так по дрова в ліс іти страшно... Ти їсти хочеш?

— Як вовчисько...

Дівчинка взяла рогац, загуркотіла ним у печі.

— Обережно! — сказав Спиридон. — Ти ж там усе перекидаєш...

Дівчинка витягла чавунець і тільки тоді відповіла:

— А там перекидати нічого. Я сьогодні саму картоплю в кожущках варила.

Спиридон їв картоплю так апетитно, що дівчинка й собі підохотилася. Спиридон крадькома зиркав на неї. Біліє худеньке обличчя, поблискують очі...

Він соромився дівчат, не знав, як з ними розмовляти. А з цією дівчинкою якось одразу й розмова зав'язалася, і почувалося вільно. Дивна вона якась. З нею легко, наче з хлопцем, хоч увесь час відчувається, що вона дівчинка. Приємно відчувається...

Вони поїли всю картоплю з чавуничка, і дівчинка принесла кухоль води:

— На, запий. Аби молоко було, то я тобі молока налила б, а так пий воду. Нема в нас корови.

Вона помацки поставила чавуничик на припічок і мовчки подалася на піч. Чимось там пошаруділа й спустилась на піл.

— Лізь на піч, я тобі там постелила. Мулькувато, зате черніть ще тепла трохи. Ти ж закоцюб...

Спиридон образився:

— Чого це я на піч? Паняй сама, я звичний до холоду. Ляжу ось на лаву, вкриюся куфайкою — і добре мені.

Дівчинка сплеснула в долоні:

— І не думай! Мама завжди зимою гостей кладе на печі, а влітку на полу... Хіба ж я не знаю, як гостей приймаєти? Роздягайся, я за піччю постою.

І вона прудко сховалася за піч.

А Спиридон ні в сих ні в тих підступив до полу. Йому стало приємно, що дівчинка назвала його гостем, але на піч він все одно не полізе. Хай хоч земля западеться... Чи ба, вона, худенька, боязлива дівчинка, спатиме на полу, а він, партизан, вилежуватиметься на печі... А дівчинка квапила його:

— Скоро ти там? Бо я задубну — знаєш, як з-під дверей зимно дме?... І не нїться — доки не ляжеш на печі, я не зйду з місця. Я загадала собі — коли ти спатимеш на печі, то мама хутко повернеться...

Ну й дівчисько! Спиридон промимрив щось про бабські забобони і поліз на піч. Тоді вона вийшла з-за комина, скинула сердечок і шпунула в постіль. Крутилася — видно, не мед їй було в холодній постелі... «Бо ж дурна, — намагався розсердитись на дівчинку Спиридон. — Нащо було загадувати?» Та зло чомусь це брало, тільки жаль кружляв у грудях...

Він збентежено завовтузився.

— Ти не спиш? — долинув знизу тоненький голосок. — І я пі. Знаєш, які зараз почі довгі? То, було, з мамою побалакаю, а потім пригріюся коло неї, почну про щось таке хороше мріяти і засну. А зараз... — голосок її затремтів. — Я іноді навіть плачу вночі — здається, що ніколи не мине вона, ніколи не розвидниться...

Дівчинка присунулася ближче до припічка, підвела голову:

— Знаєш, я така увижалка... То мені увижається, що вовки заглядають у вікна, клацають зубами, то поліцай одчиняє двері, то...

Вона не встигла доказати. Тук! — щось різко вдарило в шибку. Спиридон скинувся. А дівчинки мов і не було на полу. Вона за мить опинилася в кутку на печі. Чути було, як невтримано цокотіли її зуби... Спиридон хутко дістав нагана з куфайки. Ех, жаль, що утинок застромив у загату... Визирнув з печі. За вікном сірів сніг, пригашений темрявою, і тиша... Ні, то не його переслідувачі. Вони б винесли раму з шибками...

— Ой, не визирай, не визирай! Вони тебе побачать! Хай подумают, що нікого в хаті немає...

— Хто там побачить? — усміхнувся Спиридон. — То ж,

певпе, снігур перемерз і проситься в хату. Хочеш, я його зараз заберу?

— Ой, що ти? — схопила його дівчинка за плечі. Вона вся дригоніла, мов облита крижаною водою.— Не смій і з печі злазити!..

А Спиридон задерев'янів од дотику її рук. Аж серце наче перестало стукотіти...

Дівчинка, трохи одсунувшись од нього, нерішуче мовила:

— Можна тебе попросити? Ти не сердитимешся?.. Я в куточку сяду... Лячно дуже на полу. Тут хоч вікон не видно...

— Можна, чого ж, — видобувся нарешті Спиридон. — Піч велика. — І не впізнав свого голосу — такий він у нього став... не такий...

Дівчинка зняла з жердки якусь ряднину, обкуталася нею, умостилася в куточку. Притихла. І Спиридон мовчав. Чути було тільки, як вітер бився в шибки, і вони ледь-ледь либоніли. Та інколи обзивався хрипко цвіркун — мовби він простудився у цій холодній хаті... Хаті без господині. Він і досі не спробував, де ж вона. Якраз вчасно спливла в голові ця думка, бо тиша ставала все напруженішою.

— То ти не спиш? — зраділа дівчинка. — Мені ще хотілося з тобою побалакати. Бо мені ні з ким побалакати. Хіба збігаю до бабусі-сусідки по жар, але яка ж з нею розмова? — І глибоко, сумно зітхнула. — Забрали мою маму. Якісь німчаї приїхали, похапали дядьків і жінок, хто ще не старий, і повезли. Тільки й устигла мені мама крикнути, щоб нікого чужого в хату не пускала та щоб курям двічі на день їсти давала... А Семен Гусак хотів утекти, то його вбили... Уже десять днів жду-жду, а їх усе нема та й нема. Їх скоро відпустять, правда? Пороблять трохи в районі й повернуться. Правда?

Спиридон замість відповіді голосно засопів. То ж до Германії німці почали ловити й відправляти людей...

— Ти чого сопеш? — стривожилася дівчинка. — Думавш — не скоро? Що ж я тоді робитиму? Картоплі трохи лишилося, дров нема ні цурпалка... Ні, ні, ти неправду думаєш, мама ось-ось прийдуть додому!

— Та нічого я такого не думаю... Ясно, повинні одпустити, бо ти ж дома сама лишилася... Мати про це скаже їм... Слухай, а як тебе звати? Мене Спиридоном...

— Спиридоном? — тоненько засміялася дівчинка. — Наче діда. У нас є один дід, то він Спиридон, у нього борода — аж голову донизу гне... А мене — Юстя. Це мама так мене

звуть, а хлопці на вулиці Юшкою дражнять. Правда, не смішно?

— Правда,— згодився Спиридон.— Чим ти схожа на юшку? Нічим. Аби хоч коси руді.

— Глянь, а вони в мене трохи рудуваті,— дівчинка нагнула до Спиридона голову.— Е, зараз не роздивишся... Хай завтра.

Спиридону мов кішка дряпнула кігтиком десь у грудях. Завтра... Він завтра удосвіта має вийти з хутора... У таборі, видно, вже кинулись за ним. І ті, бандити, навряд чи заспокоїлися, вишпорять слід...

— Слухай, а звідки ти? Може, з Маневичів, то посни-тавш там про маму? Їх Марією звать. Марія Климчук. Вони маленькі, коси в них зовсім руді, а очі — сині. Гарно, правда? Ні в кого немає так, щоб коси руді, а очі сині, тільки в мамі...

— А в тебе?

— У мене котячі. Зелені. І ще по них чорні цяточки. Мама кажуть, що то од маку — я дуже люблю мак, особливо коли він ще не затвердів, молочко з нього бризкає. Сма-ачно!.. Еге ж, мак не міг позаагрувати в очах?

— Не міг,— ствердив Спиридон, а сам подумав, що то дуже гарно — зелені очі з мачинками. Та це краще, ніж голубі. І несподівано для самого себе позіхнув.

— Ой, та й дурна ж я,— вилаяла себе дівчинка.— Ти геть стомився, а я пристаю з балачками. Хай завтра доба-лакаємо...

— То хай,— згодився Спиридон.— Тільки ти не гильдєся в куточку, а лягай ось біля комина, а я край стіни. А то ще скривоклубієш...

— Не хочу...— почала було дівчинка, та Спиридон не дав їй сперечатись.

— Лягай, а то розсерджусь на тебе, встану й піду. Як од вас на Маневичі прямувати?..

— Перейти через хутір і по широкій дорозі,— тихо, боязко мовила дівчинка й лягла край комина.— А ти лякаєш мене, еге?

— Еге,— усміхнувся Спиридон. І відчув, що зараз засне. І що сон його буде легкий і світлий, як давно-давно, коли він спав у Зеленому під яблунею і всю ніч дихав пахощами достигаючих папірочок...

Прокинувся не від тривоги, як звик прокидатися, відколи почалася війна, а від чогось незвичайного. Такого, чого з ним ще ніколи не було. Такого, від чого все тіло поійнялося млосною радістю й збентеженням... Дівчинка, обнявши

його за шию, м'яким носиком уткнулась йому в спину й тепло дихала, ледь посопуючи... Сон миттю вилетів із Спиридонової голови. Він боявся не те що поворухнутися — боявся дихати на повні груди... І боявся співу перших півнів. Йому забаглося страшенно, щоб вони проспали. Або щоб їх зовсім не було на цьому хуторі...

Та вони були, і їм було байдуже до того, що діялося в цій малесенькій хатці. Десь збунтував тишу один, потім загорланив другий...

Більше, мабуть, півнів не було, але ці два старалися за десятьох... Спиридон обережно-обережно зняв руку дівчинки, ще обережніше відсунувся од неї, накрив її рядном...

Слушившись униз, подумав: «Треба їй щось на згадку лишити». Та шарив-шарив по кишенях — крім пагана, нічого не було... От телепень! Не міг прихопити або стрічку, або... Хтозна, що можна ще подарувати дівчині...

Уже вдягнений, стояв посеред хати й не міг нічого придумати. І не міг просто так піти. Це ж хтозна-що може подумати про нього Юстя... А йому зовсім не хотілося, щоб вона подумала про нього хтозна-що... Окрутнувся й побачив під піччю щось тьмяло-блискуче. Нагнувся — сокира. І в його голові ожив тоненький Юстин голосок: «Дров нема ні цурпалка...»

Бігцем подався в ліс. Нахекав чималу купу гілля, приволік у Юстин двір. Мало. Ще нарубав купу. Хотів знову вертатися по дрова, але помітив на дорозі якусь неясну тінь. Поклав сокиру край порога, витяг із загати утинок. І, подивившись довгим поглядом на Юстину хату, пригинді покрався до лісу...

Похмурий ранок застав його далеко за хутором. По небу валками пливли сірі хмари, тислись до землі, щоб трохи зігрітися.

І раптом сталося несподіване. На сході мовби чиясь рука безгучно роздерла сіру шматину хмар, і виглянуло сонце. Велике, рожеве, усмінене. Порожевило сніги, порожевило білі дерева, заграло на дулі утинка... І Спиридону враз стало радісно. Радісно, що він зустрів Юстю, що вона є на світі...

Незабаром сонце зникло, небо знову залатали сірі хмари. Але в Спиридонових очах усе лишилося: рожеве сонце, рожевий сніг, рожеве дуло утинка...

І тут йому згадалися давно складені рядки:

Гей ви, люди, гей ви, люди,
Подивіться навкруги:

Синє небо висне всюди,
Сонце рожевить сніги.

А тоді й нові швидко і доречно приклались:

Вітер цупить снігу жменю,
Дуб легенько шелестить,
Десь в гущавині олені
Мчать, аж ліс увесь тріщить...

Тут нічого не було про Юстю, і про її тоненький голосок, і про теплу руку, і про носик м'який, що дихав у спину... Але все це було про неї... І якби вона почула цього вірша, то все б зрозуміла.

А більше ніхто в світі.

ПОГОНЯ

Арнау стояв біля вікна канцелярії луцького концтабору і нервово м'яв у руках якийсь папірець. Чого це Голембієвський не рушас, вовтузиться біля коня?

Нарешті Голембієвський сідає на воза. Арнау полегшено зітхає. Даремно він лаяв Голембієвського. Просто хвилюється. Це і його перша серйозна операція. Хтозна, як вона вдасться...

Голембієвський раптом зіскакує з підводи і швидко йде до канцелярії.

— Там, пане перекладачу, пропуск у вас десь...

Арнау кинув погляд на стіл. Не видно. Під стіл зазірнув. Нема. Що за чортівнина?

— А що то у вас у руці? — питає Голембієвський.

Тьху, та він же зім'яв пропуск! Віддав, тихо поспитав:

— А хто там тебе має стріти?

— Хлопчик-кур'єр. Із нашого підпілля...

Голембієвський вийшов. Смикнув віжки, й підвода, деренчачи, покотила з табору. Арнау провів її очима. Треба працювати, у перекладача концтабору багато роботи... Сів за стіл, а думками був біля підводи. Ще звечора підпільники концтабору заховали на возі під сміття та всіляке манаття, що його вивозить щодня Голембієвський, трьох своїх товаришів...

Гм, хлопчик стріне... Щось легковажать підпільники, послаючи на отаке діло хлопчика... «А ти, коли був хлопчиком, міг би виконати це завдання?» — нараз спливла в голові думка. Мабуть, міг би...

Микола підлітком носив зелену військову форму... Він був хлопчачим ватажком у своєму класі. Скільки трав витолчили, граючись у війну! Повернувшись додому, Микола збуджено розповідав про ці «війни» батькові. Коли той, звичайно, був дома. Батько часто лишався на кілька днів чи й тижнів у танковому полку, що ним командував: то відбувалися строго засекречені, але все одно відомі усьому військовому містечку маневри. Батько приїздив після них ще більше, ніж звичайно, обвітрений, засмаглий, але сповнений енергійної напруги. Микола нетерпляче ждав батькових розповідей, од яких забивало подих... Що тільки міг, переїмав він у батька: ходив рівно, як у строю, говорив трохи заповільно, підбираючи кожне слово... Хоч у батька то була вимушена звичка — поволзький німець, він з дитинства розмовляв німецькою мовою, а вже потім вивчив російську, отож не завжди легко знаходив потрібне слово... Микола мріяв стати таким офіцером, як батько, тільки не танкістом,— його більше вабила кавалерія. Блиск шабель, гул землі під копитами гарячої армади коней...

Батько різко повернув Миколіну мрію. Було це на березі Волги, куди десятикласники прийшли зустрічати світанок. Востаннє єдиним класом. Батько був з ними. Він щойно повернувся з Москви, заскочив додому тільки поставити чемодан і подався на випускний вечір. Був чимось стрижений.

Та з випускниками розвеселився, сам набився піти з ними на Волгу.

Прийшли зарані й, мовби лишивши веселощі на вулицях тихого містечка, мовчки сіли на жорсткуватій траві високого берега, задивилися на широку Волгу, що живосяйною трепетною стрічкою лилася серед літньої пахучої ночі. Микола відчував ліктем теплий бік Тані Соколової, і берег здавався йому ще вищим, і хотілося нарешті сказати ті слова, що вже два роки просилися на язик, але весь час застрягали в горлі. Батько все розумів, та вчинив зовсім нетактовно.

Нахилився до синового вуха: «Одідемо трохи вбік, маю серйозну розмову».

Він довго крутив мізинцем у ямці на бороді, поки зачав розмову. «От що... обстановка серйознішає... робиться на війну... Мої земляки, так і говорили там — твої земляки, все більше палять вогонь на війну... Чуєш,— у батьковому голосі — таке невластиве йому хвилювання,— яке я маю відношення до тих німців, га? Що колись мої предки там жили? Що звати мене Густавом? Я вже давно, з дитинства

росіянин, радянський... І з німців там, за кордоном, мені близькі тільки Тельман та його соратники. А мені дехто робить недовіру лише на тій основі, що я німець...»

Микола нічого не міг зрозуміти. Та хай спитають будь-якого бійця з батькового полку, будь-кого в містечку, хто такий батько. Його ж полк передовий на всю армію...

«Знаєш,— рішуче мовив,— я ось поїду в Москву поступати, я знайду до того, хто казав тобі оцю дурницю. Я з ним так побалакаю!»

Батько міцно обняв його за плечі: «Нічого цього, сину, робити не можна, і я не мав права розповідати про ту розмову. Розумієш? Тому прошу — ти нічого не чув...»

«Тату,— розгублено мовив Микола,— а що ж буде?»

«Що? — батько закурив.— Думаю, владнається. Розберуться, перевірять. Я чистий перед партією, перед народом... А тепер давай поговоримо про тебе. Ти не зійшов з свого наміру — кавалерійське?»

Микола похитав головою: «Ні. Тільки зараз армія мені стала... Коли до тебе так...»

«Зупинись! — у батьковому голосі — суворість.— Не смій так говорити! Наша армія — це справді пайпередовіша армія світу. І служити в ній — велика честь... Так от, у мене є до тебе прохання, чи що... Бачиш, кавалерія уже віджила свій вік. Так, так, то була грізна зброя громадянської війни. Далеко не всі це розуміють поки що. Зараз основна ударна сила — танки. Могутні, з великою швидкістю, сильним вогнем — справжні фортеці на колесах. Втім, про це ти знаєш з моїх розповідей. Раніше ти грався в кавалерію, а тепер час подумати серйозно. Танковим частинам потрібні справжні, талановиті, коли хочеш, командири. І, я певен, ти станеш таким командиром. Подумай, сину, я ніколи не хотів тобі поганого. Я завжди хотів, щоб ти був справжньою людиною, щоб ішов у передових лавах. А в армії зараз передова лава — це танки...»

Микола не скоро хитнув головою: «Подумаю».

Він блискуче здав екзамен в Приволзьке танкове училище.

У танковому полку він спочатку став командиром танка. Екіпаж попався дружний, товариський, з такими, як то кажуть, у вогонь і в воду. Їхній танк був передовим у роті.

З бентегою в серці вступив у перший бій. Але щойно побачив такі ненависні з дитинства чорні хрести на танках — зникли сумніви. Він кидав танк з боку на бік, маневрував, стріляв, як ніколи в житті... З радістю побачив — спалахнули два хрестати... Та тут по рації передали — відходити.

Коли подався назад, побачив, що горить півроти їхніх танків...

Потім їхній полк оточили. Вони лишилися з чотирма танками без грама пального... На чім світ стоїть ляляли по-стачальників, цих боягузів, що вже, певно, давно кинули все й майнули в тил... Коли вони, попсувавши скільки можна танки, рушили лісом на схід, їх накрив десант...

Микола з мимовільною цікавістю дивився на німців. Біляві, як він. Жартують, поплескують полонених по плечах... Може, не такі вони й звірі, як писали в газетах?..

Привели на збірний пункт, а звідти відправили в Луцьк. Гнали великою колоною, навколо неї — охоронці з вівчарками... Це було... ганебно. Микола хмурич брови.

У Луцьку їх, мов худобу, загнали до табору — гола площа землі, обнесена колючим дротом у три ряди. Першого дня нічого не дали їсти, а другого принесли у відрах якусь бурду і стали роздавати. Полонені одержували, хто в що мав — у казанки, консервні бляшанки, навіть пілотки. У Миколи не було нічого, водій його танка Павло випросив у німця на обох у каску. Сьорбали просто з «посудини». Микола ковтнув трохи того наїдку й відмовився, хоч уже дошкуляв голод. Це було смердюче вариво з гнилої картоплі, буряків і висівок...

Він намагався переконати себе, що на війні з полоненими не приятелюють, що, зрештою, він потрапив до такого табору, де німці — подонки... І не міг. Бо бачив щодня, як вони били гумовими палицями полонених, як із спокійно-презирливими обличчями розстрілювали хворих на тиф і поранених. І все відкладав час признання, хоч оголошували не раз, щоб німці підійшли до коменданта.

А потім зовсім відмовився від думки признатись. Хай уже разом з усіма страждатиме. Нема в нього другої батьківщини. Є тільки одна. Де його виростили людиною, де водночас і завдали тяжкого удару...

Десь через місяць чи півтора — дні у таборі настільки були схожі один на одного, що він збився з ліку, — до нього підійшли Павло і ще якийсь чоловік. Поспитали про настрій, здоров'я. Микола махнув рукою — який там настрій, яке здоров'я! Чоловік примружив око: «А чого ви не признаєтесь, що німець?» Микола сердито кинув: «Я не німець. Я радянська людина!» Павло поклав йому руку на плече: «Не кип'ятись. Ми дуже хочемо, щоб ти признався. Не дивуйся — нам потрібен свій чоловік там, при коменданті. А йому якраз потрібен перекладач. Розумієш?» — «Не можу хлопці, — тихо сказав Микола. — Після всього баченого —

не можу... А кому це — вам?» Чоловік тихо мовив: «От що, ми тобі довіряємо. У нас утворена підпільна організація. Для чого, сам розуміш — ми не зайці, щоб покірно сидіти в загорожі. І ти для нас можеш зробити стільки, що важко наперед і сказати...»

Досить було признатися, що він приволзький німець, як Миколу взяли перекладачем. Коли б не дав слово підпільникам, то негайно попросився б геть з табору. Бо треба було бути присутнім на допитах командирів та комісарів, після яких підлога ставала червоною од крові. Треба було балакати, усміхатися до своїх «земляків»-катів, слухати їхні чванливі розповіді про успіхи німецької армії, про те, як вони після війни матимуть тут, на Волині, маєтки, а житимуть у Криму, коло Чорного моря... Микола читав їхні газети, накази, циркуляри й все більше упевнювався, що Гітлер перетворив Німеччину на величезний кривавий меч, який має пройти спустошливо по всіх континентах, завойовуючи для німців землю, золото, заводи, так званий «Lebensraum»¹⁵. «Ви повинні зрозуміти, — говорилося німцям, — що ви на цілі століття будете представниками великої Німеччини і прапорonoсцями націонал-соціалістичної революції і нової Європи. Тому ви повинні із свідомістю власної гідності проводити найжорстокіші міроприємства, які вимагатиме од вас держава». Ще до війни Розенберг цинічно визначив роль радянських народів після перемоги Німеччини: забезпечувати продовольством німців, а основну масу відіслати у Сибір. Хай там або живуть, або мруть — це вже не справа Німеччини. Всякого, хто бодай кине косий погляд на німця, не варто лишати в живих. «Росіяни поважають силу й жорстокість, тільки так їх можна вивести із стадії варварства і організувати». Ну, а щодо полонених, то вказівка була коротка і ясна — охоронник у таборі повинен завжди бути готовим вистрелити.

Навіть без нагальної потреби.

Це була страшна, добре продумана облудна система, у тенета якої попало багато німців, заслплених можливістю розбагатіти за рахунок інших народів, німців, отруєних шовіністським чадом, казочками про особливу роль німецького народу в історії... З цією системою треба було нещадно боротись. Іншого виходу не було.

І ось його перший внесок у цю боротьбу — трьох полонених повіз Голембієвський на волю. Коли пощастить і ніхто з німців не стане обшукувати підводу, то сьогодні ж

¹⁵ Lebensraum (н і м.) — життєвий простір.

увечері, або й раніше, весь табір піднімуть на ноги. Перевірять і перекладача... А наступного разу шукай нового шляху... Борись серед ворогів, кожної миті відчуваючи за спиною подих смерті...

Та інакше він не може...

Думка знову вернуласть до того хлопчика, що поведе визволених полонених до партизанів. Чи справиться? І чого саме йому доручають отакі важливі завдання?.. Зустрігнися б з ним, поговорити...

Спиридон сидів на узліссі на купі хмизу й цвигав по снігу дожиною. Хоч ще лиш кінчався лютий, вже пахло весною. Хтозна од чого й пахло — чи од бруньок у тугих коричневих сповитках, чи од торішньої трави, що зеленіє в лунках під деревами, чи од снігу, що сліпуче блищить проти сонця, схоплений нічним морозом?.. Спиридон труснув головою, озирнувся. Знайшов, коли розчулюватись... Де ж підвода? Вже сонце до полудня підбивається. А умовлено було на ранок... «Ге, який нетерплячий! — вилаяв сам себе. — Думаєш, так легко їм там вихитрувати? Це ж не просто — застріг підводу, посадив людей, покчув на коня й поїхав...» Треба чекати, бо самі полонені не дійдуть до партизанів... Он ті, що їх відпустив Крохмалюк, були з довідкою, а хутко піймалися. І Крохмалюк, розповідав Павло Йосипович, негаймо відправив їх до концтабору. Виматюкав і відправив. «Бачиш, щось у ньому людяне на хвильку проснулося й згасло, — сказав Каспрук. — А ти гарячкував — «підпільник»».

Коли Спиридон повернувся у загін з Юстиного хутора, Конищук добряче вилаяв його «за самовольство» і відіслав у Торчин. Звичайно, не просто так, а з важливим донесенням. Однак не забув додати: «Розкажи все Каспруку, хай він тебе бодай у куток поставить. Бо в нас вільних кутків у курені немає...»

Каспрук не став лаяти. Він був дуже збуджений. «Визволяємо трохи полонених. З концтабору. Через два дні. Поведеш з Ванею на Полісся?»

«Звичайно!»

Два дні так і просидів у хаті — мати не випустила. Всі гудайки міцніше попришивала, раз у раз насипала пісного борщу: «Ти ж, як собача, голодний бігаєш». А то просто сяде коло нього й невідривно дивиться, а в очах сльозинки опукляться...

...Нарешті з шляху звернула підвода.

— Старик! — гукає Голембівський. — Буян далеко?

— Там,— махнув Спиридон рукою.— За півкілометра відси... Під ялиною замаскувався... А де ж... ті? — розчаровано спитав.

— То сідай, поїдемо... Ось тут,— показав Голембівський на лахміття.

Підвода задеренчала по просіці.

Коли в-під ялини виліз Ваня Куд, Голембівський розгорнув лахміття:

— Вилазьте, хлопці.

Полонені вилізли, скочили з воза. Якусь хвилину недовіриливо озирались. А потім раптом хрипко крикнули «ура!» По їхніх обличчях текли сльози, вони обнімали Ваню, Спиридона, дерева... Вони раділи волі! У Спиридона зволожились очі. Він уперше бачив, як люди радіють волі. Люди, що їх фашисти прирекли на голод, на приниження, на знущання, на смерть... І заради того, щоб визволити їх, щоб бачити, як вони жадібно дихають новітрян волі, варто ризикувати своїм життям у довгих переходах, мерзнути, голодати, не носити з собою ніякої зброї, крім відваги, хитроців та витримки. Ех, жаль, Максим не потрапив у цю групу...

— Товариші, а ви дійдете до загону? Нам же далеченько...— питався у визволених Ваня.

— Дійдемо! — труснув кулаком червоноармієць у самих штанах і гімнастерці.— Рачки повзтимемо, а доберемося до своїх!..

Спиридон і Ваня трохи нагодували полонених і рушили.

Вони не могли завертати в села, уникали доріг, брели найчастіше просіками, а то й просто лісом, орієнтуючись по компасу, що був на Ваниній руці. Ваня йшов попереду, Спиридон позаду.

На полянах, відкритих небу, сонце з'їло нічну льодову кірку на снігу, й ноги тільки провалювалися глибоко. А в гущавині було гірше. Там кірка, мов гострим ножем, різала ноги. Полонені мовчали, зціплюючи зуби. Але коли за червоноарміємцем, ноги якого були обмотані ганчірками й узуті в галоші, потягся ланцюжком червоний слід, Спиридон свиснув Вані. Той зупинився, подивився, зітхнув.

— Да-а, історія з географією...

— Нічого,— прохрипів отой, у галошах.— Ти не дивись, веди...

Спиридон так часто озирався навсібіч, що шия заболіла; в очах мелькали то коричневі кожухи дубів, то пригашена зелень ялин та сосон, то біла дорога... Аж занудило...

Спиридон не повірив очам, коли побачив знайомий березнячок. Невже вони побіля Доросинь?..

На ніч брався добрий мороз, просто на очах засклівав сніг, з далеко чутним у застиглому лісі дзвоном ламався під ногами. Даремно Спиридон напружував слух — всі звуки покривав отой лускіт снігу. Та ось до його вух слабо долинув тривожний сорочий скрекіт. Озираючись. На тлі вже лимонного, остигаючого неба з гілки на гілку із скрекотінням перелітала сорока. Когось побачила... Миттю свиснув Ваня. Той прибіг, зупинив групу. Прислухались. До сорочого скрекоту додався лускіт снігу.

— Та-ак,— плюнув Ваня.— Когось чорт несе за нами. Невже з табору погоня?..

— Давай заглибимось у ліс,— сказав Спиридон.— Поліцаї та й німці бояться нічного лісу...

— Ну, давай,— хитнув Ваня головою.— Може, одчепляться. Жаль, не вдалося прихопити в Рідної мами чогось поїсти.

Ваня бігцем повів полонених вбік од села. Червоноармієць спотикалися, зіпали широко розкритими ротами. А Ваня, раз у раз озираючись, просив їх: «Хлопці, ну, хлопці, швидше. Зберіть усі сили. Зараз тільки ноги можуть нас урятувати». Попереду Спиридона хилитався геть знеможений червоноармієць, повітря із свистом виривалося з його грудей... Спиридон весь час підштовхував його...

А переслідувачі наближалися. Бахнув один постріл, другий...

Ваня раптом крутнув убік, зник у ярку.

— Сюди! — гукнув до полонених.

Вони подалися слідом, і Спиридон теж.

Глибокий, але вузький ярк з обох боків накрили гілки розлапистих сосон. На ті гілки нападало снігу, й утворилось щось схоже на ведмежий барліг.

— Хлопці,— сказав Ваня,— пересидьте тут, поки я їм задурю очі. Ну, коли що, Спиридон доведе...

— Ні, я з тобою! — накопостричився Спиридон.— Удвох нам легше їх обдурити!

— Я наказую! — ледь не крикнув Ваня.

— Ні!!

— Ах, дурень, чи як там тебе! — вилаявся Ваня.— Ну, гайда, чого стоїш?

І вони побігли просто на переслідувачів. Помітивши між деревами темні постаті, Ваня звернув у низький соснячок, кинув на ходу Спиридонові:

— Шуми дужче, щоб вони подалися за нами.

Переслідувачі звернули за ними. Це були поліцаї — вони матюкалися на весь ліс, кричали «Стій!», стріляли.

Спиридон чув, як над головою дзумкотіли кулі, й від того дзумкотіння холонула спина... А Ваня то стишував хід, то знову рвав уперед, дражнячи поліцаїв...

Коли далеченько відбігли од ярка, Ваня обернувся на мить до Спиридона:

— А тепер жми на всі педалі...

Поліцаї відстали од них так, що тільки невиразно долинав їхній лемент. А Ваня й Спиридон гнали лощиною в Доросинь. Влетіли у двір Рідної мами. Ваня стукнув у вікно. Хутко вийшла з хати господиня.

— Мамо, спустіть нас у колодязь, за нами женуться.

І шарпнув Спиридона. Той, нічого не розуміючи, пішов за ним.

А Ваня вже схопив відро.

— Зараз мене спустіть, удвох, бо я важкий, а тоді, ви, мамо, Спиридона мені переправите.

Коли вони вже сиділи у схованці, зробленій у шахті колодязя, Ваня збуджено сказав:

— Ну, тепер нам сам чорт не страшний! Це ми, комсомольці, ще за Польщі схрон зробили. Бач, згодився...

Бетошний колодязь, мов бочка, ловив і посилював звуки. Спиридон і Ваня чули, як наближалися поліцаї, як вони зарюкали в двері, загукали: «Ей, господине, мати-перемати відчиняй, а то хату розвалимо!»

Пролунав Яринин голос:

— Господи, чого це ви проти ночі веремію зняли? Що вам треба від беззахисної жінки?..

— Не пащекуй! — обірвав її задиханий голос. — Де втікачів сховала?

— Яких утікачів? Чи вам приснилося?

— Не приснилося, вони десь тут. Із Луцька втекли москалі з табору. Сліди до твого двору привели... Ну, знайдем — постинаємо голови! І тобі теж...

— Не вірите, то шукайте, мені що, — спокійно-ображеним голосом мовила Ярина.

Поліцаї чимось гуркотіли, гупотіли чобітьми по двору...

Врешті один із них плюнув, пішов до колодязя. Відро з брязкотом подалося вниз. Зачерпнуло води, хилитаючись, пішло вгору. Поліцай довго пив, вода кльокала у нього в горлі. Потім ще раз плюнув:

— Не могли ж вони крізь землю провалитися?

— Не могли, — ствердила Ярина. — А може, вони через мій двір далі пошпацирували? Чи вам в очах привидилось?

— Но, но, не шкилюй, а то дам прикладом — всю ніч зуби визбируватимеш... Ходім у хату.

Спиридон і Ваня просиділи в мовчанці хтозна-скільки часу. Та ось дзенькнуло відро. Першим Ярина витягла Спиридона, а потім вони удвох — Ваню...

— Померзли, хлопчики? — співчутливо спитала Ярина. — Зігрійтесь трохи, поїжте, вони пішли. Засаду, бач, у хаті здумали влаштувати...

— Ні, мамо,— похитав Ваня головою,— у лісі сидять визволені полонені... От вони задубіли...

— То чекайте, я вам винесу вареної в кожухках картопельки. Наче знала — дай, думаю, в кожухках зварю чавунчик про всяк випадок...

...Вже коли вони з визволеними червоноармійцями були далеко од Доросині й смачно їли холодну картоплю, Ваня раптом посваривсь на Спиридона пальцем.

— А чого ти не послухався мого наказу, га? Чого не поліз у ярок?

Спиридон закопирив губу.

— Пхі, начальник знайшовся! Хіба я міг тебе покинути? Та й поліцаї за одним тобою, може, й не побігли б. Я ж казав — удвох легше їх обдурити.

Ваня засопів посом, тихо мовив:

— Наше щастя, що вони стріляти гаразд не навчилися...

— Бо дурні,— кинув Спиридон. І стусонував Ваню під бік.

А той дав йому щигля.

І обидва засміялися.

«ШПЕК! ШПЕК!»

Весна...

Спиридон скинув сорочку, підставив спину сонцю. Воно залоскотало її, знуджену за довгі осінь та зиму під одягом, ласкавими теплими променями. Наче побігло по спині безліч сонечок, швидко перебираючи м'якими лапками.

Озирнувся на жінок. Віра Олександрівна нагнулася до малої Леськи, завагалася — чи розкутати її, чи не треба? Воно ще ж пущвірок — усього три місяці. Розплющилося, безтямно дивиться в небо, і небо м'яко синявить оченята. Та ось помітило материне обличчя, усміхнулося беззубим ротиком. І Віра Олександрівна усміхнулася до малої, а в самої на вії повисла, сянула райдушна сльозина... Трішки послабила ковдрочку, затінила собою личко донечки...

Спиридону защеміло в грудях, він мерщій перевів погляд на другу жінку. Власне, яка вона жінка? Дівчина. Тільки брови супить для солідності.

Вони їхали лісом, сповненим пташиного гомону, цвірінчання, пискоту і пісень. Пташки весело мостили гнізда, носили всілякі цурпалки, пір'їни, сінини.

Ліс задоволено шумів, обережно погойдував на своїх зелених плечах пташині гнізда.

Перша весна за війни...

Скоро рік, як та клята війна гуркоче на радянській землі. Думали після розгрому фашистів під Москвою, що тепер наші покотять ворога назад, ніде не зачепиться. Коли в Торчині тихцем слухали по радіо, скільки він втратив своїх вояк у підмосковних снігах, скільки перетовкли його танків, гармат, машин — дух захоплювало. А бач, зупинив ворог нашу армію. Видно, і наших лягло немало, просто не хотіли передавати по радіо, щоб не тьмарити радість... І не лише зупинили німці наших, а й перейшли на півдні у наступ. Десь там, у степах, бачених Спиридоном тільки на малюнку, зараз шаленіють кулемети, бухкають гармати, повзуть танки, падають наші солдати...

А тут — тиша. Тільки долинає пташиний гам, бавиться вітерець м'яким листом та повискують колеса возика у кривулястих коліях. І на возі сидить хлопчина без сорочки, жінка з маленькою дитинкою і дівчина. Куди жене війна сім'ю без батька...

Нетривка, обманлива ця тиша. Обманлива і ця сім'я на возику.

...Спиридон того ранку, виморений, але задоволений, повернувся з містечка Голоби. Ходив за дорученням Каспрука на зв'язок із голобським підпіллям. Моцне там підпілля!.. Тільки задрімав, коли хтось смиче. Продер очі — Чучка. Вивів з хати.

— Ходи-но до Вчителя, нагально треба...

Павло Йосипович схвильовано снував по кімнаті. А Віра Олександрівна колихала дитину і дивилась у вікно. На її обличчі виступили червоні плями.

Спиридон спіткнувся на порозі. Це вперше він побачив їхню сварку. Вже хотів крутнути назад, та Павло Йосипович зупинив його. Глибоко вдихнув у себе повітря, щоб пригасити роздратування.

— Слухай, Спиридоне, ти можеш переправити зв'язкову в Шурин?

Спиридон лиш плечима здвигнув. Мовляв, нащо таке питати? Самі ж знаєте, що можу.

Павло Йосипович близько підступив до нього.

— Розумієш, це не просто зв'язкова, а важлива зв'язкова. А папери в неї ще важливіші. Для кого вони — знати нам

необов'язково. Десь у наших лісах діє дуже засекречений диверсійний загін... Ну, це забудь. Розумієш, вона і папери повинні вже сьогодні увечері бути в Шурині. Про провал не можна й думати...

Спиридон не встиг відповісти, коли від вікна обернулася Віра Олександрівна.

— Павле,— мовила сердито,— ну нащо ти підняв Спиридона? Він же щойно прибейкався з Голоб...

— То я вже не спав,— поспішно вставив Спиридон. Чого Віра Олександрівна не хоче, щоб він виконав це завдання?..

— Може, й не спав. Але стомився... А я... ну, що я зробила, Павле, для підпілля останнім часом, га? Тільки рахуюся...

Павло Йосипович округнувся на місці:

— А Леська? Голодатиме? Це ж півдня треба добирати-ся тільки туди...

Віра Олександрівна зазирнула до закутаної малої, діткнулася губами її щічки:

— А ми вдвох. Правда, Лесько? Дорогою й підобідаємо, і підвечеряємо...

Павло Йосипович рвучко вилетів з хати. Повернувся він не скоро. І побачив, що Віра Олександрівна та Спиридон про щось діловито розмовляють.

— Ну, набігався? — ледь усміхнулася Віра Олександрівна.— От і добре. А ми ось тут із Спиридоном метикуємо, як нам краще йти. Хай уже буде по-твоєму — рушимо утрьох. Воно ж такі і веселіше, і дитинку Спиридон коли-неколи піднесе... Павле, та не сердься. Знаєш же сам, що ніякого ризику і завдання виконаємо щонайкраще. Хто причепиться до матері з крихіткою?

— Ех, тебе не переконаєш,— втомлено махнув рукою Павло Йосипович.— Та ще коли Спиридона па підпряжку взяла... Тільки пішки я вас не пущу. Візьму ось у фольварку підводу, й поїдете...

І вони поїхали в Загурці, де чекала на них зв'язкова. Оця насулена дівчина. А звідти вже рушили на Шурин.

Уночі пройшов рясний дощ, і в коліях ще не втала вода. Всюди мерехтіла роса, все було чисте, умите, урочисте, як це буває тільки весною після дощу. В такий час хоч-нехоч, а розпогодиться людське обличчя, м'яка задума поїме його — од іскристих крапель, од шумовиння чистої, блискучої зелені, од безлічі будоражливих пахоців, що плинуть од землі, од неба, од сонця, яке виважується над хмаристо-зеленим легким лісом...

А зв'язкова скулилась, накукобилась у задку воза, мов куличок на болоті.

Віра Олександрівна, заколихавши малу та поклавши її на перинку, присунулася до дівчини:

— Слухай, як тебе звати?

— Зовіть Фіалкою...

Віра Олександрівна похитала головою, мовила розважливо:

— А як стрінуться німці чи поліцаї, то що мені тебе — Фіалкою звати, га?

Зв'язкова коротко зиркнула на неї, потерла пальцями лоба. Видно, не чекала цього простого й водночас несподіваного запитання.

Віра Олександрівна ледь помітно усміхнулася кравчком рота.

— Значить, як тебе звати?.. Люба?.. Гарне ім'я... Ти, Любо, моя сестра. Ми вземо в Шурин дитину до ворожки. Нам проказали, що там є ворожка, яка виганяє переляк...

— А де в неї,— кивнув Спиридон на зв'язкову,— папери? Може, краще переховати?

Дівчина мацнула себе за волосся.

— Не дам,— рішуче сказала,— вони в мене добре сховані. І не маю права нікому давати, крім...

Віра Олександрівна засміялася — щиро, лагідно. І цим беззбройла дівчину.

— А що, вони пильно обшуковують? — нерішуче запитала вона.

— Буває. Підозрілі, недовірливі стали,— сказав Спиридон.— Он мені недавно і в черевки зазирали, поодривали підшви навіть... Та все одно не знайшли донесення — я його у козирок кашкета зашив.

— А куди ж переховати?..

Вони втрьох стали обдивлятися себе, воза.

Перший обізвався Спиридон:

— А як у перинку під Леську? Пуху там багато, навряд чи промацають папір. Ну, й мала на ній лежить...

Виждали, коли підвода сховалася в густому лісі, й, розпоровши перинку, закутали донесення в пух. Помацали — справді не чутно.

Німці так несподівано вигулькнули з ліска, що коло розпуття доріг,— навіть Спиридон тіпнувся. Хотів одягнути сорочку й передумав. Ще вирішати, що злякався.

Їх було троє. Стояли, чекали забарної підводи. Спиридон зиркнув на зв'язкову — тамус щосили дрож. Сам він просто внутрішньо напружився. Звук уже до таких стріч...

Вони зупинили підводу, обступили. Літній німець з похмурым обличчям, покритим глибокими зморшками, у яких кущилась чорна щетина, спитав:

— Кто, куда, зачем?

Віра Олександрівна вказала на малу:

— Кінд¹⁶, кранк¹⁷... до ворожки... ангст¹⁸...

Німець зазирнув до Леськи. А вона раптом відкрила свій беззубий ротик і... усміхнулася... Віра Олександрівна поблідла. Ще не повірить, що хвора... Та з німцем сталася дивна зміна — його обличчя подобришало і посумнішало.

— О, о, война делайт дети страх... Такой мал, а уже страх...

Однак покопирсали сіно на візку, прискіпливо обшукали всіх. Літній німець вибачливо розвів руками:

— Служба...

Як од'їхали далеченько, зв'язкова здивовано мовила:

— Чого ж він... так?

— Хтозна,— здвигнула плечем Віра Олександрівна.— Може, своїх діток згадав... Одне слово, Леська виручила...

У Киселині, що по шляху на Шурин, була домівка, де вони мали трохи перепочити.

На воротах стояв дядько — маленький, клишопогий, з оком, що весь час не до ладу підморгувало. Він послухав, підморгуючи, прохання пустити відпочити з хворою дитиною (мовлено було це голосно, щоб сусіди чули), підморгуючи, почухав потилицю й розчинив ворота. З його обличчя весь час не сходив тупувато-дурнуватий вираз, підкреслений отим недоречним підморгуванням.

У хаті господар одразу скинув з свого обличчя тупувато-дурнуватий вираз, обличчя його стало тривожним, заклопотаним. Тільки око не втихомирилось. То у нього, якось розказував, з імперіалістичної, від контузії.

— Погані ваші діла, дівчата й хлопці,— під нахмуреною бровою ні з сього ні з того весело моргнуло око.— Погані. Міст у нас один через Стохід, а на ньому німці. Кожного ледь не догола роздягають... Недавно піймали двох партизанів — не знаю навіть, з якого загону. Замінювали міст і хотіли підірвати разом з німецькою машиною. Замаскувалися в кущах з ночі, а машини, як на зло, нема й нема. Ну, до дня досиділися, а тут хлоп'яки їх помітили. Пішов поголос селом, а один гадюка в поліцію доніс. Злапали їх... І досі висять у центрі...

¹⁶ Кінд (н і м.) — дитина.

¹⁷ Кранк (н і м.) — хвора.

¹⁸ Ангст (н і м.) — страх.

Зв'язкова зіщулилась. І Вірі Олександрівні стало не по собі, притисла до себе Леську.

У хаті зависла гнітюча тиша.

— Може, який брід є, то переїдемо? — непевно запитала Віра Олександрівна.

Чоловік похитав головою.

— Буде літом... Зараз нанесло води стілько!

— А вплав? — обізвався Спиридон. — Скільки там ширини — кроків із сорок, не більше?.. Це ж не той Стохід, що у Гриві... Ми з Любою перепливемо, а Віра Олександрівна вернеться...

Дівчина нервово здвигнула плечима, призналась:

— Та я... одним словом... зовсім плавати не вмію...

Знадвору почулося верещання поросяти. Господар глигнув у вікно.

— От поганці, з хліва вискочили! Не до вас зараз... Привела ж вас ляха на мою голову!

І покличав з хати.

Спиридон і собі подивився у вікно. По двору, весело вибрикуючи й риючи пясками спориш, гасало двоє маленьких поросят. А ще двоє застрягли у чималій щілині під дверима хліва й верещали.

Порося... Верещить... А що, коли?..

У Киселипі така піщуга — хоч підширай підводу. Довелося смугувати рябу лошичку. Всі принишки на возі, навіть порося затихло у мішку... Хоча б уже швидше міст...

Вони думали, що вартові після недавньої події стоять з автоматами наготові. А побачили кумедну картину. Один німець — тілистий, з товстими, оброслими мідяно-рудим волоссям погами, у самих трусах, стояв, нагнувшись, край мосту, другий поливав його з відра. Рудий ігогокав задоволено, мов жеребець... Їхні автомати висіли на бильцях мосту...

Люба збадьорилася, тихо сказала:

— Може, без поросяти пропустять? Бачите, які... веселі?

Спиридон похитав головою:

— Вселі... Ці «веселі» двох партизанів повісили...

Вартові так захопилися хлюпанням, що помітили возика, коли ряба уже ступила копитом на міст. Білявий кинув відро, рудий різко випростався.

І тут Спиридон боляче крутнув порося за хвіст і випустив. Порося зверескнуло — у вухах всім залящало, — і дременуло уздовж річки.

Це було так несподівано для німців, що рудий надув

губи й пухкі щоки, а його «поливальник» витріщив риб'ячі мутнуваті очі...

А наступної миті німці зайшлися реготом і гайнули за поросям. Спиридон теж скочив з воза й побіг за ними. А Віра Олександрівна хльоснула рябу.

Порося мчало зигзагами, і німці вже двічі даремно загналися в різучу осоку. Та це ще більше розпалило їх. Вони щось азартно гукали й уперто переслідували порося.

Нарешті біля води, в купці очерету, рудий злабадав його за ноги.

— Шпек, шпек! ¹⁹ — переможно підняв над головою.

І тут приступив Спиридон:

— Спасибі, пане, що піймали. Велике спасибі! А то батько мені голову одірвав би за цього вишкварка...

І простяг руку до поросяти, краєм ока зиркнувши на міст, там уже було порожньо.

Рудий здивовано-ображено закліпав повіками. І раптом боляче вдарив Спиридона по руці, загорлав:

— Век!

Спиридона мов вітром здуло. Біг до самої підводи, що вже далеченько від'їхала.

Віра Олександрівна і Люба, побачивши його, полегшено зітхнули.

— А ми вже всяке думали,— сказала Віра Олександрівна.

— Та чого там,— недбало махнув рукою Спиридон,— все гаразд. От поросяти жаль...

І він смикнув віжки.

— Но, ряба, дорога нам ще далеченька...

«ЗДРАСТУЙТЕ, ПАНИ ПОЛІЦАІ!»

Спиридон ліг на дно возика, встелене м'якою соковитою травою для кобили, яку за масть так і назвали Рябою,— задивився в небо. Скоро перший залізничний переїзд, треба відпочити, розслабитись...

Небо було по-серпневому лагідно-голубе. Високо стояли зіткані з білих легких волокон хмари-намітки. А під ними поволі кружляли два лелеки.

Лелеки... Люблять вони літати, купатися в небесній синяві, пити свіжу холодну воду з хмар. І дивитися на світ, бачити його багато-багато — і зелені ліси, і голубі річки, і

¹⁹ Шпек (нім.) — сало.

облямовані жовтим піском озера... Особливо часто вони піднімаються до хмар передосінньої пори. Певно, хочуть, щоб лишилося в їхній очах все оте рідне розмаїття на довгу чужинецьку зиму...

А що ж бачать вони зараз, оті піднебесні лелеки?.. І німців, і партизанські табори, і гетто, і концтабори поруч із красою лісів, полів, річок, озер... Так, невеселі враження од батьківщини понесуть вони в далекий край. Коли вже нарешті не буде всього отого фашистського, потворного? Коли?.. Ще одна зима надходить, а німці далеко-далеко на нашій землі, оточили Сталінград, і там, передає радіо, бурхає справжнє пекло... Мабуть, знову доведеться зимувати під німцем...

Он один лелека знижується, наче до чогось придивляється. Чи не Юстю побачив? Тенькнуло серце. Усміхнувся невесело сам із себе... Хлопчисько, як каже Віра Олександрівна...

Дунав після зустрічі з Юстею, що невдовзі навідає її, але те «невдовзі» розтяглося на шість місяців. Не послали у ті місця, з Вірою Олександрівною та Леською на оцьому ось возику — Каспрук возика і Рябу за безцінь купив у фольварку, — вони виїздили безліч доріг. Мало пе всю Волинь. І зв'язкових, і донесення та накази возили в Лесьчичиній перинці. Снували між партизанами і підпіллям області... Павло Йосипович схуд, зблід од переживань, а Віра Олександрівна вперто не хотіла лишатись удома. «Ми ж утрюх де хоч проберемось. Та па нас ще жоден поліцай чи німець не кинув підозріло оком. Правда, Спиридоне?» Спиридон хоч-не-хоч кивав головою — це була правда. І Павло Йосипович мовчки брав на руки Леську й жадібно-ніжно голубив її...

Леська таки не витримала спеки, комарів, тряских доріг, з нею щось приключилося: стала крикливою, вередливою, ноками не спала. І Вірі Олександрівні довелося сидіти вдома. Спиридон сам тепер їздив. І виконував уже завдання партизанів.

Якось таки завернув на Юстин хутір. Дорогою рвав квіти — ромашки, сокирки, материнку... Рвав, і все здавалося мало. Вже перед хутором схаменуєсь, побачивши у задку оберемок квітів. Зупинив підводу в гущаку, вибрав чималий букет, сховав під полотняну сорочку, рушив на хутір.

Юстина хата дивилась на світ брудними запиленими вікнами...

Штовхнув двері — замкнені. Протер шибку, зазирнув.

Стіл, піч, акуратно складена коничкою постіль на полу... І — нікого.

Никав по двору, низько опустивши голову. І не міг піти звідси. Коли це нараз: «Хлопче, тобі чого тут треба?» З сусіднього двору перехилилась через тин бабуся. «Та дівчинка тут одна жила... Юстя... Де вона?..» Бабуся піднесла ріжок хустки до очей: «Бідне дитя... взяло вузлика й подалося шукати матір». Спиридон уп'явся в неї очима: «А коли, куди?» Сусідка похитала головою: «В білий світ пішла Юстонька. Хто знає, куди запроторили Марію?.. А подалося воно, як сніг із землі зійшов...»

Юстя, Юстя... Де вона блукає зараз? Він, куди не потрапляв опісля, всюди роззирався на дівчаток.

Даремно.

Возик ускокчив у глибоку колю, в подвійному днищі скалатнулись глухо батарейки. Його базарні «покупки». І «гостинці» торчинців та Вусатого...

Ось уже місяць, як Конищук зробив його «гендлярем». Спиридон брав із табору зерно, насіння, дорогою збирав гриби. І продавав на базарі. Коли щастило, купував у німців батарейки. А пі, то віддавав марки луцькому підпільнику Антону Долю, що мав прізвисько Вусатий, той сам купував у німців не лише батарейки, а й вибухівку. До Вусатого Чучка або Голембівський привозили зброю, донесення од торчинського підпілля. Ну, а все те доставляв до загову Спиридон...

Сторожкий луцький базар. Люди весь час озираються, бояться облави. Ціни — страшні, особливо на сіль, сало, мед, цоботи... Якогось дядька обступили — цілу торбину солі розв'язав. Спиридон стиснув кулаки — от гад, не інакше продав партизана і одержав винагороду. Німці за кожного вказаного партизана дають по півмішка солі... По базару шведняють німці та поліцаї, теж ведуть свою комерцію...

Цього разу швидко спродавшись і купивши чотири батарейки, Спиридон виокнув на Рябу. Тепер до Вусатого.

Дядько Антін Доля й справді вусатий, червонощокий і веселий. Спиридон любив бувати в нього. Вони весело обідали, весело грали в доміно...

От і сьогодні, пропускаючи Спиридона у двір, гукав:

— Племінничок! Ану показуй, скільки грошей надурив?

— Та багато, дядьку. Кишені лускають, — засміявся Спиридон.

Пройшли в сад, де дядько Антін зліпив для теслярування, як він казав, «келію», Спиридон прочинив блазенькі фанерні дверцята й заскїп на порозі.

На ослоні сидів німець. У мундірі, в кашкеті...

— Чого ти, чого? — підштовхнув Спиридона Вусатий.— Родича не признаєш? Це ж той чоловік, що тобі полонених визволяє, а ти водиш... Ну, чого мовчиш, як пень у воді?

— Здрасте,— буркнув Спиридон і сів звіддалік, на дошках. Він знав, що в концтаборі орудує наш німець,— про це Каспрук говорив,— але не чекав побачити його в Долі. Та ще й у цьому ненависному мундірі...

— Ну, чого вовком дивишся? — сказав дядько Антін.— Той мундир на ньому — личина. Сідай ближче...

Спиридон — пі з місця.

— Добре, добре,— махнув рукою німець.— Я його розумію... Слухай, хлопче, перекажи туди, що на якийсь час доведеться припинити визволення полонених. Мене запідозрили, навіть у тюрму взяли. Свої поліцаї викупили в слідчого за сувій шкіри... Оце й усе... Мені пора...

Вже коли він виходив, Спиридон підвів очі. І зустрівся з німцевим поглядом... В його сіро-голубих очах стояла глибока давня зажура...

Спиридон далеченько від'їхав од Луцька, а з очей не йшов той німець. І чого він, Спиридон, отак до нього... справді, паче вовк... Таж тому німцю значно важче, ніж їм... Хоч які, а все ж земляки навколо нього. І, певно, мати та батько пишуть з Германії, аби добре воював проти «руських». А він воює проти німців... Тяжко йому, бач, яка зажура в очах. А тут ще й отакі, як Спиридон, навіть сісти поруч не хочуть...

Луснув себе по дурній довбешці. Ось як ще раз зустрінуться, то він з німцем гарно побалакає. Тільки хай не натягує того клятого мундира...

От уже й Доросинь...

Поки Спиридон підобідував, тітка Ярина готувала «передачу» патризанам, буркотіла незлобливо:

— От бісові діти, зробили мене самогонницею ще й спекулянткою. Ночі просиджуй у бур'яні, чекай, поки накапає четверть. І виглядай, чи не надто курить над бур'яном, чи не принесе нечиста сила на той ласий запах поліцай... А накапає, бери, тітко Ярино, сакви та цибай на базар у Рожнице. Усміхайся тим скарійотам, випрошуй для онука батарежки... Ой, при звичаєте ви мене до цього діла, то й після війни не одвикну, торгуватиму самогонкою...

Коли тітка спакувала свою передачу, то вийняла з печі пістолет.

— І це добре сховай. Знайшла. Видно, п'яний німець згубив.

При воротах тихо сказала:

— Спиридончику, ти не бравуй перед німцями та поліцаями. Краще вклонися зайвий раз, не згорбатієш. О господи, і нащо вони ганяють тебе по отакий вантаж?

Спиридон хотів відповісти щось сердите на тітчині слова, та зиркнув у її сповнені материнської тривоги очі й промовчав, хльоснув батоном Рябу.

Все-таки погано бути хлопчачу партизаном. Всі дорослі тебе жаліють... Ну, а про матір і говорити нічого. Коли заскочить на кілька день додому, то мати, мов на ікону, видивляється. Аж ніяково...

...Нагло тутукнув паровоз. Спиридон стріснув головою, звівся. Он уже чорніє переїзд. Еге, не можна отак, як каже брат Сашко, розмагнічуватись. Може, воно й правда. Он Сашка (а він теж перейшов у загін) хвалять — креміль, а не парубок. Наче зовсім без нервів. А в нього, Спиридона, так не виходить. Розмагнічується...

Поволі наближався перший залізничний переїзд. Мабуть, до війни тут жив у будці не черствий чоловік, бо насадив яблунь, вишень, черемхи ще й доп'яв десь сріблистої маслини. Зараз ще нічого, а як весною, було, їдеш — голова наморочиться. Спиридон якось снитав поліцаїв, що чергували на переїзді: «Як ви тут не почадієте?» Поліцай Стефан пошкріб потилицю, плюнув: «І не говори. Наш начальник казав, аби порубали зарослі, мовляв, кругообзор закривають. Так воно ж — холодок. Ну, і фрукта дармова...»

Спиридон роззирався — де ж поліцаї?.. Ага, он сидять на дереві й хухрять яблука. Усміхнувся їм, взяв під козирок. І був по той бік залізниці.

Ночував у лісі, старанно замаскувавши воза.

Вирушив рано, разом із сонцем, що, вмившись скупою серпневою росою, круто покотилося вгору по чаші неба, ніжно-синій, прикрашеній білими кучерявими хмарами... А внизу, хоч і ясний день, було одноманітно. Пісок, рідкі кущики верболозу, миршаві сосонки й берізки. Скоро Повороськ, де до війни був наш артилерійський полігон. Саме в цей край забрів він, тікаючи од того пикатого бандита. І звідси потрапив до Юстиної хати... Знову сум підступив до грудей; заходився цвигати Рябу, щоб швидше проїхати ці місця. Еге, поженеш її по дорозі, де колеса по втулку грунуть у сипкий пісок...

Збоку пропливало село. Біля нього вигиналася балочка, зеленіла травою. «Треба підпасти Рябу, — подумав Спиридон, — а то геть стомилася і охляла на цій скаженій дорозі». Під'їхав і побачив, що за кущем верболозу пасе корову

бабуся. Дивно якось пасе — на самому краєчку балки, а вниз, де густа трава, не пускає. Спиридон поздоровкався, поспитав:

— Чого це ви, бабо, свою худобу на пружку морите? Баба ткнула палицею на балку, мовила сердито:

— Най там дідько пасе... Лежить там оте, що з гармати вистрілюють...

У Спиридона загорілися очі. Снаряди! Вони лишилися на полігоні ще з довоєнних часів. І партизани не раз вивозили їх. Бо це ж скарб для підричників! Приєднають снаряди до міни — ого яка громовиця вибухає! Німці теж не дурні — зрозуміли, для чого партизанам снаряди, стали їх вибирувати та вивозити з полігону... І от — така несподівана знахідка!

Спиридон зазирнув. Під кущем заросло травою з десятком снарядів. Узяв кремінець, тихцем кинув. Дзенькнуло.

— Йой, що то є? — занепокоїлась бабуся.

— А то вони обзиваються, — стурбовано мовив Спиридон. — Хоча б не гахнули.

І пішов до Рябої. Бабуся, хрестячись, погнала корову до села.

Він не мав права брати жодного снаряда — адже подвійне дно повне вибухівки й батарейок, сховати снаряди нікуди. Та не міг утриматися од спокіси, швиденько переносив сніряди на віз, прикидав їх нарваною тут же, у балоці, травою і цьвохнув Рябу. Бона невдоволено пирхнула — не встигла ж ні нападись, ні відпочити, — смикнула воза й зупинилася. Спиридон скочив на землю, узяв її за вуздечку:

— Но, но, не лілуйся, за чугункою дорога тверда, аби нам переїзд перескочити...

Поки добилися переїзду, Ряба геть спітніла.

Ще здалеку впізнав, хто вартує на полустанку. Матвій і Клим. Ці не стануть доскіпуватись! Він навіть усміхнувся, уявивши, як п'яні поліцаї присоглашатимуть його заспівати разом: «За дальніми лесами дальокіє леса, красіви п'ітчки пели на разни голоса...» Потім хвалитимуть його голос і питатимуть, коли знову їхатиме... Заспіває, хай їм трясця. Цих поліцаїв прислали з Чернігівщини, як вони казали, на «важний об'єкт». Хоч один був пикатий і круглий, як бочка, а другий худючий, мов тріска, обидва невситно жлуктели горілку. І в обох однаково влазило.

Розмахуючи батіжком і весело насвистуючи, Спиридон під'їхав до переїзду. І усмішка поволі сповзла з його обличчя. Матвій і Клим, тверезі й похмурі, аж синюваті од своєї тверезості, перевертали все на возі якогось дядька...

Чого це вони такі? І раптом побачив німця з автоматом, що стояв край будки й пильно стежив за тим обшуком. «Ах, турок! — вилаяв сам себе. — Не міг придивитись зарані, що там німець!» По тілу покотився піт, рясний, як на Рябій. А Матвій уже манив його пальцем. І Спиридон смикнув віжки...

— Здрастуйте, пани поліцаї! — Голос не зрадив його, пролунав весело й дзвінко. — Як вам вартується?

Поліцаї, звичайно, впізнали його, але й знаку не подали.

— Що везеш? — прогундосив худий Клим.

— Та що ж? — здвигнув плечима Спиридон. — Що вторгував на базарі, те й везу.

— А чого кобила мокра? — мригнув товстими губами Матвій. — Що там у тебе, міни?

Спиридон хутко послав руку під траву. Там, поверх снарядів, лежав у нього пістолет. Про всяк випадок... Цих двох устигне, може. А от німця... І намацав не пістолет, а... пляшку з самогоном-перваком, що її передала Рідна мама для лікаря. Взяв літровку за шийку, підвів примружені очі на насторожених поліцаїв:

— Таки мокра, бо маю вантаж тяжкий. Секретний. Ось він, — вихопив літрівку.

Поліцаї здивовано витріщили очі й озирнулись. Матвій вирвав із Спиридонових рук пляшку, турнув його в спину:

— Проїжджай, чого стоїш?

— Спасибі, — щиро зняв Спиридон картуза і вперіцив Рябу.

Ні, даремно вважають його Павло Йосипович і Конишук справжнім кур'єром. Хлопчак він, і більш нічого. Отак подурному замалим не вплинув. Хтозна, чи й попав би він у поліцаїв, адже так рідко — лише в таборі — тримає зброю в руках, а ще рідше стріляє...

Ех, і коли вже нарешті в нього на грудях висітиме автомат!.. Він би й уночі його не знімав...

Ліг спиною на муляк снаряди. Пообіч вузької дороги мляво гойдалися сосни, ніби мели й без того чисте небо. Після пережитої тривоги на Спиридона враз налягла дрімота...

Прокинувся од поштовху — мабуть, колесо наскочило на камінь.

Сосни вже скінчилися, поступившись місцем дубкам і берізкам. Попереду стояв чоловік. Спиридон придивився — Сашко! Зрадив, загукав.

Сашко плигнув на воза; був чомусь насурмонений. Лиш скупо усміхнувся братові. Воза трухонуло на вибоїні, дзеленькнули снаряди. Сашко помацав, вирячив очі:

— Ти що, при своєму розумі? Невже й через переїзд отак їхав?..

Спиридон винувато похилив голову:

— Та їхав. Хіба ж чугунку десь-інде перескочиш?

Сашко закліпав повіками — так, наче мати, коли заплакати збирається. Та брат не заплакав, він підніс до Спиридоного носа величезного кулака й погрозово сказав:

— Дивись, ще раз отаке втієш — при всьому загоні зніму з тебе штани й вакурат одшмагаю кропивою. Не подивлюсь, що тобі скоро чотирнадцять...

— Тобі добре, — зітхнув Спиридон, — ти креміль. А я...

— Так і креміль, — буркнув Сашко, взяв у Спиридона батіг і заходився сердито цвигати по деревах. — Допіру он Миколу Ханюка не зміг застрелити...

— А де ти його стрів? — здивувався Спиридон.

— Ходив оце, як ти, кур'єром у Горохів. То й у Зелене завернув. Катерину провідати. А її в Германію забрали. Ах, гади! Я до Савки... Нема. Тоді до Миколи сусель у хату. Уже, бач, із жінкою, дитинка в неї на руках. «Ах ти, падло, кажу, виходь у сад...» А він упав на коліна, ноги мої обнімає. Тут і жінка як заголосить: «Ой, не вбивай Миколи, що ж я сама з донечкою в світі робитиму?..» А Микола гикає од страху й белькоче, що вигнав його Савка з поліції, бо погано служив. Плюнув я на цього й пішов... А ти кажеш — креміль...

Гірко й смачно запахло димом. Вони наближалися до партизанського табору.

БУВАЮТЬ ВОСЕНИ ПОГОЖІ ДНІ...

Спиридон повертався з Маневичів. Ходив туди вже пішки — закульгала Ряба, та її примелькався «поліський гендляр» поліцаєм. Отож і перевів його Конищук, як він висловився, «на ближчі піші маршрути»...

У Маневичах Спиридон мав роздивитись німецький пункт, що містився у вокзалі. Замірялись партизани напасти на нього. Вже розгромили поліцію у Гриві, Лишнівці, Тоболах, з великим боєм ліквідували гарнізон у Карасині... Тепер дійшла черга і до Маневичів...

Маневичький вокзал німці обнесли високим бетонним парканом, у паркані пробито дірки, й звідти визирають широкі дула станкових кулеметів. Виглядають вони й з вікон вокзалу, і навіть з невеличкої башти на даху. На ліч німці та поліцаї збираються у вокзалі й пересиджують там. Бояться нападу партизанів.

Спиридон, роззираючи вокзал-фортецю, не помітив двох переодягнених поліцаїв, що сновигали поміж людей. Ті поліцаї злабадали його. «Хто та чого очі вилупив?» — причепились.

Ну, поштурхали, погримали, обшукали й відпустили. Добре він навчився удавати з себе нещасного хлопчину, якого війна та голод, мов перекотиполе, ганяють по світу...

Наче й невелика пригода, а все ж Спиридон, звільнившись, відчув, що серце гупає. І він, бредучи лісом, заходився прискіпливо обмірковувати кожен свій вчинок, щоб на майбутнє більше не ловитись отак по-дурному, як сьогодні...

Механічно блукав очима по стовбурах дерев і помітив білку, що пухнастим клубочком перелітала з дерева на дерево. Білка... Це було так природно і так несподівано, що Спиридон мимоволі зупинився. З годину тому його цупко тримали в руках поліцаї, їхні злі обличчя ще стояли перед його очима, заслоняючи ліс,— і раптом крізь все те прорвалася білка. Звичайна білка, заклопотана близькою зимою, бач, у зубах несе до свого гнізда сушеного гриба. Навіть не подивилася на Спиридона, пострибала далі. А з його очей від тої зустрічі мовби зміло поліцаїв.

І Спиридон озирнувся навкруги. Внеріне за багато днів осінні докучливі хмари облишили небо, і воно, вимочене дощами до блідої голубизни, низько висіло над лісом. Так само низько котилося сонце, дроблячись крізь чорні голі гілки. Воно майже не гріло, а все одно від самого його погляду прибитий дощами ліс стрепенувся, скільки міг, погарнішав. Зазеленіла остання трава, прикрасила однотонний ліс своєю жальною зеленню. На самому вершечку високої вільхи вцепилася за галузку якась пташка і, приплющивши очі, сипала над припишклим лісом свою немудру пісеньку...

Спиридон відчув, як тихі, ненав'язливі чари сонячного дня пізньої осені входять у його душу. І душа одлупоє їм...

Бувають восени такі погожі дні,
Коли давно вже їх пора минула.
Тоді щемливі чуються пісні
Й підводять голову трава поснула.

І сонце, котячись між чорних верховіть,
Старасться, аж все почервоніло,
Щоб ту траву попестити, зігріть,
Надати хоч на день зеленосили.

А я спішу, давно вже мене ждуть
Там, де ліси густі і болота бездонні.
Та хоч на хвилику, на єдину зупинюсь,
Щоб трішечки погрітись на осінні.

Спиридон сів на повалену березу, мов пташка на верхівці вільхи, примружив очі, підставив обличчя під промені сонця. Була з'явилася думка продовжити цього вірша, розказати про ненависть до фашистів, які топчуть наші поля, оці прекрасні у будь-яку пору ліси, та невдовзі зникла. Не хотілося пускати ворогів у лагідного й тихого, як цей осінній день, вірша...

Вже далеченько одійшовши од того місця, де склався вірш, Спиридон задумався, чого воно так виходить, що майже всі вірші у нього про природу і всі народилися, коли він бував чи то в лісі, чи то серед широкого поля. Та й на природі не завжди ладнаються вірші. Коли отак гарно, як сьогодні, коли голова аж хмеліє од розчулення, то можна чекати вірша. А як сніг мете, вітер пронизує чи дощ напинає мокрим холодним рядном, розвозячи під ногами невилазну грязюку,— і гадки не з'явиться про вірша... Та це ще півбідди, що в хурделицю чи зливу не до віршів, а от чого про партизанів у нього не виходять вірші? Таж про одного Ваню можна цілу книжку скласти — про його сміливість, хитрість, веселу вдачу... Пі, досить про природу! Ось поки дійде до табору, про Ваню цілу поему в голові «запише».

Перейшов березовий лісок — під ногами м'яко вгинався товстий шар жовтого різьбленого листу. Продерся крізь хащі, що оточили глибокий яр, на дні якого дзюркотів чорний струмок. Вскочив у болото, набрав повні чуні холодної твані... Викидав її й, зітхнувши, облишив складати поему про Ваню. Було до сліз образливо. «Ти пробач, Ваню,— помовчки, винувато вибачився перед далеким звідси товаришем, який подався до Поворського полігону добувати снаряди,— такий уже я нездара. Але напишу, побачиш, напишу про тебе поему! Тільки не знаю коли...»

А як спробувати про німців та поліцаїв щось дошкульне скласти? Може, вийде?..

І знову затуманився ліс, бо очі наче дивилися в самого себе, вишукуючи там гострі слова проти ненависних зайд. І слова знайшлися. Тільки ці вірші «писалися» не так, як оті, про природу. Про ліси, поля, небо Спиридон складав, ідучи тихо, заворожено, щоб не сполохати тендітні слова. А тут розмахував руками, вхопив палицю, заходився стукати нею по стовбурах дерев... І це нітрохи не заважало, навпаки, кожним помахом, кожним глухим ударом він наче заганяв слово в рядок...

Коли прийшов до загону, ноги аж гули від втоми. На хвилику присів під сосною, щоб подивитись, як партизани будують землянку для штабу.

Мелодійний дзвін пилок, голоси заколисали Спиридона. Прокинувся од гучного сердитого голосу. На нього дивився кремезний носатий чоловік у кожуху і з біноклем на грудях. Хто це? А чоловік виговорював Конищуку:

— Ну, товаришу Конищук, це вже форменний безпорядок. Діти, мов у нас на Кіровоградщині до революції на базарі, сплять! Це що, з цивільного табору? Негайно відправити назад! І одягнути... по-людськи...

— Та тут, знаєте, таке діло,— пошкріб потилицю Конищук,— що це не просто хлопець, не з табору, а наш кур'єр Спиридон Гнатюк... Ну, і одяг відповідний...

— Кур'єр? — присвиснув чоловік.— А звідки ж ти прийшов?

— А це не ваше діло! — одрубав Спиридон і встав.— Я доповім своєму командирові, коли накаже...

Чоловік засміявся густим басом і дружжелюбно подав руку:

— То давай знайомитись. Віднипі я твій теж, так би мовити, вищий командир — Бринський, Антон Петрович.

Спиридон нерішуче подав руку, а очима нерозуміюче подивився на Конищука. Той хитнув головою:

— Так воно і є. Ми приєдналися до загону Бринського, що прийшов до нас із Білорусії...

— А я прийшов із Маневичів,— виструнчився Спиридон,— приніс дані про опорний пункт... Зараз я...

— Почекай,— усміхнувшись, перебив його Бринський.— Ходімо до Конищуквої землянки, там побалакаємо...

...Посеред поляни яскраво горить багаття. Червоні язички сягають аж до нижніх гілок сосон і дубів, а ще вище летять іскри, змагаються у яскравості з зорями. Один по одному стягуються до багаття партизани. Мовби до клубу. А таки багаття і є партизанським клубом. В кожному загоні, щойно спаде вечір, спалахне багаття. Взимку воно гріє, влітку розгонить комарів, а головне — настроює на задушевні розмови...

Спиридон сидить між Сашком та Ванею, схвилюваний і піднесений. Геть про все розпитав його Бринський, а наостанок сказав: «З тебе вийшов путній зв'язковий-розвідник. А що, як я призначу тебе зв'язковим об'єднаного загону, га? Справився?..» Спиридону од збудження хочеться говорити, сміятись, але розмова коло багаття ще не клеїться. Бо між партизанів Конищука сидять партизани Бринського, нові люди. Конищуківці чекають їхнього першого слова. Ті, не поспішаючи, курять. Тільки наковтавшись диму, заходжуються поважно розповідати про свої бойові

дії, про підірвані ешелони... Конищуківці лише задро зітхають. Та-ак, всипали партизани Бринського фашистам добряче... Не те, що вони. Правда, у них людей значно менше, на шиї цивільний табір, вибухівки обмаль... Ну, як там не було, але їхні успіхи значно скромніші. Краще помовчати про них.

А Спиридону стає кривдно за свій загін. Таж чого вони понабирали в рот води? Партизани Бринського можуть подумати, що конищуківці тільки ховалися в лісі од ворогів. І він, не витримавши, сердито каже:

— І ми теж давали чосу! Он у Карасині гарнізон розбили... Я навіть вірша про те склав...

— Вірша? Ну-у,— заковилює губу з маленькими чорними вусиками партизан Бринського, і не розбереш, чи він дивується, чи шкилює.

— Вірша,— рубас Спиридон.— Не вірите — слухайте.

Що в Карасині було —
Всі з сміху котилися,
Бо там німці й поліцаї,
Як свині, копчилися!

Вибухас регіт, аж вогнище колишеться. Сміються партизани Конищука, сміються партизани Бринського. Підхочений Спиридон кидає в коло навкруг вогнища нові вірші, що народились під час повернення з Маневичів:

Поліцаєві удома
Треба фіру мила мати —
Як побачить партизана —
Гайда штанги прати.

Йшли у ліс карателі,
Бундючні, мов качки,
А назад верталися —
Хто боком, хто рачки.

Коли, знеможений, влягається регіт, отой партизан Бринського, що ковчав губу, каже, витираючи очі:

— Ну, брат, не чекав. От такого штукаря в нас немає...— І враз серйознішас і смутніс водночас.— Дай тільки війну кінчити, то одправимо тебе в Москву, там, чув я, на справжніх поетів учать, отих, що в книжках вірші пишуть...

— Ех, і житуха ж буде після перемоги! — трусить дрімучою бородою Микола Булик.— Я, першим ділом, сходжу в лазню і пива бокалів шість вип'ю... А пиво в нас у Гомелі!..

— Рано ще, калина-малина, про перемогу говорити,—

зітхає Конищук. — Он німець у Сталінград вліз, за Волгу з бінокля зирить... Рано...

Всі замовкають і довго дивляться у вогонь.

Устає Конищук.

— Ну, хлопці, погрілись, набалакались, пора на чугунку...

— А хто у вас командир підривної групи? — питає Бринський.

— Та, калина-малина, я сам воджу, — чухає потилицю Конищук. — Дуже люблю це діло... Сьогодні підуть: Булик, Куц, Лазін... — Останнім він називає Сашка.

— Непорядок, — хитає головою Бринський.

— Добре, цього разу поведу ще сам, а потім призначу Лазіна, — неохоче згоджується Конищук.

Спиридон благально подививсь на брата, — візьми з собою!

Сашко показує очима на Конищука — просись у нього...

Конищук заперечно хитає головою.

— Ні, Спиридоне, в тебе є своя «прохвесія». А в партизанах кожен повинен знати своє місце і діло...

— Так хочеться тих гадів своїми руками!..

— Та за тебе дають фаністам чосу твої «хрещеники», що ти їх привів із луцького концтабору. Добре дають!

— А можна ж піти на диверсію «хрещеному батькові?» — під сміх партизанів схитрував Спиридон.

Конищук теж засміявся і дозволив.

Спиридон думав, що їхатимуть верхи, аж ні — Сашко підігнав звичайнісіньку підводу, запряжену двома німецькими здоровими битюгами, яких навряд чи поженеш бігом...

— Пхі, — не втримався він, — краще вже пішки, ніж оцими... волами...

Йому ніхто нічого не відповів, усі клопоталися, готуючись до далекого походу.

А воно й возом непогано... Форкають битюги, жалібно поскрипують колеса, ніби скаржаться па поліську грязюку, обіч пропливає темний насурмонений ліс... Партизани стиха гомонять між собою — згадують минуле, всілякі мирні та партизанські історії, курять... І жодного слова — про диверсію... Коли навіть двоижильні битюги зупиняються, всі дружно зіскакують і виштовхують воза із багна...

Для партизанів це звичайна операція, а для Спиридона все словнене великого хвилюючого змісту — і тихі розмови, і форкання битюгів, і понуре мовчання безлистоного лісу, і кожен звук, що лунає десь у гушавині... Він прислухається до всього.

Ось його вухо вловило підозрілий тріск.

— Чуєш, — штовхнув Ваню, з яким сидів у задку, звисивши ноги через затильник.

Ваня послухав і байдуже махнув рукою:

— То дики, ну, дикі свині. Аби це назад їхали, підстрелили б з двійко...

Ваня сьогодні якийсь не такий. Мовчить, не сипле дотепами. Чогось засумував. А завжди ж, як стрінуться — вони вже давно ходили окремо — то і поспівають, і анекдотів смішних Ваня розкаже купу, і прискіпливо розпитає Спиридонові походи... У таборі мов прилипають один до одного. А цього разу Ваню наче підмінили... Спиридон щільно присовується до нього.

— Мені кажеш — ніколи не вішай носа, а сам дорогу носом ореш...

— Та ну тебе! — кидає Ваня.

Та певдовзі повертається до Спиридона. Видно, накинїло в нього...

— Знаєш, Аня, що ми з нею ще з отаких-о дружили, одчахпулась од мене. Каже — до сивого волосу все боротименся, а мені що? В дівках сидіти? Отак-о... Мати моя, бач, поплакала та й змирилась. Бо то мати... Отож, коли надійде тобі час пару шукати, дивись, щоб душею з тобою дівчина була, щоб пішла з тобою в огонь і воду...

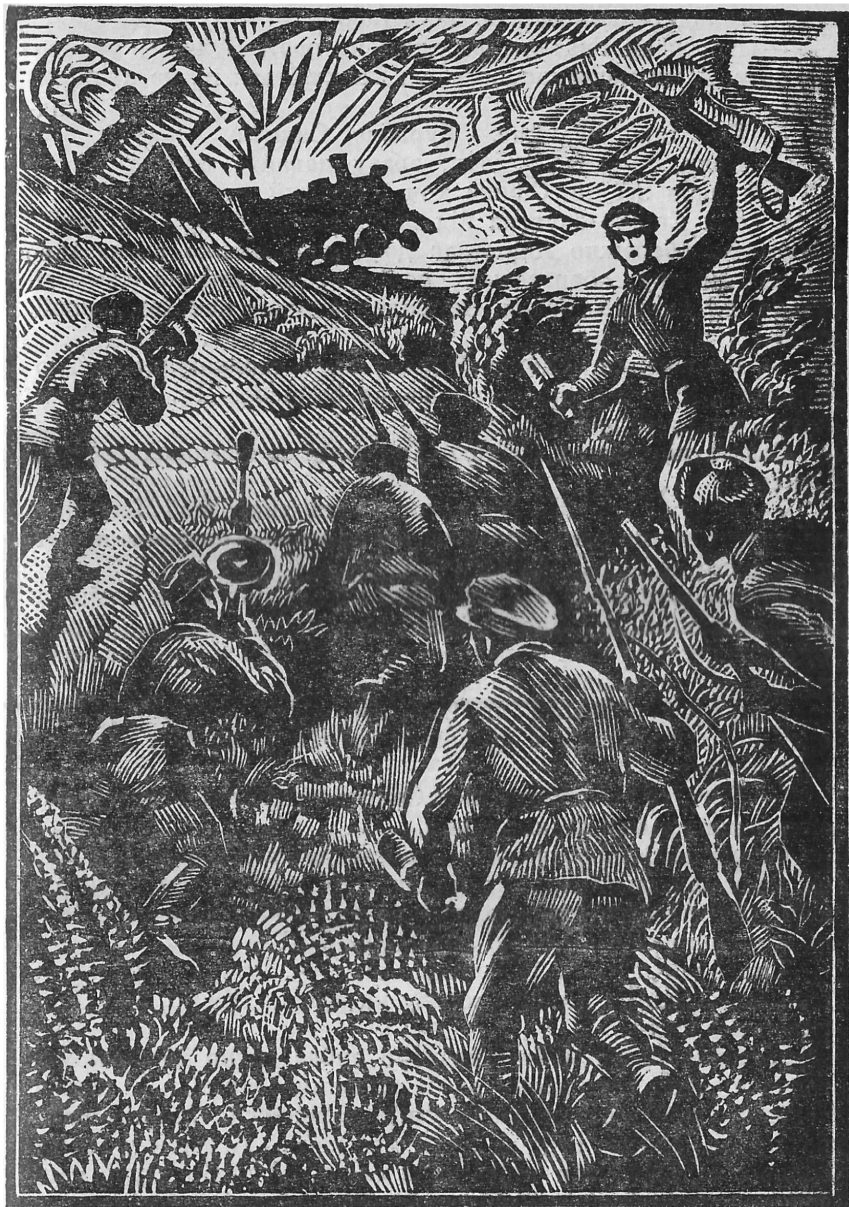
— Іхі, нащо вони мені, ті дівчата! — обурено труснув головою Спиридон. І подумав про Юстю. Вона б пішла... Пішла б з ним усюди. Аби ж тільки знайти її... Аби ж...

До залізниці вибралися десь за північ, коли Великий Віз став перекидатися, висипаючи іскристу зоряну сіль, привезену з хтозна-яких небесних «Кримів». Спиридона пропизував первовий дроз — зараз він на власні очі бодай побачить, як партизани повзуть до рейок, як закладають міну, як летить під укіс ешелон... А може, його візьмуть ставити міну?..

Еге, Конищук не схотів і слухати Спиридонового прохання, просто лишив у густому молодому сосняку разом з підводою. Тільки й сказав, що вибух він почує, а на перший раз і цього досить...

Спиридону не раз і не двічі доводилось чекати... Але ніколи не було так, як зараз. Там, за якихось триста метрів отаке діється, а йому сиди на возі, слухай сонний шерех хвої і лічи осінні набурмосені зорі... Ні, це було Спиридону не під силу. І він десь, мабуть, за годину не витримав, тиенько подався по слідах підричників...

І вже коли вони затемніли купкою кроків за двадцять,

Спиридон припав за кущем. Чути голос Конищука, упевнений, командирський. Не те, що в таборі...

— Партизан Гнатюк, іди вліво на пост, Булик — управо на пост. А ми подрімаємо трохи. Та дивіться ж, не куняйте там...

— Гм, таке скажете, — буркоче Сашко.

— Коли почуте ешелон, зразу давайте сигнал.

Спиридон зрадів. Сашко хоч і строгий, але ж свій.

І коли Сашко залягає під ялинкою неподалік од колії, Спиридон обережно підповзає до брата. Сашко здригається від дотику, обертається, навіть у туманистій темряві видно, як ммурить брови. Спиридон попереджає його гнівні слова:

— Не сердься, Сашко. Знаєш, мені страшноувато стало самому... Я ж не ти, ти нічого не боїшся... Ну, і побалакаємо, щоб тобі не спалось...

Сашко відчуває і брехню, і лестощі в братових словах. Бурчить:

— Анархіст який!.. Ну, лежи, тільки тихо, щоб Конищук не почув. А настане час будити хлопців — вакурат щоб і духу твого не було...

Сашко недавно з Торчипа. Розповідає, що мати скучила за Спиридоном, що Павло Йосипович, мабуть, скоро з Вірою Олександрівною теж перебереться в ліс, бо його уже взяв на замітку гестапівець Фалленшус...

Спиридон дивиться на Сашкове худе обличчя, і його охоплює така ніжність до брата, що він тисне голову йому в бока.

— Чого ти? — обертається Сашко. — Дрімки беруть? Поспи, у мене в очу ні жмуринки.

Спиридон випростується. Залягає довга мовчанка, її час од часу прокльовують краплини, що зриваються з дерев. Спиридон стріпує головою, зиркає на Сашка. Еге, от тобі й ні жмуринки. Носом окупі ловить.

Спиридон озирає залізницю ліворуч, озирає праворуч, бликає на Сашка. Поклав голову на руки... Нічого, він, Спиридон повартує...

Навколо нього майже нечутно диває глуха піч, аж моторошно стає Спиридону од її глибини і тиші... А голова важчає, ще й дзвін млосний у ній народився. Спиридон ворочається, смикає себе за вухо, тре лоба... А дзвін у голові сильнішає, вже чути якісь наче співи, та такі тягучі, такі солодкі, мов буряковий сік, запарений у печі... Прокинувся від того, що голова гупнула просто на гілляку. Ні, так з нього пуття не буде. Спиридон занишпорив навколо очи-

ма. І запримітив наче зеленкуватий пизенький кущик. Підповз — кропива. А що, коли?.. Обличчя сіпнулося од тої думки, але Спиридон не зважив на нього. Ліг коло кущика, підпер голову руками. Знову народився, гучнішав дзвін, та тепер Спиридон не боявся його.

— Гуп! — упала голова. І одразу злякано підлетіла — все обличчя загорілося. Спиридон ахнув — ну й кропива, бач, і дощі не змилостивили її!..

Чахкання паровоза він почув, ще разів зо два «нюхнувши» кропиви. Сонливість одразу як рукою зняло, він хутко підповз до Сашка, сіпнув його!..

Що це за видовисько — здіблений, мов іграшковий, паровоз, вагони лізуть один на одного, охоплені полум'ям, яке червоно вгризається в темну ніч! Всі партизани аж посхоплювалися од збудження. І тут від залізниці залунали постріли, з останнього вагона, який лишився на рейках, почали сплигувати німці.

— Лягай! -- наказав Копищук. — Калина-малина, дамо їм прикурити!

У сосняку ковтнули з фляжки спирту. За вдалу диверсію.

— І за упокій фриців! -- весело басував Микола Булик. — Ми ж не басурмани, ми ж християни!..

Вже коли розвиднялось — неохоче, похмуро, — Булик, що куняв, як і всі на возі, мимохіть подивився на Спиридона й зайшовся реготом.

— Хлопці, гляньте, що з нашим малим учудилося! Чи ти не драв бджіл, доки ми міпу ставили?

— Та ні, — зіяковів Спиридон, — у кропиву пепароком упав!..

— Тебе пусти зараз у Маневичі — вся поліція зблеску забіжить!..

Віз аж хилитається од реготу. І Спиридон сміється разом з усіма. Хоч і щемить обличчя, та йому справді весело.

ТЕМНОЇ ЗИМОВОЇ НОЧІ

Спиридон стояв край озера і не міг відірвати очей од його блискучої сніюватої рівноти. Майже тиждень трималася просто-таки весняна погода, сніг на льоду розтав, розплався тремкою холодною калюжею. А вчора звечора раптово налетів сіверко, дмухнув студено. І вода на озері вкрилася товстим льодком, під яким тасмичче мріяв старий лід. Якщо добре розігнатися, то по такому льодку можна далеченько

залетіти. Ну, а потім, звичайно, провалитися по кісточки...

Спокуса була така велика, що Спиридон мимоволі одійшов подальше. І схаменувсь. Не годиться кур'єрові партизанської бригади, комсомольцеві, мов хлопчиськові, ганяти по льоду... Зітхнув і рушив до просіки, куди невдовзі мала прибути група Орлова.

Комсомольцем він став усього тиждень тому. Згадалось, як стояв коло палаючого вогнища і щоби його горіли не стільки од вогню, скільки од хвилювання. Бо ж півзагону, не менше, дивилось на нього. Говорили про нього Бринський, Ваця, Каспрук, Конищук. Та так багато гарних слів, що Спиридон аж замружувався од ніяковості. А Конищук вручив нагороди — наган і годинник. «За воєнну мужність, сміливість і хитрість», — так і сказав... Спиридон мацнув мимоволі кишеню. Еге, немає там ні комсомольського квитка, ні нагана, ні годинника... Тільки в таборі носить їх при собі...

Групу Орлова треба було переправити на волинське Полісся, до основних сил бригади (загін Бринського вже виріс у бригаду). Так наказав командир. Після перемоги Червоної Армії під Сталінградом він вирішив зібрати маленькі загони, що діяли на Волині, докупити. «Зберемо в тилу фашистів цілу армію месників і будемо троцяти гадів на всю котушку!» — вимахував він кулаком, даючи Спиридонові завдання.

Лейтенанта Орлова фашистські «месершміти» збили 1941 року неподалік од Луцька. Орлов устиг вистрибнути на парашуті. Один із «месерів» сіконув чергою по парашутистові. Вогнем онекло ногу. Упав на поляну й знепритомнів. А опритомнів уже в якомусь сараї. Поруч стогнали інші поранені. За дверима чулися німецькі гаркаві голоси. «Полон...» Од злості й сорому Орлов скреготнув зубами. Першою думкою було — застрелитись. Лапнув себе за бік — нема пістолета.

Уранці їх приєднали до великої колони полонених і погнали. Коли минали густий сад, обкопаний глибокою каналом, Орлов непомітно звалився в неї. На щастя, його не помітили. Коли колона пройшла, виліз і побрів на схід. Брів лісами, обминаючи села. Гриз кору, їв траву і відчував, що скоро впаде й не встане. Що далі, то нестерпніше боліла поранена нога. Крізь туман, що застилав очі, побачив три хатки на галяві серед лісу. Покульгав до них... Не дійшов кроків десять... Відчув, що хтось тягне. Наледь розплющив око. Побачив літню жінку, худеньку, слабосилу. Розтулив опухлі губи: «Ви мене... нагодуйте, а тоді... піду». Жінка

скорботно похитала головою: «Мовчи вже. Такий тяжкий — дух випирає...»

Місяців два одхаючувала жінка Орлова — рана загноїлася. Добре, що хутірець у глухому лісі, німців та поліцаїв і не бачили люди... Оклигавши, Орлов з допомогою господині тітки Насті порозшукував отаких, як сам, утікачів, по сусідніх хуторах і створив партизанську групу. Підривали німецькі машини на дорогах, громили обози, рвали телефонні дроти. І саме Спиридон почув од людей про цю групу та зв'язав її з бригадою Бринського. І от тепер мав привести групу до бригади...

На просіці почувся тупіт копит. Спиридон визирнув з-за куца. «Орловці». Несхвально похитав головою. Партизани картинно розмістилися на двох німецьких возах з автоматами в руках. А сам Орлов не менш картинно сидів коло німецького станкового кулемета. Форсять партизани. Тут, у глушині, вони царі й боги. А в тих місцях, через які проїздитимуть, повно німців та поліцаїв. Там потрібна обережність...

— Ну, пацан, веди! — гукнув Орлов.

— Може, ви б менше шуміли? — попросив Спиридон. — Бо ще вскочимо в халену.

— Не панікуй, — махнув рукою Орлов. — Бачини, скільки у нас зброї? Ану сідай, вдаримо галопом! Знаєш, як кортить з'єднатися із своїми!..

Спиридон зітхнув і скорився.

Перший залізничний переїзд проскочили без пригод. Мабуть, охоронці поховалися в посадках, забачивши партизанів. Спиридон трусився на возі і картав себе. Таж коли Орлов і далі так гарячкуватиме, то вони десь та наскочать на фашистів. І не лишиться нічого од його безшабашного загону. Ні, треба за всяку ціну «осадити» його... Але як?

Так і сяк заводив розмову з лейтенантом. І слухати не хоче. А другий переїзд все ближче й ближче... А там і охорона нині більша, і, буває, німці та поліцаї засади влаштовують.

Коли до переїзду лишилося з півкілометра, Спиридон рвучко скочив з воза, вхопив коня за вуздечку.

— Ти що, пацан, здурів? — скочив і Орлов. — Життя обридло?

— Оце як хочете, — понуро, але твердо сказав Спиридон, — хоч і вбийте мене, але, поки я не розвідаю, що діється на переїзді, не руште з місця.

Орлов плюнув спересердя, потім несподівано засміявся:

— От упертий! Мого характеру... Ну ладно, шпар. Тільки не барися...

— Я хутко... А без мене на переїзд нізащо не рушайте!

Зрадливий цієї ночі сніг. Хоч як ступай обережно — гримить під ногами, мов бляха... Нарешті дістався до приколійних насаджень. Крізь голі дерева обмацав поглядом переїзд. Наче нікого. У будці світиться, видніються дві тіні. Отже, всього два охоронці. Це не страшно. Проте на всяк випадок треба підібратися до самої будки, зазирнути у вікно. Може, там ще є німці або поліцаї...

Клятий сніг аж вибухає під ногами в нічній застояній тиші. Ще й по коліна його край насипу... Хух, нарешті колія. Ступив на рейку і... побачив просто перед собою дуло німецького кулемета. І темні постаті на снігу по той бік насипу... Плигнув назад так, як не плигав ніколи в житті. Але ті, що лежали, плигнули ще шпаркіше. І Спиридон затіпався в міцних руках. Його потягли до будки.

У будці поставили на ноги. Спиридон зачумлено оглянувся. За столом сидів витрішкуватий унтер. Побачивши Спиридона, ще більше вирячив очі і махнув рукою. Два поліцаї, що привели Спиридона, накинулися на нього з кулаками.

— За що, за що? — скрикнув Спиридон, намагаючись затулити обличчя руками.

Вони мовчки гамселили його. Тільки як Спиридон упав, прищуватий поліцай кинув:

— Щоб у тебе язик швидше розв'язався. Второпав?

Спиридона підняли, посадили на стілець. Унтер щось гаркнув прищуватому. Той важко подивився на хлопця.

— То хто ти є? Лазутчик партизанський?

Спиридон витер рукавом куфайки кров, що юшила з носа, жалібно скривився:

— Дядечку, що ви таке торочите? Я сирота, по наймах тиняюсь. Нащо мені ті партизани, коли мені їсти так хочеться?.. А ви ще й набили... Краще б щось поїсти дали...

Поліцай переказав унтеру. На товстих синюватих губах німця з'явилось щось схоже на недовірливу усмішку. Він знову гаркнув.

— Ти є партизан! — переказав поліцай.—І брехуп. Ану, швидше признавайся, од кого і до кого йшов!

— Та, пане,— безневинно подивився Спиридон на унтера,— хіба можна брехати після отакої товченини? Та ви з мене не те що брехню вибили, а й душу.

Німець вислухав переклад і довго свердлов Спиридона витрішкуватими очима. Наледь він витримав той погляд. А в

голові гарячково билася думка: «Як там Орлов? Хоча б не подався на переїзд. І ніяк його не попередити...»

— А чого серед ночі тицяєшся? — передав німцеві слова поліцай.

Спиридон сьорбнув кров, зітхнув:

— Зараз, коли не ходи,— все одно ви пристанете, будете партизаном узивати... А який з мене партизан, панидядечки? Я ж іще зовсім хлопчак...

І вперше подумав: «Добре, що малий на зріст удався. Ніхто чотирнадцяти не дає...»

У німцевих очах промайнув сумнів. Ще раз обдивився хлопця. Латана-перелатана куфайка, полотняні брудні штани, на ногах, обмотаних ганчірками, чуні. Обличчя худе, змарніле... Устав, підійшов до Спиридона, понюхав куфайку. «Нюхай скільки завгодно,— подумав Спиридон,— я свої кур'єрські обладунки, коли приходжу до партизанів, одразу знімаю. Отож димом од вогнищ вони не пахнуть...»

Рипнули двері, Спиридон оглянувся. Матвій і Клим, що охороняють переїзд!

— Пане-дядьку,— до пімця,— ви ось їх спитайте, хто я. Коли їм на похмілля, то я...

— Еге,— перебив Спиридона Клим,— то хлопець по наймах тицяється...

Німець цупко взяв Спиридона за комір, мовчки провів до дверей, розчинив їх. І носакком стусонував хлопця у темряву. Спиридон перелетів через насип і по плечі загруз у снігу.

Виборсавшись, якомога швидше подався туди, де лишив партизанів. Їх там не було. Слід вернув ліворуч. Отже, Орлов утямив, що Спиридон потрапив у халепу, й вирішив сам перебратися десь через насип. Але ж він зовсім не знає дороги! Треба негайно догнати його!

Ноги плуталися, ліва нога, пошкоджена в коліні, підгналася, якось невлад гупало серце...

Орлов таки перебрався через насип. Потім навпростець вибився до лісу. А там — перехрестя доріг... Якою він поїхав? Спиридон постояв трохи і рушив середньою дорогою.

Всю ніч, затиснувши губу, а разом з нею все своє побите, виморене тіло, блукав Спиридон лісом. Розтинав понуру темряву, насторожену тишу, до болю в очах прозиравав пічний сонний ліс. «Тільки не впасти, тільки не впасти», — благав сам себе...

Лише на ранок здібав партизанів. Вони заблудилися в лісі, далеченько забралися в хащі.

— Ну, пацан, — обійняв Спиридона Орлов, — ти просто

молодець. Та де там — герой! Знаєш, коли мені знов дадуть літака, я тебе до себе радистом візьму!

— Та... спасибі,— наледь ворухнув губами Спиридон. — А зараз... підсадіть мене на воза... заморився... трохи.

«ТИ НЕ ЗАБУДЕШ МЕНЕ, ЛЕСЬКО?»

Десь у гущавині заховалися горлиці й млосно-таємниче туркочуть. «Худо тут, худо тут»,— без жури скаржаться одуд. Сонце сипле щедрими пригорщами гаряче іскристе срібло на зелене море лісу, на туркотіння горлиць, на весь червневий погожий день...

Павло Йосипович, тепер уже начальник розвідки в загоні Конищука, збуджено-радо обнімає Спиридона за плечі:

— Ну й окрутився ти швидко! Чекали тебе завтра, а ти мов на крилах... І скільки хлопців привів! — озирається назад, де за ними вузькою лісовою стежкою втомлено йдуть вчорашні в'язні луцького концтабору, а завтрашні партизани.

— Еге, швидко,— якось байдуже, неуважно каже Спиридон.

Павло Йосипович насторожується.

— Ану, давай одстанемо.— Коли вони пропускають виволених полонених, Каспрук зазирає Спиридону в очі. — Що таке? Чим незадоволений?

— Та,— махнув рукою Спиридон,— може, здалося... Може, даремно на людину намовлятиму...

— Давай без «та» і «може»,— паполегливо каже Павло Йосипович.

Спиридон мружить очі, оглядає верхівки дерев, що купаються в сонячній завірюсі, довгу хвилину слухає гуркотіння горлиць. Видно, що йому зовсім не хочеться говорити неприємні речі цього буйно-зеленого дня.

— Так от,— неохоче починає він,— прийшов я до Данила Долі, а в нього сидить незнайомий чоловік. Він мені не сподобався...

— Чим?

— Та всім... По-перше, вони пили горілку...

— Ну, це ще не біда,— здвигнув плечем Каспрук.

— Потім Доля мені розповів, що цей чоловік утік з концтабору і хоче в партизани. І це він приніс Долі горілку. А звідки в полоненого горілка? І чули ви коли-небудь, щоб хтось ставив могорич, абись його провели в ліс?

— Гм, гм. Вірно підмітив... Ну, ну, далі...

— Дуже багато вони з Долею балакали. Доля Чичолика спом'янув, а мене Стариком назвав... І незнайомець Долю своїм другом величав...

Каспрук все більше хмуриє брови...

— Чоловік, побачивши мене, став захоплюватись, які є хоробрі хлопці в партизанах... Плескав мене по плечу, гучно сміявся... Зуб у нього вставний, залізний, коли сміється, то таке в нього неприємне обличчя... І очі не сміються, весь час... холодні чи що...

— Так-так-так,— повторив Каспрук.— Мені теж не подобається описаний тобою «друг»... У таборі доповімо Конищуку...

Конищука вони знайшли біля «пекельної кухні», де з снарядів і бомб виплавляли тол, а толем потім начиняли міни для диверсій. Він, щойно випадала вільна хвилинка, заскакував сюди. Ось і зараз допомагав дідам витягати з залізної бочки, де кипіла вода, величезний снаряд. Нахилили того снаряда — й у дерев'яний ящик потік в'язкою цівкою тол. Наче мед.

Покликавши Каспрук, Конищук неохоче підійшов до них. І, слухаючи розповідь, очима був там, на «кухні».

— То що ж,— почував себе за вухом,— кажеш, не подобався Спиридону?.. Калина-малина, а може, просто чоловік такий: балакучий і до чарки ласий?.. Є ж такі... Різні люди... Бринський он каже на мене: «Коли ти навчився командувати по уставу»... А на біса мені устав?..

— Ти, Миколо, видно, одним вухом слухав,— сердито кинув Каспрук.— Що буде, як завалиться домівка у Доли? Уявляєш? Це ж наша основна луцька домівка... Ну, а щодо Спиридона, то як колишній керівник торчинського підпілля я добре його знаю і вірю його спостережливості та інтуїції.

Конищук нарешті обличив «пасться» на «кухні».

— Гарзд. Перевіримо. Твоя правда — з таким не граються...

Каспрук і Конищук пішли до штабу розбирати принесену Спиридоном од німця з концтабору шифровку, а Спиридон пообідав борщем і кашею та й пішов провідати Леську. Для малої в нього є гарний подаруночок.

Леська гралася на маленькій купочці піску. Побачила Спиридона, усміхнулася ротиком, де біленькі зубки вистромилися, прастягнула запісочені рудки. Спиридон вхопив малу, підкинув її вгору. Леська заверещала од захвату й, щойно приземлившись, шепеляво запитала:

— А фляга?

Це вона так називала всі іграшки. Спиридон засунув руку

за паузу й витяг цілий кетяг ялинових шишок. Мала заплескала в долоньки, притулила шишки до щоки, щось весело заалялякала...

Озирнувся, відчувши на потилиці чийсь погляд. Павло Йосипович нечутно підійшов, і його обличчя поїнялося ніжністю...

— Ходи сюди, є справа,— покликав Спиридона.

Вони сіли на траву.

— Розумієш, повідомляє німець, що десь днів через п'ять ще одна група буде на волі. Так от, Долі дасть він знати, де стрічать ту групу... Мов на зло, Ваня з диверсійною групою подався аж під Ковель, твій Сашко у Торчині... Може, ти кого порадиш? Хто з наших іще був у Долі?

— Тільки нас тров. Та хіба мені важко ще...

— І не заїкайся,— перебив його Каспрук.

— Я тільки тоді зайду до Долі, коли упевнюсь, що там немає «друга» і засади немає... Я буду обережний...

— Гм-гм,— Каспрук встав, заходив, протоптуючи в траві прямокутник.— Та-ак, так, так... Одне слово, коли не вигадаеть нічого кращого, певно, доведеться тобі йти... Ах ти біда,— скрушно зітхнув,— отак склалося...

Увечері Спиридон забіг попрощатися з Леською. Мала вже лежала у колісці, прив'язаній між двома соснами, і Віра Олександрівна гоїдала її,

Спиридон легенько погладив біляве волоссячко. Мала розплющила голубі оченята. Спиридон низько нахилився до неї:

— Ти не забудеш мене, Лесько? Згадаєш після війни?

Віра Олександрівна замахала руками:

— Який тебе гедзь укусив? Чого це в домовину самотужки лізеш?

Спиридон вибачливо усміхнувся їй. І знов до Леськи:

— Дивись, не забудь; чуб у мене білий, ніс кирпатий ще й у веснянках... То згадай, добре? Я ж тебе так люблю...

Мала сміялася, щось алялякала, розмахувала ручками й ніжками і тяглася, щоб смикнути Спиридона за чуба...

У Луцьк Спиридон дістався без пригод. З руїн сусіднього будинку вистежив, що в Долі нікого немає, що засади немає, й зайшов. Дядько Антін сказав, що полонених виведуть у лісок край перехрестя доріг на Ковель і Володимир-Волинський завтра надвечір.

Отже, у Спиридона була вільна ціла доба.

— Хлопче, а ляж-по та виспись од пуза,— запропонував Доля.— Бо ж кренко наморив погни...

Спиридон заперечно крутнув головою. Йому враз так закортіло додому! Аж заболіло, занило у грудях.

— Я додому загляну.

Доля клацнув язиком:

— Це ж тільки туди двадцять п'ять верстов топати...

Спиридон лиш махнув рукою.

Ішов задуманий і не почув, як його догнала підвода.

— Сідай, підвезу! — гукнув возій.

Спиридон зиркнув — Крохмалюк. І піднесла ж його лиха година! Зараз почне випитувати, чий та чого блукаєш лісом вечірньої пори...

Крохмалюк повернув до нього своє червонясте обличчя:

— А чий ти, га? Чи не Гнатюків?

— Гнатюків, — неохоче сказав Спиридон.

— Еге, схожий на батька, — хитнув головою Крохмалюк і, мовби забувши про попутника, задивився на околишній ліс.

«Чого це він не доскіпується далі?» — здивувався Спиридон. Пильніше приглянувся до Крохмалюка. У голови райуправи обличчя завжди було насуплене, кисле, мовби в нього, не перестаючи, боліли зуби. А зараз онала з нього ота похмурість, воно було розім'якле, якесь по-хлоп'ячому розгублене...

Крохмалюк за якийсь час знов повернув голову до Спиридона:

— Оце тільки в лісі й почуваю себе людиною... Глянь, яке зараз листя: сутеніє, а воно світиться. Мов живе. А під осінь дерев'яніє...

— Та ні, й під осінь листя не дерев'яніє, — заперечив Спиридон. — Ви чули, як після півночі, коли люди сплять, воно між собою перемовляється...

— Чув, чув! — пожвавішав Крохмалюк. — Не знаю, є бог чи нема його, а от душа у всьому живому є. От ти бачив, як листя з дерев облітає? Упаде листок і неодмінно хвостиком догори. Наче мертве горобеня... То з нього душа вигулькнула...

— Справді, — вражено протяг Спиридон, — догори хвостиком...

— Боже, який-то наш край гарний! Хіба є де такий у всьому світі?...

Уже коли зажовтіли вогні Торчина, Спиридон схаменувся — з ким він розбалакався? Подякував Крохмалюку, скочив з воза.

Що ж воно за чоловік, цей Крохмалюк? То сидів сумний

після розстрілу... То випустив полонених, а потім одправив їх, як піймалися, у концтабір... Керує «райрозправою», що до нитки обдирає людей... І раптом — отак любить свій край... Як же він потрапив до ворогів?..

НА РОЗПУТТІ

«Славне хлоп'я, — провів Спиридона поглядом Крехмалюк. — Достоту як я малий. Чи й у нього така гірка доля буде, як у мене? Лагідним людям завжди не щастить...»

Все життя його батько мріяв поширити свій куций лан. Тихцем заорювався до сусіда, складав гроші в кашпук, а той кашпук ховав за сволок у видовбаний закапелок... «Хоча б з десятину докупити», — зітхав батько. А омріяна десятина мовби сміялася з нього. У ту війну цісарські солдати добралися до схованки... Батько чорнів од праці, од злиднів, почав топити свою невдачу в чарці. Почалися бійки, сварки, діти перідко почували в бур'янах...

Він, Антін, теж змалечку любив землю, тільки не так, як батько.

Міг годинами висиджувати на пагорбі край села. Солодко щеміло серце, коли він дивився на волинські буйні ліси, на смарагдові луки, на хвилясті поля, всіяні білими цятками, мов білими добрими очима земля дивилася на своїх бідних поліщуків...

Батько знаходив його там і сварився: «Чого ото штани протираєш, ходи он соняхи різати». Антін підводив на батька захоплені очі. «Тату, а земля дивиться!..» — «Тьху, — плювався батько, — чи ти од роду такий блаженний, чи десь голову пошкодив?.. Не буде з тебе господаря, не любиш своєї ниви...»

Це була неправда. І свою ниву він любив. Любив її бен-тежні пахощі весною, коли вона, зорана, ніжилась під сонцем, тремтіла легеньким маревом. Любив дивитися, як із землі протикаються тугі ростки, як вони на очах наливаються крутою зеленню. Любив, коли картопля засвічувала квіти — білі, рожевуваті, синюваті — вони так яскраво горіли на тлі тужавого, жилавого гудиння.

Сусід, повернувшись із фронту, привіз бінокля. Інколи давав подивитись Антону. Це було здорово — верболози підскакували йому просто під носа, галка на верхівці усохлого в'яза так наближалась — хоч бери її рукою... А одного вечора він мимохить, щоб простежити за лелекою, який ніс

у дзьобі гадюку, задер бінокля в небо. І побачив не лелеку, а жовто-сріблястий місяць. Місяць, що завжди здавався йому млинцем приліпленим до неба, раптом виявився опуклою кулею, яка висіла в повітрі, ні на що не оперта, от-от обірветься й полетить униз... Антону стало моторошно, і він мерщій опустил бінокля.

«Як же воно так?» — дивувався Антін. Пішов до учителя. Той стільки наговорив йому про зоряне небо, що в Антона голова пішла обертом.

«Закінчивши три класи школи, подався в наймити до польського пана. Пана він зненавидів з перших днів. За його одверте презирство до селян, за його сите, безтурботне життя... Все більше Антона мучила думка: як же звільнити рідний край від ненависних поляків? Чи є така сила? І де вона? Двоюридний брат, що жив у Ковелі й знався з комуністами, коли Антін зайшов до нього в гості й поділився болючими сумнівами, вказав на робітників. Антін лише головою недовірливо похитував — бачив він сьогодні робітників біля пивниць... А ще брат говорив про Радянський Союз — він прийде на поміч, ось побачиш! Антін і тому не вірив...

То була чисто випадкова зустріч. Весною 1939 року він увечері їхав до панського лісу, щоб тихцем набрати сушняку. Раптом на узлісся вийшли два чоловіки. Один років тридцяти, а другий значно молодший, але обидва з бородами й у кожухах, хоча вже трава зеленіла. Під їхніми кожухами збоку щось стовбурчилося. «Підвези, друже, не знаю, як тебе звати», — мовив старший. «Сідайте», — кивнув головою Антін, хоча обидва вже, не чекаючи дозволу, скочили на воза. «Хто вони? — не дуже хоробро розмірковував Антін. — І куди їх підвозити? У лісі наче немає поблизу хутора... Чи не бандити? Оце завезу їх у гущавину, а вони луснуть мене по маківці, заберуть підводу, й шукай вітра в лісі...» Від цієї думки зуби самі зацокотіли.

Старший, із жорсткою сивуватою бородою, пильно подивився на нього й гучно зареготав.

«Глянь-но, друже Яшко, — звернувся він до свого товариша, — як нашого возія тіпає пропасниця. Чи не вважає він нас за бандитів, га?»

«Та ні-і, — Антін намагався говорити спокійно, але зуби зраджували. — То я так... на вечір похолодало...»

«Бреши, Омельку, що земля тоненька, — добродушно мовив чоловік. — От що, друже, як тебе звати? Антін, кажеш? Не бандити ми, Антоне, а борці за вільну Україну!»

«За вільну Україну? — закліпав очима Антін. — Я теж

про це багато думав... Який наш край, а долі немає. На роздоріжжі, хто не йде, той і скубе... Тільки немає такої сили, щоб визволити...»

«Є, друже, є,— поплескав його по плечу чоловік.— У лісах вона поки що. От і наш загін є часткою тої сили. Ми боремося поки що розрізнено, а як об'єднаємося — жоден ворог проти нас не встоїть!»

«А хто ворог — поляки?» — несміло запитав Антін.

«Потрапив у саму ціль,— ткнув йому пальцем у груди чоловік.— Зараз воши, псякрєвпники, сидять на нашій ший, п'ють нашу кров... А як переможемо, то утворимо свою західноукраїнську державу. Самі будемо тут панувати, самі Хазайновитих людей поставимо в селах запроляти... Одне слово, заживем по-своєму, свобідно...»

Оце було те, про що невизразно мріяв він, Антін. І, виявляється, доки він мріяв, у лісах уже збивалися зағони для здійснення його мрії.

Повернувшись додому з дровами, він другого дня пішов знову у ліс. Боротись за вільну Україну... Табір був у гарному місці — під високими дубами, навколо росла пахуча трава, суціль усіяна суницями. Десь близько щодень з відлунням кувала зозуля... А в куренях смерділо, мов у свинощнику, кишіли воші, рідко хто голився, далеко не щодня усі умивалися, особливо після бучних пиятик... Про свобідну Україну говорили мало, більше про золото, награбоване манатя, жінок і горілку... Ні, не такими він уявляв собі борців за волю України...

Антін намагався переконати себе, що то лиш зовнішнє, що то злигодні й немишучі вивихи тяжкої боротьби. Заводив розмову то з одним, то з другим, то з третім повстанцем... Повстанці жили сьогоднішнім днем — аби випити, добре поїсти, золота дістати. І — жадоба помсти. Звіриної, далеко не завжди усвідомленої...

Він хотів піти із своїми сумнівами до отамана Грицька. І передумав. Той такий, як усі. Краще до його заступника, Яшка. Яшко — інший... Антін бачив якомсь, що Яшко, сховавшись від своїх побратимів, читав книжку...

Яшко, дивлячись убік, вислухав його. Довго мовчав. А потім став говорити про суворість їхнього лісового життя, про тяжкість боротьби, яка огрублює людей... Яшко повторював його, Антонові, слова, якими він заспокоював себе...

Треба тікати. Куди?.. Все одно, аби звідси... Уже зібрався, коли принесли звістку — «совети» перейшли кордон. «Скоро почнеться «красний терор». У них така мода —

всіх ворогів, малий він чи великий — заганяти до Сибіру. А там ліси й морози...» — казав Грицько. Антін лишився. Намагався обтерпітись і не міг. Бо тепер уже не поляків били, а з «советами» розправлялися, із своїми волинянами. Не менш жорстоко, ніж із поляками...

Він здружився з Яшком. Стали відвертими один з одним... Одного разу Яшко покликав його пройтися лісом. Він був блідий і схвильований. Мовчки подав листа. Це був лист од матері. У Антона сльози виступили на очах, коли він читав його. «Вернись, Яшуню, додому. Бо вже я, сопочко ти моє єдине, всі сльози виплакала, всі очі видивилася...» «Сама вона в мене лишилася,— тихо сказав Яшко.— Як палець. Всі люди стороною обходять. Слухай,— різко обернувся, стиснув Антонове плече,— а може, ми з тобою одурюємо себе? Може, насправді ми звичайні бандити, що прикриваються машкарою боротьби за свободну Україну?..»

Вони довго говорили того вечора. І вирішили — тікати. Яшко — у лісовий край, аж до Білорусії. А Антін — у Колки, там жила його двоюрідна сестра. Вона лагідна, вона завжди прийме...

Прибився пізньої ночі. Тихо постукав у віконце. Сестра побачила його, зарослого бородою, обірваного, і злякано відсахнулася. Коли ж він розтлумачив їй, звідки він і чого, ляк все одно не спав з її лица. «Ні, ні,— шепотіла вона,— не можу я тебе, сказати, прийняти і не проси...»

Антін хотів сказати, що з лісом усе покінчено, що віднині він почне нове життя... Він буде працювати на полі — й усе. Просто працювати за шматок хліба, дихати повітрям, дивитися на поля, ліси, луки... Та сестрині очі були такі невмолимі, що він лиш махнув рукою — не зрозуміє...

Вийшов з хати. Домівка всього за десять верст, але туди нічого й потикатися. Куди ж далі? Рушив павманія. Вже при виході з села злабадала його міліція. Дали «строк», відправили в луцьку тюрму...

Разом з Антоном у камері сидів, як тепер називали, куркуль Гордій Мащук. Його посадили за «опір владі при конфіскації незаконно нажитого майна», як він сам, кривлячи губи, сказав. Вони майже не розмовляли, кожен думав про своє.

Та коли діїшла чутка, що німці напали на «совети», сулід одразу пожвавішав. «Німець — то сила, — потирав він долоні. — Німець — то господар, знає ціну землі. І путніх господарів поважає, не дасть їх в обиду. Чуєш, коли я був у них в полоні — я на руському боці воював у ту війну, —

сам бачив: корови аж блищать, сади ростуть при дорогах, ніхто і яблука не зірве...»

Антін мовчки слухав, і сусідові слова здавалися йому правдою.

На третій день від початку війни у камеру вскочив задиханий міліціонер. «Збирайся! Виходь!» — гукнув він. Вони вийшли, сполохано озиралися.

Їх вилаштували й повели на схід. Сусід нахилився до Антона: «Давай тікати. Хтозна, що буде далі...» Вони порівнялися з балкою, зарослою ліщиною, й водночас шугнули в неї...

Гордій Мащук був із Торчина, отож і подалися до містечка. До вечора переховувалися в ліску біля Торчина. А як до містечка вступили німці, Мащук умовив Антона одразу ж з'явитися їм на очі.

Антон невдовзі поставили головою райуправи, а Мащук пішов у поліцію заступником начальника.

Крохмалюк з хвилюванням обходив Торчин. Отак несподівано він став його господарем... Що зробити спершу?.. Роздати колгоспну землю назад і прирізати, в кого мало, колишньої панської?.. З цією думкою він і пішов у крайсландвїртшафт²⁰. Та не встиг викласти свою думку, бо Фріц Нагель, що очолював цю установу, запропонував йому проїхатись і подивитись поле. Антону це сподобалося. Бач, хоче зразу на землю глянути. Видно, що хазайського роду. З ними поїхав і лейтенант Фалленшус — гестапівець. Чого йому треба в полі?.. І взяли ще Мащука.

У полі було привілля. Антін на повні груди дихав пахощами достигаючих хлібів, пестив очима волошки, вбирав у себе лоскітливу пісню жайворонка з прозоро-голубої височини... А Мащук показував і розказував. Крохмалюк інколи зиркав на керівника крайсландвїртшафту — мружить задоволено очі. Бач, пройняла краса Волині.

«Гарно у нас, правда? — подав Антін голос. — Ось як роздамо колгоспну землю, то ще краще стане. Той на своїй ниві жито посіє, той гречку, той просо... Улітку глянеш — ну чисто тобі картина!»

«Да, да, — хитнув головою Нагель. — Карашо. Но ми колхоз не будем век, как его по-вашего скажайт, ліквідірт... Другой будет назвайт — фольварк...»

«Як? Нащо? — здивувався Антін. — То ж совіцька придумка...»

«Советский? Нитшево. Будет немецкий. Германия требует

²⁰ Крайсландвїртшафт (нім.) — окружне земельне управління.

хлеба. Много хлеба. Україна повинна дати хлеб — благодарність за визволення від більшовиків...»

«А може, й так, — думав Антін, — час зараз воєнний, Германії для перемоги необхідно напружити всі сили... Її хліб потрібен не менше, ніж зброя... А як закінчиться війна, тоді вже можна буде взятись за все...»

Повернувся Фалленшус: «Гер Матшук і гер Крохмалюк, потрібно скласти список активістів району... Разом з начальником поліції».

«Нащо?» — насторожено поспитав Антін.

«Нужно», — коротко кинув Фалленшус.

«Я тут людина нова», — спробував відмовитись Крохмалюк.

«Я всьо сказав», — жорстко перебив його Фалленшус.

Бричка котилася шляхом, курява і ресори пом'якшували поштовхи. Легенький вітерець гладив обличчя. І Антін погнав од себе настороженість. Може, й правильно, що всі пособники «совєтів» будуть на обліку. Хтозна, як вони поводитимуться пізніше...

Зліва заслала очі бархатистою зеленню чимала латка конюшини. Антін аж її примружив од задоволення... Нараз бричку різко хитнуло. Що такє? Фалленшус, авівшись на ноги, витягав із кобури парабелум. Кроків за сто тікав хлопчик, тягнучи за собою півмішка конюшини. Один, другий, третій постріл. Нагель і Мацук з видимим інтересом чекали, чи вціліть Фалленшус. За четвертим пострілом хлопчик скрикнув і впав обличчям у конюшину. Фалленшус подмухав на дуло, невдоволено скривився. «Надо перевірить. Плохо стреляйт парабелум».

«Ви потшєму блєднєйт? — зиркнув на Крохмалюка Нагель. — А, понімаю. Свой, как ето у вас говорят, одноплемянник. Гер Крохмалюк, война ест война. Вор — ето тоже ест враг».

Антін нічого не відповів... Йому стало погано...

Потім був розстріл. Не одного, не двох, навіть не десяткох чоловік — триста п'ятдесят. Всіх, хто потрапив до списку... І він, Антін, приклав до цього руку. Ні, він нікого особисто не записував, але ж за його і начальника поліції розпорядженням старости склали списки по селах... І хіба він не мав підозри, — що неспроста складаються оті списки, хіба він так і лишився при наївній думці, яка виникла у нього в полі, що лиш для обліку потрібні ті списки?..

Того вечора після розстрілу він довго сидів у райуправі — пригнічений, приголомшений... Як вони могли? Нащо?.. Голова аж розпухла од пекучих думок, от-от лусне. Не

витримав, послав руку в стіл: там уже тиждень стояла пляшка перваку, поставлена поліцаями. Підніс до рота. Смердюча рідина забила подих, але він змусив себе зробити кілька ковтків...

За якийсь час язичок лампи узявся голубуватим туманом. Голові полегшало. Е, біс з ними, з переживаннями! Врешті, не він же складав списки. Та й хто питає з нього за всіх отих побитих? Хто? «Совети» вже не вернуться...

У вікно влетів камінець. Антін здригнувся, та за кілька хвилин заспокоївся. Не інакше — хлопчик кинув. Дороблі після розстрілу не наважаться і глянути косо на німця та поліцая...

Антін зітхнув, засовався на возі. Воно з часом призабулося ті забиті люди, бо він же і в обличчя нікого не знав, і того розстрілу своїми очима не видів. Та німці не дали заспокоїтись його душі. Створили в містечку гетто, начальник поліції Ковальчук не раз водив туди «друзяку Антона». Крохмалюк змушений був іти, бачити уже на власні очі, як німці і поліцаї видарають у мертвяків золоті зуби, одрубують пальці з персями, як єфрейтор Курт ставить роздягнених людей на край яру, вистрілює обойму в потилиці, а потім випиває на столику чарку французького коньяку, закушус салом і знов заряджає обойму... Розтала зовсім його надія на німців-господарів, що візьмуть до серця долю Волині. Ті «господарі» до нитки обдирали селян — сам же Антін, як голова райуправи, розкладав податки на обійстя... Торчинці обходили його десятою дорогою, як і Фалленшуса, і Ковальчука... Бодай би якесь добре діло зробити, щоб трохи полегшало на душі...

Він зарані прийшов обідати до господині, де квартирував. Розчинив двері й застиг на порозі. За столом сиділи три чоловіки і жадібно їли борщ. Антін одразу втямив — з концтабору втекли. Зиркнув до печі — там скам'яніла господиня із блідим, наче крейдяним обличчям.

І тут дивна думка спала в голову Антону.

«Здорові будьте, хлопці,— привітався.— Обідайте спокійно, а потім підете зі мною».

«Куди? — остетинились втікачі.— Ти, дядьку, нам баки не забивай! Хочеш у поліцію здати?»

Антін усміхнувся.

«Дурні ви, хлопці, хоч і бороди відпустили... Та досить мені свиснути, як вас ментом скрутять. Бо я — голова райуправи...»

Чоловіки принішкли.

«Всі ви українці?.. То добре. Підемо, я вам нічого лихого не вдію...»

Він повів розгублених хлопців до райуправи, дивуючись своїй сміливості, видав довідку, що то є торчинські люди, відпущені на заробітки. У сутінках вивів, розказав дорогу...

Легше стало на душі. Коли що, десь-то вони скажуть, що в Торчині голова райуправи — свій чоловік. Бач, поміг «совіцьким» воякам...

Через три дні до райуправи зайшов Ковальчук. Похмурий, злий. Кинув на стіл Крохмалюку довідку, видану ним полоненим.

Антін похолов. Все... Зараз Ковальчук арештує його. І — на допит... Хотів щось сказати на виправдання — язик ніби примерз до піднебіння.

Ковальчук вилаявся, стукнув по столу кулаком: «Ти що, здурів? Жалко стало?.. Скажи спасибі, що мої поліцаї ввіймали, а якби німці... Ходім, сам одправиш у концтабір...»

А потім почалися диверсії навколо Торчина, убивства поліцаїв, німців... Фалленшус лютував, але ті месники були невловимі.

Антін жодної ночі не спав спокійно...

Господи, в яку кану він потрапив? Як з неї вибратися?

ЗА КРАЙ РІДНИЙ

Мати, мовби знала, що прийде Спиридон, вишибала до воріт.

— Хоч тижденьок дома побудеш? — прохально питала, ведучи в двір.— Так ми за тобою скучили, так скучили!.. Я курочку заріжу...

Спиридон опустил голову.

— До завтра, мамо. Вибачте.

Мати витерла тихцем очі.

— То я побіжу курочку різать... А то вже мервиться...

Вже поночі прийшов із фольварку батько. Подав руку, спитав:

— То як воно там, порядок, лупцикуєте гаспидів?

— Лупцикуємо!

— От і слава богу, як каже твоя мати.

І сів на свого ослончика латати чуже взуття. І час од часу коротко зиркав на Спиридона. Скучив, але не подав знаку.

...Другого дня мати, як це збивав її Спиридон, пішла проваджати його.

Дибала попереду по стежці — маленька, зігнута, в латаному сердечку, полотняній фарбованій спідниці, стоптаних личаках... І весь час оберталася до сина — то слово яке скаже, а то просто подивиться і осміхнеться... Як стежка стала ширшою, Спиридон порівнявся з матір'ю й тихо пообіцяв:

— Скінчиться війна — куплю вам хустку шальову, міські черевики... і плаття...

— Куди мені, сину, ті плаття? — махнула темною, порепаною рукою.— Абиь ви були живенькі.— Припала до його плеча.— Синочку! Хоч і тяжка, клопітна твоя служба, а ти заглядай додому...

Коли прощалися, судорожно обхонила синову голову, ледь звільнився.

— Ви, мамо, вертайтеся, не стійте,— попросив.

— Добре, добре,— крізь горох сліз пообіцяла мати.

Та, озирнувшись, побачив Спиридон, що вона нікуди не пішла, тільки сховалася за ріденький кущик...

І поки йшов Спиридон до ліска на перехресті, поки сидів там, очікуючи визволених полонених, перед його очима стояла мати, зігнута за кущем...

Ось і полонених веде зв'язковий од Долі. Серед них вирізняється високий чоловік у короткому рваному пальті...

— Максиме! — кинувся назустріч Спиридон.

Чоловік охнув, широко розставив руки, закульгав уперед: — Спиридоне! Братухо!

Вони обнялись, полонені обступили їх, невміло усміхались запалими, одвиклими від усмішок губами.

— Дивись ти,— мовив один,— отака зустріч. Буває ж...

— Чого там буває? — озвався весело Максим.— Ми із Спиридоном давно про це домовились. Ще в сорок першому перед Новим роком, коли він піс «Історію ВКП(б)» партизанам. Улітку сорок другого я таки втік з концтабору, аж до Ковеля дістався, а там зцапали. Ногу, падлюки, прострелили. Ну, вже порядок. Гайда, браток, в путь-дорогу!

Не пройшли й ста метрів, як Спиридон стукнув себе по лобі:

— От забудько! Партизани Лисюки просили мене подивитись, як там їхній дім у Луцьку. Ви почекайте мене тут. Ну, а раптом... щось трапиться, я зараз вам розповім, як дістатись до Хорошина. Там наша домівка...

— Ну, братухо, це вже, звиняй, дамські штучки! Як ціла їхня халабуда — то ціла, як згоріла — то згоріла. Чого дивитись?

— Пообіцяв, Максиме, по дорозі мені все-все розкажеш.

— Добре?

— Ну, добре... Тільки швидше вертайся.

По розказаних Лисюками прикметах Спиридон швидко відшукав їхній будинок. Цілий. От зрадіють Лисюки! Правда, в ньому живуть німці, запаскудили... Піймав на собі чийсь уважний погляд. Та коли звів на того чоловіка очі, він зник. Тривога торкнула груди. Поквапом рушив з міста.

Уже минув базар, коли позад нього скрикнули гальма. Не встиг і обернутись, як сильні руки вхопили його і турнули в машину.

Машина рвонула з місця. Спиридон подивився ліворуч, подивився праворуч. І на його язиці застряли жалібні слова: «Дядечки, за що ж ви мене, я не злодій, ось обшукайте, нічого на базарі не вкрав...» Його міцно тримали за руки два здорові гестапівці... Серце упало кудись низько-низько й там ледь теленькало... Вхопили, кинули в машину... Чого? І враз згадалися пильні очі, які зникли в натовпі... Так, це був він... «друг» Данила Долі...

Машина зупинилася коло величезного похмурого будинку, де за Польщі був жіночий монастир, а нині німці утворили тюрму. Його провели в порожню камеру.

Він не встиг оговтатись, як до камери швидким пружним кроком зайшов невисокий чоловік у сірому костюмі.

— Ну, здоров, Старик! — мовив він бадьорим, майже приязним голосом і подивився на Спиридона сірими, якимись порожніми очима, що так не пасували до голосу.

— Який я... — почав Спиридон.

— Знаю, знаю, — махнув рукою чоловік. — Дурне прізвисько дали тобі партизани. Давай вернемося до твого справжнього імені та прізвища. Домовились? А то сміх — мені, дядькові, звати тебе, хлопчача, Стариком!

Спиридон розумів, що мовчати не можна, треба зразу обурено заперечити все сказане чоловіком. Але діяла чоловікова енергія та панористість, його цілковита впевненість, що Спиридон ось зараз геть усе викладе...

— Бачу, не прийшов ще до тямі? Що поробиш, не було в нас часу писати тобі запрошення... Та й не з'явився б ти до нас по запрошенню, чи не так?.. Отож, коли не спадає одразу в голову власне прізвище, — врешті воно нам і не потрібне, ми його знаємо, — давай перейдемо до легших питань. Од кого ти — од Макса? Од Бринського? Од Насекіна?

«Не знаєте ви, гади, нічого, крім мого прізвиська... Навмання називаєш командирів партизанських загонів». Від цього стало певніше на душі.

— Ото, пане-дядьку,— мовив хрипко Спиридон,— щось таке кажете, нічого не второпаю. Який Марс? Який Бранчук?.. Сирота я. Оце ходжу із села в село, пасу людям...

Чоловік примружив очі.

— Ну, язик бадьорий маєш. Це добре...— Підступив до Спиридона. Очі, здається, буравлять наскрізь. Десь у грудях стало холодно-холодно. — Давай напряду поговоримо. Куди ти потрапив — знаєш. За що — теж знаєш. То будеш сам розповідати чи чекатимеш нашої «допомоги»?..

У грудях ціла крижина виросла.

— Папе-дядьку,— жалібно сказав Спиридон,— та я перехрещуся, що не брешу...

— Ну, коли так, то я йду вечеряти, а тобі дадуть зараз іншу «вечерю». За десять хвилин, якщо не передумаєш...

Спиридон похилив голову, анітелень. Металево хряпнули двері.

Десять хвилин... Всього десять хвилин йому лишилося до того страшного, що про нього й розказувати не хотіли ті поодинокі люди, яким дивом щастило вирватися із гестапо... Признатися — і пічого цього не буде...

Вони діловито зайшли до кімнати. Два чоловіки у чорних штанах і синіх майках, з недопалками в зубах. Спиридон не роздивився їхніх обличчя — зате роздивився руки. Товсті, могутні — ободі тільки гнути такими руками... Невже вони битимуть оцими руками, його, маленького худого хлопчика, у якого ребра легко можна порохувати?

Чоловіки акуратно поклали недопалки на кам'яне підвіконня. Спиридон стиснувся в клубочок, заплющив очі...

Перший удар був такий, що, здавалось, на нього обвалилась тюрма. Спиридон із криком одлетів у куток, вдарився головою об камінь. І перед очима померкло...

Отямився від холодної води, що важким зливком упала на обличчя. Розплющив і знову заплющив очі...

— І де вони отакого дохляка зацапали? — сказав прокуреним байдужим басом один із катів.— Раз морснув — і вже лежить, як паadlo...

«Це ж тільки початок,— запульсувала в Спиридоновій важкій голові думка,— а що буде далі?.. Ти не витримаєш, ти звичайний хлопець, у тебе звичайне болюче тіло. Все одно розв'яжуть язик, та нащо даремно мучитись?..» Спиридон хотів і не міг прогнати цю зрадницьку думку... Тоді десь із закапелків пам'яті впливло Ванине усміхнене червонощоче обличчя, замелькали Лесьчині маленькі тендітні пальчики... Вони ж стануть мертвими, якщо він здасться... Вони і ще багато партизанів... Та й увияти цього не можна...

І Спиридон розплющив очі...

Опритомнів у іншій камері — темній, вогкій, маленькій. Тіла майже не чув, тільки жили тенькали. З натугою звівся, глянув у віконце. Гади, накрили дошкою, щоб в'язень і неба не бачив... А так закортіло побачити небо! Спиридон підійшов да самого вікна. В очі м'яко зазирнув клапоть літнього опушеного туманом місяця... Спиридон пив його очима, ротом, всім спухлим, посинілим обличчям... «Кати, не боюся вас, — шепотів. — Нічого ви не взнасте. І мене вивольять. Сашко йтиме назад, у ліс, зайде до Долі, той розкаже... Доля узнає, що мене взяли... Не може не взнати...»

Місяць щедро лив на Спиридона своє голубе молоко...

* * *

У матері все валилося з рук. Як провела Спиридона, місяць собі не знаходила. Який раз за сьогодні подалася до воріт...

По вулиці гоготіли машини. Все туди й туди, на фронт. Господи, скільки сили в той Германії! Її б'ють, а вона лізе й лізе... А чого це одна машина збочус? І просто до їхнього двору. В кузові поліцаї... Якись незнайомі... Вся задерев'яніла од недоброго передчуття, вхопилася за ворота, щоб не впасти...

Машина зупинилася коло двору, з неї почали стрибати поліцаї.

Поліцай із перекошеним ротом турнув ворота.

— Ану, геть з дороги!

— Людоньки! — широко розвела мати руки. — Та що я вам поганого зробила із своїми малими дітьми! (А в голові думка шугас: «Хоча б Іван вискочив крізь вікно у город!») Чого ви до нас?..

Поліцаї разом з ворітьми відкинули її вбік. Скочила, подалася до дверей, щоб і на дверях бодай трохи затримати, але поліцаї уже влетіли в хату. І вона слідом за ними.

Вікно розчинене — утік Іван! Діти здивовано і злякано дивляться на поліцаїв.

— А де це твої... старші одірвиголови? — ще більше перекошується рот у поліцай.

— Які одірвиголови? — випростується мати. — Як вам не соромно обзивати чесних людей? — і сльози бризнули, зросили її обличчя.

Криворотий штовхнув її в плечі.

— Веди, де твій старий робить. Грицько, Петро, Савка,

Нечипір — зі мною. А ви тут,— до решти поліцаїв,— переверніть усе.

Мати за сльозами дороги не бачила. «Боже ж мій, там же й Сашуня, вони з батьком пішли коней дивитись, аби вночі взяти їх для партизанки...»

Ось уже близько до ферми. Почують... Мати глибоко вдихнула повітря й залементувала:

— Пани поліцаї, за що ж ви прискіпуєтеся до моїх дітей, до Федора? Вони ж нікому ніколи зла не зробили!

З сарая визирнув Федір. Почув! Зник, а за хвилику вискочив разом з Сашком...

О господи, дай їм сили в ноги, а цим песиголовцям хоч трохи забільмує очі!..

Не забільмував. Криворотий смикнувся на місці, зарепетував не своїм голосом, показуючи на куці.

— Он вони... бандити! Ловіть їх!

Поліцаї зграєю помчали до кущів, а криворотий зеленими од люті очима зиркнув на матір, вхопив її, мов кліщами, за плече, просичав:

— Що, стара відьмо, сигнал подала? Ану, ходім я тобі зараз «подякую»...

І поцупив матір до ферми. Вона мовчки пішла і все дивилася туди, куди побігли Федір і Сашко. Хоча б устигли добігти до лісу, ой, хоча б...

Криворотий дотяг матір до сарая, турнув у розчинені двері. Вона впала просто під ноги коням. Коні заіржали, одскочили. Криворотий зиркнув на молодого поліцая, що лишився з ним:

— Ану, поганяй коней, хай затопчуть цю відьму...

Поліцай проворно вхопив кілка, вдарив коней. Вони схапуудились, але жоден не наступив на матір. Замахнувся вдруге й зустрівся з материними очима... Опустив кілка...

— Ну, що там? — гукнув йому криворотий. — Жива ще?

— Та... хтозна, лежить і не кині...

— Виходь, піймали бандитів...

Мати звелася на руки, доповзла до порога. Визирнула, і в її очах потемніло — поліцаї саджали на машину, що під'їхала, Сашка і Федора. Хотіла кинутись до них, а ноги мов одібрало. Тільки й закричала тужно вслід машині, що повезли на муки її чоловіка, її сина...

...Машина чорною марою повзла по Торчину. Понуро, приголомшено сиділи в кузові Сашко і батько, оточені поліцаями.

Зупинились коло поліції. Звідти вийшли Фалленшус і Крохмалюк. Обидва були видимо здивовані. З машини ско-

чив криворотий поліцай, виструнчився перед Фалленшусом:
— За наказом луцького гестапо взяли родичів партизана Спиридона Гнатюка...

Фалленшус побілілими від гніву очима кресонував Крохмалюка:

— У тебе под носом партизан, а ти говорив — всьо спокійно, ето чужой партизан действует? Ти відел етот Спиридон? Почему не заметил в ньом партизан?

— Таке славне хлоп'я... — понуро відповів Крохмалюк.

Фалленшус розмахнувся і лунко вдарив Крохмалюка по щоці.

— Где етот начальник поліція, надо ему тоже морду біть...

Машина зревнула, поїхала. Пішов і Фалленшус. А Крохмалюк лишився стояти на вулиці... Спустошений до краю... Раптом позадзвив отому хлоп'яку Спиридону. Він загине за свій край. А що буде з ним, Крохмалюком? Або цуциком побіжить за німцями, коли відступатимуть, або схоплять червоні й судитимуть як зрадника... І на віки вічні лишиться він у пам'яті свого краю зрадником... Господи, от і доборвся за свободну Україну...

...Машина мшнула містечко, вискочила на поле, повне пахоців, зеленого шуму, іскристого сонця. Батько зашатав поліцаїв:

— Хлопці, чого це ви нас ухопили, як бандитів, везете бозна-куди?

— Бо ви і є бандити, — чвиркнув крізь зуби криворотий. — А куди везем, знаєш. Тільки по дорозі ще одного для кумпанії вам прихопимо. Там уже наші патрають його...

Машина звернула до хутора Верхи. Сашко з батьком подивилися вперед і скам'яніли: високо вгору здіймалося бліде при сонці полум'я над хатою Чичолика... Два поліцаї тримали за руки скривавленого чоловіка, в якому Сашко та батько паледь впізнали Чичолика.

— Діти, діти і жінка мої у вогні! — розначливо кричав Чичолик.

Сашко рвонувся з місця, щоб плигнути на землю, й осів, від удару прикладом. А поліцаї вхопили Чичолика за руки й ноги і кинули у вогонь...

— От нетерплячий народ! — плюнув криворотий. — Сказано ж було — доставити живим...

Машина розвернулася і помчала до Луцька. Сашко беззвучно плакав, а батько став темнішим од землі...

Їх привезли до луцької тюрми й кинули в одну камеру.

Сашко припав до вічка в дверях, коли почув якийсь шум у коридорі.

— Тату,— покликав ледь чутно, не своїм, осілим голо-
сом.— Гляньте...

Батько визирнув. Коридором тягли Спиридона. Голова зав'язана брудною ганчіркою, око запливло, ноги волочаться... Батько випростався, заплющив очі. Довго стояв так, потім підійшов до Сашка, міцно обійняв його за плечі:

— Синку, страшний час настав... Треба витримати...

Майор гестапо Баумвольф, рудий, рослий, відкинувшись на сидінні «опеля», примружено дивився за вікно. Там тікали назад виструнчені уздовж траси осоки, за ними важко гналися білі розбокуваті хати, пропливали ясно-зелені луки... Очі майора байдуже ковзали по червеному рухливому пейзажу, тільки коли за вікном мелькало повне нижньої синяви озерце, його обличчя кривила гримаса.

Він уже акуратно склав усі папери до столу, наперед смакував завтрашній недільний виїзд з друзями на річку за Ровно, коли викликав шеф. Наказ був короткий — виїхати до Луцька, допомогти місцевому гестапо розв'язати язика партизанові. Повинен той партизан багато знати... Отак і пропала прогулянка. Клятві вальдмюрдер²¹ не визнають ні свят, ні неділі... А так кортіло подихати свіжим повітрям, згадати домівку, попустити закручені до краю нерви в цій країні, де кожен другий — бандит...

Майор урешті погасив роздратування. Що ж, служба є служба. І в ньому прокинулася цікавість до впертого партизана. Він не боявся сильних супротивників. З ними, звичайно, важко, доводиться напружувати уяву, хитрувати... Але зате яке задоволення отримувеш, коли перемагаєш в'язня, ламаєш його, мов суху бадиллину...

Майор швидко зайшов у канцелярію. Недбало поздоровкався, слідчий, що вже чекав його, подав справу. Майор узяв її під руку. Вирішив не розгортати. Спробує провести допит експромтом.

— Проведіть до арештованого, — кинув. — У камеру... Втім, ні, дайте спокійну, нормальну кімнату.

— Гаразд,— покванливо сказав слідчий і вийшов.

...Майор сів за стіл у тій «нормальній» кімнаті, озирнув її. Годиться.

Ризнули двері. Майор підвів очі. До кімнати завели хлопчачка. Майор зумів схвати подив.

²¹ Вальдмюрдер (ні м.) — бандити.

— Ая-яй,— суворо подивився на гестапівців, що тримали хлопця під руки.— Як вам не соромно, інквізитори! Ану, геть звідси! — гримнув.

Гестапівці зникли.

Обережно взяв хлопця за плечі, посадив на стілець.

— Ти пробач, що сталося так... гидко. Знаєш же, війна, всякі люди в армію потрапляють. І у вашій армії такі є. Як це у вас кажуть: війна — не мати родня?

Хлопець ушерто дивився на підлогу. Нічого, хай оговтається. Треба розтопити в ньому все оте... І майор говорив, говорив — м'яко, лагідно. Про безглуздя війни, про життя і його красу, про свою родину згадав, що сниться йому кожної ночі...

Побачив, що хлопцева голова схилилась донизу.

— Заговорив тебе? Відпочинь... Ні, ні, тут поспідь.

І пішов до дверей. У канцелярії порозмовляв із слідчим, погортав справу. Ясно, як далі діяти...

Коли вернувся через годину, хлопець сидів на тому ж місці. Тільки око його невідривно, тужно дивилося у вікно, за яким піжився в зелених берегах Стир. Майор підступив до вікна, розчинив його навістік. У кімнату хлопцюло свіже повітря.

— Да-а гарно... Знаєш, інколи хочеться закинути геть цей мундир, взяти вудку і піти на річку...

Хлопець глибоко зітхнув. «Клює потроху»,— про себе усміхнувся майор.

— А знаєш, я оце думав, як тебе випустити. Мабуть, розумієш, що звідси вийти ой як важко... І я не маю такої влади, щоб розчинити перед тобою ворота. Хоч і прибув із ровеського гестапо.— Майор засмучено потер чоло.— А мені так хочеться визволити тебе. Ти так схожий на мого сина. Не дивись на мундир — всі чоловіки у війну ходять у якихось мундирах. На кого який натягнуть... Що ж зробити? Слухай,— різко підійшов до хлопчини,— тебе взяли непомітно, так? Ніхто не бачив? А коли ти... бодай приблизно місце табору... Ну, і ще дещо... Тобі ж жити треба! Зрозумій, інакше не вийти звідси!..

Хлопець підвів голову. Око пекло майора ненавистю.

— Не бажаєш? — зітхнув майор.— Жаль. Просто малий це, не знаєш ціни життю. А воно — безцінне... Кажу тобі, як людина, що чимало прожила... Ну, тоді я безсилий. Може, хочеш попроситися з рідними, то я влаштую? Твій спільник Чичолик проговорився одному твоєму знайомому, з яким ти бачився у Долі, хто ти та звідки родом...

Хлопець зіщулювся, наче його шмагонули канчуком.

— Що, не хочеш, Спиридоне? — швидко спитав майор. Хлопець знову наче задерев'янів.

— Добре, влаштую... Ех, який ти собі ворог!

* * *

Вони стоять по той бік кімнати. Батько й Сашко. У Спиридона затремтіли ноги — кинутись до них, припасти до батькового піджака, міцно заплющити очі, а коли розплющити через довгу-довгу хвилину, то побачити навколо пахуче зеленотрав'я біля Стоходу, а не камеру гестапо... Не можна кинутися... Хай гестапівці вже знають, хто він, — все одно стоятиме на своєму — сирота... На зло їм. А може, це стане в пригоді Сашкові й батькові?..

Спиридон зиркнув на брата і батька й мовив якомога байдужіше:

— Не знаю я цих людей. І не стрічав...

Красм ока помітив, як презирнулись батько й Сашко. Вони зрозуміли, все зрозуміли! Батько глухувато прокашлявся в кулак, сказав:

— Може, де й бачив такого хлопчика. Світу я чимало сходив... Но пам'ять не та, щоб згадати...

Майор сплескує руками.

— Ох, чоловіче добрий! Таж як це — відмовлятися од сина? Гляньте, батьку, в яку він халепу потрапив, як йому погано. Допоможіть йому лишитися на цьому світі...

Спиридон бачить, як побілів Сашко, як схитнувся батько. І він підводить голову й якомога твердіше повторює:

— Не знаю їх... Сирота я. Пастух...

Майор ще довго говорить — м'яко і вкрадливо, то енергійно й рішуче. А всі троє в'язнів, мов глухі, дивляться у вікно...

Як у кімнату просякають червнені зелено-голубі сутінки, майор втомлено виходить, а натомість з'являються ті двоє, в синіх майках...

* * *

Це неправда, це сниться!.. Але ні — он грати на вікні чорніють чітко й зловісно, он стіна в патьоках, що не можуть залити страшні написи кров'ю тих, хто прожив останні свої дні в цій камері-одиночці... Мати стоїть на порозі — у личаках, на голові хустка біла-біла.. «Мамо! Ма-

мо! Мамо!!!» — кричить Спиридон і на колінах, простягнувши вперед руки, дибає до дверей. А вона біжить йому назустріч, і Спиридон тисається їй обличчям у пелену, мов маленький... А мати гладить його по злиплому од крові чубові, так ніжно, мов вітерець пестить... «Мамо! — голос Спиридона дрижить, у горлі спікаються гарячі сльози.— Як ви сюди... як ви знали, що я тут?»

«Синку, мати своє дитя і під землею знайде... Тобі було дуже боляче?»

«Дуже,— здригається Спиридон.— Мамо, хіба можуть люди, навіть вороги, робити отаке з іншою людиною, ще дитиною?.. Вони мені руку перебили, ока в мене немає, мамо, і я тіла свого не чую... А сьогодні вони посадили мене в казан із холодною водою й гріли, доки вода не стала гарячою і я знепритомнів... Мамо, як вони можуть?» Мати торкається його ока губами, і воно розплющується. Торкається губами руки, і вона вже не болить, вона вже ціла... «А тепер ходім. Ходім додому. Батька і Сашка теж забере». Спиридон прудко схоплюється: «Ходімте, мамо!»

Мати прослизас у розчинені двері камери, й тут двері різко хряпають перед Спиридоном. «Мамо! — одчайдушно кричить він.— Мамо! Одчпніть!» І чус чоловічий злий голос: «Я тобі т-таку матір покажу!..»

Спиридон розплющує око й не може, не хоче повірити, що то був сон. Хапається руками за двері, праву руку пронизує біль, і він зі стогопом падає на підлогу... Озирається на ґрати. Бодай би поганенький напильник, він пиляв би усю піч... Немає напильника... Партизани — одна надія. Де вони, чому баряться? Та невже ніхто не бачив, як його схопили, невже партизани нічого не знають про його долю?

* * *

Дощової ночі, коли громи кололи небо на чорні нерівні брили, до штабу Бринського влетіли забрехані Конищук і Каспрук. Конищук мовчки поклав перед командиром бригади білу шматину.

— «В місті Луцьку арештований кур'єр Старик і перебуває в гестапо. Розстріляні разом з сім'ями Чичолик і Вусатий. Ніна», — прочитав Бринський і стривожено подивився на Конищука і Каспрука. — Як це сталося?

— Більш нічого не відомо, — глухо відповів Каспрук. — Приніс оце кур'єр загону Макса від своєї луцької підпілляниці, а Макс нам передав.

Бринський затарабанив пальцями по столу:

— Біда, біда... Треба, хлопці, вирвати малого з гестапо. За будь-яку ціну. Підкупити сторожів, може, організувати втечу... Він багато знав?

— Багато,— зітхнув Конищук.

— Ти думаєш?.. — гнівно скинувся Каспрук.

— Нічого я не думаю,— знову зітхнув Конищук.— Але в страшні лабети він попався.. І визволити його звідти, калина-малина, хтозна, як..

Поволі розчинились двері, й зайшов, хитаючись, весь у болоті хлопець...

— Хто ти? — здивовано спитав Бринський.

— Я,— прохрипів хлопець, — підпілляк із Торчина... Іван Гнатюк... Батька і Сашка взяли... Я втік... за добу до вас...

— От що, товариші командири,— схопився Бринський.— Розбалакувати ніколи. Хто піде в Луцьк?

— Я,— сказав Каспрук.— Ваня Куц уже вирушив із групою. Друг його...

— Сідайте на коней, доженіть, щоб він не наробив дурниць. Знаю його — хлопець гарячий... І спробуйте повідомити всі підпільні організації про арешт. Хай на всяк випадок люди сховаються. А торчипське підпілля пегайпо вивести в ліс... Повідомте про лихо партизанські загони...

Вони вийшли надвір. В скупому світлі, що вихопилося з штабу, Бринський побачив Семка. Семко держав коней і плакав...

* * *

Скільки він уже в гестапо?.. Здасться, цілу вічність... Удень тяжко: б'ють на очах у батька й Сашка, а потім на його очах б'ють їх... І вночі не легше. Даремне чекання партизанів... Знівечене тіло болить чи не сильніше, піж під час тортур... І ще — сни, спогади, уявлення... То сіно запахне так, що хоч гризи камінні стіни. То війне свіжим сніговим вітром, відкривється перед очима такий білий сяючий простір, аж дух захопить... А сьогодні над рапок Михайло привидився. Наче сидить на бильці труни, обличчя бліде. А поруч нього — Юстя в сердечку...

Прокинувся, розплющив око. У вузьку щілину вікна лилося рапкове зеленкувате світло. В тюрмі було моторошно тихо. Наче зовсім порожня була висока похмура будова, не було в ній ні катів, ні катованих...

Та ось здалеку почулися неквапні гучні кроки. Наглядати. Спиридон підтягся до вічка. Ближче, ближче... Зупиняються коло його камери.

— Цього на цугундер? — питає один.

— Цього, — киває головою другий. — Як пан слідчий проснуться...

Спиридон сповзає на підлогу.

Не встигли партизани... Страх, що зразу наскрізь пройняв його тіло, поволі згасав, тупішав... А голова напружилася, в ній забилася гаряча, пекуча думка: «Отак піти з життя... нічого не сказавши людям про себе, про ці неймовірно довгі, неймовірно тяжкі дні і ночі?..»

Озирнув камеру.

Зі стін до нього кров'янисто кричали написи, просили відомстити. Він теж напише. Але в нього ні олівця, ні бодай скіпочки, щоб умочити в кров... А може, десь щось знайдеться? Заповзав по камері, гарячково шарячи рукою. Щось уколело пальця. Схопив — гвіздочок... Вибрав на стіні чисту місцину. Що написати? Стріпнув головою. І в ній, його змученій голові, з якої гестапівці хотіли вирвати бодай одне прізвище партизана чи підпільника, лишився отой голос... Як він вижив? Тільки він став суворий, гнівний, страшний...

Спиридон узяв гвіздочка лівою, ще рухомою рукою. Кожна літера давалася з невимовною трудностю.

Кати б'ють мене і мучать,
Думають зламати.
Та пічого в вас не вийде,
Катюги прокляті!

Рука зімліла, гвіздок вишав із пальців. Перепочив трохи і знов узяв гвіздка.

Кати мені не страшні,
Знаю, що загину —
За край рідний наш, щасливий,
За свою Україну...

Почекайте ви, катюги,
Скоро сонце зійде,
І сюди радянське військо
Дуже скоро прийде.

Ой як прийдуть наші,
Вдарять у гармати —
Розлетяться ваші тюрми,
Фашисти прокляті!

Гарикнув замок...

Два гестапівці взяли Спиридона під руки, вивели за ворота тюрми. В око хлюпнув лагідною голубінню Стир. Спиридон аж схитнувся. Око ковзнуло вниз і побачило яму. У ній було повно мертвих людей. Знову підвів голову. Востаннє він бачить і сонце, і небо, і зелене розмаїття рідної землі...

Від тюрми крокували слідчий і майор. А далі... далі вели Сашка і батька. Гади! Невже і їх?..

Майор коротко кинув щось гестапівцям. Ті поставили з одного боку ями Спиридона, з другого — Сашка і батька. Гестапівці одійшли, витягли пістолети.

— Питаємо востаннє, — сказав майор, — де партизани? Де підпільні групи? Ти глянь на свого батька і брата, — звернувся до Спиридона. — Вони хочуть жити і можуть жити... Все залежить од тебе...

Спиридон глянув на батька. У батькових незвичайно розширених очах застигло одне лиш слово: «Мовчи!» Зібрав усі сили, крикнув катам:

— Відпустіть їх, вони не винні! А я партизан! Та нічого я вам не скажу, собаки прокляті! Стріляйте!

І лигнув у яму. Навздогін ударив постріл.

Останнє, що він бачив, — велике, пронизливо-синє небо і двох лелек у ньому.

— Передайте матері, Юсті, що я... — прошепотів Спиридон до лелек.

І небо назавжди померкло для нього...

* * *

Віра Олександрівна і ще кілька жінок збирали коло табору гриби. Коли це побачили на дорозі дивну людину. Заросла чи то білими, чи то сивими патлами, вона ставила вперед себе костур, потім поволі пересувала ногу. Довго перепочивала і знов посилала вперед костур...

Жінки обережно підійшли. Віра Олександрівна зазирнула в обличчя чоловікові, скрикнула:

— Сашко, ти?

Чоловік підвів на неї каламутні очі:

— Я...

— Звідки ти?

— Везли до Майданека... Люблін... утік... вагона... Ішов... пішки... Тиждень... не їв...

І впав у куряву.

Жінки віднесли його до табору. Три дні одноювали мо-

локом — по чотири ложки в день. А потім дали кухоль, і Сашко заснув на цілу добу.

Коли прокинувся, побачив батькове тривожне обличчя.
— Ти... живий?

— Живий, сину. Утік з тюрми. Підпільники допомгли. І сім'ю партизани вивезли. Тільки малого нашого... нема...

Сашко звівся на лікоть, скреготнув зубами:

— Дайте автомат! Я їм... я їм!..

— Лежи, лежи,— поклав йому руку на плече Конищук.— Ми їм уже, калина-малина, заплатили за Спиридона. Кривавими слізьми вмилися... І платитимемо, доки не щезнуть з лица землі...

ЕПІЛОГ

Я закінчив книжку про Спиридона Гнатюка пізньої ночі. Ліг, довго не міг заснути. А коли задрімав, то невдовзі відчув, що сиджу на якійсь колоді. Навколо мене — м'яка темрява. А посеред вулиці річкою плине червоний туман.

Не чую — відчуваю, що поруч мене ще хтось сидить. Обережно повертаю голову, й хвилювання стискує мені горло... Він... Спиридон... Спиридон пильно дивиться на червоний туман... Мовчить. Та ось ворухається його вуста: «Бачиш, як воно вийшло. Не дожив я до перемоги... Скажи, а як батько, Сашко, Ваня, Семко, Каспрук, всі мої?» Я тихо говорю: «Батько і Сашко лишилися живі. І Віра Олександрівна, і Леся, і Семко... Каспрук загинув — на засаду наскочив... Ваню на фронті вбито, у Польщі його могила... Конищука вбили націоналісти уже після війни...»

Спиридон похилив голову, довго-довго мовчить.

Нарешті підвів очі: «Війна...— І раптом: — Як ти думаєш, став би я поетом?» — «Став би...» Спиридон заперечно крутить головою: «Ні, я став би трактористом. Після війни стільки ж землі треба було б виорати й засіяти...» Вступлюється в червону річку туману й питає: «А де це ми зараз сидимо?» — «У Торчині, на вулиці Спиридона Гнатюка, твоїй вулиці. Або ще її називають Червоною, бо над нею шефствують піонери...» Спиридон довгим поглядом озиряє вулицю. «Еге, це по ній ішов я, коли вперше вирушав до партизанів.— Глибоко зітхає.— Так, на війні не всім щастить... Але глянь — і ця вулиця, і вулиці в Зеленому, і в Гриві, і всюди на нашій землі лишилися нашими, червоними...»

Ми подивились на вулицю.

Вона палала тугим червоним вогнем.

МАРКІЯН

(Повість)

Після багатошумного, клопітного дня в школі люблю неквапно пройтися тихою стежкою, що в'ється понад річкою, зайти в свій садок, сісти на лавочці під горіхом. І наслухувати журне шамотіння осіннього листа, глухе шубовстання останніх яблук, притлумлені звуки села... Потім розгорнути газету й ніби впусити в садок події великого, розмаїтого, неспокійного світу...

Того вересневого надвечір'я, лиш глянув на другу сторінку газети, як мою увагу привернуло фото. Під хатою на призьбі тісно сиділи молоді чоловіки й жінки, ласкаво дивилися на стареньку худеньку жінку, що стояла обік, склавши руки на грудях, і просто вбирала очима всіх отих шістьох на призьбі. «Діти приїхали в гості до матері»,— безпомилково вгадав я. Справді, так і починався підпис під фото. Але прочитав далі, аж затремтів од збудження. «Волинська селянка Марія Дмитрівна Дяченко, чоловік якої загинув у війну, виховала і вивела в люди за допомогою держави всіх своїх дітей. І от тепер вони зібралися біля батьківської хати — вчителі, трактористи, доярки, робітники... І в кожного на грудях — урядова нагорода...» Я гарячково забігав очима по обличчях чоловіків на фото, шукаючи одне, знайоме мені з весни 1944 року.

А пам'ять уже подалася в ту далеку-далекую, завіяну туманом давнини, весну...

1

Весна 1944 року рвійно ступила на волинську землю. Кілька днів некліпно стояло в піжмо-блакитному небі щедре сонце — і сніг із старечим бурчанням посунувся у яруги, задзюрчав струмками в болота, що оточували наш партизанський табір. Швидко зазеленіла трава, покрилися дерева листочками. І хоч почали вигочуватися великий ясенний місяць, у лісі потемніло.

В таборі панувало святкове пожвавлення. Адже разом з весною в природі йшла до нас інша, величніша весна — весна визволення. Навіть удень долинала фронтова канонада. А вночі, коли влягалися шуми, вона чулася від вечора до ранку, кривавила східний край неба. Нетерплячі молоді партизани лазили на верхівки сосон і збуджено гукали звід-

ти, що бачать наші танки. Це була неправда — і далеко ще фронт од нас, і не пройдуть танки цими гиблими місцями... Та ми не перечили «верхолазам»...

Коли фронт справді наблизився, командир загону зібрав нас, командирів взводів і відділень, на «велику раду». Питання було одне — як зустріти Червону Армію. Ясне діло, найкращий партизанський подарунок визволителям — дошкульно вдарити по ворогові з тилу. На жаль, рацію розбило в останньому бою, і з Великої землі не могли підказати, на яку допомогу від нас вони сподіваються. Та ми й самі визначили важливий об'єкт. Висота. Мовби випнута з болота якимось підземним богатирем, строгонить воца над лісом жовтою лисою маківкою. Десь із місяць тому фашисти закопошилися на ній — копали траншеї, будували доти, дзоти... Воно й не дивно — адже висота прикриває єдину дорогу через болото. Ми добряче поколошкали фриців, зруйнували побудоване. Але вони за кілька днів знову взялися за роботу. І виставили після нашого нападу посилену охорону.

Командир розвідників, якому першому надали слово на раді, доповів, що нині висота просто найкачена стволами, що там не менше двох рот фашистів. І зауважив, що його дані ґрунтуються на візуальних спостереженнях з відстані триста метрів: ближче підібратися не вдалось. Ми, вислухавши його, не похнюпилися, а навпаки — розпалилися. Коли візьмемо висоту, ото буде справжня допомога Червоній Армії!

Потім розвідник виклав свій план нападу: тихо вийти на дорогу по обидва боки висоти і вдарити з двох сторін.

Командир загону і комісар забракували цей план. Мовляв, фашисти теж не дурні, та й не потрібно великого розуму, щоб здогадатися, звідки можуть наскочити партизани... Отож там у них все продумано для зустрічі нападників... Треба вдарити звідти, звідки нас не чекають.

Командир розвідників глибоко зітхнув і пообіцяв «поміжувати».

За добу він доповів, що його хлопці відшукали потаємну стежку до висоти через болото...

Перед штурмом усі, навіть занеклі бородачі, погодилися, наділи чистий одяг. (Лише дід Степан Цьось не зачепив своєї сріблястої розкішної бороди. Покрутив у руках ножичці та й відклав з легеньким усміхом: «Гляди, вернусь до дому, а моя старенька не впізнає, витурить з хати...»)

Тої ночі, здається, ніхто не спав — усі були дуже збуджені. Розуміли, що цей останній бій буде важкий, може, важ-

чий за всі попередні. Та напруження і тривогу переважувала хмільна думка — як пощастить, завтра вранці обійме-мося з нашими бійцями!

2

Виступили о другій ночі. Посувалися обережно — стежка була хистка, непевна. З болотом не жартують, це ми спізнали на власній шкурі. І з Білорусії, де ми партизанили і звідки три місяці тому за наказом з Великої землі перебрались на Волинь, і тут, у краї, що, власне, майже не різнився за природними умовами од Білорусії. Отож ішли один за одним поволі, пильнуючи стежки і озираючись по боках, де раз у раз моторошно поблискували «вікна» — болотяні бездонні провалля, заповнені багнюкою. Будоражливо пахла свіжа зелень, іноколи озивалися сонно пташки, пурхали в оксамитному небі зірки... І зовсім не хотілося думати, що за якихось дві години оцю ніч роздере на шмаття стрілянина, вибухи; а ще прикріше думати, що не один із нас востаннє бачить сьогодні і весну, і зорі...

Короткий зойк з кінця довгої розтягнутої вервечки зупинив нас. Звідти по ланцюжку передали командирові загону — потонув кухар Дяченко. Певдовзі їй подробиці перейшли таким же чином: заснув на ходу, збився із стежки і бовтнув у підступне «вікно». Тільки їй лишилися од нього картуз на багні та відро каші, яке турботливий кухар узяв з собою, щоб дорогою підгодувати партизанів. Рушило те відро з рук у руки, і ми по черзі з'їли кашу, ніби пом'янувши нашого невдаху-кухаря. І згадали помовчки добрим словом цю тиху й старанну людину...

За якийсь час колона знову «загальмувала». Пронеслась тривожна звістка — пропав ще один партизан — Грак. Той, що ішов попереду Дяченка, а після його загибелі замикав загін. Пропав на сухішому, досить безпечному місці. Обшарили ближчі кущі. Нема... Пройшли туди командир і комісар. Побули трохи і мовчки вернулися в голову вервечки. Знову рушили... На серці було неспокоїно. Я згадав Грака. Невизразне обличчя, якась солодкувата посмішка...

— Що його, дідьки болотяні вкрали? — бурчить за мсею спиною Степан Цьось.

Що ближче до висоти, то грузькіше болото, миршавіший ліс. Ось уже самі сосонки, вільхи та берізки у людський зріст стоять. А висота підсовується до нас, вщчає. На ній зрідка здійснюються ракети, і тоді ми падаємо на стежку чи й у багно, а по наших спинах ковзає холодне неживе світло.

Нарешті до висоти лишається не більше трьохсот метрів. Під ногами трохи сухішає, уже не видно більше «вікон». Лісок переходить у кущі. Помахом рук командуємо своїм взводам, і партизани розтягуються в цеп, залягають. Ще два помахи (уже командира загону) — і ми починаємо плазувати до висоти. До краю напруженим слухом ловлю кожен звук. Навкруг залягла німотна моторошна тиша. Навіть з висоти жоден постріл, жодна ракета не тривожить її. М'який, ущерт навологлий мох беззучно вгинається під вагою тіла...

Ще сотня метрів, і ми виберемось, за словами розвідників, на тверде. І рвонемо на висоту. Отоді дамо часу фашистам!

Здрігаюсь од негучного хлопка, що лунає ззаду. Хутко обертаюся. З ліска, пройденого нами, звивається вгору й перевисає над нашим цепом червона ракета. Мене всього пересмикує од страшного здогаду: Грак, пегідник, показує нас німцям... За якусь секунду до того, як ожила висота, пролунав командирів оскаженілий голос:

— Вперед, в атаку!

Зірвалися враз, мов одна людина. Та хіба побіжиш по густій різучій осоці, по моху, що забирає ноги майже по коліна і зовсім не дає відштовхнутись?.. А тут із висоти накрили нас вогнем. Сіконули автомати й кулемети, полетіли міни. Навіть закопані танки повернули башти й ударили прямою наводкою...

Понадали ми в болото. Живі відкрили вогонь по висоті. Та що могли зробити автоматні й кулеметні черги з дзотами і бронєю танків? Якби нам увірватись на висоту, отоді б пустили в хід гранати, автомати, штики... Проклятий Грак видав нас фашистам, коли ми були у найневпіднішому становищі — і до висоти далеченько чвакати під таким вогнем, і од сякого-такого ліска одірвалися, не вернешся до нього під обстрілом... Ех, понався б мені зараз той мерзотник — на шматки розірвав би!

Чесно кажучи, ми не зразу оговталися — настільки приголомшливими були і зрада, і шалений вогонь упритул. Лежимо, наче впаяні в мох...

А небо на сході катастрофічно прозорішає, от-от розвидниться. І тоді всі ми будемо як на долоні...

Нараз на лівому фланзі підхоплюється група партизанів і важко біжить до дороги. Кричу ледь чути в гуркоті команду, й мій взвод кидається слідом. А за нами — решта партизанів. Вискакуємо на дорогу й, мовби скинувши з ніг ланцюги, мчимо по твердому геть од висоти. Озираюсь — з висоти сіпонули за нами фашисти...

За поворотом дороги падаємо в кущі. Й зустрічаємо переслідувачів раптовим дружним вогнем. Фашисти змушені залагти. Тоді ми схоплюємось і біжимо, петляючи, в ліс, у глибину.

Гіркий, неочікуваний був той відступ от висоти. Отака вона — ціна зради одного негідника...

Забилися в ліс далеченько — скільки сил вистачило. На щастя, болото виявилось тут не надто тванисте. Геть втомлені, перебрели по пояс вузьку річечку й опинилися на трох вищому березі, порослому верболозом, рогозою та очеретом. Безсило повалилися на землю.

Кілька довгих хвилин лежали в могильній тиші. А над нами зводився рожевий прозорий рапок.

Та ось встали важко командир загону і комісар. У обох аж чорні обличчя.

— Командири взводів та відділень,— глухо каже командир,— підрахуйте людей... що лишилися...

Мовчки підраховували. Було сто шістдесят, зосталось вісімдесят п'ять...

— Ну, що ж, товариші,— скорботно мовив комісар,— отак-от кінчилася паша операція... Проліз негідник... Винні ми з командиром — не приглянулися пильно, не зазирали в гніле, бандитське нутро...

— Та нащо ти, Васильовичу,— перебив його Степан Цьось,— складаєш отак гамузом на себе і на командира всю провину? От я, приміром, снав з ним в одній землянці. Було, як почне згадувати розстріляну матір, то мало сльозу не вибиває... Кожному, на жаль, в душу не залізеш... Та й не про це тепер треба говорити. Що далі робити, от штука.

— Давайте гуртом думати,— обвів командир сумними очима свій поріділий загін.

Порадившись, вирішили спершу розвідати, що діється павколо нас, дізнатися, чи можна повернутись у табір, щоб там очухатись, набрати боеприпасів і знову вдарити по фашистах, тільки вже не замахуватись на висоту...

Пішли розвідники в усі чотири сторони, а ми, зайнявши кругову оборону, лишилися днювати на березі.

3

Якний це був довгий, непевний день!

Птаство весело галасує, од жаб'ячого безтурботного кумкання аж дзвенить повітря, листя ясно-зелено тріпотить на вітрі, здається, зовсім поруч побухкує фронт... А ми прича-

їлися в очереті та верболозі, мов руді миші, загнані в пастку, напружено стискаємо зброю... Давно не були в такому принизливому становищі...

По обіді став наближатися гул літака. Я підвів голову, несмілива надія прослизнула: а що, коли наші послали нам на підмогу десант? Звичайно, вони чули, який шарварок зчинився на висоті минулої ночі, здогадалися, хто його призвідець... Та це був німецький літак. Він низько плив над лісом. Од нього невдовзі одірвалося кілька бомб, вибухнуло далеченько від нас.

Увечері вернулися розвідники. З невтішними новинами. Фашисти оточили нас, одрізали від табору. Розвідники попередили — не інакше, готуються до прочісування...

Уночі ми спробували прорватися. Невдало. Щільно облягли нас фашисти, не шкодували ракет, отож і виявили передчасно, зустріли шквальним вогнем. Довелося відійти назад із втратами.

Що ж діяти? Чекати наших? А коли в них затримка якась вийшла?.. Фашисти ж, розлючені нападом на їхню ключову висоту, постараються ліквідувати нас негайно...

Поміркували, нсперечалися та її вирішили вдатися до ризикованого, але чи не єдиного виходу — розбитися на невеличкі групи й «просочитися» крізь оточення. У Білорусії ми вже одного разу вдалися до такого крайнього способу. Тоді вирвалися.

Командир загону поділив нас на групи. Домовилися про місце збору — в старому гаї по той бік дороги, де наша запасна, аварійна база.

Розходилися в різні боки не прощаючися, з тамованим сумом. Було тяжко й прикро. Хоч і розуміли — війна є війна, на ній всяке трапляється...

4

Група, яку очолив я, рушила на північ.

Хоч і виготився на свій небесний пост місяць, висвітлив ліс, однак ішли ми поволі. Одне, що мало знали ці місця, а друге — невдовзі болото стало зрадливе. Гойдалося під ногами, розповзалося. Ми ступали обережно, чіпляючися при небезпеці за криві сосонки, а вони до крові обдирали руки. Іноді траплялися купинясті ділянки, і тоді важко плигали з одного нетривкого горбка на інший.

На одній з таких ділянок, підбившись, сіли відпочити. Я опутився на купину. Спружинила, але не потонула. Та

лиш задрімав, як відчув, що мене мовби ухопив хто в липкі обійми. Злякано розплющився. Купина пірнула в твань, мене засмоктало по пояс.

Удосвіта вибилися до повноводої канави. Обіч неї — чимала купа торфу. Отже, торфорозробки. Певно, й селодесь недалеко. Це нас не порадувало: в селі, звичайно, стоять фашисти, і вихід з лісу посилено перекритий...

Неймовірно швидко світало, далі йти завидна було небезпечно. І ми, паламавши соснових лапатих гілок, замаскувалися біля купи торфу. Коли раптом нападе ворог, купа стане нам якою-такою барикадою...

Цей день був ще довший, піж попередній. І тривожніший. Адже жменька нас тут. І німці не далі, як за два-три кілометри. Чути гуркіт мотоциклетних моторів...

У перший дозор я призначив сам себе. Вибрався з-за торфу, умився холодною водою, відігнавши таким чином дрімоту, й ліг за великою кущиною з зеленим «чубом» осоки на верхівці. Озираю навколшшність.

День вигулився, мов на злість, розкішний. По цебу, пропизаному сріблястими сонячними променями, величю пливають білі, мов лебеді, хмари, аж очі мружаться од їхньої сліпучої білястості. Солодкувато пахне живиця. Десь неподалік умостилася в гущавині горлиця й так м'ясоно туркоче, що в грудях щемить.

Я з дитинства люблю весну. Особливо вразила мене її краса після одного випадку. Десь на початку березня, коли сонце вже добряче гріє, оплавлюючи сніг і надаючи кризі дзеркального блиску та чудової слизькості, ми, третьокласники, йдучи до школи, звернули до нашої лівиф річечки з гущою назвою Бистриця. З розгоцу плггнули на лід. Раз проковзнулися з несусвітним лементом, удруге, втретє... Мене чоботи з новими підметками просто песли. І, хизуючися перед хлопцями, я так сильно розігнався, що аж в очерети зашелестів. Сухо затріщав очерет, а затим глухо тріснув лід. І я опинився пошідруки у холоднющій воді...

Я аж очі приплющив, згадуючи все це, — так було гарно вернутися у світ дитинства з війни, надто з нашої теперішньої скрутної ситуації. Навіть до того неприсмного моменту, коли студена вода звідусюди стисла моє тіло в блаґенькій куфайці, аж голос одібрало від холоду... Тільки й спромігся звести догори руки, замахати ними.

Хлопці, на щастя, помітили мою пригеду. Підповзли, витягли мене з «йордані». Поставили на ноги й кліпають очима: що робити з «утоплеником»? Щоб у школу вести — про це не могло й мови бути. Строга в нас учителька, гляди, ще

в куток поставить... Вертатись додому? Далеко, кілометрів зо два... «Мо, до Каті Пластун заїдемо? — непевно каже мій друг Стьопа Почереник.— Ти ж їй позавчора записку написав, а вона нічого, портфелем тебе не гепнула... Он Катя якраз з хати виходить. Гукнуть її?» Якби Стьопа не згадав про ту злочасну записку, може, я й погодився б, бо холод проймав до кісток. Але він згадав, і я зірвався з місця й, хляпаючи повними води чобітьми, побіг додому...

Мати ледь не зомліла, побачивши «утопленика». Зойкаючи, вчистила віником, роздягнула, потім ще вчистила по голому місцю й загнала на піч...

Прохворів я до самого травня. Заздро зиркав крізь вікно на буяння весни, на своїх товаришів, що на майдані з веселим галасом грали в глезки, у квача...

І ось мені було дозволено вийти надвір. Нерішуче видивав тремтячими ногами за сінешпі двері, ступив на спориш. А він, шовковистий, теплий, мов кіт, ластиться мені до ніг. Потім у вуха вдаряє голосний крик півня, долинає сокотання курей, шум високого осокора край воріт, клепькіт заліза від кузні... А очі вицвирять зановнjos весняний багатобарвний день... І я падаю обличчям у м'якусінький спориш і заливаюся сльозами. Од щастя, незвіданого досі щастя бути здоровим і бачити, чути, сприймати всю оцю красу...

Хтось легенько смикає за плече. Не підводячи голови, вгадую — це Стьопа. Він щодня, коли я хворів, провідував мене, приносив домашні завдання, повні кишені смажених соняхів та смішні розповіді про шкільне життя... Одриваю свою голову од землі й бачу просто перед собою Стьопині лагідні зеленкувато-голубі очі з чорними цяточками, мовби машини повгрузали у них.

— Стьопо, я вже здоровий! — кажу радо.

— Я не Стьопа, дядьку, — лунає в відповідь.

Стріплю головою і, наче випірнувши з темної глибокої річки, помічаю, де я. Бач, заснув на посту... Командир називається! Озираюся на свою групу. Лежать під купкою торфу мої товариші — у крові, грязюці, важко постогнують уві сні. Знову зиркаю поперед себе: чи не привидівся мені хлопчак? Ні, не привидівся, стоїть переді мною на колінах. Очі справді, як у Стьопи, а от чуб не чорний, мов галчине крило, а білий-білий, наче витіпанний льон. Обличчя кругле, а Стьопа ж був довгообразий... Полотняні штанці й сорочина на хлопцеві мокрі... Звідки він тут узявся?

— Звідки ти тут узявся? — питаю спантеличено.

— Та звідтам, з Лишнянки, — чується ламкий голосок.

І показує рукою узадовж канави, що мерехтить на сонці дрібними хвилячками.

— Як же ти дістався сюди? Там же фріців повно!..

— Еге, доста,— мерзлякувато пересмикнув він плечима.— То я канавою тихенько дибцяв. А голову сосною гілкою накрив, аби не завиділи мене германці та не стрілили...

— Ну, знаєш,— розсердивсь я,— це чортзна-що! Чого тебе понесло до лісу в такий хвилиполь? По дрова? Чи корова одбилася, то шукаєш?.. Як же тебе батьки в такий час послали? Що вони, безголові?

Хлопчак якось по-дорослому легенько всміхнувся.

— Яка-то, дядьку, в нас ниньки корова? Все германці поцушили — і корову, і теличку, і поросся, і курей... А татунь нікуди не міг мене послати, бо він у вас, червоних партизанів... Ото я його й подався шукати. Навмання...

— А як звати твого батька? — питаю з побоюванням: адже скільки партизанів лягло за ці дві доби...

— Дяченко, Захар Пилипович,— поважно каже хлопчак.— Він тут близько, еге? — зазирали мені в очі петерплячі зеленкувато-голубі промінчики.

Мені мовби жменю снігу сипонув за комір. Ураз постав перед очима нічний сторожкий похід до висоти, короткий крик в кінці колони... І чомусь лише тепер здогад моторшвий майнув — то Грак турнув Дяченка у «вікно», щоб потім непомітно відстати й чкурнути вбік...

— Він не з вами укупі? — стривожила хлопчачка моя мовчачка.— А він же мовив мені на вухо, коли приходив уночі в гості, що близько в партизанах, у болотах наших його загін гніздиться...

Я довго прокашлювався. Здається, голос мій після цього звучав досить бадьоро.

— Та з нами, з нами... Тільки, розумієш, він зараз виконує дуже важливе завдання... Повернеться пізніше, певно, увечері...

Хлопчак глибоко зітхнув, похилив голову.

Треба негайно міняти тему розмови. Потім зміркую, як сказати хлопчиківі тяжку правду, а зараз головне — розрадити його...

— Слухай,— легенько смикаю хлопця за сорочину,— ми вже з тобою хтозна-скільки розбалакуємо, а й досі не знайомі. Так-от, мене звать дядьком Арсеном. А тебе?

— Маркіяном,— підвів хлопчак голову й по-дорослому солідно подав на диво чималу долоню, на якій моя рука відчула тверді бугорки мозолів.

— Марко, значить. Гарне ім'я,— кажу узвичасні в таких випадках слова.

— Ні, Маркіян,— уперто крутнулась голова на тонкій шиї.— Мене так усі дома звуть. Думаєте, тільки тому, що мені вже ось-ось дванадцять років буде і я борю всіх хлопців на вулиці?.. Ні, тому, що я найстарший удома, хазяїн. Татунь, як за зими йшов до вас, то покликав усіх моїх братиків та сестричок,— а їх у мене п'ятко,— і мовив: «Дітки, мамця наша хорувє, отож, доки я з германом воюватиму, за хазяїна у вас буде Маркіян. Слухайтесь його...» Звідтоді мене всі, навіть мамця, Маркіяном звуть...

Мені мовби кольнуло голкою в серце.

А Маркіян нараз схопився, взявся за голову.

— Йой, дядьку Арсене, тото ви мовили, що татунь повернеться увечері, а я не можу чекати до вечора. Мені ж треба приїсти із схрону в кіпці городу бульби (мамця наша ледве погамн ходить), зварити її для малечі, кролів нагодувати — я їх приховав у хліві в куточку, добре, що вони безголосі... Дітям м'ясце росте...

Я м'яко посадив хлопчика, розважливо сказав:

— Не рвися, якось уже один день череб'ються без тебе... Гляди, батько раніше повернеться... А вночі гуртом виберемося звідси та завітаємо до тебе у Лишнянку в гості.

Сказав, і мені ще дужче замлоїло в грудях. Добре, коли без бою просочимося. Та надія мала. А в бою всяке може статися... І пускати хлопця зараз назад не можна — навряд, чи йому вдруге пощастить прослизнути непоміченим...

Я внутрішньо геть розтривожився. А Маркіяна мої слова заспокоїли, навіть повеселіло його кругле обличчя з рідким ластовинням. Віп цікавими очима оглянув наше випадкове пристановище, розчаровано шморгнув носом.

— То, дядьку Арсене, коли татунь приходив додому, мамця дуже переживала, що він застудиться на студені в лісі й захорує. А татунь одмовляв, що партизани в лісі гейби пани живуть — хати теплі, грубки бляшані... А ви гнетесь тут, наче зайці коло стодоли... Невяже татунь неправду казав?

— У партизана, хлопче, всюди домівка, кожен куц в гості запрошує,— пожартував я.

Білі бровенята насупилися.

— Ні, татунь мій ніколи не каже неправди!..

— Згоден, згоден, не гарячкуй... Бачиш, ситуація у нас така. Є центральний табір, там і хати, і грубки... Але хіба

для того партизани ідуть у ліс, щоби висиджуватись та вигріватись коло грубок, га?

Маркіян смикнув себе за вухо, почервонів.

— То я, дядьку, себе цуплю за вухо, коли дурницю бовкну. Ви ж там тільки спите, їсте й патрони берете, правда? А звідтам ходите, як казав татунь, на завдання — трошити проклятих германців, еге? То це ви й зараз на завданні?

— На завданні, — ствердив я. — Важливого, секретному...

Маркіян розкрив рота і миттю затулив долонею. Я усміхнувся — не інакше закортіло спитати, яке то завдання. Та дядько Арсен може подумати, що він геть нетямущий — не розуміє, що про секретне завдання не можна говорити й слова... Навіть одвернувся Маркіян, аби побороти спокусу.

Мені було так приємно говорити з цим хлопчиною, слухати його чистий голосок, щирі слова... Аж сумніви брали мимоволі: певже все ото було — крик Захара Дяченка, нерівна битва, втеча... Розмова з хлопчаком, хай і про війну, ніби перенесла мене в інший світ, повний весни, радості дитинства... І гри у війну...

Я нахилився до Маркіянового вуха і таємничим шепотом мовив:

— Можливо, ми й тебе візьмемо на виконання секретного завдання. Та спершу перевіримо твої здібності. От, приміром, скажи — що це за канава, куди вона веде? Подумай...

Хлопчик аж засміявся.

— Чудні ви, дядьку. Чого ж тут думати? У болоті торф брали, от і викопали канаву. Бачите, скільки не вивезли з-за війни! Нам би на дві зими вистачило грубку топити... А канавою я йшов від самої дороги — вона там починається. Виповз із великого лісу, перескочив дорогу і в канаву... Глибоко — мені по шию!.. Та я про це вам уже казав. І що лапу соснову поклав на голову...

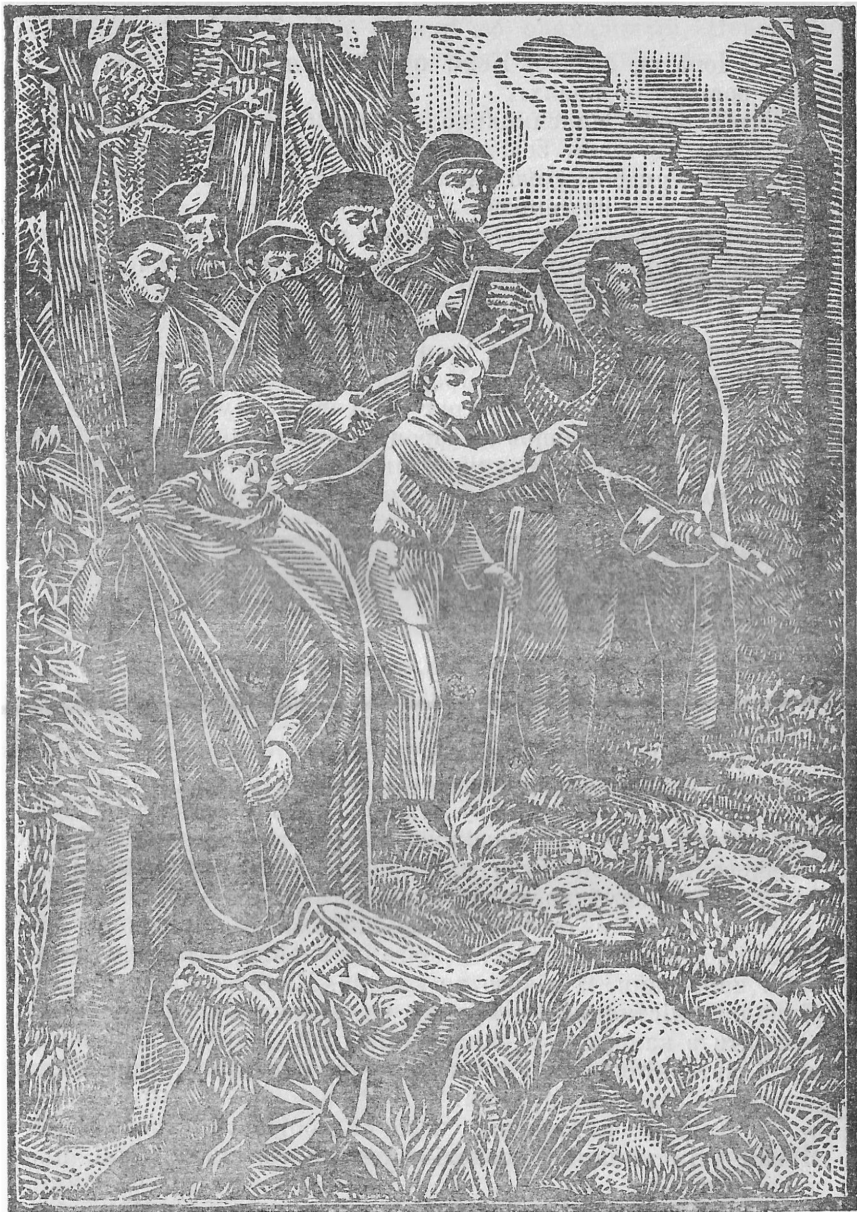
Я насторожився. Чи не до того лісу, де наша запасна база, дорога виводить?..

— Слухай, — присунувсь до Маркіяна, — ану давай детальніше. Який там ліс? Чому тебе німці не перепинили, коли біг через дорогу?

Маркіян зібрав зморщечку на переніссі, приплющив очі — згадував.

Нарешті глянув на мене.

— Звичайний. Дуби, берези, вільхи високі. Я там корову пас, доки була... А німці ниньки звіддалік сиділи, не дивились у мій бік, бо снідали пильно... То й шурнув.

— А дорослий може пройти непомітно канавою до до-роги?

— Чого ж, зможе. Коли пригнеться сильно. Там ще й кущі ростуть по краях.

Отже, коли максимально обережно йти, то можна ви-братися з оточення без жодного пострілу... Молодець Мар-кіян, таку чудову ідею підказав! Тільки хотів подякувати йому, а він сам вихопився:

— Мовчіть, дядьку! Я відгадав геть-чисто весь ваш сек-рет! Ви хочете потихцем вискочити у великий ліс і вдарити фашистам у спину! Еге ж?

Я невміло пригорнув хлопчика, погрублими, давно звик-лими лише до автомата пальцями скуйовдив м'яке, мов тополиний пух, волосся. Маркіян притих, притулився до мене. У моєму горлі застряг давучий клубок. Згадалась сестричка. Коли я йшов на фронт, шепеляво просила: «Пли-вези мені цукелку, велику-велику, як велетену»... Еге, не-лево йому бути хазяїном у дванадцять років за такої стра-холодної пори, коли у нього, теж дитини, шукає захисту й ласки ще п'ятеро меншеньких...

5

Звідкілясь, певно з висоти, прилетів снаряд, рвонув це-подалік, оббризкав нас грязюкою упереміш із мохом та осколками.

Партизани схопилися. Очумавшись, побачили хлопця, оточили. Я швиденько переповів його історію. Всі посмут-ніли, та тільки на хвильку. Занорилися у своїх кишнях. Той олівця тиче, той порожню гільзу, той ножика... Ну, а їстівного в нас не було ані крихти. Коли простували до висоти, патропами пабивали кишені...

Як витрусили кишені, я виклав свій план виходу ка-навою з оточення. Запала довга мовчанка. Крутили голо-вами партизани. Я нікого не квапив. План хоч і був «своє-рідно-оптимістичний» — навряд чи німцям спаде на думку зазирати в канаву,— однак небезпечний. Маркіян переводив повні нетерпіння очі з партизана на партизана. Врешті не витримав, дзвінко вигукнув:

— Дядьки партизани, чого ви боїтесь? Проскочимо! Я вам усім виламаю соснові гілки на голови. Більші, ніж капелюхи...

Партизани презирнулися. Хлопчак питає: «Чого бої-тесь?..» Потім ще раз презирнулися. І тепер у їхніх погля-дах була інша думка: як же бути з хлопчаком?

— Маркіяна беремо з собою,— твердо мовив я. І тоном наказу: — Вирушимо години об одинадцятій. Перевірте всі кишені, щоб жодна залізяка не брязнула... Маємо йти, як тіні. Все.

— Ні, не все,— молодим півником вискочив Маркіян.— Чого ночі чекати? Ходімо зараз. Я проведу...

— Сядь! — суворо звелів я.— Скоро в армію, а дисципліни не знаєш. Наказ командира — закон. Ясно?

— Ясно! — схопився, виструнчився хлопчак і підніс долоню до скроні.

Партизани притисли губами мимовільні усмішки.

6

Віддавши розпорядження, кому вартувати, кому йти на болото шукати журавлину (голод допікав немилосердно), я теж пішов по журавлину. Маркіян не відставав од мене.

— Дядько командире,— тихенько обізвався він, коли ми натрапили на куцик і кинули в рот по ягоді, а решту покладали в мій кашкет,— а я і вдень провів би вас так, що жоден пес не гавкнув би...

— Еге-ге,— похитав я головою,— розхоробривсь ти, хлопче, без міри. Гадаєш, німці весь день снідатимуть? І забудько ти. Увечері ж батько, мабуть, повернеться...

— Ні, не забудько я,— заперечно крутнув головою Маркіян.— Я перевів би вас і швиденько назад...

— От герої! — розсердивсь я.— Що, набридло голову на плечах носити?.. Між іншим, чому тебе понесло в такий час до батька?..

— Та... не можна було чекати...— І підвів на мене повні тривоги очі.— Урапці поліцаї бігали по обійстях, гавкали на людей, як пси, щоб нікуди не шибалися з хат. То я й подумав: чи не хочуть вони нас постріляти та спалити, як коливчан?.. Звідтам геть стеряна жінка прибігла в наше село і ридала, рвала на собі коси — у неї всі погоріли... Отож я бокаса з хати, городами вибрався за село й джухнув через високий ліс до вас у болота. Спитатися татуня, що нам робити... А як поліцаї почнуть сьогодні? — здригнувся весь.— Може, ви зрятуєте? — благально глянув на мене.

У мене журавлина застрягла в горлі. Що я міг відповісти?

— Маркіяне,— сказав одверто,— ти майже дорослий, тож повинен зрозуміти, що такий кількості людей, яка є в нас, удень канавою нізащо не вибратись до високого лісу, щоб

звідти прийти на поміч вашому селу. Перестріляють нас, мов куріпок... Доведеться ждати ночі...

Маркіян глибоко зітхнув, одвернувся від мене і надовго замовк.

Вже коли ми повернулись назад, розділили зібрану журавлину між партизанами і лягли на м'яку торфову кришку, він оглянувся й спитав:

— Еге, мій татунь пішов у розвідини на отой ґрунок? — показав рукою на висоту, маківка якої виглядала з-над дерев. І додав з неспокоєм у голосі:— Там, казали люди, германців стільки, що сидячи сплять — лягти піде...

— Та не бійся,— пацсил поплескав я його по плечу,— твій батько такий, що куди не пошли — усюди справиться...

— А так,— гордо підхопив Маркіян,— він у нас найметкіший у світі. І хитрий знаєте який? Коли я був малий, як пицьки наша Юстинка, ми з ним у піжмурки грались. Взимку в хаті. Де ти там притаїшся? А татунь заховався так, що я шукав-шукав, аж запхивькав з досади. Тоді він виліз. Знаєте, де був? Ніколи в світі не здогадаєтесь! На вішалці висів його кожух, а внизу валяюці стояли. То він загорнувся в кожух, а ноги у валяюці застромив... Це ще за Польщі було... І дуже сміливий татунь. Одного разу одбився од польського поліція з собакою, ломакою одбився. Той хотів арештувати його як революціонера, а татунь — ломакою поліція по голові, ломакою собацюру по голові й джухнув у високий ліс...

Я зачудовано кліпав очима. От тобі й кухар — революціонером був за папської Польщі. А хоча б словом у загоні обмовився...

— То ви не ймети віри? — образився Маркіян, аж сльози виступили на його очах.— Чесне-пречесне піонерське!.. Думаєте, коли татунь так пізно пішов до партизанів, то він боягуз? Татунь кілька разів потикався до лісу, щойно чув про партизанів. І вертався додому набантурений — ті партизани виявилися злецькими...

— Що це за злецькі партизани? — не зрозумів я.

— Ну, воли-то, мовив татунь, вважають себе найліпшими партизанами, гордо іменуються українськими партизанами, а насправді потихцем підслуговують германцям...

— А-а, націоналісти!

— Еге. От як прочув татунь, що з'явилися справжні, червоні партизани, то не всидів дома і одної днини, пішов до вас разом з дядьком Семеном Граком...

— З Граком? — вражено перепитав я.— Вони з ним дружили? Що то за чоловік?

— Та хтозна,— здвигнув Маркіян плечима.— Він із сусіднього села, до нас у Лишнянку до родичів у гості кілька раз приходив. Якось із татунем зазнайомилися. Татунь його не дуже шанував, одного разу навіть сильно лаяв за те, що дядько Грак із злецькими партизанами знається, а дядько відпекувався... Ну, а коли він зголосився іти з татунем до вас, то татунь навіть чарку йому налив...— І обірвав мову про Грака, прохально зазирнув мені у вічі: — Дядьку Арсене, розкажіть, як банував германців мій татунь. А то він, коли приходив двічі додому, зовсім не мав на те часу — і по хазяйству мені треба допомогти, і з матір'ю побалакати, і малі йому на руки пнуться, мов смольники...

Я аж суп'ятися — таке несподіване було прохання. Які-то в кухаря були подвиги? Ну, борщі та каші варив він смачні, це факт. Якось, коли карателі підібралися до самого нашого табору, Захар і собі взяв карабіна, заліг у щеп... А Маркіян дивився на мене променистими нетерплячими очима — він наперед смакував мою оповідь.

— Гаразд, слухай, що робив паш загін, а отже, і твій батько.

І я заходився оповідати про бойові діла тих, кого справно годував Захар, — підричників, що кидали під укїе ворожі ешелони, розвідників, що пробіралися мало не в кімнату комеданта містечка, яке розташувалося за бором, партизан, котрі громили ворожі гарнізони, давали чосу запроданцям поліцаям... Маркіянові очі просто-таки палахкотіли.

Коли я замовк, він захоплено мовив:

— Еге, татунь наш справжній герой!— І зітхнув: — Не те що я...

— Ну, хлопче, не зводь на себе наклеп! — кажу цілком щиро.— Серед білого дня прокрастися до нас під самим носом у німців... Тут і в дорослого жижки затрусяться.

— Воно й мати каже, що я в татуня вдався. Тільки не дуже. І в мене, дядьку, жижки трусилися, коли дибцяв канавою, а германці наче поруч гергекали, у мене чуб став гогорем, ледь гілка з голови не злетіла...— Опустив очі й тихо-тихо, мовби зізнаючись у чомусь негарному: — Ото я вам казав, що не міг ночі чекати, бо поліцаї уранці ходили й наказували нікуди не шибатись. То не є чиста правда. Вони ще вчора увечері ходили, але я... побоявся вночі рушати до вас...

— Невже і досі болотяних чортів лякавсья? Мабуть, за окупації таких жахів набачився, що куди там тим чортам...

— Та набачився... А все одно... жаб боюсь... брідую,— аж здригнувся від огиди.— Торік наступив на роуху з боро-

давками — так скричав, що поліцай мало не вистрелив мене... От і подався до вас по видному, коли жаб помітно, не наступиш...

— Ех, ти...— не знайшов я потрібного слова й лише при-тиснув Маркіяна до себе. А в голові знову спурхнула пекуча думка: і як же йому сказати правду про батька?.. А за нею друга: який він мені став близький, рідний, хлопчак з глухого волинського села!

7

Уже перевалило за полудень і було тихо, розімліло-тепло. Хіба інколи вродиться вітерець, пошелестить м'яко листям, рознесе дух свіжої зелені, війне застоєм болотом...

Цей шест, що почувся ліворуч, де тісно обнялися три яскраволісті та білоствурі берізки, виник при повній тиші. Він не був підозрілий, однак я насторожився, про всяк випадок звів автомат. Маркіян теж припав до моху. І враз дружно звівся на руках, засміявся полегшено.

— Дядьку Арсене, то сиворакша! Пташка. Ось зараз побачить нас і випурхне на вершечок. Така хвастуха...

Справді, з плетива галузок вибралась барвиста пташка, ученилась піжками за тонку верхівку берізки і загойдалась пустотливо, зиркаючи на нас кокетливими очіцями. Явно хизувалася красивим убранням.

У моїй пам'яті сплив далекий спогад: пасемо ми корів за селом у вибалку, порослому кущами, і весь день з гілки на гілку перестрибує прегарна птаха. Знічев'я пошпуримо в неї грудням, вона хрипко вилає нас своєю пташиною мовою, полетить кудись, удаючи, що казовсім. А невдовзі знов вистрибує, вихваляється різноколірним пір'ям. Ех, нам би зараз твої крила, гостя з дитинства!

— А в нас на Чернігівщині теж є сиворакші,— кажу Маркіяну, що припав очима до птахи.

— То ви звідтам, з тої України? — хутко повертає він голову до мене.

— Якої це — тої?

— Ну, тої, що давно радянська і давно щаслива...

— А-а,— мимоволі усміхаюсь такому своєрідному й точному визначенню.— З тої, тої, Маркіяне.

— А я печемий, правда? — вицувато світять до мене голубувато-зелені промінчики.— Про себе стільки намовів, а вас і не спитав, хто ви та звідки, не дав вам про себе розказати... Ви, дядьку, певно, вчитель, що такі ласкаві та добрі зі мною?..

— Вчитель, угадав,— куйовджу його шовковисту чуприну.— Початкуючий. Усього рік і попрацював. Викладав історію. Ну, а потім, сам розумієш, війна, відступ, оточення, прикрий полон...

Спохоплююсь — нащо все це розповідаю хлопчаків?.. Та він слухає уважно, розуміюче, мов дорослий. І я розказую про перші дні війни, полонення нашої групи — нас схопили сонними в лісі... А коли на хвильку замовкаю, каже глибокодумно:

— Хіба ви винні в тому? Герман серед ночі напав, мабуть, ті вояки, що край кордону стояли, не всі й одягтися встигли... Он нашого татуня викликали у військкомат. Тільки мати шаньку йому зібрала, а тут і німці в село пригуркотіли... Потім, як п'ятого дня наших вояків вели під рушницями германці, то дехто був без сорочки, дехто босий... Ми два баняки картоплі зварили і покидали полоненим...

— Да-а, хлопче, по-бандитськи напали фашисти... От і неймовірно важко було нам у перші дні... Скуштував я концтабірного хліба, щоб ним Гітлер удавився!.. Коли везли на захід, утік. І пристав до партизанів... Отака-от, брат, моя невесела історія...

— А кому зараз весело? — серйозно, мов старий, стверджує Маркіян ще й головою похитує.— Гадаєте, поліцаї розкошують? Ще як «совітська» армія була далеко і про червоних партизанів не було чути, і то часто гуртом в управі ночували — боялися. Тільки горілка і сміливить їх. От як нажлуктяться, то никають селом і горлають, як не при своєму розумі... А тепера й зовсім жаско тим шальвірам. Аби в мене була гвинтівка, то я геть усіх їх стрілив би. Чесне піонерське!

— Вірю, вірю... До речі, чому ти уже вдруге повторюєш — «чесне піонерське»? Хіба ти піонер?

— Аякже! — гордо стверджує Маркіян.— І давно — уже більше цілого року!

— То хто ж тебе приймав? — нерозуміюче кліпаю очима.— У такий час?..

— Як — хто? — аж ображається хлопчак.— Татунь! Він і краватку мені на шию начепив. Хоч полотняна та вільхова корою фарбована, але справжня...

— Ну, ну, розкажи, як це було,— зацікавлено мовлю.

— Та просто було. Надійшов Жовтень, свято. Таж яке святкування за германців? Дощ пірить, грязюка, порожньо на вулицях. Лише поліцаї інколи прочвалають п'яні. Одного і до нас заніс дідько. Гупнув на лаву, мов ошудало,

вода тече з нього, самогоном так налятий, що аж із очей капає... І почав варнякати, ніби «советам» зовсім капут, у Дніпрі їх перетопили... Потім з дурного дива давай татуня хвалити, мовляв, правильно робиш, що в ліс не дивився, як дехто, хоч і був за Польщі революціонером... Може, базикає, скоро, Захаре, й до поліції прибеставшся, приймемо з дорогою душею, зле з кадрами, але... Татунь став темний, мов туча, кулаки стискає... Вишхали ми того шальвіру, лишень коли надворі зовсім помервилось... Татунь довго ходив по хаті, смалив цигарку. Потім довго сидів за столом і теж смалив... Доки мамця не сказала: «Захаре, дітей потруїш своєю смерделею...» Тоді кинув цигарку до печі, мовив: «Марко, а давай-но вкладамо малих спати». Вклали ми їх, і як вони заснули, татунь знову мовив, тільки тепер до мамці: «Маріє, а внесе-но плящину з олією, яку ти приховала на чорний день». Мамця було почала віднекуватись: «Захаре, там півпляшки усього сталося, чого це тобі закортіло ото проти почі...» Та татунь настояв на своєму. Встала мамця з печі, почовгала у сіни, принесла пляшку. Бульби чавунчик поставила на стіл, збризнула її олією. Татунь не став сам їсти, посадив мене і мамцю. Взяв картоплину, встав за столом, урочисто, мов на мітингу до війни, але тільки тихо мовив: «Рідні мої, давайте відзначимо сьогодні наше велике свято, свято Жовтня. Хай гавкають що хочуть ті пси-поліцаї, а по-іхньому не буде! Червона Армія зламає Гітлеру хребта...» У мене аж сльози потекли по щоках... Потім татунь пішов у сіни. Вернувся відти з фарбованою вільхою шматиною полотна. Узяв ножиці та її вирізав з неї... краватку! Пов'язав мені на шию, мовив, теж урочисто, що віднині я прийнятий у піонери, поцілував, побажав, щоб я став справжнім піонером... Ох, дядьку, як мені було гарно-гарно!.. Потім, зігнувши, зняв краватку й сховав знову на горіщі... Отак мене татунь прийняв у піонери. А ви кажете — чому «чесне піонерське».

— Да-а,— тільки й мовив я.

Так от який він був, наш загиблий кухар Захар Дяченко!..

— Ну, нічого,— підбадьорливо пошлескав я Маркіяна по худенькому плечу,— скоро визволить Червона Армія село, дістанеш галстук, вільно надінеш...

— Та я вже дістав,— рухнувся хлопчак і видлубав з-за пазухи щось загорнене в шматину.— Хіба од мене сховаєш?

Розгорнув він обережно ту шматину, і я побачив бу-

рий полотняний косинець. Він же тільки формою схожий на справжній галстук, що його носив я і мої товариші в дитинстві, піонери класу, яким я керував... Та цей саморобний галстук схвилював мене неймовірно. Доторкнувся до нього, мов до святині, погладив...

8

І тут ліворуч різко зашуміло, залопотіло. Я мимохіть схопився за автомат, а Маркіян стиснув свого дорогоцінного галстука.

З берізки зірвалася ображена нашою неувагою сиворакша і полетіла в напрямку висоти. Маркіян сховав галстук, провів її поглядом. Очі його потемніли.

— Дядьку Арсене, — мовив він стиха, — чого татунь так довго там затримується? У нього зіркі очі, міг за півдня геть усе видивитись...

Кашляю тепер я підозріло довго. Але вигадую добре.

— Він то вже видивився, це факт, однак хіба проберешся серед тих німців білого дня — ти ж сам казав, що їх там стільки, що й сплять сплячи? От він замаскувався десь і чекає ночі...

Маркіян аж скидається од якоїсь думки.

— Дядьку, а коли татунь і вночі не зможе вилізти із схованки?.. — голос його спотикається од хвилювання. — А ми ж все одно рушимо канавою... То як він узнає, де ми опинимось?

Тут уже мені не довелося капляти.

— Ну, це найпростіша штука. Пустимо вгору зелену й червону ракети — це такий у нас умовний знак, — от він і втямить, де ми... І пробереться до нас...

— Хі-і, ракети пускатимете! — аж підскакує Маркіян. — А можна я однюсіньку пуцу?

— Можна, — великодушно дозволив я. Хоча прекрасно знав, що, вийшовши з оточення, ми не посміємо виявити себе...

Маркіянові очі мрійливо звузилися.

— А коли татунь прибіється до нас там, за германцями, то я зразу... сильно поцілую його (знаєте, як скучив?) візьму за руку, і ми підемо додому. (Ви ж відпустите, правда? Ми ж на одну ніч!..) Татунь кулемета візьме з собою, тоді хай спробують сикнутись поліцаї!..

Мені стало не по собі од його слів, мороз пішов поза шкірою.

— Пустимо, пустимо,— поквапом одказав і перевів розмозу на інше.— Слухай, Маркіяне, от-от Червона Армія визволить нас і вас, вижене геть фашистську погань, то що ти робитимеш тоді, ким хочеш стати?

Маркіян чомусь зніяковів од мого звичайного запитання, аж кінчики його вух порожевіли.

— Та, дядьку, коли б про себе тільки думати, то безпреміно подався б учитися на тракториста. Коли в сороковім році «совети» прислали нам першого трактора в село і він їхав вулицею, жаско гуркочучи, я так перепудився, що на верхівці клена опинився... А потім так полюбив його, що дядько Микита, тракторист, батурою мене увечері одгочив додому... Тільки куди мені з моєю сім'єю вчитися? — ледь либонів його голос.— Татунь на фронт піде дотрошувати германців, а мені доведеться з малими ворохобитись. Ото, дядьку,— вуха Маркіянові просто палають,— надумав я женитись...

— Женитись?!

— Ви не смійтесь, дядьку Арсене,— сумно зиркнули на мене хлопчикові очі.— Гадасте, легко наварити, та обіпрати, та доглянути п'ятох малих, коли од матері мало помочі. Ото й надумав... Є у нас сусідська дівка, Галею звати... Вона пегарна з лиця, та то нічого... Зате така проворна. І борщі варить смачні-пресмачні... Мене одного разу пригостила, то я пезчувсь, як цілу миску вимолотив... Я їв, а вона журно приказувала, що постаріє дівкою — де після такої страхолюдної війни женихів набрати для дівчат... Хіба, каже, ти, Маркіянчику, підростеш та запросиш мене до шлюбу... Тоді я зі встиду ледь не згорів на місці, кинув ложку і, не подякувавши, джухнув з хати... А як роздумався, то не дуже воно й встидно — женитися, коли отака невикрутка... Ну, а поставлю на ноги своїх дрібних кривників, тоді й до школи піду, і на тракториста ввчуся...

Я мерщій одвернувся, щоб Маркіян не бачив моїх очей...

9

Сонце, байдуже до наших бід, підкоряючись лише законам весняного довгодення і спустившись до обрїю, довго пливло над шим оранжевою нежаркою кулею. Та ось зачепилось за високого дуба — і розлилося по крайнебу буйною загравою. Заграва хлопнула на ліс, і стало навколо просто казково гарно.

— Тьху ти,— досадливо сплюнув дід Цьось,— як на глум вечір вибрався. Нам би хмар, та побільше, та дощичку, та холодного, щоб ті гади поховалися! Може, тоді б наші арміїці швидше просунулись уперед...

Партизани (вони вже усі давно попроквадались, неспішно готувалися до нічного ризикованого походу) згідливо похитали головами. Еге, зовсім не така ніч нам потрібна. Та вибирати не доводиться. Коли цього дня німці не рушили чомусь на прочісування лісу й болота (а може, й рушили, та до нас не дійшли), то завтра точно заявляться в «гості». А в нас «частування» зовсім обмаль — десть по десятку патронів на брата.

Отже, цієї ночі має вирішитися паша доля...

А Маркіян несподівано задрімав. Спав він неспокійно, здригався, щось бурмотів уві сні, одного разу скрикнув. Я хотів було після отого скрику розбудити його, та Цьось не дав.

— Хай хоч так, у страшних снах, а поспить. Бо вночі буде, як варений рак...

Нарешті онала заграва, лишивши на зубчастому лісовому обрії лимонну петрівку стьожку. Я послав двох партизанів, щоб розвідали, чи немає уздовж канами засади, і узнали, скільки ми можемо у відносній безпеці йти берегом. Бо брести два-три кілометри холоднуватою весняною водою не хотілося.

Та й забарно.

Проснувся Маркіян. Різко скинув з себе куфайку, що нею я його вкрив, зачумлено озирнувся, певно, не розуміючи, де він. Побачив мене, заспокоївся і одразу спитав:

— Татунь повернувся?

Я розвів руками. Він глибоко зітхнув, зігнувся, мов куличок на болоті, і більше не питав і взагалі нічого не говорив, доки ми не пішли уздовж канами.

А пішли ми, коли на небі рясно вигаптувалися зірки, примовкли, стомившись, птахи та опалілі від весняного дурману жаби. Наші розвідники принесли добру звістку — засади не виявлено, фашисти обіклали нас тільки уздовж дороги.

Отоді й попросив Маркіян, щоб я нагнувся. І в темряві блиснули тривогою його очі.

— Дядьку Арсене,— прошепотів він,— а може, татунку стало там зле? Він у нас слабує на легені...

— На війні всяке трапляється...— почав я, зовсім не маючи на меті розповісти хлопчаків правду.

Та він весь задригонів од моїх слів. Мабуть, його

маленьке сердечко якось одразу втямило, що з батьком сталося непоправне. Але він не хотів, не міг повірити в загибель батька, одчайдушно відштовхував жахливу правду від себе.

Затулив мені рота долонею і швидко-швидко заговорив крізь сльози, що спікалися йому в горлі:

— Ні-ні, то не є правда, то не є правда... Татунь... він багато бачив на ґрунку в германців... він знаєте що? Перескочив через германців до «советів», аби їм геть усе виповісти... Їм же потрібніше все те, ніж вам, правда?

— Еге, еге,— тільки й спромігсь я.

Десь за півгодини скрадливого руху розвідники, що йшли попереду, зупинили нас. Ми безгучно залягли. Розвідники пошепки доповіли мені, що відси до німецьких позицій метрів з триста і далі йти верхом канави небезпечно — чимало сушняку валяється побіч неї. (Чи не німці навмисне накидали?) Отже, треба зпускатись у воду. Як мені не хотілося, щоб Маркіян занурювався в неї — нічну вистиглу воду, занурювався майже по шию! Хотів було посадити його собі на плечі, однак він запручався, вирвався із моїх рук.

— Строгонітиму над вами, гейби дурпий. Одразу назирають германці...— зашепотів сердито.— І не малий я, щоби нести мене. Ще підірветесь...

— А жаби? — кинув я, здавалось, безвідмовного козиря.

Маркіян мерзлякувато пересмикнув плечима, однак відповів досить бадьоро:

— То коли я сам шпацирую, жаб страшно, а з вами вони мені майже байдужі...

Не в'язати ж його.

І я, зітхнувши, ступив у воду.

І тут праворуч роєм знялися в небо ракети, спалахнула скажена стрілянина. Певно, якась із наших груп не змогла тихо «просочитись».

Тоді й німці, що блокували нас і досі лише безупинно висвітлювали ракетами дорогу, а з автоматів строчили вряди-годи, ожили. Зависли густо ракети над болотом, кинувши відблиски на воду, полетіли над нашими головами разки трасуючих куль...

Ми хутко вибралися з канави, приготувались до оборони... Стрілянина на правому фланзі невдовзі згасла, але наші «сторожі» довго не могли утихомиритись. Аж коли на сході до фронтової заграви приєдналася світанкова зеленавість, потюмились. Хіба інколи з сонної руки косо виліта-

ла з шипінням ракета та дирчала черга з автомата... Мовби змилюстивившись над нами, з болота піднявся ріденький туман, завис над землею.

Ми тихо спустились у канаву.

Ніколи я не почував себе так спутано, як у тій канаві. Вода тримала за поли, ноги грузли в торфі. Не йшли ми, а повзли черепашими кроками. Гнітила певдв'язна думка — варто якомусь фашисту з автоматом зазирнути через край канави — і поминай, як звали нас... А коли зиркнув на Маркіяна, то серце кров'ю обливалося: тільки голова його стирчала з води... Помовчки немилосердно ляяв себе — не командир взводу ти, а авантюрист пещасний! Поперло тебе, дурня, в цю злочасну канаву, ще й людей за собою потяг... Може, кращий варіант придумали б гуртом...

Але це було запізніле самобичування.

10

Поволі, страшенно поволі ближтає бір по той бік дороги. А світає неймовірно швидко. Наші до краю напружені очі й стволи автоматів прикуті до країв канави. Лежить на них туман довгими шматками холодцю... А в моїй голові стукотить настирлива думка: «Ось зараз із того «холодцю» вистромляться німці...» Не йдем, а геть зігнуті, затаївши подих, пливем...

Зиркаю вперед. Ще сотня кроків, не більше, і кінець канави. Весь напружуюся. Тепер треба привидами переповзти дорогу — і ми в бору, ми майже порятовані... У моїх грудях розжеврюється надія...

Попереду йшли розвідники. Петро Катрук і Вінцас Григайтіс. Обидва високі, ставні, вони тепер змушені були майже навтіл складатися, щоб часом їхні голови не визирнули з канави. Бережливий до зброї, Григайтіс тримав автомат над головою. Я чогось затримався поглядом на Григайтісі. І ~~мені~~ мовби шилом кольнуло: запасний диск визирає у нього з сумки.

Щойно я нахилився до Цюся, який дивав поперед мене, аби він передав по вервечці Григайтісу, щоб засунув глибше диск, як диск випав і бовтнув у воду... Гучний сплеск знявся над канавою, поплинув, здається, до самого обр'ю... Ми на мить отетеріли від несподіванки. Жодного разу за все моє шартизаство ні з ким такого не траплялося. І ось трапилося, в таку хвилину!..

Сплеск, звичайно, був не такий гучний, як нам видалося,

однак німці почули його. Шугнули в небо ракети, затрікотіли навперебій автомати, загарчали хрипко кулемети, просто настелили над нами світний міст із трасуючих куль... Ми, ошелешені таким неочікуваним поворотом подій, присіли у воду по шию, наставили у всі боки зброю.

Німці не показувалися на краях канави. «Мабуть, спрощення не розібрали, звідки сплеск,— майнуло мені в голові.— А може, й не второпали, що то сплеск...» Та я відігнав останню думку. Принаймні вартові не спали, пильнували околицність, отож сплеск розрізнили. Ось-ось рушать до канави...

Що робити? Думки в шаленій круговерті помчали у моєї голові. Рвонутися вперед?.. Еге, по воді не рвонеш (метрів із тридцять канави лишилося), тільки увагу привернеш бовтаням. Та й дорогу, мов на злість, очистило від туману; її наскрізь прошивають кулі. Вискакувати на гору? А далі?..

Далі думати мені не дали. Темна потороча з автоматом вигулькнула над краєм канави. Хтось із наших «зняв» її чергою, але тепер ми були виявлені.

— Геть з води! Відступати назад! — скомандував.

Хапаю Маркіяна під руки, виштовхую на берег, видряпаюся сам, обламаючи крихкі торф'яні краї. Краєм ока помічаю праворуч кулемет. Кидаю туди останню гранату, кричу:

— Бігом!

Ми пірнаємо в лісок, біжимо зразу обіч канави, а потім різко звертаємо ліворуч. Раз у раз обертаємося, щоб вистріляти в переслідувачів. Переді мною мелькають босі Маркіянові п'яти, я намагаюся бути якомога ближче до них, щоб затулити хлопця собою.

Чесно кажучи, я тоді не вибирав свідомо напрямку для групи. Одна думка важко стукотіла в скронях: «Одірватися від фашистів, одірватися від фашистів...»

Попереду групи сягністо біжить Григайтіс, що так підвів нас. «Ух ти, розтелепа!» — помовчки лаю його.— Мало не погубив нас, а тепер, мов заєць, вирвався... Ну, підожди, я тобі покажу!..»

І раптом Григайтіс, наче почувши мою погрозу, різко зупинився, обертається.

— Чого став? — горлаю.— Вперед!

А він як приріс до землі.

Пашачи гнівом, підлітаю разом з Маркіяном і рештою партизанів до Григайтіса.

Гучне охкання виривається з наших грудей.

У світанковій білявості лежить перед нами довга смуга болотяного топкого озера. З води раз у раз підіймаються брудні бульбашки і лунко тріскаються.

— От і все,— неприродно спокійно каже Цьось і витягує свою закіптюжену люльку.— Хоч покурю наостанок...

Я гарячково роззираюсь. Ми таки відірвалися од переслідувачів — бігли ж наосліп, щосили, а вони, певно, обережно чалапали, раз у раз озираючись. Постріли глухо долинають. Та вони поволі паближаються зі всіх трьох боків. Ми притиснуті до гнблого озера...

Механічно рахую партизанів. Вісім зі мною. Отже, двох загинуло... Стрічаюся очима з кожним і не бачу в жоднім погляді паніки. Сум, туга і... рішучість дорого віддати своє життя... Від цього сам зміцнююся духом.

— Товариші,— кажу тихо, але твердо,— займемо останню оборону. Партизани не здаються...

Усі мовчки хитнули головами, стали діловито перевіряти, скільки лишилось патронів.

«Маркіян... Що робити з Маркіяном?» — наче обухом ударило мене по голові. З натугою опустил на цього погляд.

Хлопцеві очі хутко оббігають партизанів і зупиняються на мені. Великі, засльозені, здивовані, перелякані...

— Дядьку,— дзвенить його повний нерозуміння голос,— невже германці можуть перемогти партизанів?..

Партизани одвертаються.

Я піднімаю хлопця і кажу одверто, як дорослому:

— Маркіяне, цього разу вони перемагають, бо їх удесятеро більше. Та ми дорого віддамо свої життя...

Маркіян пручається в моїх руках, по його щоках ручаями пливуть сльози.

— Це я винен, я повів вас тою проклятою канавою, щоб її грім розметав!

— Ти ні в чому не винен, це був єдиний вихід... На війні всяке трапляється... У нас до тебе є одне велике прохання — щоб ти врятувався й передав червоним бійцям наші документи... І розповів про нас, наш останній бій...

— Ні, ні,— захлинається він сльозами,— я з вами, я з вами... проти тих гадів!..

— Це — наказ командира! — жорстко карбую.

Опускаю притихлого хлопця на землю, поспішно роззираюсь.

Куди ж заховати його? Може, прикидати десь у виямці мохом?

— Маркіяне, ходім, я тебе приховаю,— сягаю праворуч рукою, де стояв хлопець. І — хапаю повітря.

Поміж сосонками, нуртуючи густий приозерний туман, майорить берегом його колись біла сорочина.

— Маркіяне, куди ти, вернись! — притишено гукаю, бо вже просякають крізь туман притлумлені голоси німців. І чую у відповідь радісний поклик:

— Дядьки партизани, спішіть-но сюди! Що я знайшов!

Ми біжимо. Щоб спіймати неслухняного хлопця й негайно заховати.

Маркіян стоїть коло дивного зеленого гостроверхого конуса, заввишки з людину, який вишнувся із землі. Хоч яка трагічна була ситуація, та я вирячив од здивування очі — що за химородія? Справжній намет з моху...

— Дядьку Арсене,— аж захлинається од збудження Маркіян,— ми всі порятуємось... їх тут багато... Ми одного разу аж тут пасли худобу... Зблудились так... то у жмурки грали... куреня розрізали й ховалися усередину... Ріжте хутко!

Я швидше машинально, ніж свідомо, розтяв пожем стверділий мох. Усередині побачив значно менший конусик землі. А що, коли справді?..

— Ану, Талієв,— кажу щуплому партизану,— стань сюди.

Став він, обняв конусик. Я стулив розріз. Щез чоловік.

— Дихати можна? — питаю.

— Можна,— глухо долинає, наче з того світу.— Тільки смердить...

— Потерпиш,— кидаю і біжу до другого «куреня».

Степан Цьось, перш ніж ступити в «курінь», скидає свою велику заячу шапку, подає мені:

— На. І в хлопців познімай. Позашвиргуйте в озеро. Хай подумаютъ гади, що ми згарячу та з розпуки згибли у безпі...

Поки Григайтіс біжить закидати у воду наші шапки, картузи й пілотки, ми з Маркіяном гарячково ховаємо партизанів. Маркіян, по вінця повний гордістю за свою вигадку, не може мовчати.

— Правда, ми тільки раз з хлопцями у курені ховались. Бо татунь ледь найшов нас тут і дуже сварив... А ще бабуня увечері — вона тоді жива була і геть усе по господарству робила,— коли я похвалився схованкою, настрахала: в тих куренях болотяні дідьки ночують. Ото від них такий негарний дух усередині. Відтоді я більше не був біля куренів...

Я мимохіть, працюючи руками, якимось закамарком мозку міркую: дійсно, звідки вони взялися?.. Згадую пу-

хирі на озері і нарешті утямлюю: то газ метан, зібравшись у болоті, видув оті «курені», як каже Маркіян. Мох тут, видно, міцний, не порвався. А потім зашкаруб разом із землею.

Та ось упхнули ми останнього партизана, Григайтіса, підбігли до наступного «куреня». Одним помахом ножа розрізаю його.

— Лізь,— кажу лагідно Маркіяну,— винахіднику малій... Орден тобі дамо, коли закінчиться все добре... Як справжньому партизану!

А він — ні з місця. Зіщулився, очі злякано блимають.

— Ну, ну, чого ти? — легенько підштовхнув.— Не гайся — чуєш, як близько фашисти гергекають?.. Боїшся дідьків, чи що? То бабусині вигадки...

— Ні, дядьку,— звелися на мене стемнілі очі,— не боюся... Це — останній «курінь»...

Мене мов облили крижапою водою. Окрутнувся на місці. Справді, останній.

Довгу мить брав себе в руки.

— Давай, давай,— уже сильно штовхнув хлопця.— Он звіддалік ще один бовваніс...

Маркіян ступив крок у «куріп'я» і обернувся.

— Дядьку, тут просторо! Ставайте, а я біля ваших піг змакулюся. Ніколи вже бігти до того куреня, що, кажете, бовваніс...

У мене гора з пліч звалилася. От малий, знайшов вихід!

Щойно я став і притулився животом до конуса землі всередині «куреня», як мені ніби накинули чорну хустку на очі. Я ошелешено закліпав очима. Помацав у темряві руками — Маркіяна біля мене не було. От клятий хлопчисько! Обдурив мене! Зараз я тебе дожену і силоміць упхну в схованку... Розвів стулки «куреня» і моя нога, що збиралась ступити назовні, заклякла в повітрі.

Кроків за сорок від мене з туману визирала голова у високому офіцерському кашкеті. Ось вона повернула очі в мій бік, і я хутко зачинив мохові стулки...

Аби це лише я сидів у своєрідній схованці, то згарячу вискочив би з неї... Навряд чп допоміг би чимось Маркіяну, що ціною свого життя вирішив урятувати мене, але вискочив би, я точно пам'ятаю той момент і свій настрій...

Мене втримало тільки те, що у таких само «курнях» за-тайлося ще сім моїх товаришів. Щойно німці побачать мене, як зрозуміють нашу хитрість, і тоді всі загинуть...

А німці ходили по березі, герготали, час від часу пострілювали, і тоді, здається, ті кулі впиналися в моє серце... «Це по Маркіяну, по Маркіяну»,— молотом гупало в скроні. Я скрипів зубами, лаяв себе найостаннішими словами за те, що не вберіг хлопчика, мало не плакав од безсилля...

Терпіти далі не було змоги, і я продовжав ножем дірку. Тонкий промінчик ранкового рожевого світла пронизав мою сховачку. Я жадібно припав до отвору, зашарив оком. Німців не було, їхні пейсні постаті хиталися край берега, звідти долинали гучний гомін. Очевидно, розглядали наші головні убори на озері і обговорювали, як вони туди потрапили й де їхні власники. Та мене зараз цікавило лише одне — де Маркіян?

Не знаю, чому мій погляд привернула купка маленьких пухнастих сосонок, що тісно стояли кроків за двадцять од мого «куреня». Туман накинув на них спільну сиву намітку. Напружую до краю зір, аж сльоза бризкає, і... вирізняю Маркіянову голову. Вона безживно лежить унизу під сосонками... Жах наскрізь проймас мене, дерев'янить ноги, руки... Варвари... найпідліші варвари... Отак скатувати дитину...

І враз... голова повернулась, і на мій «курінь» глянули Маркіянові очі! Я так полегшено зітхнув, що, здається, «курінь» ворухнувся. Та більше порадіти не встиг. Почулися кроки. І мене знову мовби обсило колючим снігом — до сосонок неквапно чалапав, тримаючи в руці парабелум, отой офіцер, що я його першим побачив. Отут уже витримка зрадила мене. (Та й кому вона не зрадила б у такій ситуації?) Сунув у дірку в «курені» дуло автомата. Тепер я не думав ні про товаришів, ні про себе, тільки про Маркіяна...

Здається, цілу годину офіцер ішов до сосонок. Мій палець судорожно вчепився у спусковий гачок автомата, серце калатало в грудях, мов несамовите...

Офіцер на своїх довгих ногах прочакав так близько од Маркіяна, що зачепив одну з сосонок, і вона стріпнулася, бризнула росюю. І пішов до озера, де не вщухала розмова. Маркіянова голова, що ніби застрягла, коли німець простував до сосонок, ледь ворухнулася. Ворухнувся і я, зняв пальця з спускового гачка. У голові дзвеніло. «І як він там згильдівся між сосонок на малюсінькім п'ятачку? Чим при-

кидався, що лиш голова строгонить?» — подумав уже трохи полегшено.

Продовбав ще одну дірку, щоб побачити німців коло озера. Вони й досі тицяли пальцями в наші шапки, картузи, пілотки, вимахували руками. Не могли дійти згоди — чи справді потопились ми, чи якимось дивом вислизнули з їхніх рук... Урешті офіцер подав якусь команду, німці рясно покропили кулями наші головні убори, розділились на дві групи й почваланали на обидва боки уздовж озера...

Коли їхні голоси заглухли, я прожогом вискочив з куреня і — мерщій до Маркіяна.

Те, що я побачив, і досі чітко стоїть перед моїми очима. Хлопчикова голова... «плавала» у маленькому багпистому «вікні», обіч якого росли сосонки. Я ошелешено закліпав очима і не зразу помітив, що Маркіян висить на розведених в сторони руках... Занурив свої руки у баговиння, вихопив хлопця. Притулив до себе бліде, мук крейда, обличчя, слова не можу мовити. І він мовчить. І рук не опускає...

— Чого ти, хлопчику дорогий? — добувсь я нарешті на слово. — Все обійшлося, напевне... Отямся, опусти руки...

— Та... — паледь розтулились поєнілі тремтячі губи, — не можу... задерев'яніли... Ой дядьку, як було личко, — схлипнув нараз і припав обличчям до моєї куфайки.

Я розтер його руки, опустив. Тут і решта партизанів, почувши мій голос, повилазили, обступили нас. Глядять Маркіяна по чубові, а дід Цьось міцно поцілував хлопця...

Та я швидко отямився. Ніжності потім. Порахував людей. Нема Григайтіса. Побігли до його схованки, відкрили. Стоїть, скарлючившись, вхопившись за живіт. Черга прошила. Губи покусані до крові. Певно, тяжкопоранений, помер у страшних муках, але жодного стогону не зірвалося з його закривавлених губ... Поховали загиблого партизана у «вікні» між сосонками в суворому мовчанні. Пробач, друже бойовий, не маємо часу копати тобі могилу...

12

Куди далі? Радились не більше хвилини. Швидше всього, майже всі німці від дороги рушили на прочісування. Може, тепер проскочимо?

Так і було. Тільки четверо гітлерівців сиділи звіддалік од канави на горбку коло станкового кулемета. Взяли праворуч од них, переповзли дорогу й опинились у бору. На волі! Зразу йшли скрадливо, стережучись засади, а потім

рвонули бігцем, хоч, здавалось, у нас, виснажених, голодних, перенапружених, де тим силам узятись! Бір високо над нами шумів верхівками, а під ногами незвично твердо одлунювала земля.

Ось і наша база під двома старезними усохлими дубами. Біля неї немає нікого з партизанів — отже, ми перші «просочились». Падаємо на м'яку траву, розкидаємо блаженно руки, відхекуємось.

— Кляті фрици сприштера з мене зробили, — бурчить Степан Цьось, витягуючи люльку. — Після війни, диви, ще рекорди битиму.

У партизанів на потрісканих губах з'являються несмілі усмішки.

Одні Маркіян стоїть. Смикаю його за сорочину.

— Лягай, хлопче, ти цілком заслужив відпочинок, — стелю куфайку. — Зараз ось сало відкопаємо, сухарі, то й перекусимо...

— Та провірчуї дірку для ордену, — лагідно гуде в сріблясту бороду Степан Цьось.

Маркіян мляво крутить головою. А очі аж сиві од утоми, безсоння, пережитих страхів.

— Ні, дядьку Арсене, я піду...

— Куди?

— Та куди ж... до торфу, — і здригається, певно, уявляючи той зворотний шлях. — Ми ж уночі сюди не втрапили, не кинули ракет... А тепер день, хіба татко побачить їх... То він, певно, сидить край торфу, переживає, де ви... А германці от-от дійдуть туди, злапають його...

Я силоміць саджаю хлопця на розстелену куфайку. Присовуються партизани.

— Маркіяне, — кажу м'яко, — почекай, підемо удвох з тобою. Тільки трохи спочинемо... Бо нас ноги туди не донесуть...

— То є правда, — хитає він головою, і його очі самі заплющуються. — То я троньки-троньки подрімаю, — лягає на куфайку і підкладає кулачок під голову. — Тільки ви мене розбудіть... хутко...

Степан Цьось знімає свого довгого зеленого піджака, вкриває хлопця. Кілька хвилин ми сидимо коло нього, і на наших обличчях, обвітраних, згрубілих, проступає ніжність упереміш з журбою. Я стріплюю головою, яку ваговить сон, пошенки мовлю:

— Хлопці, є думка. Давайте сходимо, як стемніє, разом з Маркіяном у село й тихенько виведемо в ліс їхню сім'ю. Влаштуємо десь у хащах, дамо продуктів... Пересидять там

кілька днів, доки наші не визволять їхню Лишнянку... Двоє з нас, ясне діло, лишаться на цій базі для зустрічі груп, що прорвуться...

Партизани згодливо кивають.

Спить Маркіян, і між бровами у нього поволі розпрямляється скорботна зморщечка.

У верховітті озивається зозуля. Вона кує Маркіянові довгі літа. І щасливі.

13

Потім і я заснув. Не заснув, а наче в чорну прірву стрімко полетів.

Схопився од страшного гуркоту. Вилізши хутко на дерево, побачив — наші артилеристи громили висоту. За кілька хвилин вона щезла в клубах диму, вогню, жовтої куряви...

Зачаровано дивився на те далеке не чарівне, як для іншого ока, видовище...

— А що, матері його ковінька,— гукнув Цьось,— хоч цим допомогли Червоній Армії: змусили паразитів виявити свої вогневі точки...

Я кивнув головою. Еге, хоч цим...

За тою канонадою не почули шелесту кущів.

— Що за люди? — суворо пролунало.

Ми враз обернулися й не повірили своїм очам. Перед нами стояли червоні бійці. П'ять чоловік...

— Партизани ми,— чомусь прошепотів Цьось.

Ну, а потім були обійми, поцілунки, сльози, що їх не вдалося стримати...

Лейтенант, наледь вирвавшись із наших обіймів, заклопотано мовив:

— Товариші партизани, треба вийти до висоти з тилу. Проведете нас?

— Аякже! — відповіли в один голос.

— Тоді ходімо до нашої роти. Тут недалечко на короткому привалі.

Я розгублено подивився на Маркіяна. Обіцяв же вернуться до торфу... Ну, то так, аби приспати... Але ж в село треба проскочити. Може, там поліцаї наостанок глумляться з людей...

Маркіян зиркнув на мене. І — до командира:

— Товаришу червоноармієць, а моє село Лишнянка ще й досі під германом?

Лейтенант, здається, тільки зараз помітив хлопця. Однак зовсім не подивувався, відповів діловито:

— Витурила наша рота фронтів з твого села. Зайшли з флангу і шуронули їх...

— Спасибі,— ледь усміхнувся хлопець.— Й вам, дядьку Арсене, спасибі за все... То я піду...

— Пожди,— вхопив я його за рукав.— Може, стрінемося з твоїм батьком,— до висоти ж ідемо,— то я про нашу з тобою зустріч...

— Дядьку Арсене,— журно перебив мене Маркіян,— ви добрий, але не вмієте неправду мовити... Я ж не маленький... Скажіть-но ліпше, як і де мій батько...

Я паледь видушив із себе:

— Смертю хоробрих. Коли на висоту йшли... Ось візьмем її з бійцями, то заскочу до тебе в село, сходимо, покажу...

— Добре,— переривчасто зітхнув і подав мені свою не по-дитячому велику руку: -- Прощавайте, дядьку, ходіть щасливі, хай вас куля обминає...

Я міцно обняв його, поцілував, стривожено зазирнув у очі. Вони були сухі й пекучі.

...Не попав я тоді в село, не побачив більше Маркіяна. Взяли ми висоту й пішли з армією на захід...

* * *

Я нарешті упізнав Маркіяна. Він скромно примостився скраю. На грудях сяяв орден Леніна... Мені здалося, що він на мить відірвав погляд од матері, глянув на мене променистими очима. Піби мовив: «Бачите, дядьку Арсене, все добре вийшло. А ви так за мене переживали...»

УСМІШКА

(Повість)

1

Звістка про початок війни не дуже засмутила мене. Тепер, гадав я, у неділю, а може, й щодня, для дітей показуватимуть кіно тільки про війну. А то було цілий тиждень мрієш про те кіно, у неділю зранку рахуєш хвилини по великому годиннику на стіні з лінивим маятником, який ледве гойдає свою блискучу ногу, а коли нарешті з завмерлим серцем сядеш у залі на рипучого стільця й тебе огорне таємнича темрява,— на екрані довго й нудно то співають,

то кавунами перекидаються, а то ще дядьки з тітками заводять балачку, наче вони до кіно не могли вибалакатися... Хіба вряди-годи траплявся фільм про війну. Отоді я не міг усидіти на стільці, підскакував, розмахував руками.

А вийшовши з темного залу, геть усім захоплено розповідав, як «він на нього прицілився, а він — гуп у канаву»... Тому, кого я здивував на вулиці, було легко — давав мені цукерку й тікав. А от учням у класі, куди мама брала мене з собою, після військового фільму було тяжко...

Взимку 1941 року мого батька забрали до армії. І ми лишилися утрехо: мама, я і маленька Маринка. Мама, коли трохи виплакалась разом зі мною, то витерла сльози зразу мені, а потім собі й сказала: «Миколко, ти бачиш, як воно склалося? Грошей у нас мало, треба мені йти вчителювати. Ти вже майже дорослий, розумник, бач, помагати мені став, он сьогодні підлогу підмів...» Коли мама говорила це, у мене шовковисті хвилі ходили по тілу. А мама зазираюла якомсь тепло й благально мені в очі: «То і Маринку глядітимеш, правда? Вона ж у нас гарнісінька, правда?»

Я скривився. Краце б я десять разів на день підмітав підлогу, ніж глядіти сестричку. Така вона у нас криклива. І нащо мама купила її в магазині? Наче там не продавали хлопців...

Але що було робити? Хіба я не розумів, що мамі віде діти Маринку?

Що вже я намучився за один-єдиний день! І рачки лавив, удаючи з себе собаку, і гавкав до хрипоти, і колихав її, і хусткою червоною перед нею розмахував, доки рука не заніміла... Вона затихне на хвильку й знову — а-а-а-а... А потім Маринка помітила за вікном на гілці горобця і потяглась до нього ручками. Я узявся терпляче пояснювати їй, що горобець прудкий, що я не вмю літати. Наче не чує, правда, не кричить, але так жалібно скривила личко і такі великі, мов горох, сльозини котяться по щічках... Я поставив на підвіконня ослінчик, заліз на нього, вистромив голову в кватирку... І тут з-під моїх ніг вислизнув ослінчик... Я встиг лиш пронизливо зойкнути й завис у кватирці... Прийшов до пам'яті уже в ліжку. Дуже боліла шия. Мама дивилася на мене геть настраханими, аж темними очима. І як вона почула в школі, що за сто кроків од нашої учительської квартири, мій крик?

Відтоді Маринку забрала глядіти сусідка-пенсіонерка. А мене мама повела з собою в клас.

Я зразу страшенно соромився. І від того застигло, де-

рев'яно сидів за партою, поруч із хлопцем, у якого чуб кумедно стирчав на всі боки, а з бородавки на щоці росла довга біла волосина. День сидів «янголом», як сказала б сусідка-пенсіонерка, два сидів, три... А потім несміло присувся до свого сусіда — його звали Мишко, — несміло спитав його, чи вміє він малювати. «Тільки козу і паркан», — скупно сказав Мишко. «То намалюй хоч козу і паркан», — попросив я. Мишко зітхнув, одклав ручку — він сонів над якимись цифрами, — узявся за малювання. Я роздивився малюнок і знову сіпнув Мишка: «А хіба ти не можеш намалювати горобця? Він же менший від кози...» Мишко ще глибше зітхнув і стулив щось ледь схоже на горобця. Мама посварилась на мене пальцем, сказала, щоб я не заважав Мишкові. Та що я міг удіяти, коли мені було нудно?..

Але це ще було півбідн. А от коли я подивився кінофільм «Чапасв»! Смикав не тільки Мишка, а й дівчаток на парті поперед нас, захлипаючись од захвату, і розповідав про той чудесний фільм, і дудонів, як кулемет Анки, і схоплювався, щоб показати, як наші йдуть в атаку... Мама просила мене не заважати класові, дуже сердилася... Де там! Я їй не думав угамовуватись... Аж поки Мишко не вщипнув боляче та не засичав мені просто у вухо:

— Не ворохобся, а то в куток поставлять...

Я притих і почав пильно роздивлятися куток. Чого Мишко лякає мене ним? Там чисто, павуків не видно, з кутка можна у вікно дивитися, не те що з задньої парти, на якій ми сидимо. І коли Мишко, низько нагнувшись, поспонуючи, весь поринув у якусь задачу, аж губами плямкає, я знову смикаю його за рукав:

— Мишко, га, Мишко, а чого ти мене, кутком лякаєш? Там гарно.

— Соромно, ганебно стояти в кутку, — одрубав Мишко. Я замовкаю. Звичайно, до наступного уроку...

Коли мамин клас закінчив навчання. Мишко полегшено зітхнув — тепер я не набридатиму йому. Великодушню сказав:

— Ну, Миколко, що було, те минуло. Давай п'ять! До осені!

Я потиснув Мишкову руку й невинно мовив:

— Чого аж до осені? Я до тебе додому заходитиму. Ти ж за чотири хати од нас живеш...

Мишко знову зітхнув, тільки вже не з полегкістю...

22 червня рано-вранці, коли я вкотре розігнався до Мишка, горлатий репродуктор біля школи сказав, що по-

чалася справжня, а не в кіно, війна... І мама погукала мене додому, весь день нікуди не випускала...

Другого дня я швиденько вмився, одягнувся, поснідав. Благально подивився на матір — бачиш, який я слухняний, пусти до Мишка!.. Наперед смакував, як упрошу Мишка намалювати мені цілу битву з фашистами. Хай зразу в нього не вийде, навчиться... Ну, а увечері, звичайно, в клубі покажуть кіно про війну!..

Та мама не пустила. Взяла мене за руку, і ми пішли на пошту. Я зовсім неохоче плентався туди. Одне, що Мишко не намалює мені битву, а друге — я побоювався тітки, яка сиділа там у вирізаному в склі віконечку. Вона була здорова і говорила грубим чоловічим голосом. Мама підступила до віконечка.

— Прийшла до вас, Ганно Пилипівно, — казала мама, — за порадою. Я лишилася сама з двома дітками... Не знаю, що робити... Чоловік, мабуть, уже воює... То як, по-вашому, листи звідти, з фронту, йтимуть? Як, по-вашому, Дмитро напише, що мені робити?...

Тітка витягла з кишені хустку, витерла тою хусточкою очі й мовила на диво тихо, хрипко:

— Звичайно, йтимуть, звичайно, напише... Твій Дмитро — чоловік при літах, сознательний... А мої сиби — зелені, як груші в маю. Учора пішли... Вхопили ті ружжа, наче пряники, й про матір забули... Просила — не бравуйте, кланяйтесь кулям, поперек не заболить... Еге, чи й чули...

Лист прийшов на п'ятий день після початку війни. Батько писав, щоб ми їхали на Чернігівщину до його матері та сестри.

2

І ми поїхали. Вірніше, зразу пішли. Мама несла Маринку і вузол, а решту — мамині учні: вони дізнались, що ми виїжджаємо, й геть усі прийшли проваджати. Вони були сумні, дівчатка інколи схлипували. Поруч мене брів Мишко, якому я завдав стільки прикрощів. Та, я бачив, що він на мене не сердився. Міцно тримав мене за руку й часто кліпав білими віями. І мені так стало жаль розлучатися з Мишком, з учнями, з нашим селом, що красиво називалося — Поділ, що я теж закліпав очима... А коли ми зупинилися біля станції, я витяг із кишені свого улюбленого наганчика і мовчки тицьнув його в Мишкову руку.

Мишко підніс його до своїх очей, роздивився. І — знову поклав мені в кишеню.

— Лиши собі. Згодиться. Війна ж...

Я вже одного разу їздив на поїзді. Татко возив мене до сусіднього містечка дивитися цирк. Був я тоді геть малий, і мені тільки й запам'яталося, як страшно закричав паровоз, як я кинувся з лементом од того чорного горлатого страховиська. Батько ледь упіймав мене за станцією в посадках акації, ледь втяг у вагон. І всю дорогу я сидів у куточку, боявся визирнути у вікно.

Тепер я одразу прилипну до вікна й усе видивлюся. А щоб не оглушив мене паровоз, то затулю вуха, коли він ревтиме...

Думка про майбутню подорож пригасила в мене жаль за Мишком, за нашим селом.

Вийшло ще краще, ніж я гадав.

Хоча ми й чекали надто довго поїзда, аж я заснув, зате сіли не в закритий вагон з маленькими віконцями, а у вагон без стінок. І поїзд був не простий — солдатський, який їхав до фронту. Попереду стояли на таких само вагонах-площадках, як і паша, справжні гармати! Правда, на нашій площадці гармати не було, був здоровенний казан на колесах, що звався похідною кухнею. Про це мені сказав дядько у білому фартусі з величезною ложкою в руці. Я його зразу злякався, бо думав, що він лікар, який дає уколи, сховався за маму. Дядько заспокоїв мене:

— Не бійсь, я не лікар, я кухар. Хіба в лікарів бувають отакі інструменти? — підняв угору ложку.

Еге, в лікарів таких «інструментів» я не бачив. Отож вийшов з-за мами, досить сміло приступив до дядька:

— А чого ви собі гармати не взяли, чого оцей казан?

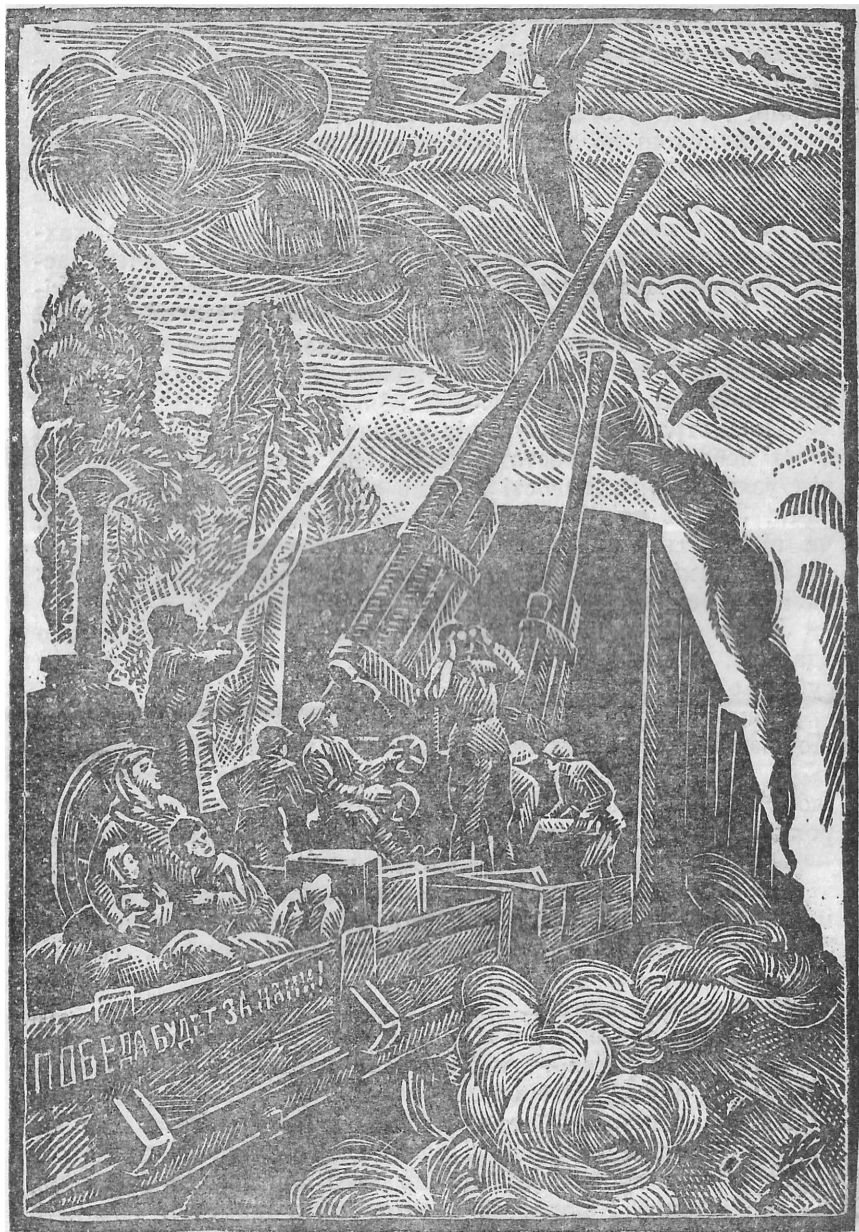
Дядько хитро примружився:

— Хлопче, оцей казан, а по-нашому похідна кухня, головніший за гармату. Ось побачиш, як тільки сонечко перекотиться за полудень, то по моєму сигналу поїзд стане і всі солдати до мене бігцем кинуться...

Я недовірливо похитав головою, хотів ще щось спитати у дядька, та тут паровоз коротко крикнув, наче молоденький півник, поїзд смикнувся, і ми поїхали. Мама потягла мене за руку, посадила.

І я закрутив головою.

Поїзд гнав усе швидше, і перед моїми захопленими очима стільки всякого пропливало та пролітало! Вочевидячки поскакували назад телефонні стовпи. Синіми стрічками бігли поруч нас сусідні рейки, на них раз у раз сліпучо

зблискувало сонце. Голубіли ніжно калюжі, маяли зеленими головами дерева, певно, дивувалися, що я, хлоп'як, їду в поїзді, та ще й не у вагоні, а на відкритій площадці, і геть усе навкруги бачу... А он-он пастушки приставили долоні до лобів, аби краще видивитися наш поїзд. Я помахав їм, вони теж помахали. І мені стало дуже радісно й гордо...

Раптом паровоз, що досі чмихав білою парою та хахкав чорним димом у блакитне високе небо, закричав часто й тужно, мов людина. У мене аж мороз пішов поза шкірою... Чого то він?

Солдат у білому халаті миттю схопив мене і маму з Маринкою, потяг під кухню-казан. І сам приліг поруч, злякано позираючи у небо.

І я вистромив голову з-під казана.

З неба, наче просто з сонця, на нас падав літак. Де він узався? Од цікавості у мене аж очі виповнилися сльозами. Зовсім не думалося, чий то літак, думалося тільки, чи підлетить він до нас і чи побачу я його зблизька...

Над самісіньким поїздом літак спритно вивернувся, показавши великі чорні хрести на крилах.

Літак вивернувся з диким ревом, а по поїзду лунко вдарило, наче горохом чи градом. Болісно закричали біля сусідньої гармати...

І якось одразу я втямив — то фашист по нас стріляє. По наших солдатах, по мамі, мені, маленькій Маринці...

Я впав обличчям на дошки платформи, дряпав їх, шорсткі, неспіддатливі, аби схватися од смертоносного гороху... А літак, краючи виттям мої вуха, гасав над поїздом.

Од розпуки у мене потьмяніло в голові...

Коли мама витягла мене з-під казана, я довго не смів подивитись у небо. А як підвів очі, то не впізнав неба. Зовсім недавно рідне, тепле, воно стало холодним, чужим, ворожим...

Я тремтливо спитав:

— Мамо, оце вже і є війна? А чому вона така страшна?

— Оце і є війна, — тихо сказала мама. — А найстрашніше, синку, видно, попереду...

Ми ще довгенько їхали, майже до вечора. Та я вже не метляв головою навсібіч, я затаївся за великим вузлом і зорив тільки на небо, і просив його не посилати більше на нас літаків. І паровоза прохав їхати швидше. «Бо ж і тобі буде зле, як вони налетять та застрочать», — шепотів я до паровоза...

На маленькій станції нас зустріла бабуся. Щойно я по-

бачив її біля воза, як грушею скотився з площадки до-
долу, зарився руками і обличчям у колючий жовтий пісок.
Мама не встигла й ойкнути...

Як бабуся обцілувала мене, Маринку («Голуб'ятка мої,
приїхали! А в мене ледь серце не вискочило — у таку ве-
ремію вибрались...»), як ми рушили до воза, солдат гукнув
услід мені:

— Чого це ти, солдате, й не подякував, що я підвіз те-
бе? Чп, мо, розсердився?

— Та ні,— зняковів я.— У вас добре було... Аби не
оті гади хрестаті... •

— А гади,— зітхнув солдат.

Ми їхали на маленькому возику, запряженому молодим
коником. Отой коник трохи розважив мене. Він то ліниво
гунав копитами по куряві, то враз зривався на галоп, аж
ми перекидалися на возі. Потім озирався до мене, пока-
зуючи великі зуби, наче говорив мені — ну, розвеселив тебе?

А бабуся сварилася:

— От ошед!

Підвода минала хати, величезні верби, людей, що про-
воджали нас поглядами, собак, які зривалися з гавкотом
за возом...

У мене вже пплюка хрустіла на зубах, їсти захотілося...

— Бабо,— скрививсь я,— а чого ви так далеко од стан-
ції живете?..

Бабуся хльоснула лозиною коника, що прислухався до
моєї мови й плував ногу за ногу.

— Еге, там, як споночіє, так і грають оті скарійоти в
небі... Спасибі моєму татові, що поставив хату край лі-
су, а то вже, може, й друзок од неї не зосталося б, якби
коло чугунки збудував...

Я одразу згадав літака, що ревів над поїздом, і замовк.

3

Бабусина хата стояла близько лісу. Коли ми вперше
зайшли до неї, я чогось одразу подивився в куток, зави-
шаний рушниками. У тому кутку — якісь темнолиці дядь-
ки й тітки. Суворо дивляться, ніби допевняються, що за
шкоду я вчинив. Я мерції одвів од них очі, хоч ніякої
шкоди в бабусиній хаті ще не встиг зробити.

І тут мої очі зустрілися з такими знайомими усміхне-
ними очима. Ленін! Портрет, правда, був не великий, як у
нашій хаті на Полтавщині, а всього з мою долоню, Ленін

дивився із куточка великої фотокартки з багатьма людьми в кружечках. Але усміхався так само приязно, як і на Полтавщині, наче казав: «Бачиш, ми знову зустрілися... Не нїться, хлопче!»

Я скочив на лаву, радо сказав:

— Бабусю! І у вас є Ленін?

— Аякже,— ствердила вона.— То був золотий чоловік.

— А нащо ви отих... сердитих, повішали в кутку?

— Що ти мєлєш? — перехрестилася бабуся.— То ж боги.— І приступила не до своїх богів, а до великої фотокартки, тицьнула пальцем у один кружечок.— А оцей твій батько. То він, як технікум на трактористів кінчав, знявся з товаришами на пам'ять.

Я придивився і ледь упізнав батька. Хлопчисько та й годі. Чуб стирчить, мов щітка, брови насуплені, губи міцно стулені... Таким я ніколи не бачив свого батька. Він завжди жартував, розкописто сміявся, а ще вечорами співав з матір'ю дуже красиву і журливу пісню «Повій вітре, на Україну...» Придивився до інших хлопців та дівчат. Теж супляться, наче не раді, що стали трактористами... Зустрівся ще раз із Леніновими усміхненими очима й ураз все зрозумів. То вони павмисне позводили брови, щоб дорослішими здаватися. А самим їм дуже радісно, що стали трактористами і от-от сядуть на чудесну машину... Ленін все це розуміє, от і всміхається і до них, і до мене — тепло, приязно й трішки хитро.

4

Мама другого ж дня влаштувалася працювати в школу, що була десь коло базару, Маринку гляділа бабуся — то вдома, а то й у поле брала її. А я, ставши «вільним козаком», разом з хлопцями щодень пропадав у лісі. Ліс одразу зачарував мене. Коло Подолу, де ми раніше жили, лісу не було, сам степ слався на всі боки, хіба де-не-де серед пшениці визирав, ставши на здибочки, який кущ. А тут — здоровенні дерева, десь аж у небі їхні верхівки мєгуть хмари, пташки співають гарно, і у війну гратися — розкіш! А ще — гриби. Коли я вперше знайшов білого тугого грибка, я весь день носив його в руках і гладив, наче кошеня.

Одне слово, удень мені було добре. За війною-грою забувалася справжня війна, де воює мій тато, де шуліками пугають чорнохресті літаки. Я швидко здружився з хлоп-

цями, бо мав нагана, який голосно клацав. Надто з Віталієм та Іванком заприятелював.

Увечері бабуся брала мене на посиденьки до сусідки Хазчихи. Збиралися там самі бабусі. Світла не світили, у хаті завивався моторошний морок, у підпіччі щось зеленкувато блимало... А ще страшніше ставало од розмов. Бабусі якимись чужими, глухими голосами розказували про диверсантів, що їх німці ночами скидають з «яропланів». Ті диверсанти колють довгими гострими ножами і людей, і свиней... А ще «яроплани» скидають бочки з газом, а того газу тільки дихнеш — так і оканузишся... Я весь дригонів на бабiniх колінах... А коли нарешті поверталися додому і я залазив на піч, перед моїми заплющеними очима все оте ясно поставало: і заколоті люди та свині з безтямними очима, і бочки з газом, який витікав із них, чорний та густий, мов дьоготь...

Я скрикував, шарпав маму. Її важко було розбудити — вона цілими днями в школі працювала і окопи в полі копала, щоб танки фашистські в них попадали. Зате бабуся одразу проспалася. Гладила мене по голові, казала лагідно, що то все бабські брехні. Та я не дуже вірив їй. Бо бачив, як бабуся, «приснавши» мене, спускається потиху з печі і при жовтому, як олія, світлі лампадки довго молиться до своїх некліпких безсонних богів...

5

У тривозі, очікуванні татових листів із фронту, «війнах» у лісі сплигло літо. От і перші листочки несміло зажовтіли серед зелені. Я дивився на них, і мені сумно-сумно було.

А війна вже була зовсім близькою. Щопочі бомбили станцію, тривожно кричали паровози, од вибухів тряслася хата, скло на вікнах кривавилося од далеких заграв. Ми ховалися у підпіччя, і тепер воно стало для мене затишнішим, ніж піч.

Потім селом ішли наші червоноармійці. Втомлені, закурені, неголені, опутивши голови. Люди мовчки, пригнічено дивилися на них...

А потім...

Я стояв коло воріт, весь напружений, мов струна. Зараз побачу фашистів — з довгими гострими ножами в руках...

Вулиця була порожня, наче вимерла. Тільки сусідів півень грібся у куряві, марно кличучи курей.

Якісь дядьки вигулькнули з-за повороту. Я прикипів до них очима. У сіро-зеленому одязі, в руках — куценькі чорні гвинтівки. Сміються, роззираються навсібіч... «Може, це не вопи?» — спантеличено подумав я. А ті, сіро-зелені, все ближче й ближче...

І раптом я побачив на грудях одного з них хрест.

Моя рука сама вихопила наганчика. Кляц! Кляц! Мені здалося, що на всю вулицю пролунало те кляцання. А почув його лише один німець без пілотки, на голові якого росла рідка, мов пороссяча щетина, біла чуприна. Він зареготав, підвів свою куцу гвинтівку, націлився на мене.

І тут хтозна-звідки бурею вилетіла бабуся. Вирвала з моїх рук наганчика, шпурнула в город. А мене так турнула од воріт, що я аж у реп'яхи коло погрібника покотився...

Я схопився, весь поколотий, з плачем побіг на город. Отак нагло, безжалісно закинути мій улюблений наганчик! Повзав між лапатим картоплинням, дряпав щоки об шорстке листя гарбузів, бруднив руки в землі...

До самої конанки дорачкував, хоч бабуся пізачо не могла докинути його аж туди...

І поки я із сльозами шукав наганчика, вулицею пройшли німці, прокотилися їхні вози з високими дощаними стінками, навіть невеликий танк прогуркотів, лишивши рубчасті сліди... Про все це мені увечері розповіли Іванок та Віталій, а сліди я сам побачив. А тоді, втомлений од рачкування по городу, од жалю за наганчиком і од сліз, я мляво побрів до хати.

У хаті було незвично тихо, мов на цвинтарі. Хоч усі були дома. То було бабуся і хвилини не всидить на місці — від печі метнеться до мисника, від мисника до Маринки, від Маринки до богів, як пом'яне чорта, — щоб перехреститися... Тепер же згильдилася на припічку і наче задерев'яніла. У тітки Саші на колінах лежало вишивання, а в пальцях застигла голка з червоною ниткою. У мамі на руках притаїлася Маринка. І всі, навіть Маринка, дивляться за вікно, де на вулиці потроху влягається збита німцями курява.

— Бабо, нащо ви закинули мого наганчика? — уже без зла спитав я, відчувши якось одразу, що сталося значно більше лихо, ніж втрата моєї іграшки.

Бабуся журно подивилася на мене:

— А якби він узяв та й стрельнув у тебе? То ж не люди, а звірі, варив би чорт їхнього батька в казані!

І я мовчки заліз на припічок, притулився до бабусі, наче то не я щойно був неймовірно сердитий на неї. І з ту-

гою звів очі на фотокартку, звідки дивились батько і Ленін. Батька побачив, а Леніна... не було. Там синів папєровий косинець...

— Чустє! — смикнув я бабусю за кофту.— А де Ленін?

— Цить! — незвично гримнула вона.— Не було там ніякого Леніна! І щоб не смів дурним язиком патякати про це! — вона озирнулася, наче в хаті був хтось чужий і поганій.

— Як не було? — здивувався я.

— Синку,— м'яко мовила мама,— ти вже майже дорослий... Зрозумій — вороги прийшли... І нам буде дуже погано, коли вони побачать у нас його портрет. От і затушили...

Я все зрозумів.

І так без Леніна стало сумно в хаті, так безрадісно, що я тичнувся бабусі в пелену й тихо заплакав.

А бабуся гладила мене по чубові граблястою рукою й зітхала.

6

Оті перші німіці всього на день і ніч затрималися в селі. Вони, казали люди, розбили на базарі магазин, забрали всю ковбасу й горілку, а потім настріляли курей і смажили їх просто у дворах. Посмаживши, пили горілку і заїдали її ковбасою та курятиною. І весь день горлали своїх незрозумілих пісень якимись залізними голосами. І всю ніч горлали, тільки вже хрипко-іржаво. А ранком щезли. І в селі до вечора було порожньо. Та люди й носа не потикали на вулицю, корів теж не випускали, і вони тривожно ревли у хлівах.

Увечері другого дня довгими машинами, що гарчали, мов собаки, плювалися гідким димом, приїхали інші німіці. Вони завернули в колгоспний двір, опсечатали комори, а тоді рушили по людських дворах. Закувікали перелякано поросята, закудкудакали кури, що їх не встигли постріляти попередні «веселі» німіці.

— О господи,— бігала по хаті, не могла знайти собі місця бабуся.— Обдеруть скарійоти до ниточки, доведеться нам зимою зуби на полицю класти... Може, сховаємо кабанчика в городі, га, Олено? — притїма кинулась вона до мові мами.

Мама зітхнула:

— Гірше буде, як найдуть. Та й кабанчик у вас дивний — ледь зачує людський голос, одразу рохкає...

— Еге, чамренний,— зів'яла бабуся.

Мені було страшенно жаль, просто уявити собі не міг, що німці заберуть нашого кабанчика, який так доскітно тицяється в мою долоню, коли я приношу йому щиріцу.

— А під піл його! — сплигнув я з припічка.— Чи в підпіччя... Я затисну його писка...

— Сиди вже! — махнула рукою бабуся.— Не твоє мелеться — не підставляй кіш.— І зовсім іншим голосом, повним журби: — О господи, хоч би дітей у війну кудись в тихе місце звозили, щоб вони не бачили отої розрухи...

Біля воріт почувлися гаркаві голоси. Бабуся визирнула у вікно, накинула на себе піджак, хоч надворі було тепло і тихо, й хутко вийшла.

І я зайцем майнув за нею.

Німці по-хазяйськи зайшли у двір, стали діловито озирати його. Байдуке ковзнули очима по бабусі, мені, по нашій старій перехнябленій хаті. Та ось невчасно обізвався з хліва кабанчик, і вони пожвавішали, рушили туди. За ними підтюцював шизенький лисий чоловічок, у якого тільки за вухами та на потилиці виднілися пасма рудого волосся.

Бабуся зірвалася з місця і за мить була на дверях хліва. Стала, широко розкинула руки. Я прилип до неї. Чув, як у моїх грудях молотком бухає серце, от-от вискочить...

— Пани-людоньки, — благально подивилася бабуся на високого німця, у якого на кібцюватору носі тримались окуляри без дужок.— Пащо вам отої вишкварок, у нього ж і сало не зав'язалось. А в нас,— цунко вчепилась в мого чуба,— ще одне дитинча, менше від цього...

Німець здивовано подивився на бабусю, наче перед ним раптом стови виріс, зняв окуляри і враз цосили шттовхнув бабусю. Ми попадали у гній, що лежав коло хліва. І поки бабуся, охкаючи, вставала, поки підводила мене, лисий чоловічок спритно витяг із хліва кабанчика...

Потім вулицею вели закривавленого голову сільради. Два поліцаї та німець час од часу спускали на голову сільради здоровенного пса, що його німець вів на повідку. Пес злісно гарчав і хапав дядька за ноги, за зв'язані руки... Голова сільради страшно кричав. Мені той моторошний крик довго вчувався...

У всіх нас, як сказала бабуся, чорно стало на душі.

Був зимовий морозний день. З хмар, що височенно сріблилися в небі, спадали великі гарні сніжинки. Ми, тобто Іванок, Віталій та я, вперше за багато днів видіння у темних хатах випущені надвір, просто чамрли од свіжого, аж солодкого повітря, од сліпучого сонця, що запалювало сніги білим холодним вогнем, од сніжинок, які метеликами танцювали в блакитному повітрі... Ганяючи за тими сніжинками,— хто більше упіймає їх ротом,— ми непомітно забилися городами на сусідню вулицю Шавулівку, просто до хати Остапчуків.

Я знав од бабусі, що господар хати до війни був директором школи, тепер же десь у лісі з партизанами. А його жінка разом з двома дітками тремтить, що їх поліцаї заберуть до тюрми...

Коло хати на колоді сиділи хлопчик і дівчинка. Вони це тремтіли, але були сумні-сумні. Ми зразу облишили ловити сніжинки і приступили до них.

— Чого це ви тут сидите? — спитав Віталій. — Задубнете...

Хлопчик шморгнув носом:

— Бо нашу маму поліцаї вранці кудись забрали. От ми й ждемо її. Еге ж, вони хутко відпустять? — І благально подивився чомусь на мене.

— Еге ж, — теліпнув я головою, а в грудях мені стало холодно-холодно.

Ми втрюх, не змовляючись, тихо зітхнули.

— Як отак просто сидіти на колоді, — бадьоро мовив Віталій, — то і посинієте, і чекати довго. Давайте в жмурки згуляємо!

— Давайте, — ураз пожвавішала дівчинка. — Я люблю в жмурки, тільки я жмуритися не люблю. Хай я буду весь час ховатися?

— Та хай, — великодушно згодилися ми.

Ми вже геть захопилися грою, аж ухоркались, коли біля воріт зупинились сани-решітки. Я саме жмурився, уже знайшов Віталія, Іванка і хлопчика. А от дівчинку ніяк не міг відшукати, даремно никав по двору... Дядько скочив із саней, відчинив хвіртку, акуратно зачинив її і пішов до нас. Був він у сірому пальті, смушевій шапці, однак ми всі, хто де стояв, застигли на місцях. Дядько бадьоро поздоровкався з нами, пильно оглянув кожного. Одразу підступив до Остапчукового хлопчика, весело мовив:

— Зразу видно — Остапчуків.

— Остапчуків,— непевно згодився хлопчик.

— А де ж твоя сестричка?

Хлопчик зиркнув на дядька, тривога промайнула в його очах.

— Не знаю... Десь... кудись побігла...

— А може, ти знаєш? — приступив дядько до найменшого з нас, Іванка, який світив двома щербинами в роті. Іванок засоромився, потупився.

— Ти не бійся, я їй нічого поганого не зроблю,— ласкаво мовив дядько.— Просто я їй хотів од тата цукерку передати. І тобі дам...

Він витяг із кишені дві цукерки, справжні цукерки в кольорових обгортках, яких ми, здається, сто років не бачили...

Іванок прикипів очима до цукерки. Похапцем тицьнув пальцем на хату:

— Вона тамечки... За загату влізла.

У дядька наче хто здув із обличчя усмішку. Хутко сховав до кишені цукерки, хутко пішов до загати, витяг дівчинку. Потім схопив за комір задерев'янілого хлопчика, вицупив їх з двору і вкинув у сани.

Тільки холодний сніговий пил бризнув з-під полозів...

— Ти, ти! — раптом тонко закричав Віталій і турнув Іванка в кучугуру.— Ти... зрадник... поліцай!

Іванок унаві заридав. А ми повернулися і, мов п'яні, кривулясто побрели без стежки на свою вулицю...

Я лежав і не міг заснути. Перед очима все стояли нещасні хлопчик і дівчинка. Увижалося, що до них безгучно підкрадаються поліцаї, а в руках у них гострі ножі...

Відчай так стис моє серце — не можна дихнути...

Як, як їх урятувати?

«Бачив, як бабуся богів просить?» — ніби хто проказав над моїм вухом.

Справді, просить... Колись, ще до приходу німців, занедужав кабанчик. Лежить, нічого не їсть, навіть не рохкає. Бабуся весь вечір вистояла, хрестячись, перед своїми богами, щось благально шепотіла до них. І кабанчик видужав. Правда, німці його забрали, але то пізніше, бабуся тоді й просити богів за нього не встигла...

Обережно спустився додолу. По кутках було темно, од миготливого світла лампадки здавалося, що там хитаються здоровешні похмурі дядьки. Та я їх уже давно зовсім не боявся, якось непомітно зникли мої колишні страхи перед вовками, бандитами, бармалеями, їх усіх заступив страх перед німцями та поліцаями... Босими ногами нечутно про-

йшов по холодній долівці, підступив до бабусиних безсонних некліпких богів. Вони суворо подивилися на мене, ніби спитали, чого мені треба.

Як бабуся до них зверталася?.. Ага, згадав. Невміло перехрестився, зашепотів:

— Дядечку Дусвятизнами і ви, тітко Трисвятабогородиця, допоможіть нам, бо фашисти постріляють хлопчика й дівчинку Остапчуків...

Підвів очі на богів. А вони... дивляться байдуже, ніби оглухли й не чують моїх слів. Проказав удруге, втретє. Ані ворухнуться... Невже не хочуть допомогти? А може, не здатні? Бо кабанчика врятувати — одне, а визволити дітей — інше. Адже в поліції, куди їх повезли, стоїть на ганку вартовий з автоматом...

І я повернувся до закритого косинцем Леніна.

Звів руку над головою, як це робили піонери у Подільській школі.

— Дядечку Ленін, — зашепотів пристрасно, — якщо ви не допоможете, то більше нікому. І вони не тільки хлопчика й дівчинку вб'ють, вони й нас з мамою та бабусею повбивають, бо наш тато був трактористом... Скажіть татові, хай прийде до нас разом із своїми товаришами, прожене німців... Тато мій, знаєте, який сміливий!..

Прошепотів це, і мені легше стало на душі. Лесці почув, він не такий, як бабині боги, що тільки поросят рятують...

Заліз на піч і відразу заснув.

8

Проснувся од незвично голосної мови. Вже давно у нашій хаті не говорили так голосно.

— Слава тобі господи, — розмашисто хрестилася бабуся, — прибрав ти од нас тих скарійотів, щоб їх, прости господи, ні сира, ні суха земля не приймала!..

«Невже? — аж підскочив я на черені. — Невже наші погурили німців?..

— Їх уже нема? — радо проспівав я до бабусі.

— Нема, — махнула рукою бабуся. — На хронт подалися. — І зітхнула. — Та, кажуть, один чорт за ворота, а другий на поріг: якихось румунів уводять. О господи, може, не такі урвителі ті румуни, як оці німчаї!..

Я розчаровано пхикнув... Вже коли сидів за столом і наминав картопляний почереник, зміркував розважливо:

певно, тато з товаришами десь потрібніший, от і не міг прийти. А все ж Ленін так зробив, що прибрались од нас кляті пімці.

— Бабо,— сказав я,— а Остапчукових хлопчика й дівчинку відпустили, еге?

— Ті скарійоти відпустять, добра б їм не було! — зітхнула бабуся.— У район на муки повезли...

Я похнюпивсь.

Румуни вступили другого дня зранку, в хуртечу, що геть заліпила шибки. Крізь них нічого не видно було, тільки чути, як гупають копита коней, деренчать вози, перегукуються люди. Ми й не витикалися з хати — нащо нам дивитися на тих румунів, на німців надивились по саму зав'язку.

Я лежав на печі, щільно притиснувшись до черені, що берегла ще з учорашнього дня крихітку тепла, а бабуся розпалювала в печі.

З жалібним скрипом поволі розчинилися двері, й у хату мовчки всунулися два дивних дядьки. Жовті черевики, жовті шипелі, жовті пілотки, загострені спереду.

А на плечах у них — картаті рядна, зав'язані вузлом під шиєю.

— Що за поторочі? — аж сахнулася бабуся.

Дядьки похмуро бликнули на неї, скинули з плечей рядна, скинули із спин жовті ранці й утомлено сіли на лаву. Червоними пограблями пальцями витягли з кишень цигарки і сірники, запалили. Ядучий дим зеленкувато-сивою хмарию поплив по хаті. У мене очі засльозилися, а Маринка, що пригрілася біля мого боку, запхивькала:

— Цього вони кулять? У мене в носі клутить...

Бабуся приступила до дядьків (я вже здогадався, що це румуни), узялася в боки:

— Ану киньте до печі свою смерделю! Дітей потруїте, страмники!

Дядьки з-під чорних, мов наваксованих, брів бликнули на неї й знову затяглися. З їхніх ротів завалував дим, наче з паровозної труби.

— О господи! — вдарилася в поли бабуся.— Ті пехристи обібрали, страху нагнали, а ці потруять к лихій матері!

І тут знову зарипіли двері. Прудко вскочив невисокий чоловік у такій самій формі, як і румуни, але без рядна.

— Драстуйте! — мовив по-нашому, тільки якось не так... якось кумедно.

— Драстуйте,— закліпала очима бабуся.— А хто ж ви? По-нашому балакаєте, а по-їхньому одіти...

Чоловік, мовби не почувши бабiniх слів, зиркнув на Маринку, яка гірко чхала, швидко підійшов до румунів, вихопив цигарки з їхніх ротів і жбурнув до печі. Румуни щось ображено забурмотіли.

— Хто я є? — повернувся чоловік до бабусі.— Я є словак. Іван по-вашому. Ну, а в них слугую,— невесело розвів руками.— Наш лейтенант послав оце нас трьох жити у вас. Ви вже вибачте...

— Та живіть, що ми проти мовимо? — мляво махнула бабуся рукою.— Може, хоч не дасте цим куріям розперезатися...

— А не дам,— енергійно кивнув головою словак.— Вони мене слухаються. А з вами, може, ще й подружимося... Бабуся стенула плечима:

— Казав сліпий — побачимо...

9

По всьому селу розповзлися румуни. «Як сарана»,— сказала бабуся.

З ними й справді було трохи легше, ніж з німцями. Хоч вони й наставили по дворах кулеметів, а в нашого сусіда Степана, хата якого просто дороги, навіть у вікно вистромили кулемета, хоча й збирали хліб, яйця, курей,— однак ті кулемети майже не озивалися, а продукти румуни збирали не так ретельно, як німці, і люди швидко навчилися приховувати їх...

Баба Хазчиха, до якої, обісмілившись, стала ходити наша бабуся, ну, а я хвостиком за нею, пошепки сказала, що румунів прислали, аби вони розбили партизанів. А вони бояться в ліс іти, у селі огинаються...

Командував румунами високий красивий офіцер із смішною півнячою пір'їною, встромленою в пілотку. Офіцер хоч і красивий, однак сердитий. Час од часу він обходив хати і нерідко бив солдатів тонкою чорною паличкою, з якою ніколи не розлучався. І весь час свистів. Солдати його дуже боялися. Іван якось пояснив: «Що б'є, то півбіді, а от що за найменшу провину на фронт посилає,— то є ціла біда».

До румунів у хаті ми потроху звикли. Звикли до їхньої похмурої мовчанки, до їхніх зарослих чорною щетиною облич, навіть до їхніх ядучих цигарок звикли. Коли їх не посилали сторожувати на вулиці, вони або курили, або грали в карти на гроші чи на повідлю. Інколи сварив-

лися з-за тих карт — схоплювалися з лави, червоніли, вимахували волохатими темними руками один перед одним, ставали дуже схожими на роздратованих індиків. Іван розводив їх на кінці довгої лави, забирає карти.

— О господи, — скрушно хитала головою бабуся, — не інакше, гречкосії, як оце й ми, бач, руки чорні, порепані. І чого їх понесло до нас воювати?..

А з Іваном-словаком справді подружилися.

Вже десь третього дня він витяг з кишені дві фотографії. На одній був він і білява жінка. А на другій — двоє дівчаток мого віку — витрішкуватих, довгоногих, наче леки...

— То мої, — глибоко зітхнув словак. — Жена і дщеришки. Як вони там живуть?.. Мислите, хотів я їх кидати? Забрали просто з товарні, заводу по-вашому, не дали й пожегнать²². Оці фотки вони мені прислали. — На його очі напливли слези. — Чи ж коли побачу їх? Якби в тилу вдалося перебути валку²³, а коли пошлють на фронт?.. Лишаться вони сіротінками...

— Еге, еге, — хитала головою бабуся. — Хай би вона згоріла ця війна... Істинна вавка, як ви кажете...

І ми, тобто я і Маринка, з Іваном подружилися. Правда, коли він уперше подав нам на піч скибки, намазані повидлом, я сахнувся в куток. Та Іван так журно-приятно дивився на мене, повидлю так принадно пахтіло...

10

Нарешті минула довга і тяжка зима. Кінчалася картопля, а про хліб і говорити нічого. Ми за сніданком і обідом їли картопляні почереники і пісну картоплю, ледь забуджену олією. «Картопля на картоплі їде і картоплею поганяє», — невесело жартувала мама. Тільки на ніч бабуся давала нам з Маринкою по шматочку чорного, як земля, хліба. «Удень ви його дарма пробігаєте, а так десь він і зостанеться», — казала. Словак усім ділився з нами.

Одного разу я подивився у велике дзеркало в баби Хазчихи. І не впізнав себе — такий худючий та зелений. Маринка ж була схожа на блідо-синій картопляний пагін, що виріс у погребі. Їй так хотілося молочка, воно щонаочі снилося малій. І, проспнувшись, вона плакала за тим молочком.

²² Пожегнать — попрощатися.

²³ Валка — війна.

— Ось почекайте трохи,— втішала мама,— прийде весна, ми купимо кізочку. Ти пастимеш її на лужку, і вона даватиме тобі молочко.

Маринка тихо раділа, а я мовчав. Я знав, що ніякої кози в нас не буде. За що ми її купимо?

...Весна. Зазеленів ніжно луг, зазеленів ліс, погарнішав. Я ходив на луг збирати щавель на борщ. І до лісу наче ненароком заникав. Там було невимовно красиво. Десь із відлунням кувала зозуля, туркотіли тасмичне горлиці, голубів туман між рядами сосен... От би у війну пограти! Так Віталій і Іванок разом з матір'ю перебралися на той бік села до бабусі, бо в бабусі Степаниди була картопля.

Якось я далеченько забився у ліс, ганяючись за зайчатком. Воно теж, видимо, гралося зі мною, бо вибрикувало, махало коротеньким хвостиком і, недалеко одбігши, визирало з-за куща.... Раптом почувлися кроки. Я хутко приліг. Два дядьки квапливо йшли вузькою, ледь помітною стежкою. Балакають по-нашому. На плечах у них гвинтівки. А на картузах — червоні стрічки. Радісно забилося серце. Партизани! Хотів скочити, відбігти до них, поспитати, чи скоро вони виженуть румунів та поліцаїв із села. Але посоромився...

Дома одразу розповів про ту зустріч бабусі й мамі. Вони презирнулися, бабуся чомусь перехрестилась на ікони. І напалася на мене з мокрим рядном:

— А чого тебе, гультіпако, понесло до лісу, га? Ти хіба не знаєш, що румуни забороняють туди ходити?

— Почекайте, мамо,— перебила її моя мама,— то він ненавмисне туди забрів. Більше не будеш ходити, правда?.. А про зустріч щоб нікому ні слова...

— Навіть Івану?

— Навіть Івану. Він — хороший чоловік, та все ж у ворожій армії служить. Ти у мене розумник, збагнеш це...

Вдруге я побачив партизанів уночі. Прокинувся від бабусиногу вигуку:

— Олено! А визирни у вікно!..

Схопилася мама, схопився Іван, навіть хропуни-румуні підвелися. І всі притьма до вікна.

Високо вигойдувався у темно-синьому небі яскравий, аж блискучий, повновидий місяць. Він залив мерехтливим голубуватим світлом двір, хлів, дорогу... Дорогою їхали партизани. Тісно сиділи на возах, тримаючи в руках автомати та гвинтівки. Перемовлялися між собою, наче не по забитому румунами селу їхали, а десь у полі. Румунів наших як здуло од вікон і кинуло під лаву. Принишкли там, ви-

ставивши дула гвинтівок. Іван лишився на лаві. Гвинтівки до рук не брав...

— Одна, дві, три, чотири...— для чогось узялася тихо рахувати підводи мама. А коли довга валка проїхала, мама чи не вперше за час окупації засміялася: — Дадуть їм петеху!

— А дадуть,— тихо згодився Іван.— Рoste ваша сила. Бач, як відкрито поїхали... І звидите — жоден румун не стрілить... Єжиш-Марія,— тужно зітхнув,— як мені вибратися з цієї смоли...

— А ви до них! — стрепенулася мама.— Приймуть!

Словак безнадійно махнув рукою:

— Не можу. Шваби моїх жену і дцерушек стрілять...

Партизани поїхали, і справді — жоден постріл не бухнув. Тільки якийсь пришепелуватий собака здійняв шарварок на все село.

Румуни не скоро повилазили з-під лави. Стягли з полу матраци, набиті сіном, кинули їх у підпілля і там, бурмочучи щось, умостилися спати.

Іван лишився сидіти біля вікна...

Десь перед світанком пічну тишу розколов на дрібні друзки страшенний вибух. Я зразу здогадався — то партизани, що поїхали, підірвали фашистський ешелон. Ех, як жаль, що ми живемо біля лісу, а не біля чугунки! На власні очі побачив би, як перевертаються, репаються, мов гарбузи, їхні танки!.. А завтра знайшов би під укусом шматок гусениці чи й дула...

11

Одного лагідного тихого вечора ми втрюх — я, бабуся і словак, ну, а Маринка була в бабусі на колінах,— сиділи на призьбі. Неспішно сідало сонце, проїджуючи крізь візерунчасте листя клена м'які жовтаві промені. Уже не вперше ми просиджували отак вечорами на призьбі. Бабуся і словак розмовляли про погоду, про довоєнне життя, про «кляту війну»... Якось одм'якали всі в отакі години... Особливо бабуся.

Але сьогодні вона була неспокійна. Починала щось розповідати і обривала себе на півслові. Раз у раз зиркала на верболози, що росли за копанкою, густі, наче гай... Словак здивовано поглядав на бабуся. А я все знав, і теж був стривожений, і косував оком на верболози.

Бабуся і мама думають, що я сонько. Ну і хай думають.

А я давно не ручу, як Маринка. Відколи побачив, як собака кусав голову сільради, став прокидатися серед ночі. От і тої темної вітряної ночі кинувся, наче мене що вкусило. Лапнув рукою — нема поруч бабусі. Визирнув з-за комина, а вона навздбички йде до вікна, хоч румуни хропуть, аж лампадка колишеться... Придивився пильніше до вікна — по той бік прилипла до шибки бліда пляма чийогось обличчя. Мені стало моторошно. Та все ж я пересилив себе і, коли за бабусею обережно зачинилися сінешні двері, спустивсь униз, вийшов у сніи і припав до дверей.

— Ну, Ганно,— почувся тихий чоловічий голос,— не чекала? Чи вже забула свого бригадира?

— Таке скажеш, Васильовичу,— ображено відказала бабуся.— Чекала. Так ти ж обходиш мою хату. Воно, правда, у нас самі старі та малі, чи вам допоможемо...

— Можеш допомогти, Ганно. Нам треба самогонки-перваку для госпіталю — кінчився спирт, нічим рани промивати... Твоя хата близько лісу, зручно забирати нам.

— Та воно трохи страшнуvато, Васильовичу... Ті скаріютьи-поліцаї за версту чують, де самогон женуть...

Чоловік тихо засміявся:

— Не прибіднюйся, Ганно! Ти умієш так гнати, що ні одна собака не почує.

— Та вже якось вихитрую, Васильовичу. У верболозах прилаштуюся.

І з тих пір бабуся часто пропадала у верболозах. Вночі приходили партизани й забирали самогон.

Минулої ночі теж були. Але сталася халепа. Я всю її спостеріг, тихцем вислизнувши надвір слідом за бабусею. Дуже коротіло послухати розповіді партизанів про їхні сміливі діла. І цього разу мені пощастило. Зайшли два партизани та престо з залізниці! Я стояв так близько од них, що мені шибав у носа запах пороху і поту. «Оце, тітко,— казав один із них,— забрели до вас, бо нема сили дотеліжитись до табору. Охляли і втомились, як чорти! Добу один сухар ділили. Зате такий ешелон шкрябнув із насипу — пальчики оближеш!» Бабуся забідкалась: «Та у мене, хлопці, сама картопля в кожущках...» Партизан клацнув зубами: «Давайте хоч дідька смаленого — проковтнем». Бабуся винесла з хати чавунчик і повела партизанів у верболози. Я, звичайно, пошпинькував назирці. Партизани сіли у коноплях на колодку й жадібно вхопили по картоплині.

Партизани наїлися й якось одразу посунули. І тепер не пробудно спали у верболозах. Я двічі рачкував по картоплі туди, сам бачив...

Маму і тітку зранку староста та поліцаї погнали на роботу в общину. А бабуся «одгавкалась». Та їй, мабуть, краще б піти у поле, бо вона весь день не могла знайти собі місця — переживала за партизанів.

І тепер, сидючи на призьбі, аж поблідла од хвилювання. То на верболози скосує, то на сонце подивиться. А воно мов зачепилося за буйнокрилий клен...

На вулиці почулися швидкі кроки. І на воротах розіп'ялися поліцаї — Андрій і Полікарп, сини лисого старости. Обоє низькі, гладкуваті, наче недопечені буханці. Завжди п'яні, як чопи, сьогодні вони були зовсім тверезі, якіс аж синюваті од тої тверезості.

Бабуся, побачивши їх, зіщулилась.

— Ганно! — гукнув Полікарп. — Ану давай отчот, де ти сховала лісових бандитів! Признавайся по-доброму, бо як самі знайдем — на бантині загойдаєшся...

— Які... бандити? — ледь вимовила посірілими губами бабуся. — Ви, хлопці, видно, не похмелилися... ото вам в очах її привиділось...

— По-но, не шкилою з власті, — погрозливо сказав Андрій і з тріском відкинув ворота. — Люди чули, як ти а кимось бубоніла у городі вночі.

Словак швидко зиркнув на бабусяю. І мовив ледь чутно:

— Вони справді десь тут?

Бабуся кивнула головою.

Словак різко схопився. Ніколи я не бачив його таким розлюченим.

— Ви чого, морди п'яні, чіпляєтесь до старої жени?! То я вночі разом з нею гнав самогон для доблесних румунських вояків, от і попробував... Понаїдали тут, у тилу, пики, хоробрі проти жіпок! На фронт би вас послати, смрадюхи!

Поліцаї вирячили очі, одступили до воріт.

— Ану геть відси! — горлав словак.

Полікарп смикнув Андрія за рукав:

— Ходім, брате, бо цей скажений може й кулю всадити. Хай йому грець! Хоч і не німець, а ми для нього — сміття...

Поліцаї почвалали. Словак, важко дихаючи, опустився на призьбу.

— Спасибі вам, — тихо мовила бабуся.

— Чого там дякувати. Свої люди... Тільки ви, бабусяю, не ризкуйте так. У вас онуки...

Сонячного полудня словак забіг до хати дуже стривожений. За обідом хмурився, низько схилившись над мискою. Подякував, схопився, нервово заходив по хаті. Бабуся з-за журчливої прядки раз у раз позирала на нього. Видно, хотіла спитати, чого це він такий, і не наважувалася.

Нарешті словак сам приступив до неї:

— Ви мені зготуйте на завтра щось, аби з собою взяти... До лісу ладнаємось...

Враз замовкла прядка. Бабуся прикипіла очима до Івана.

— І ми, й ще взвод есесівців. З району...— Зітхнув глибоко.— Ех, доле моя... худінка...

Тої ночі бабуся залізла на піч аж перед ранком. Де вона була, я не питав — мені було ясно.

Іван повернувся з лісу з перев'язаною рукою. Сів на лаві, зігнувся, гірко мовчав. І ми мовчали. А що можна було сказати? Лише Маринка щebetала до своєї ганчір'яної ляльки...

Та ось словак підвів важку голову. В його очах стояли озера туги.

— Був би живий ваш Ленін, він би не допустив до цієї війни...

— А у нас є Ленін! — раптом вихопилось у мене. Затиснув рота, але пізно...

— Ё, ё! — задзвенів Маринчик голосок.— Отам, де тато! Я сама цула, як баба казала... За папілцем...

— Що ви мелете? — гримнула бабуся.— О господи, що за діти!

Іван витягнув шпю до фотографії. А потім ображено подивився на зічених маму і бабуся, ображено мовив:

— Все-таки ви мені не довіряєте...

— Таке скажете,— кашлянула бабуся.— Але ж за це... Та ще оцим малим ошедам на язик попало...

— Та я... я...— аж підскочив я з полу.— Я нікому!.. Щоб мені язика голкою проткнули!..

Бабуся лиш махнула рукою.

Словак благально подивився на бабуся:

— А можна?.. Хоч одним оком?.. Я його так давно не бачив, цілих чотири роки...

Бабуся завагалась.

Тоді обізвалась мама:

— Мамо, винесіть Маринку надвір. Погуляйте з нею, розтолкуйте їй, що ніякого Леніна в нас немає. І Миколку...

Мама зиркнула на мене, на моє нещасне обличчя. Я не міг уявити, що мене витурять з хати і я не побачу Леніна.

— Миколка хай лишається... Він — не Маринка...

Бабуся взяла Маринку і вийшла. Чути — гарикнув замок. То вона знадвору замкнула хату.

Поки мама знімала фотокартку, поки витягували паперовий косинець, в хаті було тихо-тихо...

І враз на нас глянув Ленін. Це було неймовірно, це було як диво! Пасвне село ворогів, он і зараз чути з вулиці їхню голосну балачку, а на нас усміхнено дивиться Ленін своїми добрими, підбадьорливими очима... Ніби каже: «Нічого, недовго їм топтати нашу землю»..

У Івана заблищали очі. А в мами сльози виступили. А я обережно доторкнувся до Леніна...

Коли фотокартку знову повісили, коли повернулася бабуся з Маришкою, словак тихо мовив:

— А ви сміливі... Спасибі вам...

— Де там! — махнула рукою бабуся.

— Ні, сміливі... Він і в мене був дома на фотьці. І його книжка... Є мі ганьба перед ним, що я серед ваших ворогів проти його країни валчім²⁴... Коби ж у мене не жена, не діти...

Ми не знали, як і чим його втішати.

У хату заповзали сутінки, целенали кутки, фотокартку, нас.

А перед моїми очима все стояла Ленінова підбадьорлива усмішка...

13

Ранок був гарний.

Над заросеним городом, над лугом, де зеленів верболиз, поволі сунувся, мов сива хмара, туман. Сонце, викочуючись з-за обрїю, обсіпало його піячно-рожевими іскрами.

Я, жуючи скибку з повидлом, прилип до вікна. Невже бабуся не пустить надвір?..

Словак і румун (один із румунів не повернувся з лісу, коли вони ходили на партизанів) мовчки снідали за столом.

²⁴ Валчім — воюю.

Нагло розчинилися двері. На порозі став офіцер. Словак і румун схопилися.

В руці у румуна лишилася ложка, а в словака — бляшанка з повидлом.

Офіцер був такий сердитий, що аж не свистів, тільки сильно ляпав паличкою по чоботу, від чого злякано тремтіла пір'їна на його пілотці. Чортом окрутнувся по хаті, щось гарикнув румунові й словаку. Ті втягли голови в плечі... Потім задер голову до фотокартки на стіні, наче вперше її бачив. Різко тицьнув у неї паличкою, аж скло дзеленькнуло, повернувся до бабусі:

— Кто там? Комуїстен?

— Що ви, що ви, господь з вами? — замахала руками бабуся.— Син учився на тракториста, от і знявся з товаришами.

Офіцер глянув на словака. Той тихо переклав. Він помітно зблід.

Офіцер недовіриливо чмихнув і ткнув паличкою в косинець:

— А там сирятан хто?

Ми всі закам'яїли. Словак став зовсім як стінка.

Зараз офіцер накаже зняти косинця. І тоді...

Раптом із рук словака наче хто вирвав бляшанку. Вона гупнула на долівку, з неї виприснуло повидло й обляжало офіцерові чоботи...

Офіцер аж підскочив од люті, аж піна виступила на його губах. Різко виснула паличка й опустилася на словакові плечі. Раз, удруге, втретє... вдесьте... Потім офіцер окрутився на каблуках і вилетів з хати.

— Все,— яось неприродно спокійно мовив Іван.— Все. Фронт. Та я не міг інач...

Бабуся мовчки підійшла, мовчки погладила Івана, наче маленького, по білявому чубові...

Другого дня ми проводжали словака на фронт. Бабуся напекла йому пиріжків із картоплі. Іван поснідав, узяв ранця на плечі. Поцілував мене, Маринку. Очі його були сумні-сумні.

— Ходи здоров,— перехрестила словака бабуся.— Може, там нашого Івана стрінеш, то перекажи...— І суп'ятилась:— Дусвяти з нами, отаке вимелеш дуршим язиком!..

Іван похнюпився.

— Еге, не слід нам там зустрічатися... Та я не буду стріляти у ваших, я вгору бахкатиму...

— І вголу не тлеба,— пролунав Маринчин голосок, — там холосі птаски літають...

Словак мимоволі осміхнувся крізь сльози.

Вже на порозі рвучко озирнувся:

— А я... я щось придумую... я таки перейду до ваших... ні, вони й мої... перейду до своїх... Отоді й передам вашому Івану, що ви живі-здорові...

Рожевий туман, накотившись, проковтнув його маленьку згорблену постать...

14

Тридцятого жовтня 1943 року ми проснулися од незвичайної тиші. Всю ніч гули машини, чулися німецькі роздратовані голоси (румунів од нас вивели ще в кінці травня), десь у лісі дудоніли кулемети... Ми всю ніч тремтіли в погребі, лише перед ранком, знесилені, заснули. І от прокинулися од тиші.

Бабуся обережно підняла лягу, обережно визирнула. Потім вилізла з погреба, пошпинькувала до воріт.

Назад повернулася бігцем. На обличчі збентежений і недовірливо-радісний усміх.

— Нікого. Мабуть, втекли, анциболи, щоб їх ні сира, ні суха земля не прийняла...

— Наші, наші прийдуть! — затацював я.

— Їсти хочу! — захикала Маринка.

Ми несміло повернулися до хати. Щось укинувши в рота, я подався до вікна, яке показувало порожню вулицю.

А вони з'явилися з городу. І першою помітила їх Маринка, яка заколисувала ляльку, умовляла її спати — «ти вночі не спала...». Показала пальчиком у запільне вікно:

— Он якісь дядьки на нас голод зайсли...

Четверо солдатів пригинці йшли від копанки.

Ми з бабусею водночас вилетіли з хати.

— Господи, нарешті! — припала бабуся до першого солдата — старуватого, з сивуватими закудланними вусами.

А я притьма — до другого, майже хлопця, але теж з вусами.

— Де ж ваші танки? — спитав його нетерпляче.

— Будуть і танки, і гармати, і літаки, — весело запевнив мене солдат. — Тепер не сорок перший, тепер у нас все є. А ми — розвідка, нам на танках не положено кататися...

— То чого ми стоїмо, ходімте в хату, чим багаті, тим і раді, — заметушилася бабуся.

— Та ми ж розвідка, — почухмарив потилицю сивовусий. — Нам треба далі...

Але від бабусі не просто відчепитись.

— А я що, не розумію? Прив'язуватиму вас, чи що? Перекусите, й ходіть здорові...

За якусь хвилину на столі парувала картопля, зіходила холодними сльозами капуста з погребів. Сивовусий різав кришку консерви, яку дістав із мішечка за плечима.

І тут підстрибнула Маринка, що сиділа за столом.

— Мамо, бабо, відкрийте Леніна, тепер це можна...

— Еге, — схопилася бабуся, — отак заморочилася...

І на нас глянув Ленін. Тепло і трохи гіркувато усмінувся. Ніби сказав: «Ну, що я говорив — прийшло свято!..»

Устав вусатий солдат, устали його товариші, устали ми.

— А вас, еге, Ленін прислав, щоб ви прогнали фашистів? — спитав я солдатів.

Сивовусий серйозно кивнув.

— Ленін... Він з нами всюди. З ним разом стіною стали перед Москвою, з його ім'ям ідемо в атаку, женемо фашистів із нашої землі...

Подивився на Леніна.

— Щоб ми з вами, Володимире Іллічу, зустрілися на Жовтневі свята у визволеному Києві!

Надворі по-літньому сяяло сонце, ніжно голубило небо. Червоне листя урочисто облітало з високого клена.

ГІЛЬЗА НА ВІКНИ

Вікна ще з грудня поросли пухким сніговим мохом. І всі звуки доходили в хату глухо, наче швидко щільно загнули товстими ковдрами.

Ось і зараз не задеренчали, а глухо озвалися, неохоче пропустивши в хату розмірений тупіт, притишений гуркіт коліс.

Вітя за цей місяць після визволення, доки селом котилися на захід автомашини з гарматами і без гармат, пахучі кухні, тріскучі мотоцикли, надивився досхочу. Але й зараз не витримав, кинув ложку, з жалем глянув на недоїдену молочну кашу, вхопив, що трапило під руку, в сінях на ходу роздивився, що тільки шапка його, а фуфайка бабина, і вискочив надвір. Ну, а від порога до воріт два кроки.

Видерся на ворота, глянув і одсахнувся. Просто на нього дивився страшним сизим оком здоровенний кінь, яких Вітя зроду не бачив. А коли ще раз виліз і невпевнено виглянув, то побачив, що те око зовсім не страшне, тільки велике і втомлене, аж сльоза з нього попливла, та так і не впала на дорогу, замерзла на довгій білій волоссині.

А кінь здоровенний. Ноги — справжнісінькі стовпці волохаті. На спині йому, Віті, й не сісти: широка, наче дві стулені лави.

— Ей, хлопче!

Лише тепер Вітя помітив солдата. Той випірнув з-під живота коня (диви, не боїться, що хвицне копитом!) і звертався до Віті.

— У вас солдатів немає?

— Є,— гордо відповів Вітя.— Тато. Але він давно-давно не вдома, фашистів воює отам,— ткнув пальцем в хату діда Лемка. Схаменувся і вказав уздовж, певно, безконечної дороги на захід. А то ще солдат подумас, що тато ховається за дідовою хатою в соняшпичинні, а не воює.

Солдат, мабуть, нічого такого не подумав, бо й не глянув, куди показував Вітя. Дивно якимось посміхнувся — лівий куточок рота поповз угору та так і застиг, зібравши в гармошку неголену щочку.

— Та я не про те,— махнув він рукою.— Солдати у вас на постой є?

— А-а-а...— зрозумів Вітя.— Вчора були. Весь день і всю ніч спали. А сьогодні вранці встали й пішли... Я й не бачив, коли. Ще й банку консервів забули. На ній риба намальована, а зуби гострі — і...

— Тоді одчиняй ворота,— наказав солдат.

Вітя илигнув з підніжки на сніг, піддав плечем половинки воріт, що вигнулись на подвір'ї, з дзенькотом скинув гака.

Кінь пірхнув, тушує одним, другим копитом. Вже коли він, нагнувши велику важку голову, прогупав на середину маленького подвір'я, Вітя побачив, що за ним тягнуться не віз з високими дощаними стінками і не кухня з величезним закінтюженим казаном, а справжня гармата. Тільки маленька. І хвіст, і колеса, і залізна плита, за якою од куль солдати ховаються, і павіть дуло — маленькі.

І геть вся ніби величезним птахом подзьобана.

— Дядьку,— оббігши коня, який саме завертав гармату за хату, під молоду вербичку, підскочив Вітя до солдата.— Дядьку, а чого вона така мала і так дуже покльована?.. А кінь, як наш хлівець,— здоровенний...

— А чого це ти мене дядьком величаш? — чи то вдавано, чи то серйозно пасунив солдат брови, поворушив, мов кіт, рудими вусами.— А може, я командир великий?

— Еге, таке скажете,— старикував Вітя,— який же ви командир, коли у вас на погонах жодна зірочка не світиться, павіть жовтих смужечок немає. І на шапці зірки нема...

— Тю,— солдат стулив губи в трубочку,— думав, побзубвся старшини, аж воно новий з-за вугла...

— Зовсім не з-за вугла, я на воротах стояв,— заперечив збитий з пантелику Вітя.

— От напасть,— тяг далі солдат, але враз обірвав себе, мацнув шапку.— Диви,— не дуже здивувався,— і де ж я її посіяв?..

Кінь потягся до принадно жовтої соломи, що лежала на обставленому картоплинним вікні, сполохав курку, котра там пригрілася. Курка розкричалася на все подвір'я, ображено замахала крильми. Дядько-солдат ляснув коня по спині. Кінь спокійно дожував хрустку солому і вже потім неохоче повернув голову: чого, мовляв, потривожив.

— Так, кажеш, дядько? — вів собі солдат, скидаючи з коня широкі шлеї.— Воно, може, коли збоку глянути, то так і видається. А насправді служба в мене важна, секретна... Знаєш таке слово — наказ? Сьогодні — картоплю вози, завтра — гармати, а післязавтра — командуючим усіма фронтами поставлять. Козирнув, одказав «єсть» і дійствуй! Пойняв?

Вітя прискалив око: щоб цього дядька та командуючим поставили — це хай він глухий Санковій бабі розкаже, та повірить, бо нічогосінько не почус. Але ні сумніватись, ні далі розпитувати не став, бачив — хитрий дядько: слова пригорщею силе, а серйозності на мізинець.

Вже коли дядько розпріг коня і прив'язав його до вербички, Вітя так собі, без надії почути щось цікаве, спитав ще раз, чого гармата подзьобана.

Дядько, сторожко оглянувшись, нахилився до самого Вітиного вуха.

— З фашистами воювала.

У Віті аж сльози бризнули з очей — так образився на дядька. Хіба він малий, що його солдат узявся обдурювати?

— Ви, ви... — не доказав, смикнувся вбік.

— Чого ти, чого ти? — притримав Вітю солдат. І додав серйозно: — Не сердься. Пожартував. З такого пекла вирвалися, де хіба на кутні засмієшся. Вже кому-кому — обозначникам припекло... — Підштовхнув Вітю до сінешніх дверей.— Ну, пішли в хату.

Еге, почав та й не докінчив. А в хаті баба, мама не дадуть побалакати. Нападуть на дядька, розпитуватимуть навперебій, чи не стрічався з татом, показуватимуть татову куцу адресу, де ні району, ні села, самі літери й цифри.

— Дядьку,— поквапився, сказав перше, що збрело на думку,— а вона стріляла?

— Стріляла,— озвався дядько, нітрохи не подивувавшись такому дурненькому запитанню. Лянав себе по кишнях, шукав куриво.— Ще й як. Танки гробила.

— Танки? — Вітя й рота роззявив.— Отака мала? А танк, знаєте, який? Він більший... більший від колгоспної комори. Я сам бачив. Хоч здалеку, зате пильно дивився — очі заболіли.

— Заболять,— так само, як і раніш, куточком рота, посміхнувся солдат,— і очі, й серце, й жижки затрусяться, коли пре на тебе отака чортяка... Ну, гайда.

Але Вітя вивернувся з-під його руки.

— Ідіть самі! Я скоро...

Бо Сашко й досі не знає, що в них у дворі стоїть така маленька, але сильна гарматка.

Сашка дома не було, і Вітя гайнув до Іванка, що живе за три хати в землянці.

Сашко був там, але не в землянці, а в колючках пристоявав, чогось сторожко визираючи.

Чого — Вітя зрозумів швидко. З землянки вискочив у одному чоботі Іванок. А слідом — його сестра Проня з другим чоботом у руці. Той чобіт наздогнав Іванка вже на останній сходинці і так добре наздогнав, що Іванок заскиглив і присів, схопившись за спину й вижче.

Проня скористалася з цієї затримки і вкинула Іванка, як вузол, назад у землянку.

— Я тобі дам танки,— лементувала вона, аж на вулицю чути було,— я тобі дам гранати! Понаносить всякого залізачця і все куди — все в піч суне!

Вітя не став дослухатись: дома таке доводилось чути не раз, хіба тихіше лаялася бабуся,— й перескочив до Сашка.

— О! — зрадів Сашко.— Добре, хоч ти є. Побігли танки дивитися.

У Віті трохи ворухнулося зло на Сашка — бач до Іванка побіг, а це до нього. Та слово «танки» геть розвіяло зло, і Вітя біг з чистою тривожною радістю.

— Стоять!.. — вигукнув Сашко.— Два!.. Ревуть!.. Танкісти чорні... як цигани...

Дорога рівна, вкочена, бігти добре. Тільки слизько. Вітя раз так підсковзнувся та брязнув, що у голові, як у дзвоні, бакнуло.

А запізнались. Лише башти побачили далеченько, та й ті скоро сховалися в глибокій долині, яка обмежує село. Та сліди рубчасті zostалися. Подивилися на ті сліди, поникали трохи — чи не згубили чого танкісти — і побрели додому.

І тут Вітя знову згадав образу, яка геть розвіялася, коли бігли до танків.

— До мене зазирнути не здумав,— сказав сердито.— І брехун ти. Танки давно поїхали.

— Я брехун? — скипів Сашко.— Та я й броню гладив — товста, гаряча, бо мотор гуде всередині, і... на танк лазив, аж до башти...

Він би, певно, й усередині побував, та Вітя згадав про великого коня й маленьку гармату за хатою, про дядька-солдата, котрий, мабуть, не такий простий, як прикидається.

— Е, танк що, він тут був, а тут уже його й нема,— зневажливо перебив Сашка, не дав товаришеві розійтись,— от у нас гарматка стоїть біля вербички, так цілий місяць стоятиме...

— Брешеш...— вражено протяг Сашко.

Та Віті ніколи розбалакувати. Показав Сашкові язика і подався прожогом додому.

Кинув оком на задвірки: гарматка є, а коня нема. Гм... І в хату прожогом. Бо інакше й не вмів.

А в хаті став, округлив очі й позадкував, нічого не розуміючи.

На погонах у солдата блищало по дві срібні зірочки.

Уже впершись плечима в двері, зиркнув на обличчя солдата. От сліпота він! Та це ж зовсім не той солдат, і не командир.

Командир сидів за столом і їв картоплю з капустою. Їв розмірено і якимось байдуже. Мов траву.

— А, поповнення! — підвів голову й посміхнувся. Майже так, як отой дядько-солдат, тільки звів догори обидва куточки і зморщок усього дві пролягло на щоках. І очі зовсім не посміхнулись. Дивляться тепло, але невеселі. Вже потім Вітя подивився, що їх густо помережили червоні жилки, наче командирові хтось піску сипонув у вічі.

— Сідай, а то самому який апетит. А мої гармаші вже у ваших сусідів хропуть без задніх ніг.

Вітя боком-боком доправував до полу, одержав від баби легенького ляща за фуфайку, роздягнувся і ніяково підійшов до столу.

— Здрастуйте,— бовкнув хтозна вже й для чого.

— Здоров,— серйозно відказав командир, а в самого в очах майнули дві маленькі іскринки.

— Он коли згадав,— засміялася мама, а щоки в неї почервоніли — соромно за Вітю.

— Нічого, все ж сказав,— поклав край неприємній розмові командир.

Вітя спочатку більше їв очима командира, ніж картоплю, але згодом розохотився й наліг на картоплю. Картопля гаряча, з приску, а капуста льодком взялася — смачно!

Командир і далі їв рівно, байдуже й час од часу посміхався до Віті дивною невеселою усмішкою.

Витягли всю картоплю з глибокої череп'яної миски. І баба подала на стіл чавунчик запашного чаю. По хаті розлилися пахощі вишневої гілки.

Чай командир пив довго і вже не так байдуже. Глибоко витягував у себе пару з великого кухля, аж очі заплющував від насолоди, а тоді маленькими ковтками сьорбав пекучий окріп.

Віті те ні до чого — отак втішатися чаєм. Він з кухликом збігав за ліч, тихенько долив холодної води і, засунувши за щоку синю грудку цукру, котру дав командир, видудлив чай швидко і без пригод. Без пригод — це значить залишився неопареним язик. А маленький шматочок цукру, що не встиг розтанути, розтер неушкодженим язиком і весь вечір ходив з солодким ротом.

Командир подякував, вибрався з-за столу, пішов до печі. Сів на маленький погризений ослінчик — покійний дід на ньому махорку кришив і чхав при цьому так, що кіт безвісти забігав. Сів, запалив цигарку. Сизий дим стрічкою знявся вгору, заворушив кудлатою голівкою і неохоче потягся в широкий рот печі.

Вітя покружляв трохи навколо командира та й умотився поруч на гірці дров...

Вже й рота розтулив, та так і затулив, нічого не сказавши. Бо як звернутись?.. Не скажеш же — дядьку? У них командири ще не стояли, отож він не мав ніякого досвіду в цім ділі.

Командир, виявляється, сам мав до Віті справу. Не так, звичайно, й важливу, але справу.

— Звати як тебе?

— Вітя,— й поправив хутко: — Віктор Степанович Скакун, сім років,— відрепортував. Подумав і додав звичайним тоном: — А як школу відбудують — німці в неї бомбу кинули — вчитимусь у школі...

Репорту його навчив один сержант, що стояв у них тиждень тому. І Вітя щоразу повторював завчене.

Тим, хто це питає, подобалась відповідь, вони голосно сміялися.

І командиру, видно, сподобалась.

— Ого-го! Як солдат чешеш. А може, справді скоро в армію? Га?

Вітя не малий, розуміє жарти. Отож пропустив запитання повз вуха й обізвався серйозно, пристрасно, аж подався уперед:

— Дядьку командире, а ваша гармата багато танків розстріляла?

— Танків? — перепитав командир.— Чимало. Така вже наша робота,— додав неохоче.

Ні, Вітя ніяк не може зрозуміти солдатів. Якби йому дозволили хоч раз стрельнути з автомата в фашистів, то по всьому кутку розніс би, на Кашталівку збігав би, де хлопці забіякувати, й там би розказав. А солдати, тільки згадай про війну — відмахуються, мов це звичайне, буденне діло, до того ж нудне, як-от картоплю копати чи квасоллю лущити.

А цей і слухати не хоче. Більше того, почувши од Віті таке цікаве запитання, зовсім відвернувся від нього, завів з бабою розмову про те, чому зима така сніжна. Бабу картоплею не годуй, тільки дай побалакати про погоду. То сиділа, зігнувшись на припічку, куняла, тихцем похрюпуючи. А це розпрямила, скільки могла, спину, поправила білу хустку й «завелася»...

Бабу переждати — все одно що осінній обложний дощ. І Вітя, зітхнувши, скинув шкарбуни, дістав із схованки за піччю гільзу з ракети, яку виміняв у Сашка на «літак», котрий потім виявився лапою од культиватора, й зпехотя поліз на піч. Погрався трохи з ракетою — то зенітку з неї робив, то гармату, та так і заснув під бабин невпихаючий голос...

— Батаре-ея! Вогонь, вогонь, вогонь!

Вітю пружиною підкинуло на печі. Ткнувся в один бік — стіна, ткнувся в другий, третій, четвертий — стіна... Сів переляканий, нічого не розуміючи, а звідкілясь хльоскав розпалений голос:

— По «пантерах» вогонь, вогонь, вогонь!..

Спалахнув блідий вогник каганчика, і Вітя з кутка печі порачкував на край.

Мати й бабуся стояли біля командира, що кидався на ліжку, й не знали, що робити.

А командир не вгавав:

— Вогонь! Вогонь! Вогонь!

Вітя клубком скотився з печі, зачепив велику зелену каструлю, яка хтозна-чого опинилася на припічку. Каструля забряжчала на під, звідти на долівку й наробила дзвону й грому.

Командир замовк, розплющив очі. Рвучко сів, гарячково зашарив біля ліжка. А чоботи сушилися в печі.

Мама й бабуся вклали його назад, трохи заспокоїли.

Командир притих, тільки водив по хаті почервонілими, нетутешніми очима. І дихав важко, мов пробіг до базару й назад.

Запала довга мовчанка.

— Ех,— зітхнув командир. Потягся до столу, намацав кисет, скрутив здоровенну цигарку. Вітя мерщій приніс од печі маленьку жарину, і командир запалив просто в ліжку. І дивився немиготливим поглядом кудись в темний куток, де нічого було роздивлятися.

Наклубочив повну хату диму, кинув товстий короткий «бичок» до печі.

— Лягайте,— незвично м'яко озвалася баба,— лягайте. Хай їй, тій війні!

Командир підвів голову, вдячно глянув на бабуся, кивнув. Міцно потер долонею лоба, ліг, одвернувся до потрісканої стінки.

Каганчика не гасили. І бабуся, і мати — Вітя бачив з печі — лежали з розплющеними очима, мовчали. Тільки раз бабуся прошепотіла: « І паш десь отак...» Й потяглася різком хустки до очей.

Вітя засунув ноги в тепле просо, ще й фуфайку зверху накинув. Хтозна, коли заплющив очі, а коли заплющив, то відразу побачив маленьку гармату. Вона стояла на тому ж місці, тільки дулом дивилася на город, і біля неї лежали блискучі снаряди... «І як такий здоровило в дуло пролізе?» — стурбовано подумав Вітя. Аж тут як вискочить отой дядько-солдат, тепер чомусь дуже схожий на сусіда Степана, як закричить: «Вогонь!» — Вітя аж здригнувся. Куди це він хоче стріляти? Глянув через город — танк вилазить з верболозів, дивний дуже — на колесах од воза. Гармата як вистрелить — танк перевернувся одразу. І Вітя побачив, що це справді звичайнісінький віз. Засміявся. А дядько не вгаває, гукає: «Вогонь! Вогонь! Вогонь!..»

— Прокиньтесь, прокиньтесь,— легенько тусали командира за плечі мама й бабуся. А він не змовкав, звівшись на лікті, вигукував короткі команди.

Врешті знесилів, упав обличчям на подушки.

Бабуся сіла в ногах, скрушно хитала сивою головою. Мама пішла за піч. Повернулася з кухлем холодної води.

— Вишійте,— нахилилася над командиром.

Командир з натугою підвівся, взяв кухоль. Зуби цоко-

тіли об залізо, вода булькала у горлі. Вишив, підтягся до бильця, зіперся.

— І тут воюю? — невесело посміхнувся. — Не даю вам спати.

— Що ви, що ви! — замахала руками бабуся. — Вирутимось. Ніч як год.

— Жаркувато довелось, — винувато сказав командир і потер скроню, де Вітя лише тепер помітив нерівний рубець. — Фашисти так перли з оточення — танки, самохідні... А в нас, мов на злість, такі, як ото за хатою, пугачі. Гаубиці десь в снігах загрузли... Сваряди од броні, як картопля, одскакують. Хіба в гусеницю чи в бока вцілиш, та й то зблизька... Було п'ять — одна зосталась, та нас шість чоловік... Ну, вистояли... І скоро так стиснемо їх в лещата — ребра затріщать. Кому пощастить вирватись — до Одера бігтимо не оглядаючись...

У командира очі ніби налилися твердю.

Ось коли розговорився командир! Отепер усе розкаже... Вітя притаївся за коминком, лише вухо одне вистромив. Але те, що почув, розчарувало його. Виходило, наче фашисти дужали наших. І про гармату як — пугач! Хіба тут витримаш?

— Вона справжня гармата! — заявив з печі.

— О, і ти проснувся, — зиркнув командир. — Наробив я шелесту... Нічого з собою не вдію. Ось уже третю ніч, тільки заплющу очі, так і лізуть на мене танки... Хоч божу мати пойдь...

Вітя подивувався такому незвичайному прислів'ю, а подивувавшись, подумав таке, од чого стало страшно і приємно.

Довго злавив з печі, довго м'явся на полу.

— Дядю, — врешті несміливо підійшов до ліжка, — дядю, — і затнувся, заходився терти носа кулаками, аж поки ніс загорівся вогнем.

Командир чекав, що скаже Вітя, дивився серйозно й пильно. Від цього Вітя остаточно зняковів.

— Дядю... я вам... ну, хочете, пісню заспіваю?..

— Пісню? — командир аж присвиснув. І додав тоном наказу, тільки тихо: — Катай!

Бабуся і мама дивилися на Вітю так, наче вперше його бачили. Еге, бачили його вони-то щодня, а от чути не чули. Та й чого це він при них буде розспівувати? Щоб насміялись. От коли б до Сашка зайшли, отам би й рота роззявила. Баба ж його глуха, хоч під вухом стрельни — не поведе. Отам і виспівують. Всяких. І про війну, і про

тачанку, у якої чотири колеса, і про дівчат та хлопців. Вітя гласить — шибки деренчать, і баба Хрїстя голову витягує.

Мама помітила, що Вітя босий, метнулася під піл, дістала старі розчовгані галоші. Вітя нахилився, ніби ті галоші треба зашнуровувати чи натягувати на ноги, як чоботи. Бо думав, з чого почати. Пісень він знав багато. Але яку вибрати, щоб командирові сподобалась?

Попорався в своїй пам'яті і взяв недавно чуту од сержанта. Сержант її й наспівував, і насвистував, і мугикав.

Став навитяжку біля ліжка, повів очі в темне вікно й там їх зупинив. Каплянув, ковтнув слину, яка враз наповнила рот.

Двадцять второго юня,
Ровно в чєтьре часа,
Кїев бомбилл, нам об'явили,
Что началась война...

Голос Вітин то ставав тощєньким, то неприродно басував. Вітя уже ладєн був обірвати пісню й шугнути від сорому в самісінький куточок на піч. Так погано він піколи не співав. Але, обережно зиркнувши на командира, здивовано помітив — у того задумою поинялося обличчя, потепішали і зволожіли очі. Скосував на бабу й маму. Баба похилила голову на плече, а мама сперлася ліктями на стіл. Слухали, мов якогось артиста. Від цього Вітина перелякана душа підпєслєся, голос задзвенів, і він наприкінці аж «гласонув»... Хоч пісня була сумна й неголосна.

Замовк, потунив очі. Командир простягнув руку, поклав її на Вітину голову, та так і не погладив. Рука велика, тепла, і Віті чогось солоно стало в горлі. Мерщій проковтнув той клубок, щоб не заважав.

— Співай,— тихо попросив командир.— Тільки не про війну...

І Вітя зятагнув про Галю, котру козаки прив'язали до сосни косою. Дуже жалібна пісня. Бо ті козаки, видно, білогвардійці, ще й підпалили сосну. Сосна горить, а Галя плаче, рветься, бідна... Вітя й цього разу не втримався, схлипнув. Думав, командир сміятиметься, що він плаксує. Аж ні — командир теж зітхнув, засопів голосно.

Потім про ніч зоряну, про «синєнький скромний плачочок»...

Вітин голос срібним птахом кружляв у хаті і рвався на вільний простір...

Отямився, коли мама легенько взяла за вухо.

— Годі,— показала очима на командира,— спить...

Командир спав так, що Вітя геть спантеличився. Мов хлопчак: розкривши трохи рота, підклавши руку під щоку. Обличчя його розгладилось, помолоділо, погарнішало...

Тихенько взяв командирovu руку, що звисилась додолу, сховав її під ковдру...

Удосвіта, коли за вікном ще поскрипує під валянками Діда Мороза сніг, а на сході й не пахне ранком, баба встала до печі. Швиргає у піч дрова, торохтить рогачами, дзвенить чавунами. Хочеш не хочеш — прокинешся. Правда, щоб потім ще міцніше заснути.

А сьогодні прокинувся, як у хаті гуляв білий, притінений замурованими інешм шибками день.

Прокинувся і бликнув на ліжко. Порожнє... Заслане квітчастим укривалом...

— Бабо! — гукнув. Знав, що мати пішла до школи — всі вчителі ходять відбудовувати.

— Чого тобі? — прочинила баба двері з сіней.— Снідають? Зараз дам.

— А де командир? — злякався Вітя.

Баба не почула чи не хотіла довго розбалакувати з роззявленими дверима — тільки холоду в хату напустиш.

І Вітя припав до вікна. Хукав, хукав, а до шибки не міг добитися. Злодійкувато озирнувшись, підпалив од жару скалочку, з костриці, проталив невелику дірочку й мерщій загасив скалочку: баба, коли побачить таке, крику наробить: «Щоб скло тріснуло? Чим тоді заткнем? Тебе виставимо?..»

Гармата стояла на місці. Геть вкрилася інешм. Коло неї ходив їхній пухнастий кіт Мишко і чіпав залізо лапою. Видно, не дуже сподобалась йому гармата, бо пирхнув, повернувся до вікна, побачив Вітю. Плигнув на підвіконня, шкрябнув кігтями, занявчав.

«Це хліба шмат поцупив із столу, і баба його викинула»,— подумав Вітя й подався виручати свого друга.

А він, хитрий, підлатався раніше й вскочив у хату разом з командиром. Тернувся об Вітчину ногу й мерщій на піч, гріти лапи.

— Ну, козаче, може, поснідаємо? — спитав командир. Від нього йшов приємний морозний дух. І ще пахло ваксою.— А тоді попрошу тебе екскурсоводом бути. Бо я в селі чоловік новий.

Вітю з голови до ніг облила якась приємна-приємна хвиля. Це ж він з командиром пройдеться селом, всі хлоп-

ці бачитимуть! Він нарештє так вестимє командира, щоб і повз Іванка, Сашка, і мимо Гриші, й ще багатьох знайомих хлопців.

Снідаючи, хапався так, що аж щоку прикусив. Але змовчав, тільки надув пошкоджену щоку й посидів трохи так. Минулося.

Надворі не лише гармата — все в інеї. А туман, колючий, холодний, повзе звідкілясь і повзе, застилаючи сонце, мов з усіх хат повиносили студити картоплю для поросят і курей.

Вітя ковзнув одним оком по опушеній вербі, з якої звисились білі «сережки», по обдутому, наче сердитому, сонцю. А от на гарматі зупинилось обоє очей. І ноги стали біля неї.

— Товаришу командире, ну, розкажіть хоч трошки, як ви з гармати фашистів били,— жалібно попросив.

Командир не відповів, дивився широко розкритими очима на хвилясті синьо-рожеві поля, що далеко-далеко зливалися з небом, так і не відкривши сусіднього села Бропиці.

Довелось смикнути його за рукав шпелі.

— Га? Про гармату? — командир труснув головою, наче відмахнувся од Вітиного запитання, і додав, ніби й не чув нічого: — Пішли, он там походимо,— вказав — повів рукою по полю, лугу, аж до копанки дістав.

— Пішли,— буркнув-зітхнув Вітя. І про гармату ні слова, і в село не пішли. А чого це городами блукати? Чого вони там не бачили?

Але нічого не заперечив, побрів уперед. Наказ є наказ. Тільки прихопив біля дровітні замашного дубця та заходився згонити зло на засохлих бур'янах, котрі шаруділи обабіч ледь помітної стежки. Спочатку він зіччєв'я вимахував, а згодом розходився і вже без зла, азартно, з тріском ламав їхні тонкі попереки.

Командир врешті помітив нерівну битву, притримав Вітину руку.

— Не треба...

— Так вони ж шкідники,— сердито одказав Вітя.— Як... маленькі фашисти...

— Якби можна отак фашистів косити,— засміявся командир,— не бачив би ти ні гармат, ні танків... Дивись, дивись,— перебив себе, присів і Вітю смикнув донизу.

Вітя занишпоровив очима по городу і помітив під яблунькою гострі вушка. Заець сидів боком, нашорошений, сторожкий.

— Ви його з нагана,— дихнув Вітя у вухо командирові.

Командир, розчервонілий, збуджений, схопився був за кобуру та й опустив руку.

— Глянь, який красунчик,— повернув до Віті захоплені очі.

Вітя кивнув охоче, а сам собі подумав: «Заєць, як заєць. Ех, дав би він мені нагана...»

А командир рвучко звівся і так пронизливо свиснув — у Віті в вухах залящало. Та, мабуть, у зайця сильніше залящало. Він злетів угору, задригав лапками і, здається, ще в повітрі рвонув до верболозів. А командир свистів, тупав ногами, був, видимо, задоволений зайчим переполохом.

— Слухай,— повернув до Віті веселе, збуджене обличчя, на якому ні втоми, ні зморщок не залишилось.— Слухай, у тебе є сани?

— Є...

— Вези їх сюди.

— Нащо?

— Вези, вези, питання потім, після бою.

Вітя вже не стежкою, снігом подався додому. Витягнув старі, почорнілі сани, прив'язав вірвовку, що обірвалася з одного боку, й побіг назад.

— Нате,— подав вірвовку, з цікавістю чекаючи, що буде далі.

— То сідай,— сказав командир.

Он воно що! Оглянувшись, чи не видно когось із хлопців, Вітя обережно вмонтився на рідкій драбині. А то побачать, пальцями тикатимуть — дивись, отакого тузька на саних возять.

Сніг був глибокий, сани провалювалися то одним, то другим полозом. Вітя гойдався, як у човні. Але було так здорово, що й про хлопців, котрі могли з нього насміятися, забув. А що вчепився міцно в поперечину — це вже за звичкою. Впасти не боявся. Коли й боявся трохи, то за командира — гасає по найвищих кучугурах, от-от снігу за халяви набере.

— Снігу за халяви наберете! — не витримав, крикнув.

— Наберем — висиплем! — одгукнувся командир і погнав під похнюплені осички, де й куців не видно, потонули. Брикав застоєм конем, аж грудки з-під чобіт летіли та морозяний пил курів на Вітю...

Якби не баба, до вечора б проганяли. Прийшла до копанки, покликкала обох. Тільки Вітю отак:

— Ану, киш, на сідало, он вже бурульки під носом вирости.

Вітя про всяк випадок тернув рукавом під носом. внев-

нився, що баба обдурила, але пішов охоче, бо в животі враз засмоктало. А командир сказала:

— Пора полуднувати, синку. Він такий, мій онучок, хоч до ночі вози, сидітиме.

Командир, точнісінько, мов Вітя, шморгнув носом, відповів зніяковіло:

— Ідем, бабуню, ідем.

Їли мовчки, навперебій стукаючись ложками в тісній мисці. Доки командир не примудрився та не сипонув у Вітину ложку щіпку солі. Вітя похлинувся, закашлявся. Командир пирснув і собі похлинувся. Глянули один на одного й зайшлися голосним, невтримним реготом.

Після обіду ходили у верболіз. Вітя показав місце, де вони знайшли гранату.

— Вкинули у вогонь, сиділи-сиділи, ждали-ждали, а вона не вибухнула,— з жалем сказав.

Командир надрізав товсту лозину, заходився старанно виводити на ній хитромудрі узори.

Набрели на маленьку копаночку. Командир провів сніг, прорізав ополопочку, папився сам і Віті троньки дозволив. Добра! Травною пахне, вербою і холодна — зуби щемлять.

Додому поверталися в два поверхи: унизу — командир, а Вітя, ясна річ,— зверху. Звідти далеко видно. Отож Вітя першим і помітив, що цухнастий зайчик не такий уже й хороший, як видалося командирові, а справжнісінький пікідник.

Показав командирові, і обидва побігли, тобто хто побіг, а хто й поїхав, до знівченої яблуньки.

Поганий заячий писок геть погриз до білого гілочку помлошеної снігом яблуньки. Та ще й, нагинаючи лапами, одчухнув.

Командир присів навпочіпки, погладив гілочку.

— Пропала,— зітхнув.

Узявся за одчухнуту гілку, щоб відірвати, передумав, вийняв ножа, обережно відрізав.

Дома пішов до гармати, чимось там побрязкав і вернувся з блискучою гільзою. Налив туди води, поставив гілочку. І довго сидів біля вікна, дивився на гілочку, ніби чекав, що вона оживе на очах, одягнеться в листя, забіліє квітами.

Гнучкі тіні беззвучно вповзали звідкільсь у хату й збиралися під піччю і полом. Коли вікна налилися темно-сінім, обісмілились, посунули на середину хати. І баба пішла у сіни наливати гасу в каганчик.

Вітя не од тих тіней, а щоб зігріти ноги й подумати, яку пісню заспіває сьогодні командирові, подерся на піч.

Та нічого й не заспівав. Бо хутко провалився кудись глибоко-глибоко, звідти піднісся у височінь, аж страшно стало... і більше нічого не було. Та ні, було щось невиразне — наче хтось гладив по голові, по щоці...

Схопився, скочив з печі, не побачивши командира, подався до вікна. І обімлів — лише два сліди в снігу лишилися. До вішалки, де командирова шинеля й сумка висіли, — порожньо. Гайнув туди, сюди...

І зрозумів усе.

Не гукнув бабу, не спитав. Тільки підійшов до застільного вікна, вдихнув пахощі ожилої гілочки, глянув надвір крізь маленький незамерзлий закрайок...

На довгому шляху розпливлася у мареві чорна цятка...

НА ТЕ ЛІТО, ПІСЛЯ ВІЙНИ...

Сльозавий осінній вечір поволі розтанув у непроглядній густій темені. У ній потоцуло все: хати, вулиця, пожовклі в'язи, низьке небо з безкінечними сірими хмарами і навіть рудий коник з білими латками на боках, прив'язаний до сарайчика.

Та Слава не збирався іти до хати. Напружуючи зір, він намагався тримати в очах білі латки, а вони розпливалися, ставали оранжевими, зникали... Тоді повернув вухо на допомогу.

І вухо слухняно вловило хрускіт соломи на міцних конячих зубах...

А це раптом зник і хрускіт. Лише розмірено падали з в'язів краплини, тривожили опале листя.

І Слава, сердито глянувши на хату, де чомусь довго затримувалася мати, рушив, наставивши вперед руки, до невидимого сарайчика.

Листя, трава, земля набрякли водою, і ноги ступали зовсім нечутно, мов пливли у повітрі.

Здається, підійшов зовсім близько, а коня не видно. Невже відв'язався і подався до напівпорожньої стайні? Та він же німецький, не звик до стайні, може бозна-куди забрести...

Зібравшись з духом, намагаючись не думати про здоров'я конячі кошита, ступив ще два кроки.

І тут кінч нарешті відчув його, дружельбно заіржав у вухо.

Слава з несподіванки відскочив, та зразу й повернувся. Хоча кінь і німецький, а все ж... хороший. Скільки городів виорав за осінь, скільки людського майна з лісу перевіз... І зовсім не схожий на фашистів — не злий.

Жодного хлопця не хвищнув копитом, навіть Миколку Ковтуна, котрий з дурного дива оперезав «Гітлера» пугою. І в кишені не лізе по хліб, ніби йому соромно за колишніх своїх хазяїв, які позабирали у людей геть усе, до зернини.

Слава погладив коня по кістлявій морді, почухав за вухом. А ліва рука сама полізла в кишеню, розламала там припасений у поле шматок хліба й половинку сунула в конячий теплий рот.

Кінь спершу не повірив. Тримав у зубах хліб і здивовано поглядав на Славу. А коли повірив і проковтнув, то вдячно торкнувся Славипої щоки мокрими губами.

— От іще, конячі ніжності,— буркнув Слава.

Рипнули двері, пропустивши з сіней у ніч тоненьку смужку жовтого світла.

— Слава, де ти? — стривожено кликав материн голос.

Слава не встиг одгукнутись, як почувось бабине буркітливе:

— І нащо тягнеш його? Ніч, темінь, поле... Хай би краще з Ніною посидів, а я...

— Мамо! — метнувся Слава.— Не слухайте! Я й коня буду поганяти, і за ралом дивитимусь...

— Та хтозна...— завагалася мама.

— Та я ж мужчина! — втративши терпець, крикнув Слава.

Вогка ніч проковтнула його крик.

Мама тихо, невесело засміялась.

— Ну, добре, підем. Ви не турбуйтеся, мамо, зі мною мужчина...

Хай сміється тепер, як хоче...

Вибралися на безлюдну, безгмінну вулицю.

Мама вела коня, а Слава ішов позад рала. Рало глухо тарабанило, і Слава раз по раз сліпо оглядався — чи не біжить слідом підступний мовчазний собака, котрий намертво чіпляється за штани. А коли вони обідрані до колін, отак, як у Слави, впирається в беззахисне тіло...

Добре, що сплигла в пам'яті чути від бабусі приповідка: «У таку мрячну погоду добрий хазяїн і собаки надвір не випустить»,— а то шию звернув би. Згадав і заспокоївся трохи — він уже перевірів, що бабусині прислів'я та приказки не обдурюють.

А потім ще надійніша думка зринула: скільки тих собак залишилося на селі після окупації? Котрий і пересидів лиху годину десь у колочках чи в лозах, все одно так заляканий, що й писка на вулицю не вистромить.

Наблизилися до високої сосни на розі — Слава вгадав її з тривожного, ніколи не втихаючого шуму — й звернули у вузьку вуличку, що веде просто до їхнього городу на краю поля.

Щасливо минули велику вирву в кінці вулички й були на місці.

Якби бабуся не забила удень обтесаних стовпів, не знайшли б вони свого городу. Стовпці невиразно білили, наче голі худючі люди. Славі стало моторошно, і він кинувся допомагати мамі перевертати рало.

— Ну, рушили, рябий,— лагідно, мов до людини, сказала мама.

І кінь слухняно пішов, чалапаючи великими копитами по грузькому картоплищу.

Слава ступав позаду, нагинаючись, пробував пальцем, чи добре бере рало.

Досягли білого примарного стовпчика й повернули назад. — Хоча б не принесло отих...— зітхнула мама і глянула в темне небо.

Слава й собі задер голову.

— В таку погоду не прилетять,— заспокоїв він матір.— А якщо й здумають, то заблудяться у хмарах...

Ось уже з місяць, як із їхнього села вигнали фашистів, та вони й досі літають бомбити станцію... Станція велика — на цілих п'ять колій. Кидають, кидають бомби на станцію, а наостанку ще й розвернуться над селом, сіконуть з кулеметів.

Слава й мама ніби паврочили своєю розмовою.

З далекого, занпного чорною хусткою почі неба долинуло ледь чутне, тягуче: гу-у, гу-у... Щодалі воно ближчало, і вже можна було розібрати погрозливе: везу-у, везу-у...

Рябий сам зупинився, неспокійно форкнув.

— Ой синку,— злякано заквапилася мама,— давай хоч у вуличку сховаємося.

Кінь наче зрозумів її мову, без нокання смикнув рало. А гудіння вже висіло над головою, важке, мов камінь.

— Но, но! — ударила мама коня долонею, хоч він і так поспішав, як міг.

І враз угорі щось неголосно тріснуло, мов дитяча паперова хлопавка. Різке зеленкувате світло залило село, поле,

висвітливши до дна кожну долинку, окресливши кожен кущ, горбок...

Мама й Слава, де стояли, там і попадали, щоб злитися з чорною землею. А вона не хотіла їх приймати, виділяла, показувала літакові. Темною горою застиг кінь, а ще довша лягла од нього тінь у причаєне поле.

Трохи далі спалахнула ще одна «лампа», певно, якраз над станцією, бо там тривожно зойкнув паровоз, натужно пихнув, з брязкотом смикнув вагони, щоб вивести їх у рятівну пільму.

Раптом назустріч тому зрадницькому світлу стрімко кипулося інше, голубе. Вузький тонкий ніж легко перетнув мертвотне світло «ламп» і вихопився вище, розпанахав темряву, здається, до самих зірок. Постояв трохи і зашарив у небі, розшукуючи літак.

Хоч якась певблаганна важка рука притисла Славу до землі, та він усе ж надсилу підвів неслухняну голову, задивився на той промінь.

Невже не впіймає?

Не впіймав. Звідкілься із високості літак рвучко шугонув униз.

У-у-у-у...— вдарило у вуха, кипуло Славіну голову до землі.

З-з-с-с,— зловісно засвітило.

— Ба-ба-бах! — нагло роздерло на клаті нічне застигле повітря. Аж земля гоїднулася.

«Не влучив!» — зрадів Слава, не побачивши вогню над станцією та почувши, як певдоволопо гуде літак, видираючись угору.

І тут притьма метнувся за ним голубий промінь, чіпко вхопився за блискучі крила.

Ду-ду-ду-ду!— прийшов йому на поміч басовитий крупнокаліберний кулемет. Червопі траси потяглися до літака, як разки намиста, кинутого чиясь дужою рукою.

Літак метався на всі боки, перевертався, зривався вниз, мов засліплений горобець, щоб розтанути в темені, та голубий промінь цупко тримав його. А кулемет посилав і посилав прудкі разки...

Слава незчувся, коли й на коліна став. «Ну, ну, ще трохи!» — благально шепотів він.

І кулемет наче послухався його. Намистинки затанцювали біля крил... І крила враз взялися багряними пасмугами. Пасмуги ширшали, обвивалися брудним димом.

Похлинувся мотор... знов запрацював гарячково, намагаючись підхопити поранений літак, не дати йому впасти.

Марно!

Промінь провів літак до лісу й згас.

Гух! — вдарило там, підкинувши криваве полум'я і чорні уламки.

І раптом усе стихло. Лише стояв — у повітрі чи у вухах — голосний дзвін, мов поруч сюрчав цвіркун.

— Здорово! — забувши, де він, вигукнув Слава.

— Тю на тебе! — скинулась мама.— Ще прилетять. Вони вперті...

— Не прилетять! — заявив Слава.— Думаєш, інші льотчики не бачили, як отой брязнув у ліс?

Встали, обтрусилися.

— Може, додому? — непевно мовила мама.— Ти, мабудь, змерз?

— Чого? — аж розсердився Слава.— Саме зараз тільки й ралити,— розсудив по-дорослому.— Видно все як на долоні.

Вони одночасно глянули вгору.

«Лампи» трохи опустилися донизу, але сяяли так само яскраво. Тільки вже не погрозово, а просто світилися.

Кінь стріпнув захололими боками, охоче рушив з місця. Мовчала ніч, мовчала мама, мовчав кінь. Лише рало неголосно шкрябало землю, не порушуючи німотної тиші.

А Слава не міг мовчати. Після щойно баченого двоюбою йому хотілося бігати, скакати, кричати... Ні бігати, ні скакати, ні кричати не можна було серед чорного причасного поля. Хіба говорити, та й то неголосно.

— Мамо,— обізвався він стиха,— а пам'ятавш, як ми давно-давно, ще до війни, в кіно ходили? З татом...

— Чого це тобі згадалось! — здивовано обернулась мама.

— Хтозна,— пересмикнув Слава худими плечима і повів далі: — Я тоді зовсім дурненький був, мов теля без прив'язу: не кіно дивився, а канючив морозива... Тільки й запам'яталися червоноармійці з шаблями, бо вони мчали наче просто на мене... Та ще дядько веселий смачно їв здоровенного кавуна і заюшивсь до самих вух... Аби тепер — прибїг би найраніше і сів би у першому ряді або й на підлозі перед екраном, щоб геть усе видивитись...

— Еге,— зітхнула мама,— наче сто років тому...

— А ще чогось пригадалося, як сидів я біля копанки й чекав, коли доспіють вишні. Сонце гріло дуже, вітерець обдував їх, а вони не червоніють... Хоч плач. Я, видно, заплакав би, коли б не підійшла та незнайома дівчина. Підійшла нишком, стала тихенько за мою спиною, сміється без голосу. А коли я обернувся, подала мені букетик. «На,— ка-

же,— хлопчику, та не журись, скоро доспіють. Бач, уже побуріли». І мені враз стало тепло-тепло, аж жарко... Хочу йти, а ноги не йдуть... Мамо, а де тепер ота дівчина? — запитав несподівано.

— Де? — не зразу обізвалась мама. — Може, в армії воює, може, загнали бідну в ту кляту Німеччину, може...

— Звичайно, в армії! — вчасно перебив матір Слава. — Вона... санітаркою! Гармати ревуть, літаки низько літають і строчать, а їй хоч би що: повзе собі в полі, підбирає поранених. А як побачить красиву квітку, обов'язково зірве...

— Ти мій розумнику малий! — з тихим журним усміхом кинула мама. І додала з гіркою задумою: — Війна всіх поробила розумними, навіть дітей...

— От і не всіх! — заперечив Слава. — Он Мотька Котурова як була до війни дурною, так дурною й лишилася. Каже: духи — то такий газ, щоб людей душити в машинах. А правда, духи — солодка вода? Солодша за буряковий сік? А ще каже — після війни газет не буде...

— Тихше, тихше, — злякано перебила його мама. — Наче гуде...

Слава вкляк на місці. Довгу хвилину напружено слухали.

— Причлося, — нарешті полегшено стрепенулась мама. — Так про що ти там питаєш?.. Ага, про газети. Будуть, обов'язково будуть! І ще журнали почнуть виходити, книжки для дітей з малюнками...

— А про що там, у газетах, писатимуть? — щиро здивувався Слава. — Війна скінчиться... То все про героїв фронту пишуть, фотографують їх, побиті фашистські танки...

— Синку, синку, — невесело осміхнулась мама, — рано в'їлася тобі в душу війна... Ну, геть розмови, давай сіяти.

Зерна зовсім мало, тож мама принесла його в кишенях. Голова колгоспу одноногий Мефодій Волошко ділив його між людьми на пригорщі.

Розсіяли ріденько.

— От і все, — випростала мама спину.

— Мамо, — тихо спитав Слава, — а правда, ще буде кіно, будуть вишні, квіти... повернеться тато?..

Мама одповіла не зразу.

— Будуть, — сказала так само тихо. — І кіно, і квіти, і вишні, і газети без війни... Бо тепер фашистові не вернуться. Хай побришкає трохи, полякає літаками — дарма. Дорога йому одна — в Берлін. А звідти — на той світ...

Рушили додому.

Бабуся не втерпіла, вийшла до ялини.

— Цілі? — радо сплеснула руками. Кинулась до Слави, обіймає, наче місяць не бачились. Лець вирвавсь.

— Бабо, а ви знаєте, коли оте жито, що ми посіяли, виспіє? — хитро поцікавився, як бабуся перестала охкати, заспокоїлась трохи.

— Та коли ж, на те літо, — не довго думаючи, відказала бабуся.

— На літо, це правда, що на лі-іто-о, — тасмниче тяг Слава й не стримався. — Після війни, от коли!

— Еге, — здивовано плямкнула бабуся, — диви, до чого додумався!

— Вийдемо ми жати вдень, — уголос мріяв Слава, — і возитимемо вдень, бо тоді тільки наші літаки літатимуть і коней багато буде, нікому не випадатиме черга на ніч... А як помолотимо та змелемо в жорнах, то напечемо калачів...

— Чого саме калачів? — обернулась мама.

— Бо я їх ніколи не бачив, тільки чув про них. А правда — воци схожі на веретено? От коли мені присниться калач, то все верстено крутиться перед очима... Ітимуть з війни наші бійці, а ми їм — по калачу кожному: їжте, це ми жито для них ще при війні, під фашистськими «лампами» посіяли... А татові — найбільшого калача!.. Правда ж, так буде, правда?

— Ось діждемось, побачиш, — прояснілим голосом мовила бабуся. — Ох, хоча б їх швидше загнали безвісти!..

Слава ще хотів спитати про бублики, цукерки, але очі самі заплющились, язик став млявий, неслухняний. Вже й не пам'ятав, чи сам увійшов до хати, чи хтось його вніс.

А потім йому наснився калач. Великий, рум'яний, він був точнісінько схожий на веретено, тільки здоровенне, довжелезне. Слава уже доторкнувся до пахучого, принадного калача жадібними губами, та згадав про коня й схаменувся. «Він же сьогодні цілу ніч трудився». І рушив до хлівця.

«Фашистському коню несеш?» — несподівано почувся звідкілясь гнівний голос Миколи Ковтуна.

«Якому фашистському? — одрубав Слава невидимому Миколі. — Він наш, зовсім наш. То він... у фашистському полоні був. От!»

І рішуче ступив уперед, до хлівця, де до нього тягнулися добрі, лагідні очі рябого коня...

Я вийшов за окуті залізом міцні дубові ворота госпіталю й зупинився. З насолодою вдихнув свіже, аж солодке, повітря. Шемно пахло зеленою травою, що пружко тягла до сонця з чорної розпареної землі тоненькі списи, клейкуватим блідо-зеленим листям, яке ледь вилупилося з бруньок і ще висіло безсило, мовби вуха у недавно народженого теляти. А ще подихало звідкілясь — чи не від надобрійних, м'яко заюжених гір? — такою будоражливою прохолодою, наче з глибокого степового колодязя. У бездонному блакитному небі вигойдувалося тепле сонце, лагідно гладило моє поблідле від довгого перебування в госпіталі обличчя.

Оглянувся на своїх товаришів. Теж стоять задумані, розчулено усміхнені.

— Ти диви, квітець уже почався, вважай, справжня весна на порозі, — зачудовано похитав головою Андрій Прокопчук і пошкріб потилицю.

Така вже у нього звичка: чи то горе, чи то радість — завзято чухмарить потилицю. Познайомилися ми з ним тут у госпіталі, а виявилось, що майже рік воювали в одному гаубичному полку. Та й те, коли нам було знайомитися, як весь час у наступі, зима ж і весна 1944 року видалися такими скаженими, паче начальник «небесної канцелярії», невесело жартували ми, був сильно контужений: то хурделиця дика налетить, геть все позамітає, то відлига нагло впаде, перетворить сніг на крохмаль, у якому все тоне, то вже у березні до щедрих талих вод додалися рясні холоднющі дощі, зробили дороги непролазними річками грязюки. Щоправда, майже всю березневу грязюку ми перележали в госпіталі. Мене поранило в ногу якраз третього березня, коли впали оті дощі. А наші товариші місили її, не інакше, згадуючи і бога, і дідька... Оце лише допіру стало на годині.

— Да-а, придет апрель — улыбнется даже зверь, — мружить очі проти сонця Степан Каратеев — маленький добродушний піхотинець. Він також сьогодні виписаний з госпіталю і рушає разом з нами, щоб відшукати свою дивізію.

Степан каже цю примовку і вже звичайним жестом пригладжує вогняно-руді вуса, які, наче щітка, кумедно стирчать на його круглomu обличчі. Потрапивши в госпіталь і трохи оклигавши від контузії, що на кілька день відібра-

ла в нього мову й слух, Степан зізнався нам, товаришам по палаті, що мріє одружитися з українською дівчиною, бо таких смачних борщів, які готують на Україні, він піде не їв. Ну, і таких вродливих дівчат не бачив досі... Тоді Андрій цілком серйозно порадив йому відростити вуса, бо українські дівчата на безвусих парубків і дивитися не хочуть... Степан і взявся відрощувати вуса. Скільки він глузів стійко витримав!

Не змовляючись, оглядаємось на госпіталь, де і мук зазнали, і мирним спокоєм навітшалися, коли почали гоїтися рани. З вузьких вікон величного похмурого замку нам махають руками, бажають щасливо дістатися до фронту й відшукати свої частини. Еге, нам теж кортить знову потрапити в свої роти, батареї: таки ж зріднилися, однією сім'єю стали. Так, були ми в справдешньому замку, описаному ще Гоголем у «Тарасі Бульбі». Я, коли трохи зарубцювалася рана на носі — навиліт пронизала її куля, — обкульгував увесь замок. Довго стояв на тому місці, де козаки, рятуючись від ляхів, одчайдушно стрибали з височенного берега в бурхливу річку. Берег був, мабуть, удвічі нижчий від зображеного письменником, річечка була тиха й делікатна, навіть шуму води не чути... І все ж вірив не власним очам, а написаному великим письменником...

Я з дитинства люблю Гоголя. Коли читаю його, то відчуваюся так, наче потрапив у зовсім незвичний і водночас до болю знайомий світ, світ веселий і водночас пойнятий глибокою закурою... Ми з Гоголем народилися в одному районі, і мій дід з гордістю розповідав, що його дід дружив з Миколою Васильовичем. Ото, мовляв, його описав Гоголь у «Вечорах на хуторі біля Диканьки». У нашій хаті, відкопав я пам'ятаю себе, висів портрет Миколи Васильовича у веселковому полтавському рушнику. Зовсім малим, ще не принавши до книжок письменника, я, зробивши якусь шкоду, до темряви огинався по надвір'ю, бо був певен, що при світлі дядько з пронизливими усміхненими очима враз вивідає од мене таємницю тої шкоди й розповість її батькові та матері.

Стояв я тоді на крутім березі, що засівався травою, дивився на спокійну воду, яка жадібно вбирала сонячні промені, слухав шмотіння торішнього очерету — наче старовинний пергамент шарудів на вітрі, — і враз мені страшенно закортіло вижити в цій скаженій, лютій і безжальній війні. Вернутися додому й у тихий, лагідний вечір на березі нашої порослої шелюгою річечки Лисогір неспішно розповісти дружині Надійці й синові Володі про оцей за-

мок, річку, крутий берег, воєнний квітень... Од цієї несподіваної думки кольнуло в серце, і я мерщій закульгав геть, до гурту поранених, котрі, галасуючи, грали на колоді в карти...

— Ти чого це стовбичиш, мов пеньок? — штурхонув мене під бока Андрій.— Гайда в путь! Он уже сонце до обіду підбивається, а нам же треба засвітла дістатися до своїх. Сам же знаєш, як небезпечно блукати вночі у прифронтовій смузі. Та ще й тут — у наших непевних місцях...

2

Вибралися на путівець, а тут і машина, мов на замовлення, вигулькнула з-за повороту. Оце пощастило! Госпіталь був у досить глухому закутку, хіба вряди-годи на путівцеві прогуде машина. Проголосували в три руки. Вантажівка різко загальмувала, аж вода засячала під колесами. З кабіни визирнув молодий чубатий шофер.

— Що, земляки, після капітального ремонту повертається? Бачу, бачу — відіснилися, ники понаїдали, вуса гусарські повідпускали, — баяндрасив він — мабуть, зпудьгувався самотою їхати.

— Ти б менше теревенив, я то язика на вибоїні одкусиш, — добродушно огризнувся Андрій, оглянувся на нас і поліз у кабіну. Ми мовчки кивнули — давай у кабіну, в тебе легеня осколком пошкоджена. Не можна простуджуватися.

— Слухаюся, товаришу генерал-сфрейтор! — гукнув шофер, кумедно вирячив очі й приклав замазючену руку до не менш замазюченої вушанки. Андрій з кабіни посварився на нього кулаком.

Ми з Степаном подерлися в кузов. Уже коли вмостилися на дерев'яних ящиках, до нас зазирнув шофер і серйозно сказав:

— Ви там, хлопці, не дуже совайтеся, бо в ящиках снаряди... І я буду гнати машину — запізнаюсь. Хоча б швидше на большак вибратися, там дорога путня.

І рвонув машину з місця, аж мотор загарчав, наче собака.

Гнав він машину справді оглашено. Ящики загуляли по кузову, в них погрозливо задзвеніло залізо. Марно ми намагалися утримати їх. Довелося затарабанити по кабіні. Шофер натис на гальмо, послухав нас і розвів руками.

— А що робити? Гадаєте, мені кортить злетіти га цих

снарядах до ангелів? Треба о вісімнадцятій нуль-нуль бути на місці,— постукав пальцем по трофейному годиннику, на циферблаті якого гордовитий орел тримав у пазурах земну кулю.— Інакше командир наш голову мені відкрутить і назад не поставить. Він такий, він може... Тож краще тримайтеся.

За клопотами з тими неслухняними ящиками, що вже й ноги нам добряче набили, не зогледілися, коли сонце щільно закуталосся в сірі ватяні хмари. Шугнув вітер, шарпнув дерева за верхівки, ледь не поздирав з нас шапки. І враз валонув такий сніг, наче ті хмари разом упали з неба. Скільки живу, навіть серед зими не бачив такої заметілі. Невдовзі на кожному з нас лежала важка мокра кирея, а весь довколишній світ, ще зовсім недавно по-весняному радісно-зелений, знову став по-зимовому білим. Мотор, що до заметілі гув рівно й потужно, почав підвивати, ось він важко схлипнув і захлинувся.

Лаючись, вибрався з кабіни шофер, люто плюнув на білий чистий сніг.

— Братва! — гукнув пам. — Ану беріть там лопати і гайда вниз. Будемо пробиватися вперед.

— Де там проб'єшся крізь цю кашу,— глухо подав голос із кабіни Андрій.— Тільки даремно вхоркаємося...

— Ну-ну, менше базікай! — визвірився на нього шофер.— Чув же — о вісімнадцятій нуль-нуль маю бути в частині! Краще руками помахай, ніж язиком!

Прокопали ми дорогу метрів на сто, проповзла по ній машина й застряла. Знову взялися за лопати. Ще метрів сто, ще п'ятдесят... Геть втомилися, піт з лоба капає, даво шинелі зняли. Та не здаємося, бо ж нікому не хочеться почувати на оцьому ось путівці, обабіч якого стоїть високий, обвішаний сніговими кавалками сосновий ліс. Чи не вискочать з нього, коли стемніє, бандерівці? Не раз чули ми про них — чинять розбої в наших тилах німецькі посіпаки... А в нас і зброї немає... Один автомат у шофера.

Отак проїхали десь із кілометр. Сніг знявся вітер, роздер хмари на сиві клапті, й виглянуло здивоване сонце — як це так ураз земля змінилася? А ми собі, мов заведені, копаємо далі. Тільки Андрій Прокопчук поклав лопату, придулив долоню до лоба ребром, аж навшпиньки звівся — щось видивляється.

— Ти чого це сачкуєш? — гримнув на нього шофер.

Андрій мовби не почув його сердитого вигуку. Повернувся до мене й зривистим голосом мовив:

— Товаришу сержант, дозвольте звернутися... Тут, знаєте, таке діло... Я ці місяця трохи... добре знаю... Коли й вдасться нам отак... успішно прогрібати дорогу, то все одно до найближчого села хіба опівночі доберемося... А ось ліворуч, бачите, доріжка веде — прямисінько до хутора. Він зовсім близько, просто за деревами не видно...

Лише тепер я втямив, чого це Андрій звернувся до мене так офіційно. Щоб мою владу утвердити — бо шофер непомітно став командувати нами, хоча був рядовий, а на моїх погонах — три сержантські смужки. Чекай, а чому кортить Андрієві на той хутір? Чи не туди він марно писав листи?..

Я не встиг запитати про це Прокопчука, бо на нього чортом налетів шофер.

— Я тобі покажу хутір! — замахав він перед Андрієвим обличчям стертими до крові руками.— Що, на перинах закортіло переночувати? Звук у госпіталі?

— Не гарячкуй,— відтяг я його від Андрія, що весь зблід і стис кулаки.— Друже, справді, чого це тобі закортіло на той хутір? Ми ж квапимось, про шофера й говорити нічого. А ти певен, що ми не застрянемо там остаточно, що виберемося, коли протряхне, на цей путівець?

— Та... розумію, пробачте,— опустив голову Андрій.— Може, й застрянемо...— Глянув на мене стемнілими тужними очима.— У мене там мати... жила... Я ж тобі казав, Іване,— не бачилися ми з нею, відколи війна почалася... А як визволили нашу область, п'ять листів послав — ні слова у відповідь... Хоча б могилу побачити...

Усі так і завмерли від його слів. У мене враз перед очима постала моя мати, коли проводжала на фронт: стоїть обіч вагона, дивиться на мене невідривно й повторює зашерхлими губами: «Синку, ти там не гордуй, кланяйся кулям, не згорбатієш»...

Стоїмо, мовчимо, не знаємо, що сказати.

— Ех, пан або пропав! — брязнув лопатою об землю шофер.— Твоя правда, Андрію, не протаранимо ми ці завали, поки їх сонце не розтопить. І в штрафній роті люди інколи живими лишаються... Хлопці, ви підтвердите, яка дика ситуація була?.. Шуруємо, земляче, до твого хутора! Гляди, сьогодні ще вареників з маком попробуємо,— підбадьорливо усміхнувся Прокопчуку. І до всіх, наказово: — Ану, слов'яни, давайте штурмуємо оцю стратегічно вікчемну дорогу!

Дорогу до хутора, деє кілометрів зо три, ми долали майже чотири години. Вже у каламутних сутінках

приповзли до старенької хати з живими острівцями моху на почорнілій стрісі. Андрія лихоманка затрясла, коли взявся за ворота. Довелося мені їх прочиняти.

Щойно Андрій став серед двору, як із хати прудко вибігла маленька сива жінка. Охнув Андрій, а вона, побачивши сина, відсахнулася, перехрестилась і безсило сіла в сніг. І Андрій би впав, якби я не вхопив його обіруч.

— Господи, пресвята богородице, чи не привид? Андрійку, ти?..

— Я, мамо, я,— наледь вилуцує з рота Прокопчук хрипкі неслухняні слова.

Кинувся нарешті до матері, підводить її, цілує, а вона все обмацує його, гладить: ніяк не може повірити, що бачить сина...

Переступили поріг, і нас обгорнув блаженний, здавалося, забутий затишок батьківської хати.

— Чому ж ти, Андрієчку, звістки не подавав про себе? — тулиться мати до сина.— Уже ж цілий місяць, як германця від нас прогнали геть...

— Хіба ви жодного мого листа не одержали? — аж відхитнувся Андрій.— П'ятірку послав...

— Жодного,— хитає сивенькою головою мати.— Хотіла було вже панахиду по тобі правити у попа в сусідньому селі, бо ж стілько в цій війні люду гине, та Насташа одрадила. Каже: а як у полон понав чи зраний дуже?..

— Дивно, дуже дивно,— подає голос шофер.— Он мої старі у лісі живуть — батько лісником у мене,— і то листи справно доходять...

Мати оглянулася на нас, сплеснула руками.

— О боже, чого це я гостей на порозі тримаю? Заходьте, роздягайтеся, одпочивайте, я зараз...— І метнулася до печі.

Поки ми роздягалися, мили руки, при жовтавому світлі каганчика, що блимав на припічку, запарувала картопля на столі, з'явилася миска з капустою і бокатими квашеними огірками. А як сіли за стіл, то пляшка зависочіла, десь далеко була захована од поліцаю, бо Андрієва мати довго витирала її від пороху й павутиння.

Сіли за стіл утрьох, Андрій же застоявся посеред хати, прикинів очима до фотокартки, де на ослоні сидять двоє дуже схожих набурмосених хлопчаків. Хоча в хаті було темнувато, ми втямили — то Андрій і його брат. Над братом на рамі — золотистий пучечок безсмертника.

— Мамо,— видихає Андрій,— це... правда?..

Вона скорботно схитує головою, витирає глибоко запла- лі очі.

— Ой, правда, страшна правда, синочку. Коли ото за- грюкало на заході, германські літаки полетіли, сам Юрчик про війну здогадався й пішов до військкомату. Просила, благала, навіть за поли хапала: не квапся, покличуть, як ти їм треба будеш. Де там, і слухати не схотів. Я, мамо, комсомолец, каже, хіба можу чекати повістки із військ- комату, коли он за Сеньковим гаєм гармати гуркочуть... Провела його на путівець, далі не пустила. Наче душа його чула біду... І до району не дійшов Юрчик. Однорукий Си- дір, отой, що біля греблі живе, привіз його увечері вби- того. Він саме з сінокошу вертався... Каже, може, з гер- манського літака прострочило, та швидше лісові вовкулаки напали зненацька, а він не схотів з ними... Ще до війни в лісах шастали бандити, а у війну вони з германцями були...

Мабуть, вона те горе так сльозами окропила, що вже й не було їх у неї. Андрія ж мов хто вдарив під коліна: впав на лаву, заривав тяжко. Мати сиділа біля сина, гла- дила рукою його лляного чуба, дивилася кудись невидю- ще-пекучими сухими очима...

У снігах голосно-задерикувато кукурікнув півень, і ми всі здригнулися, мов од пострілу. Мати витерла сухі очі, ле- генько взяла Андрія за руку, лагідно мовила:

— Синку, заспокойся, вставай, он же тебе товариші чекають. Слава богу, що ти живий, уберегли тебе мої мо- литви від кулі підступної. Пом'янемо Юрчика, погемони- мо, поспите до ранку, відпочинете од служби своєї тяжкої...

Мовчки випили по чарчині, мовчки взялися до картоп- лі з капустою та огірками.

А що тут скажеш, чим утішиш?

3

Негучно, але тривожно-часто постукали в шибку. Ма- ти подалася до вікна, затулилася долонями, щоб не зава- жало світло каганчика, й радо скрикнула:

— Насташа! Андрівчку, твоя рідна тітка прийшла! Бач, почуло її серце...

Тітка довго обіймала та вицілювала Андрія. Потім раптом відштовхнула рвучко.

— Ой небоже, в лихий час прибався ти до матері Юс- тини! Та ще на ніч...

— Чом це в лихий? — здивувався Андрій. — Щось ви, тітко Насташо, не теє... Ми визволили вас, жеңемо фашистів з нашої землі, аж слід за ними курить. От тільки Юрчика немає... Ух, гади прокляті! — скрипнув зубами.

— Ото через них і лихо, — скрушно хитнула головою тітка. — І, озирнувшись, тривожно: — Оце зайшла до сусідки солі позичити, — у них, куркулів, завжди все є, — коли бачу: сидить за столом їхній синаш — приніс його дідько додому з лісу. Геть п'яний — чуб звисив, очі, мов у кроля, червоні, а злющі, наче в дідька болотяного. Та й те — у болотах же вовкулакують... Варнякає до батька: «Вже не будемо пішки ходити, на авто їздитимемо. Якусь совіцьку машину занесло до нас на хутір — сам звидів випадково. Ось вип'ю ще чарку й гайну до своїх. Ми совіцьким воякам хутко в'язи скутимо і машину заберемо». Мене ніби в груди вдарило: це ти, Андрійку, нас навідати приїхав... І про сіль забула, мерщій з хати та до вас...

Андрій рвучко схопився, метнувся до дверей. Куди він?

— Гайда за ним! — шарпнула нас за руки тітка Насташа. — Це ж Андрійко до того бандита побіг. З великими руками, безбронний... А в того бузувіра ахтамат і гранати до паса прив'язані...

Ми кинулися слідом. Шофер на ходу вхопив свого автомата.

Еге, доженеш Андрія! Скоро й тупіт його стих.

У завулку зіткнулися з темною постаттю. Притислися до тину, шофер наставив автомат.

— Стійте, товариші, — глухо сказала постать Андрієвим голосом. — Пізно. Щез негідник. Ух, злапав би, задушив би власними руками! І де така гидота береться!

Ми поволі рушили назад.

— Та де ж береться? — обізвалася тітка Насташа. — Воно від роду, від кореня. Батько його за панської Польщі був поліцаєм, здириком, і син по його стежці пішов...

— А не могли вони й до пошти добратися, листи красти? — раптом напружено спитав Андрій. — П'ять трикутників послав я матері, два вам, а жодного ж не одержали...

— Не одержали, — зітхнула тітка Насташа. — Могли, бузувіри, і перехопити... Бо не тільки нам, нікому з фронтів листів немає, самі похоронки йдуть...

— Ех, якби нам зараз кожному по автомату та по кілька гранат та якби шлях до них знали — ми б показали їм козу смалену, — зітхає шофер.

— Тільки б пір'я летіло з них, — погоджуємось.

Повернулися. Тривога опосіла нас зі всіх боків. Що ж робити? На всіх — один автомат. Проти цілої банди...

А мати Андрієва з тіткою плачуть, руки ламають, місця собі не знаходять.

— Оце навідав матір, Андрієчку, — розпачливо каже старенька. — На погибель свою і своїх товаришів прибився до хутора. Щоб їм, іродам клятим, руки покорчило та посудомило, щоб вони в гиблому болоті потопли!..

Бачу — й мої побратими скисли, поскиляли голови. Ні, не можна отак сидіти! Треба щось придумати... Може, спробувати вернутися назад, на путівець? Дорогу ми сяк-так пробрили, надворі потепліло, сніг тане. Гляди, за ніч машини вторують шлях, та, можливо, вже якийсь «студебекер» прорвався. Сказав про це товаришам. Вони збадьорилися трохи. Подалися гуртом надвір.

Путівець німує. Ну, поки ми доберемося до нього, певно, оживе. Не може фронт жити без підкріплення, і не всі машини по головних дорогах пускають, бо запримітять їх розвідники, верткі літаки, що їх ми звемо «рамами». Стали на початку вулиці, що веде на путівець, повернулися до шофера, чекаємо його слова. А він подивився пильно й крізь зуби вилаявся.

— Не попремо ми машину під гору в таку слизоту, — каже він урешті. — Тільки пупи надірвемо...

Гм, йому видніше. Що ж робити?

— Та чого ви з тою машиною носитеся, як з писаною торбою? — досадливо махає рукою тітка Насташа. — То ж не жива людина, а залізо мертве. Хай беруть її бандити, хай втішаються... Довго п'яні не наїздять, десь розіб'ються... А вам нову дадуть, ви ж не винні, що така халепа сталася... Ходімо до мене, я вас так заховаю, що жоден собака не панюхає...

— Що-о? — раптом скинувся шофер, наче його гедзь укусив. — Машину кидати? Бандитам? Та ви що?

Він дивився на тітку Насташу, а звертався до нас. Ми мовчали. А справді, хіба є інший вихід? Дарувати машину бандитам, звичайно, ми не збираємося, спалимо її разом із снарядами. На шматки рознесе машину... Чекай, чекай, сержанте, але ж зовсім поруч хата Андрієвої матері... Та й інші хати... То що ж робити? Гинути разом з машиною?

Мабуть, не один я так думав. Он Каратєєв пішов до хати. На ходу кинув шоферові:

— От і залишайся, якщо машина тобі дорожча від життя.

Андрій пильно дивиться на мене. І в темряві я вгадую його німе запитання: і мені брати шинель? Замість відповіді й собі ступаю слідом за Каратєєвим.

Шофер заскочив поперед нас. І жалібним, прохальним голосом мовив:

— Товариші хлопці, я теж хочу жити! У мене батько й мати вдома, дівчина Тоня чекає... Та зрозумійте — не можу я покинути машину!... Що мені командир скаже, що мені в роті скажуть?

Ми зупинилися. Він правий... Та машину на горбі не понесеш... От упертюх! Загине ні за цапову душу... Звичайно, ми не збиралися залишати його, просто хотіли своєю рішучістю вплинути. А він отак затявся...

— А ти хочеш, щоб ми всі полягли біля твоєї машини? — кидаю роздратовано. — Коли є путня думка, говори швидше! Бо час не жде, ось-ось бандерівців дідько принесе.

Ми зупиняємось навпроти двору Андрієвої матері. Шофер мовчить, крутить головою навсібіч.

— Є, є! — тонко скрикує. — Бачите, вулиця оця під ухил іде, мабуть, до якогось села виведе. Може, спробуємо, штовхнемо машину?..

— Що, бандити не знайдуть нас у тому селі? — кажу сердито — вже терпець урвався.

Шофер зів'яв, махнув рукою, похнюпився, почвалав до грузовика, що чорною марою застиг посеред вулиці й мовби дослухався до нашої розмови.

Його схопила за руку тітка Юстина.

— Добре мовив, хлопче! Ідьте, їдьте туди, діти! Там у них моцна самооборона є, не те що в нас... Оце в четвер вони одігнали бандитів. І справді, в долині село Зелене, скотитесь туди хутко, як на саях. Ми з Насташею підштовхнемо вашу машину, сусідів закликаємо...

Ми перезирнулися. Справді, це думка.

— А ви, мамо? — тихо спитав Андрій. — Ви з нами? Бо ж як скаже хто бандитам...

— Не переживай за мене, синочку, — махнула вона рукою. — Ось як трутимо вашу машину, то піду до Насташі, перебуду в неї. Та й хто бачив, що саме ти до мене приїздив? Уже помервилося, коли ви прикотили. У двір ви не завертали, а сліди на вулиці снігом прикидаємо.

Сусідів ми не стали кликати: ану ж потім хтось із них необачно обмовиться? Рушили. Чимало снігу розтало, по вулиці проїхало кілька саней, зробили сякий-такий слід, та все ж ми страшенно вхоркалися, доки випхали машину за хутір.

Штовхали машину — з гори вона справді йшла легше, ніж на путівці, — й весь час озиралися: чи не несе лиха година бандитів? Спокійно білів сніг, спав хутір, хіба вряди-годи сонно гавкне собака. І довго на околиці виднілися дві темні постаті — то стояли Андріїві мати й тітка...

4

У селі загрузли біля першої ж хати. Бо тут шлях перетинав справжній сніговий вал. Пригнулися. Еге, та це снігова барикада — навмисне нагорнули. Чи не оті самооборонці, про яких згадувала тітка Юстина, накидали цей вал зовсім недавно? Про самооборону чув я не раз, коли лежав у госпіталі. У багатьох селах Західної України місцеві жителі організували загони для захисту від бандитів-бандерівців.

Я роздивився барикаду, міцно потер обличчя. Вирішуй, сержанте, як діяти далі. Тепер ти й за військовими законами командир, бо старший за званням, і товариші визнали тебе командиром. А вирішувати треба хутко: ось-ось налетять бандити.

Та-ак, вважай, що ми уже в селі. Варто проїхати бодай метрів двісті, сховатися за оцим ось сніговим муром. Але вже немає сил, щоб розкопати його. Лише час даремно згаємо. Отже, треба негайно йти до найближчої хати й розпитати про самооборонців.

Розглянувся. Піду, мабуть, он до тієї халупи, у мене завжди була більша довіра до бідних людей. Тим паче тут, на Західній Україні, що тільки півтора року мала Радянську владу... Тільки ступив на вузьку стежку, як за моєю спиною пролунав густий соковитий голос:

— Доброї ночі, люди добрі! Чи не совіцькі вояки завітали до нашого села?

Рвучко обернувся. У розчиненій хвіртці по той бік вулиці стояв огрядний чоловік у кожусі наопашки. За його спиною виднілася добротна хата під блискучою бляхою.

— Здрастуйте, — відповідаю за всіх. — Вгадали — ми радянські бійці. Загрузли у ваших снігах...

А про те, звідки ми, куди їдемо, як потрапили сюди, промовчав. Хтозна, що за чоловік. Навряд чи в цьому селі всі — наші друзі. Роздивимось, що за людина, тоді, може, саме в нього й спитаю про самооборону.

— Еге, господь бог сипнув снігу з дурного дива, прости господи за мої грішні слова. Чи не лукавий підбив його на те?.. — І навстіж розчинив хвіртку. — Заходьте до

моєї оселі, дорогими гостями будете, — рокоче приязно чоловіків бас. — Підвечеряєте чим бог послав, відпочинете. Людина, як усяка божа твар, уночі має спати.

Гм, якась дивна мова в чоловіка... Ну, все одно зайдемо, розпитаємося. Чесно кажучи, вже й ноги не несли, очі злипалися. Здавалося, прихилюся на мить до хвіртки — провалюся в безодню. Ледве відштовхнувся від хвіртки.

Перше, що впало в око у просторій світлиці, — це багато ікон на покутті, вони сяяли позолотою в світлі великої лампади. «Наче іконостас у церкві», — проповзла у голові млява думка. А більше й думати не було сили: тепло враз розморило мене, аж якийсь ватяний став. Гупнув на стілець, неслухняними пальцями пробую розстебнути шинель і не можу. Лаю себе стиха: отак розварився. Треба негайно розпитати чоловіка, хто він такий, і, коли наш, послати по самооборонців. Певно, бандити вже йдуть нашим слідом... А язик ніби клеєм намазали.

Чоловік допоміг мені роздягнутися. Тепер я зблизька роздивився його. Невелика борода, акуратні вуса, довге волосся. Піп? Оце так ускочили ми в халепу... Треба негайно звідси...

Спробував підвестися, та попові руки м'яко посадили мене знову.

— Синку, невже ти злякався слуги божого? — ображено гуде голос. — Ох, як тобі не гріх! Та я за вашу перемогу денно іночно молюся, молебні правлю в церкві. У мене ваш генерал ночував, ось на цьому ліжку, — показав на високе пікельоване ліжко, — відпочивав після бою...

Я спантеличено заклінав очима. Оце так піп? А може, неправду каже? Спитаю-но про самооборону. Тут йому важче буде брехати, коли не наш чоловік, бо ж проситиму покликати когось із них.

Піп уважно вислухав мене, статечно хитнув головою.

— Є в нас такі. Моцні хлопаки там зібралися. Ось повечеряєте, піду й покличу паству, щоб охранила вас. Не хвилюйся, синку, — помітив мій нетерплячий жест, — у них всюди пости розставлені, коли що, попередять про небезпеку, вийдуть із зброєю проти ворогів...

Еге, всюди! Он біля барикади ми нікого не побачили... Оглянувся на товаришів, щоб порадитися. Прокопчук, як сів на лаві, то наче прикипів до неї. Каратєєв і шофер, як то кажуть, пальцями роздирають очі. Що з ними за рада! Ось зараз устану, вийду надвір, умиюся снігом, збадьорюся, і ми з попом рушимо до самооборонців. А товариші мої хай посплять.

Пін ніби прочитав мою думку.

— Та не муч себе, сину, зайвою тривогою. Я зараз сам хутенько сходжу до сусіда, він збігає куди треба, збере самооборонців.

І подався з хати. Я було смикнувся за ним, та й не зміг відірватися од стільця. Незчувся, коли враз задрімав.

Скинувся від попового гучного голосу.

— Все, сину, заспокойся. Побіг Грицько до головного самооборонця. Давай-но до трапези. Зголоднів, мабуть, вашої польової кухні тут же немає...

Я не помітив, коли у світлиці з'явився хлопчина років дванадцяти. Був він у заношеній полотняній сорочці, таких само полотняних штаних, на ногах — великі старі чоботи, в яких пораються біля худоби. Та ходив він у них майже нечутно, як босий. Тихо й швидко. За кілька хвилин на столі було печене й варене: холодець, ковбаса, квашені помідори. А он і біла хлібина з'явилася посеред столу. У мене слинка потекла — не дуже ми від'їдалися під час наступу, бо кухні відставали, бувало, по кілька діб на самих сухарях та воді трималися. А люди б раді пригостити, так фашисти обідрали їх до ниточки. І в госпіталі не доводилося куштувати такої смакоти... Хлопець посив усе те спиртно, але якось... боязко, чи що, наче страхався опектися. Чого це він? І хто цей хлопчина?

Піп завважив, що я зацікавився хлопцем.

— Отрок сей — сирота нещасний, — мовив з притамованим сумом. — Пригрів його, прихистив, щоб ніхто не зобидив одну дитину. Отак і живемо вдвох у мирі й злагоді. Еге ж, Омельку?

Хлопчик, що досі слухав ці слова, покірно схиливши голову, швидко зиркнув на попа, кивнув, а потім мельки глянув на мене. У його очах я помітив тугу і якесь наче німе запитання, чи що... Тривожно мені стало від того погляду...

А піп між тим уже широко розвів руками.

— Запрошую товариша командира і його вояків до трапези. Чим багаті, тим і раді, не погордуйте. Хоча тільки завтра великдень, та розговіємося сьогодні заради дорогих гостей.

Так ось чого такий багатий стіл! А я казна-що подумав... Тепер мені ясно, чому хлопчина з страхом ніс до столу ковбасу, паску. Для нього, мабуть, великий гріх оскоромитися до великодня. Видно, піп, хоча й прогресивний, однак усе ж задурманив йому голову.

Ну, гаразд, перекусимо, нам гріх не страшний. Так же пахтить ковбаса, вабить око холодець!

Коли ми сіли за стіл, я покликав і хлопчину. Піп, почувши мої запросини, нахмурив брови (хлопчина від його погляду, здавалося, аж поменшав на зріст), однак швидко прояснів, пальцем поманив хлопчину.

— Ходи, Омельку, до нас, як пан-товариш кажуть.

Він несміло підступив до мене, став поруч. Я майже силоміць посадив його, погладив по розкуйовдженій голові. Омелько аж затремтів од тої ласки, на його віях забриніли сльози. Піп помітив це, силувано всміхнувся, сказав:

— Іж скоромне, я попрошу нашого господа простити тобі. Такі ж гості в нас!

— Дякую,— самими губами мовив хлопчина, несміло взяв шматочок ковбаси й, спритно вислизнувши з-під моєї руки, гайнув з хати.

Піп швидко зиркнув йому вслід, мригнув губами й налив нам по чарці. Нам — це мені, Каратєсву й шоферу. Андрія не добудитися: спав, наче йому морфію вкололи. Правда, будив його піп обережно, ну, хіба годиться шарпати гостя... Я не став паполягати — Андрій же сьогодні стільки пережив. Гляди, розбудимо, він рвоне на хутір до матері, може потрапити до рук бандитів. Хай виспиться, тоді поїсть. І буде бадьорішній від нас. Цієї ночі ще всяке може трапитися, потрібен бодай один свіжий чоловік.

— Дорогі наші визволителі! — встав і урочисто мовив піп, високо піднісши чарку.— Хоч і гріх великий сьогодні пити горілку та ковбасу з паскою їсти, оскромимося ради вас, вояків славних! Одмолю перед господом богом прегрешеніє своє і ваше,— широко перехрестився й вкинув горілку в рот.

Ми теж випили, узялися до холодцю та ковбаси. А піп знову наливає по чарці. Я затулив свою рукою, мої товариші також.

— Сину,— розважливо каже піп,— діло твоє, право твоє, чи вживати це зілля до дна, чи тільки пригубити, як це робив Ісус Христос, але ти спершу послухай моє слово... Сини мої,— підвищив голос, бачачи, що шофер уже носом окуні ловить,— я хочу, щоб ви, взявши ці чарки, згадали подумки своїх матерів і батьків далеких, свої родини і побажали їм доброго здоров'я і радості від вашого повернення до рідних осель живими й не покаліченими!..

Тісно мені стало в грудях від тих слів, бачу — шофер кліпає часто, Каратєв смикає вуса... Зачепив-таки нас піп за живе. Скільки разів, було, сняться батько, мати на

фронті, а ще Володька. Після сну місця собі не знаходив. А перед атакою молиш, щоб рідні не привиділися, бо тоді геть розмагнічуєшся... Добре, що я не розбудив Андрія. Після таких слів не всидів би він у хаті.

Поглянув на попа, щоб подякувати йому за сердечне слово, і наче вколосся об його погляд: уважний, тверезий, пильний. Різко поставив чарку. Піп глипнув на мене й собі опустив чарку. Зітхнув гучно.

— Не віриш ти, сину, в мою щирість, в моє добре слово, від душі мовлене... А пожив би ти на оцьому нашому роздоріжжі, де хто не йде, той і скубне, чи не залишилася б у тебе вічна осторога в очах? Часто неусвідомлена... От скажи мені, як на духу, — чи будуть у нас знову колгоспи організовувати, чи ні? У вашого генерала про те не обісмільився спитати. Не лише сам цікавлюся — миряни не дають проходу... Нове те діло, чи ж воно приживеться у нас?..

Я труснув важкою головою. Мені бракувало зараз тільки таких простих у нас і складних в цих краях, де зовсім мало була Радянська влада, запитань. А відповідати треба... Ех, не буду розводити дипломатію, скажу, як думаю!

— Справді, для вас колективізація — діло нове, та вона в нас показала себе життєздатною. Побачили б ви, як жили наші колгоспники до війни!.. Звичайно, силоміць ніхто не примушуватиме вступати в артілі, але я певен, що бідняки й середняки потягнуть руку за них. І Радянська влада їх підтримає. Тут не може бути сумніву.

Каратєєв і шофер хитають головами, мовляв, правильно сказав.

Піп опустив голову, помовчав і гучно, бадьоро мовив:

— За перемогу праведного воїнства!

Щось неприродне було в його бадьорості, в тому, як він вихилив чарку й зі стуком поставив її на стіл. Але це ж за перемогу, про яку стільки мріємо...

Я підвівся. Час зустрітися з самооборонцями. Чому це їх досі немає? Ми вже он десь із півгодини сидимо, невже село таке велике?

Піп легенько взяв мене за плечі, повів до ліжка. Я пробував опиратися — де там, міцно тримає. І гуде заспокоїливо:

— Приляж на часинку, сину, на тобі вже лица немає від утоми. Коли прибудуть самооборонці, негайно розбуджу. А ми з твоїми товаришами ще трохи посидимо, побалакаємо.

Коли так, то справді трохи подрімаю. Он, бач, який ще свіжий Каратєєв. Бо я вже наче у тумані глибокому. Лиш сів на ліжку, як сон мовби ковдрою огорнув мене. Тільки й долинув невиразно голос Каратєєва: «Я замість командира побуду». Потім — тихий попів бас: «Відпочинь і ти, сину, все буде гаразд». Але прокинутися я не зміг.

Правда, згодом удалося мені на хвилику розплющити очі. І я побачив невиразно: крізь прочинені двері зазирає Омелько. Знову пробився до мене його незрозуміло-прохальний погляд.

— Ти чого, отроче? — приглушено гримнув піп.

— Я.. я, отче Парфентію, зі столу хотів прибрати, — винувато жебонить хлопчиків голос.

— Потім, потім! — і виштурхав Омелька з хати.

Я смикнувся, щоб підвестися, і ніби прөвалився кудись.

5

І відчув себе в глибокому снігу. Цілі гори лежали довкруж. А трохи далі, проти низького червоного місяця, темпіла машина. Я по снігу погрібся до неї. Руки, ноги, все тіло тонуло в білому місиві, сніг забивав носа, рота, ліз за комір, холодив спину, а я все грібся, мов навіжений. Бо мені конче необхідно було зрушити машину з місця. І таки вперся задубілими пальцями в твердий кузов. Штовхнув його щосили — й машина раптом попливла, мов човен по воді. Від радості де й сила взялася...

А хто це мене смикає ззаду? Чого відтягує від машини, яка нарешті рушила? Невже бандерівці?.. Крутнувся різко, щоб озирнутися, й мої повіки важко розтулилися. Десь щез сніг. Безтямно повів очима. Здавалося, з усіх боків дивляться на мене суворі чоловіки з бородами й великоокі жінки. Звідкілясь терпко хукає прохолодою. Де це я?..

— Дядю, дядю! — чую схвильований голосок. — Ви уже розкліпилися? То тікайте негайно звідси! І панів-товаришів своїх будіть та беріть з собою...

Повертаю голову і бачу худенського хлопчину в полотняній сорочці. Й мені наче розвиднюється в голові. Та це я в поповій хаті, а мене розбудив його служка Омелько.

Зводжуся на ліжку, тру очі. Не зразу втямлюю сказане хлопцем. А коли втямлюю, рвучко зіскакую додолу.

— Що-що? Чому це нам треба тікати? Бандити близько? Хлопчик похнюплюється, довго мовчить. Потім обер-

тається до ікон, шепоче щось. Напружую слух і ловлю: «...господи, не кажіть отцю Парфентію, що я мовив про нього, простіть мене...»

— Ну-ну,— кваплю Омелька,— що ж сталося?

— Та... отець Парфентій... не ходив до самооборонця...— Глянув на мене і одчайдушно: — Він за клунею простояв — я присочив — і вернувся. А тепер пішов кудись.

От патлань проклятий! Скільки часу згаяли через нього!

— Давно пішов? — питаю нетерпляче.

— Та... давно. Щойно ви всі послули. Хотів автомат витягти у дядька, котрий шофер, але вони не дали...

— Як це — хотів витягти? — не повірив я.

— Та так — силою. А вони вчепірилися, аж ногами задригали... Він, дядю, не до оборонців рушив, я так гадаю, а до тих, що в лісі, що не ваші...

— Ага, до бандерівців,— второпав я, і з мене мовби вітром здмухнуло сон.

Так от який «прогресивний» цей слуга божий! А я вуха розвісив, слухав його теревені... Приспав мою пильність, їуда, чаркою, та ковбасою, та медоточивими розмовами... Відчував же — з подвійним дном чоловік. І Омелько поглядом попереджав. Дивно, що піп не постріляв нас. Чи не хлопчина став йому на заваді? А може, боявся, що на стрілянину прибіжать оборонці?..

Довго буджу своїх товаришів. Останнім розбуркую Андрія. Погляд у нього каламутний, важкий. Почувши про підступність попа, лається скажено, аж зубами скрегоче од люті.

— Паскуда, видно, сонного зілля нам підсипав!

— Їхати, негайно їхати звідси! — шарпає нас шофер.

— Не гарячкуй,— охолоджує його Каратєєв.— Спершу сходи на вулицю, глянь, що там діється.

Шофер біжить з хати, смикає сінешні двері, потім тарбанить у них.

Вертається із стисненими кулаками.

— Замкнув, сволота, нас знадвору...

— А як же ти сюди пробрався? — питаю Омелька.

— Через квартиру, мов кіт, шуснув,— аж усміхається хлопчина з своєї вигадки.— Тихенько липшив заціпку одціпленою. Я інколи так чиню, коли їсти дуже хочеться. Залізу, поцуплю щось із столу, перехрещуся до богів — вони мене знають, жаліють, ні разу не покарали й не виказали,— і хода надвір, до клуні... От і зараз так: відкрив віконниці і заліз у хату через квартиру...

— Ех, ти, сирітко нещасний, — горну його до себе. І хлопчик довірливо притискається до мене худеньким, наче в горобеняти, тілом. — Скоро, побачиш, дуже скоро кінчиться твоє рабське життя. А знаєш що? — кажу раптом. — Заберу я після війни тебе до нас, у мене є син Володька, житимеш у нас, разом до школи ходитимете...

А справді, чому не забрати цього хлопчика? Може, Надя й побурчить трохи, та вона в мене добра, швидко полюбить сирітку...

Омелько нічого на те, тільки горнеться ще ближче до мене.

— Ваю, кінчай розмови, — встряє Каратеев. — Давай із хати вибиратися, поки не пізно.

Ну, це не проблема. Я підступив до вікон — не відчиняються, штовхнув раму. Міцна, чортяка! Та дарма, виб'ємо.

— Дядю, не треба! — метнувся до мене Омелько, вхопив за руку. — Знаєте, що мені від попа буде?.. Краще я виберуся через кватирку та відкручу на дверях замка ломиком. То менша шкода, ніж у холод шибки з вікон вибивати...

І ось ми надворі. Гостро пахне весною, хоча навколо ще біло. Гупає сніг із гілок, радо випростовуються дерева. Шофер біжить на вулицю. Машина стоїть на місці, та він повертається сердитий. Дорога забита. Та хіба може одна ніч, навіть тепла, з'їсти всі оті завали, що їх накидала пізня скажена завірюха?

— Що будемо робити? — вкотре за сьогоднішню ніч питаю своїх товаришів. — Ситуація ускладнилася до краю. Тепер бандерівці не стануть навмання блукати по селу, піп виведе їх просто на нас... — і майже з ворожістю дивлюся на машину, яка незрушно стоїть на вулиці. Не було б її, ми, як то кажуть, взяли б ноги в руки та й подалися до путівця. Почекали б у куцах попутки й швидко забули б про бандитів... От тільки про попа треба б попередити самооборонців...

І, не чекаючи відповіді, наказую:

— Негайно вирушаємо шукати самооборонців. Дамо бандитам бій разом з ними. Іншого виходу не бачу. Тільки треба збирати самооборонців тихо й швидко, а то, гляди, причаївся десь неподалік бандитський поплічник, попередить гадів, нападуть на нас зненацька, звідки й не чекатимем...

— Аби ж то знаття, де ті оборонці живуть, — похмуро кидає Андрій. — Село велике, за всю ніч не обійдеш. До-

ведеться стукати навмання, питатися... Гадаєш, так одразу й скажуть?..

— Чого навмання? — подає тоненький голосок Омелько.— Я, дядю, знаю одного. Піп про нього згадував недавно... недобре згадував...

— Оце інше діло! — веселішає Прокопчук.— То веди мене мерщій до його хати.

Хлопець переступає з ноги на ногу, шморгає носом, мнеться. Андрій нагинається до нього.

— Ти чого це знітився? Чи боїшся, що піп покарає? Не бійся, тепер гаплик йому... А втім, гаразд, сходжу сам. Покажи-но його хату.

— Он,— простягає руку Омелько,— бачите, журавель біля неї. Дядька Маркіяном звати. Поздоровкайтеся, коли одгукнеться, скажіть, що ви совіцький вояк, він і одчинить.

Андрій квапливо йде. А Омелько тягне нас за рукави.

— Ходімо в клуню. Там сховаємося, доки самооборонці не зберуться сюди.

Я на хвилику оглядаюся. Еге, серед двору стовбичити не годиться. І до хати вертатися не варто: бацнути відразу до неї кинуться, воши ж вважають, що ми там безпробудно спимо. А то ще й ушкварять із автоматів по вікнах. От якби у нас було достатньо зброї, тоді б ми їх зустріли... Рушаємо до клуні, що бовваніє в городі.

Тут геть темно й чомусь холодніше, ніж надворі. Пахне духмяним сіном і гіркувато соломою. Омелько веде нас у куток. Шелестить солома під ногами. Зупиняємося, лягаємо на рядно. Просто перед моїми очима — чимала шпарина в лозяній стіні клуні.

— Це я пробрав,— шепоче Омелько.— Я тут сплю. Як зачую вранці кроки отця Парфентія, зразу дивлюся в шпарину, в якому він настрої. Коли злий дуже, аж руками вимахує, хутко ховаю вила й граблі, бо скалічити може...

— Як же ти примудрився до такого живодера потрапити? — питаю епівчутливо.— Невже у тебе в селі жодного родича не лишилося?

Омелько довго мовчить, шарудить соломою, зручніше вмощується.

— Та я не з цього села,— подає нарешті голос.— Я з тамтого хутора, знаєте, як попід Чорним лісом іти, а тоді повз Біле болото, то наш хутір якраз за тим болотом...

— Не знаю,— мимоволі всміхаюсь я.

Згадалося, як до нас приїхала з міста молоденька вчителька. Ми щиро дивувалися, що вона, обходячи для

знайомства наші хати, не раз блукала вулицями, не могла вибратися до школи. Та хіба можна заблудитися в нашому селі? Я навіть серед ночі з заплющеними очима відшукаю хату будь-кого з своїх товаришів...

— Нетутешній я, хлопче. То ж твого хутора не знаю. Я з тої України, яка ще 1917 року звільнилася від панів і таких попів, як твій. У нас до сиріт так не ставляться. До речі, ти давно втратив батьків?

Він знову довго мовчить.

— Та матір давно, — каже спроквола. — Досі жахно сниться: лежить вона в труні, я плачу, шарпаю її за руки, благаю розплющити очі, глянути на мене, слово мовити, а вона геть німа, непорушна... Мовби то не я, а чужий чоловік до неї звертається... Ох, дядю, як тоді мені страшно, як самотньо було!.. Хоча б нам швидше на тамтім світі з магусею зустрітися!..

Мене, мов окріп, обпікають Омелькові слова. Не відразу здобуваюся на мову.

— Ну, а батько коли?..

Хлопець чомусь відсовується від мене, ніби я сказав йому щось образливе. Закашлюється силувано. Дивно... Що за таємниця пов'язана з його батьком? Гм, а може, він живий, просто покинув хлопця, коли померла мати, одружився вдруге, от він і згадувати не хоче такого батька? Все, досить розпитувань, не треба ятрити Омелькові душу.

Однак не втримався.

— Чи не покинув тебе батько напризволяще, га?

Хлопець зітхає й тихо каже:

— Та паче ні...

Отже, я не помилився в своїх здогадках. Переводжу мову на інше. Мовчати не хочеться: і сон знову долає, і треба відпустити напружені до краю нерви. Та й час за розмовами іде швидше. А то здається, що він загруз посеред двору в заметі.

— То чому все-таки ти став попихачем у попа? — повторюю своє запитання. — Невже справді більше нікуди було діватися?

Хлопець крутиться, під його неспокійними ногами шелестить солома. Відчуваю: йому чомусь зовсім не хочеться відповідати на це запитання. А мене розбирає цікавість. І остерога з'являється — яку ж таємницю ховає в собі цей хлопчак? Ну, з батьком, вважай, ясно. А от з наймитуванням у попа щось незрозуміле. Мабуть, правду казав у госпіталі поранений бандитами майор, що тут сам

чорт не розбереться, де друг, а де ворог. У кожного чоловіка може ховатися автомат чи обріз під світкою... Он Прокопчук пішов і наче в снігах потонув. Чи не гайнув до матері?...

Боляче смикнув себе за чуба. Зажди, товаришу сержант! Оце дійшов у своїх підозрах до ручки — у бойовому побратимові засумнівався...

Однак мулявка у грудях лишилася. Через те й прозвучав гостро мій голос.

— То що, Омельку, не було в вашому селі, пробач, хуторі, Радянської влади, не побачив ти бодай трохи, що таке справжнє життя? Чи воно тобі не до шмиги, чи краще на попа до кінця віку горба гнути, спати, мов худоба, в клуні на соломі?..

Хлопчик зіщулився, ще більше відсунувся від мене.

— Чому ж не була, була, — мовив якомсь боязко. — Але ж я мало її бачив... Бо такі ж на хуторі ми жили... Приїхав якось до нас чоловік із району, гарно говорив з ганку, що люди тепер заможнo житимуть, радив подумати про колгосп, казав, що всі діти в школі навчатимуться нашою мовою...

Омелько затнувся, низько похилив голову.

-- Ну-ну, що ж далі, — нетерпеливись мені. — Мабуть, до нової школи ти ходив, розказувала тобі вчителька про Радянський Союз?

— Як ви вгадали, що до нас прислали вчительку? — дивується хлопчик. — Еге, пан Станіслав Броніславович утік, коли совіцькі танки загуркотіли від лісу... То до нас прийшла пішки з району Олександра Петрівна. У нас школа маленька, геть усіх вчила вона, аж чотири класи одразу. Правда, небагато нас було — всього двадцятко... Така вона була добра, наче ви: ніколи не вдарить лінійкою, як пан Станіслав, не поставить у куток на гречку, не позбиткується з драних постолів... Пан Станіслав, було, тим, у кого погані постолі, не дозволяв заходити взутими до класу... Навіть узимку... А Олександра Петрівна сварила тільки тоді, коли хтось її пані називав. Так розповідала про Радянський Союз, аж бачилось усе те! Було, прийду додому, мамі й татуневі переповідаю, а вони вірять і не вірять... «Невже в нас так буде?» — питалася мама. Така у нас вчителька була, більше ніколи такої не буде, — гірко зітхнув Омелько.

— Чому — була? Невже фашисти?..

Омелько зітхнув, аж схлипнув. І враз смикнувся всім тілом, припав до щілини. Я теж визирнув. Нікого не вид-

но в дворі, але долинають ледь чутні кроки. Чи не бандити скрадаються? Вхопив шоферів автомат — він задрімав, — влаштувався зручніше. Ех, певно, не встиг Прокопчук самооборонців зібрати! Мабуть, у різних кінцях села живуть. Поки прочумаються, одягнуться... Штовхнув шофера, Каратєва — враз прокинулися. Пояснювати їм нічого не треба, самі прислухалися й усе зрозуміли. Шофер хоче забрати в мене автомат, але я не даю. Коли то їм, шоферам, доводилося стріляти, а нам, піхотинцям, вважай, щодня — на передовій сидимо.

Зачаїлися, чекаємо.

Ледь чутний шепіт лізе у вуха, мовби сухе листя під вітром шарудить. Вчувається, чи що, від перенапруги. Стріпую головою, але шепіт не щезає, уже й слова можна розібрати.

— Таточку, ріднесенький, не ходи з ними... Совіцькі воюють добрі, вони мене до столу запросили, по голові погладдили...

Та це ж Омельків голос! Що він шепоче?.. Хапаю хлопця за плече, рвучко повертаю до себе.

— То де ж твій батько, зізнавайся!

Тіло його затрусилось, наче в пропасниці, на мою руку закапали гарячі сльози.

— Він там... з тими... проти вас... Отець Парфентій казали... Я знаю... я дуже добре знаю, що татко не хотіли до них... То піп їх змусив... Татко в мене добрі... Вони тоді вчительку хотіли захистити, але не змогли...

Я ошелешено закрутив головою. Дійсно, на цій Західній Україні нічого не второпаш. Вчительку хотів захистити і пішов до бандерівців?.. А син того бандерівця врятував нас... Чи й тут якась підступність?

А Омелька піби прорвало, хоча кроки невблаганно наближались.

— Ви не вірите, дядю, не вірите мені, а так було насправді... Коли якісь чужі зарослі бородами дядьки зайшли до нашого класу й, ні слова не кажучи, схопили Олександру Петрівну за руки й потягли з класу, ми всі з плачем кинулися слідом. Я заозирався — хто є надворі? Аж тут мій татусь іде вулицею... Так скрикнув, що він миттю опинився біля нас, узявся забирати вчительку... А вони його — носакми під груди... Татунь упали, а Олександру Петрівну посадили на воза й повезли кудись...

Он воно що... І хоча зараз зовсім не до розпитів, я, напруживши очі до краю, дивлюся в щілину, а сам допевняюся в хлопчини:

— То як же твій тато до них міг потрапити? Його ж не забрали?

Омелько зітхає на повні груди.

— Забрали. Увечері. Саме така хурделиця була, мовби хто нещасний бігав під вікнами й голосив... Коли це шибка — дзінь-дзінь... Ми з мамою разом кинулися до вікна. Три пики у шибку всадилися, питають: «Де Петро Климчук?» Мама відчинила їм, бо гвинтівки наставили, увіпхалися вони в хату, очі мороз сиплють, ні вітання, ні слова ніякого. Побачили татуса і до нього. «Збирайся, поїдемо», — каже один, у білому кожусі. Ми метнулися до нього, за поди хапаємо: «Куди ви тата нашого берете? Він же хворий, якісь погані люди побили вдень». Де там, зтурили татуса з печі, сьак-так він одягнувся. І попхали з хати... Мати слідом, я також, але вони мене не пустили. Коли мама вернулася не скоро, сльози у два одвороти течуть, за груди держаться... Я глянув — геть побита мама...

— Все, все, — затуляю йому рота. — Потім розкажеш, зараз не до цього.

А сам відчуваю, що у мене мороз мимоволі пішов поза шкірою. Бач, як непросто повертається...

— Ні, я все-таки вам скажу, — шепоче Омелько. — Я хутко... Щоби ви знали й погано не думали про татуса... Коли мама померла від того биття — вони тільки до весни дотягли, — я пішов у село до попа найматися. Я йому розповів, як оце вам, а він сказав, що коли слугуватиму йому добре, то відшукає татусів слід. І перегодя мовив мені, змусивши спершу поклястися на ікону, де татусь, привіт од нього мені передав...

Мельки зиркаю на хлопчину. Сам себе не розумію: і ворожнечу, майже ненависть до нього відчуваю, і дурну жалість. А яка може бути жалість, коли ось-ось його батько, можливо, разом із бандерівцями атакує пас, може, це буде наш останній бій...

А Омелько раптом схопив мене за руку, благально каже:

— Пане-товаришу, я зараз, дозвольте, поговорю з татом, він мене послухає, не піде проти вас, і їх він заверне...

Я мовчу, не до нього вже мені зараз. Он кроки завертають у двір.

— Коли не послухає, — шепоче гірко-одчайдушно мені на вухо Омелько, — то я вискочу... вихоплю в нього гвинтівку й стрельну... в отця Парфентія...

— Сиди вже, не смикайся... Скосить тебе черга, два кроки не ступиш...

Хоча чекали ми, вдивлялися до болю в очах у двір, та

коли там з'явилися темні постаті, ми здригнулися. Я прицілювся.

Несподівано повз мене хтось прошмигнув, розчинив двері клуні й кинувся до воріт. Омелько!

— Куди? — мимоволі вигукнув я. — Уб'ють!

— Не вб'ють! — долинуло дзвінко від воріт. — Це оборонці!

Та я лиш тоді повірив, коли з натовпу подав голос Прокочук. Зітхнули ми з полегкістю, вибралися з клуні, радо тиснем руки чоловікам. Мовби гора з плечей спала. Глянув на гурт — не менше двадцяти чоловіків надійшло, всі озброєні.

— Не турбуйтеся, товариші, — каже прокуреним басом високий міцний чолов'яга, припадаючи на одну ногу, — не дамо скривдити вас. Добре, що ви сюди дісталися, бо на хуторі було б вам зле... Нумо знайомитись. Я старший самооборонець, Маркіяном звати.

І став діловито командувати.

— Свириде, бери трьох хлопців і гайда на край шляху, до снігового муру, пильнуйте там добре. Степане, також з трьома засядеш над яром. А ми займемо кругову оборону в дворі й біля машини. Так я кажу, сержанте? — обертається до мене.

— Так, — киваю головою. Справді, розумно розпоряджається. Мабуть, на фронті був, ото й кульгає. Та йому й видніше, як розставити людей.

І тут Маркіян помічає Омелька, який притулювся до мене.

— А ти чого тут огинаєшся? — гримнув. — Чи не лишив тебе піп шпигувати?

Хлопчина затіпався, мов у лихоманці, обняв мене обома руками.

— Не треба так, товаришу, — мовив я примирливо. — Омелько сьогодні здорово допоміг нам: попередив, що піп рушив до бандитів, нас із хати визволив...

Маркіян бере мене під руку, одводить убік. Омелька поглядом лишає на місці.

— А ви знаєте, що його батько, кажуть, у лісі з бандитами? — пильно дивиться на мене.

— Хто каже? Ви його бачили з ними? — сам запитую.

— Ну, в селі кажуть... Піп у проповіді натякав...

— Омелько мені про все розповів... — Коротко переповідаю все те. — А чи не здається вам, що піп звів наклеп на Омелькового батька, а насправді його давно немає серед живих?.. Аби мати собі дармового наймита! Дармового й

вірного. Хлопчина живе ж, як цуцень: спить у клуні, їсть пошидьки з попового столу, працює, як раб... Може, я й помиляюся, але Омелько — хороший хлопець. А з попом, гадаю, вам тепер усе ясно...

— Та ясно,— киває чоловік головою.— Підозрювали ми його у зв'язках з бандитами, а от ввіймати на гарячому не могли. Тепер йому не відкрутитися. Ну, а щодо Омелька... Спасибі, зазирнули в його душу. Мабуть, ви праві. Візьмемо хлопця під свою руку...

Раз, удруге хрипко, нервово заспівав півень.

— Це Степан від яру подав сигнал,— стрепенувся Маркіян. Упівголоса командує: — Іване, Свириде, Андрію лишайтесь тут. Решта — за мною!

І вже коли ми шпинькували попід тивом, пошепки пояснив мені.

— Таки ж, видно, знову, як на тамтім тижні, яром прокралися. Боятися на чисте поле вигулькнути. Вовки та й годі.

Вибралися до яру, залягли на горбку. Видивляюся: де ж вороги? Аж он — вийшли з яру, зігнувшись, ланцюгом простують на нас. Навіть перемовляються стиха, мабуть, певні, що опадуть зненацька.

Ближче й ближче бандити. До болю в пальцях стискаю автомат.

Раптом щось шурхнуло повз мене й скотилося з горбка.

— Тату, таточку! — розпачливо залунало над німим селом.— Не стріляй, це наші, наші!

Омелько! Я щосили відштовхнувся, кількома стрибками догнав його, звалив на сніг. І тої ж миті над головою прошуміла автоматна черга. Аж вітром війнуло.

А наступної миті вдарили самооборонці й мої побратими. Кілька бандитів упали, решта навтьоки. Ще двоє не добігли до яру. Прокопчук і шофер було подалися переслідувати бандитів, та Маркіян зупинив їх суворим окриком:

— Куди? Хочете, щоб постріляли з яру?..

— Та знищити їх треба всіх! — гарячкує Прокопчук.

— Ось зберемо всіх самооборонців району в один кулак, тоді, сподіваюся, викуримо їх усіх з лісів.

Поволі вертаємося до попової хати, збуджено обговорюємо цей кореткий бій.

— Знову припекли їм п'яти. Бач, тікали, аж груддя з-під чобіт летіло!

— Хе, вони сміливці з-за рогу нападати!

— Тепер довго не потикатимуться!

Іду, жадібно затаююся самокруткою. Поволі спадає напруга, тиха, несмілива радість нуртує в тілі. Й незручно стало за свої недавні думки про тутешніх людей... Таки ж більшість — наші щирі друзі. То лише купка виродків, сміття фашистське розсипалося по лісах і в безсилій люті наводять терор...

— Дядю, а нагніться до мене, щось скажу,— чую тихий хлопчачий голос.— Нагніться...

Омелько знову мовби прилип до мене.

Нагинаюся.

— Тато почув мене! Я знаю! І він прийде з лісу, ось побачите... Тільки бороду поголить, бо дуже страшний з нею...— Хвильку мовчить і рішуче: — А коли йому й поголеному соромно перед людьми з'являтися, то я сам сходжу й заберу його...

Я тамую зітханьня. Ой навряд, хлопче, щоб побачив ти свого батька!.. Обдурив тебе піп. Мимоволі обертаюся, дивлюся на поле, де лежать непорушні постаті... А може, й він там... І доля ж у тебе, хлопче...

— Нічого, не вішай носа, тепер у тебе нове життя почеться,— кажу підбадьорливо й гладжу хлопця по мокрому від сліз обличчю.— Дай війні скінчитися, житимемо разом...

— Спасибі, тільки я татуса найду...

У дворі сердечно дякую оборонцям за допомогу. Обіймаю Маркіяна. Мовлю своїм:

— То що, по конях? Товариші допоможуть нам дістатися до путівця, а там, мабуть, протряхло вже.

— Е ні, — підводить догори руки Маркіян.— Вночі ми вас не відпустимо: а як бандити чатують десь край дороги? Вони ж зараз злі, як сто чортів. Почекайте до ранку, відпочинете, поснідаєте, а тоді й побажаємо вам щасливої дороги.

6

Після сніданку вийшли ми на дорогу, що вела прямісінько до путівця, й очам своїм не повірили — розчищена ген до обрію, де вже натужно гудуть машини. Чи не ввижається? Протер очі.

— Правда, Іване, не муч очі,— сміється Маркіян.— Це наші селяни такий вам подарунок зробили. Устали вдосвіта й прокидали шлях. Щасливо!

Розцілувалися ми з ним, з самооборонцями, що прийшли

проводжати. А тут і жінки, діди, дівчата й хлоп'яки надійшли, оточили нас.

Раптом — крик. Всі обернулися туди. А то біжить, махаючи руками, Андрієва мати і тітка Насташа... Андрій полетів до них.

Довелося мені коротке слово сказати про нашу армію, її успіхи. Так хвилювався, наче вперше виступав. А до війни, коли був учителем історії, не раз же доводилося говорити з трибуни. Тільки ж не після отакої ночі... Хвилювався, бо стали рідні ці люди, які прийшли на поміч, врятували нас у цю смертельно небезпечну ніч. Ніколи не забудуться щирі доброзичливі обличчя, оця прочищена добрими руками дорога...

Закінчивши мову, воджу очима по натовпу — де ж це Омелько? Чи не подався до лісу?.. Ага, он стоїть під титном, дивиться на мене крізь озерця сліз. Зіскакую з кузова, звідки говорив до людей, підходжу до нього. Він обіймає мене за ший. Тут і мої товариші підступають.

— Ти чого це в такому дранті ходиш? — питає Каратєєв. — Все одно що босий!

Омелько ніяково переступає ногами в постолах.

— Дарма... А попові чоботи носити більше не буду! Ось літом пові постоли собі сплету...

— Коли ще те літо! — махає рукою Каратєєв. — Он сніг лежить... Ану зажди хвильку...

Він іде до кузова, дістає речовий мішок, виймає звідти черевики.

— На, помірай, може, підійдуть.

— Не треба, дядечку, не треба, — обома руками відштовхує хлопець чорні блискучі черевики, а сам очей не може відвести від них.

— Мірай, мірай, — силоміць засовує йому ногу в черевик Каратєєв. — О, як на тебе шиті! — радіє. — Носи на здоров'я. Пошив у госпіталі меншому братану, та ще зберуся...

Омелько аж розквітнув од нежданого подарунка. Навіть мову йому відібрало.

А я між тим підходжу до Маркіяна, кажу йому:

— Треба б поки що малого в дитбудинок віддати, доки я воюватиму.

— Навіщо в дитбудинок? — сплескує в долоні Андрієва мати. — А ми з Насташею нащо? Звеселить нашу пустку...

Коли машина рушила, Омелько побіг слідом, притискаючи до грудей черевики, закричав щасливо:

— Спасибі, спасибі, дядечки! Я вас ніколи не забуду! А черевики тільки на свята носитиму!

— Чому тільки в свята? — гукнув Каратєєв. — Щодня носи!

У глибокому блакитному небі ясно сяяло сонце. Танув сніг, дзюрчали, мов співали, струмки. Ніжна зелена хмарка повисла над кожним деревом, над кожним кущем, на малесеньких листочках веселково спалахували краплі. Ми їхали між цими зеленими хмарками по рівному, чистому шляху, й нам також хотілося співати.

Хоча нас чекала війна...

МЕНІ НЕ СТРАШНО

Я не боюся. То просто вечір настав. А коли настає вечір, усі лягають спати: і дорослі, і діти, і вовки...

Коля тихенько балакає сам до себе, щоб хоч трохи розігнати страх, що разом з темнотою виповзає з-під печі й гнучкими клубками осідає по кутках. Хоч запевняє себе Коля, що вовки сплять у лісі, ті чорні клубки дуже схожі на кошлатих злих звірів. Вони сідають у кутках на задні лапи й невідривно дивляться на самого Колю, бо нікого ж більше немає в кімнаті.

Від тих чорних очей хочеться залізти під ковдру, замотатися з головою, щоб не було й щілинки. Але тоді він засне, і мамі доведеться почувати під дверима...

Коля не витримує моторошних поглядів і поволі встає.

Розмахуючи похололою рукою, розбовтує темряву в одному кутку, другому, третьому...

До четвертого не підходить — поруч нього роззявило чорний рот підпідчя.

Сідає так, щоб не видно було його чотирикутної дірки.

Але поки ганяв безплотних «вовків», загрозливою птьмою налилося вікно. По ньому рухаються якісь невиразні тіні.

Коля згадує про бандитів, і в нього від напруження терпне все тіло.

Адже у них живе коза, чотири курки, п'ятеро індичат та індичка, котра покинула маленьких. Індичку хай би забрали. Колі її не шкода, але ж бандити жадніючі, все витягнуть.

Мама казала: «Коли щось привидиться за вікном — підійди подивись — все зникне».

Та це понад Колину силу. Він тільки відвертає очі. А очі ніде діти — звідусюди наповзає насуплений морок.

Мама залишила сірники. У лампі є трохи зеленого гасу.

Та Коля нізачо не черкне сірником, щоб розігнати темряву.

Тоді бандити надворі і вовки, які причаїлися в здичавілому саду діда Федота, побачать, що він сам дома. Бандити виймуть шибку,— як у дядька Степана,— залізуть у хату. За ними пострибають вовки... Що буде далі, Коля боїться й думати.

Заплющивши очі, починає швидко й голосно говорити і до себе, і до бандитів та вовків за вікном.

— Мама скоро прийде. Вона в школі на нараді. І тато ненадовго поїхав. Він би й зовсім не поїхав, та ще японців треба розбити. Вони теж фашисти! Казав, повернеться, як листочки на деревах пожовтіють. Я вже два жовтих знайшов. І один червоний... Тато привезе шість олівців, пілотку, дві цукерки — мені й Тоні — і автомат.

Коля замовкає. Автомата вдома не треба. Ще сам вистрілить. Але вголос він цього не каже — хай вовки та бандити злякаються.

За вікном тривала мовчанка.

Потім щось тихо зашелестіло. Може, утікають бандити й вовки?

Жалібний писк пронизує Колині вуха.

Колин язик стає негнучким, мов палиця.

Писк лунає ще раз, ще...

Трохи одійшовши, Коля зміркує, що ні вовки, ні бандити не вмють пищати. Що ж то?

І враз у нього заніло в грудях. Це він, індичок! Кульгавенький.

Колі стає так соромно, як ніколи в житті. Навіть тоді, коли підманув сестричку, вкинув їй у рота колючого хруща, не було так соромно.

То він поранив малого. Посипав якомсь індікам проса, вони збіглись, бурчать, а клювати не клюють — цибулі з кисляком просять.

— Їжте, їжте,— припрошував Коля.— Скоро молоко скисне, тоді я вас краще нагодою.

Горобця ніхто не припрошував. Він сам упав з акації і так заспішив обідати, що руденька голівка заметалася, мов перестигла маківка на сильному вітрі.

Коля схопив камінець, розмахнувся...

Аж тут сердито кинувся на непроханого гостя індичок.

Горобець пурхнув і всівся на самісінькому вершечку, а індичок присів, жалібно застогнавши по-індичому.

Коля і гладив ніжку, і хукав на неї, і подорожника приклав, обв'язавши ниткою.

Не помогло — індичок окривів...

Колі після того доводилося, загнавши курей та індиків, шукати індичка серед картоплі. Але він не ображався на малого — адже індичок швидко стомлюється. Присяде під кущиком — а призахідне сонце таке ласкаве — та й засне.

Сьогодні Коля вже смерком став годувати свою «худобу». Індичка не видно було. Коля хотів брести в стемнілу картоплю, але там уже щось ворушилося... «Він уже в комірці», — заспокоїв себе Коля.

Сам-самісінький... Маленький, кривенький, — ні оборонитись, ні втекти.

Може, до нього підкрадається потиху лапастий вовк, клацає гострими зубами... Індичок причаївся у бур'яні... Одна у нього надія — Коля, і він кличе його на допомогу.

Сандалі ніяк не застібались. Довго відшукував курточку й картузик. Поки клацав клямкою, лінійвий годинник на стіні відцокав безліч хрипких секунд.

Через непроглядно-чорні сіңці проскочив прожогом.

Вилетів надвір і присів біля порога.

Горбками здіймалися куці. На трохи світлішому небі візерунилося обвуглене ніччю картоплиння.

Долишало приглушене зітхання, якесь невизразне, ледь чутне хроніння. Ніби хтось великий і страшний лякав усе живе.

Лише цвіркун сміливо строчив на маленькій машинці — шив своїм діткам зелені спіднички з листя.

Високо-високо прoderли товсту хмару дві зірочки й підбадьорливо моргнули Колі. Більш нічим вони не могли допомогти.

Коля насилу струсив з себе заціпеніння.

Полапки взяв товсту сукувату палицю. Вона стояла прихилена до одвірка, щоб відгонити собак, які зазіхали на курячий та індичий обід.

Йти треба за хату...

Першою на пляху лежала стара трухлява колода. Уночі вона запалювала на боках холодні вогні й ставала зовсім не тією мирною колодою, якою була вдень. Вона здавалась страховиськом, котре приповзло з далекого, таємничого Кирилового болота. Колі чомусь спали на думку слова, випадково чути од перегнутого пополам діда Хрола: «Коло трухляків, що світяться, гадюки збираються і гріються. Вони самі холодні і холодне світло люблять».

І чого саме зараз згадалися ті холодні мов гадюки, слова?

Хоч як лячно було в картоплі, та довелося обійти колоду. Коля не дивився на неї, проте виразно чув шипіння і сплески гадючих тіл...

Далі — яма з-під картоплі. Вона глибока, на її послизлому дні живуть білі бридкі хробаки, червоні черви, вилупасті жаби...

І яму обійшов далеченько.

А високу траву, де могли причаїтись вовки, обійти не можна було.

Коля, здається, як відштовхнувся з картоплі, так одразу і став другою ногою біля нашільного вікна, коло молодесенької вербички.

— Де ти, де ти? — запитував Коля індичка.

Індичок, певне, думав, що то бандит кличе його, і мовчав.

— Це я, це я, Коля, — запевняв дурненького.

Індичок не вірив.

Довелося занурити руку в мокру траву, де могли трапитись і кропива, і жук-рогач, і гадюка.

Пальці намацали тремтяче тільце в неглибокій ямці.

...У хаті стало зовсім чорно. Мов у закритому погребі.

Та Колі ніколи лякатися.

Він поклав індичка під ковдру, щоб малий зігрівся.

Забувши про роззявлений рот підніччя, витяг з печі пабубнявілий кисляк. Індичок жадібно ковтав і тремтів.

— Ну й дурненький, — взяв боягуза на руки. — І чого ти боїшся? Бачиш, мами немає, а мені зовсім не страшно. Ти думаш, у кутку вовки сидять? Де їм узятись? Вони давно у лісі. Знаєш, як у лісі спить? Дереву гойдаються, шумлять, трава пахне... Коли ми з мамою їздили по сіно, я два оберемочки приніс до воза й на них зразу заснув...

Індичок прислухався: певне, заспокоюється, бо його тільце потроху втихомирюється.

Та лише Коля замовкає, малий здригається з новою силою.

— Ти що, на віконце глянув? — питає Коля. — Немає там ніяких бандитів. Ось ходім подивимось.

Він підходить до вікна.

— Не ховай, не ховай голови... Бачиш, то верба розплелася на ніч та й махає косами. Від того й тіні на вікні... А ти, дурненький, подумав... Ну, а тепер спати... Ні, ти сам будеш спати, а я маму чекатиму. А щоб швидше заснув, я тобі казочку ловку розкажу... Слухай... Давно-давно, коли ще не було ні мами, ні діда, ні... ну, нікого не було...

Коли постукала мама, обидва міцно спали.

Сонце купалось — купалось у густій синяві, розбризкуючи гарячі іскри, та й навітшалось. Залізло в гущавину старого в'яза і прилягло спочити на гачкуватих гілках.

Старий кінь, байдужий і до урочистого вечірнього неба, і до узористих тіней, що хитаються на дорозі, поволі чвалає, глухо гупаючи по піску. Його велика голова звісилась донизу, мовби в тій голові загрузла лінива думка — чи варто кудись їхати цього стиглого рожевого вечора, коли так принадно пахне розпарена за день трава. Мати сидить на борту безтарки, і на її обличчі тиха, затаєна печаль.

Вітя стоїть на дні воза й озирає світ. Він не раз бігав цією вулицею, ліпив у дощ з піску мисочки, але їде нею, та ще й у безтарці, вперше. І давно знайома вулиця здається і знайомою, і незнайомою. Он хата баби Мотрі. Коли дивись на неї з землі, то бачиш лише смужечку білої стіни й похмуру стріху. А з безтарки — і лавочка вигулькнула, і заметляли гарячими головами цибаті жоржини. «Треба хоч одну вирвати», — думає Вітя, але відразу ж засоромлюється — в баби Мотрі нікого нема, тільки кривоногий Жучок, та й того хлопці зманюють на вулицю.

А небо ближчає. Особливо, коли лягти горілиць на шорстку поздовжню дошку. Чотирикутник сині колихається, міниться, густішає, а потім ураз мов наливається червоним...

— Синку! Задрімав?

Мамине обличчя визирає з безодні неба, воно закриває майже увесь клаптик сині.

Безтарка стоїть на городі. Кінь ухопив за чуба буряк і сердито смикає, а буряк не піддається.

Поміж зеленого огудиння золотими м'ячами розкотились гарбузи.

Вітя сплигує з безтарки, і м'яка земля забирає його ноги по кісточки.

Найближчий гарбуз — справжнісінький кабан. Розлігся, виставив на сонце гладкий лиснючий живіт — ось-ось зарокхає від задоволення.

Вітя турляє ногою чванька, той, крекнувши, перевертається на другий бік.

А оце буде його гарбузик! Маленький, гладенький, він легко дається Віті в руки. І Вітя несе кабанчика до безтарки. Одразу вирішив назвати гарбузика кабанчиком.

Каже про це мамі. Мама гладить його по голові, і лагід-

на усмішка торкається її вуст. Бере гарбузика й надавлює нігтем. Гарбузик пускає прозору сльозу.

— Ой! — скрикує Вітя. — Йому ж боляче!

Швиденько нагрібає сухої землі й замазує подряпину. Земля чорніє.

Вітя скидає безкозирку. Хоч вона й без стрічок, бо стала безкозиркою, коли відірвався козирок від кашкета, але Вітя любить її. Зітхнувши, кладе пораненого гарбузика в кашкет-безкозирку.

Інші гарбузи, скільки не смикав, — наче прив'язані до землі.

Мамі важно. Вона часто спирається на безтарку і витирає рукавом піт. А піт знову виступає.

Віті шкода мами, і він тягне за хвіст здорового гарбуза. Гарбуз не піддається, і у Віті випливають з очей сердиті сльози.

Сірий кінь невдоволено озирається, бачить повний віз гарбузів. Неохоче смикає голоблі. На його зубах хрумтить буряк, солодкі нитки звисають з товстих губів.

Вечір обліг землю, забрав усі яскраві барви. Чорніють тини, чорніють німі дерева, чорніють вікна... Та ось викотився місяць, жовтий, наче гарбуз, і все навкруги повесело. А вікна, що здавались Віті темними проваллями, заблискотіли, заграли шибками.

— Мамо, а можна бачити, як ходить місяць? А він ходить, я знаю. Увечері з-за верболозів вилазить, а перед ранком ховається за клуню діда Грицька, бо там стоїть копиця сіна і тепло спати. Ось ми з Васею підемо і знайдемо його там.

— Ти мій розумник малий! — Мамині руки шорсткі, з них струшується на чуб земля.

— Мамо, а він тоді ходить, як я очі заплющую. От хитрий. А я нарощне сяду під хатою і всю ніч не буду очей заплющувати!

Мама складає гарбузи, залишаючи для Віті зручне кубельце.

Складає й говорить:

— Ось приїде тато, підете рибу ловити, тоді не спати-меш усю ніч і побачиш, як місяць ходить... А на призьбі ніч не висидиш — приїде Сон-Сонище, намаже тобі повіки медом, і вони враз зашинуться.

Віті здається, що тато десь близько-близько. Вітя аж зводиться на ноги, щоб покликати його, та навкруг лише сонна тиша. І тато відлінає далеко-далеко, де стріляють гармати і кружляє багато літаків.

— Мамо, а коли повернуться тато?

Мама мовчить.

— А ти тоді не будеш носити гарбузи? Ні, не будеш, — сам вирішує. — Тато візьме в одну руку п'ять, у другу шість. Ні, тато зв'яже їх за хвості вірвовкою і одразу всі принесе до безтарки...

Мама нахиляється, цілує Вітю. Ніжно-ніжно й чомусь солоно. Вітя швидко здогадується — то сльози. Бо тато на фронті. Там часто вбивають. І тата можуть убити. Тоді прийде вузенький білий папірець, і мама впаде, як тітка Горпина, посеред двору і страшно голоситиме. Це значить, що тато ніколи-ніколи навіть у гості не прийде ні до Віті, ні до мами, ні до бабусі, хоч як би вони його просили.

Мамині очі блищать проти місяця. Вона натягує віжки. Сірий форкає і частіше гупає по дорозі.

— Ох, чує моє серце...

Цей шепіт просочується у Вітину душу. Він схоплює лозину. Лозина коротка. Бринькає по голоблях, не дістаючи до сірого.

Скрипучі ворота не хочуть пускати у двір.

На порозі тинню бабуся. В її руках біліє конверт.

Каганчик прискає, сердито випльовує воду, що підмішалася в гас. Вітя тулиться до мами. Вона смикає за кінчик конверта. Вузенька стрічка сунеться по кофті, зачіпляється на гудзику. Два аркушики розлітаються в різні боки. Мама ловить один, більший, а Вітя підбирає з долівки другий.

— Живий!.. — видихає мама. Її очі стають великі-великі, в них яскраво сяє перевернутий каганчик.

Мамин голос бринить, зривається. Бабуся присіла на припічку, підперши голову сухою рукою. Тінь од її довгого носа падає на папірець, і мама раз по раз змахує її.

Вітя залазить на припічок, щоб краще бачити листа. Коліна трудить. Він чує голос тата. Ось і до нього звертається тато:

— «Синочку, помагай мамі, жалій її. Картоплю маленьку підбирай, гарбузики невеличкі піднось. Вони вже, певно, поспіли. Ох, як я люблю гарбузову кашу!.. Хоча б війна швидше кінчалася! Коли повернусь, ти, мабуть, і великі гарбузи підніматимеш...»

— Тату, постріляй фашистів і приїзди! — гукає Вітя в папір до тата.

Мама згортає листа й опускається на піл. Каганець тріщить. Ніч куняє у закутках. З підніччя дзвінко обізвася цвіркун, і мама скинулася.

— Ану дай, що там у тебе,— простягає руку до Віті. Очі її глянули на папір і спіткнулись.

— «Вмер... у госпіталі... посилаємо останній його лист»,— читають і стогнуть мамині сірі уста.

Чорні тіні виходять із закутків, зазирають похмуро в папірець. Каганчик гасне, синій дим зависає в стовпах місячного світла. Цвіркун цюркоче, мов камінчики пересипає.

Вітя клацає клямкою.

Земля плаває в голубому сяйві. Місяць двоїться, троїться... Вітя залазить на воза. Гарбузи мокрі, до їхніх боків попримлипали дрібні росинки. Мокрий і «кабанчик». Скоро він стає блискучим од сліз. Вони течуть і течуть, прокладаючи на щокіях гарячі русла струмочків.

«Таточку, тепер мамі і на ту, і на позату осінь, і ще довго самій гарбузи зносити... І картоплю копати... І дрова возити... І все, все... Я буду старатись рости, але, таточку, я не швидко виросту... Таточку, не треба ні олівців, ні цукерок, ні навіть пілотки — тільки приїзди... Ми той папірець сховаємо в погріб і діжкою заставимо...

Ой таточку, доведеться-таки мені швидше рости».

Вітя витирає сльози. Одягас мокру безкозирку.

— Я виросту швидко, таточку! Я буду піднімати по чотири гарбузи!..

ЖИТА ЗА ХАТОЮ

Не захотіла хата тіснитися поміж своїх товаришок на курній вулиці та й вибралася на роздолля. Забрела по вікна у сизі жита, пливе серед них білостінним кораблем до невідомого порту. Пливе й ніяк не може переплисти широку затоку шумливого житнього моря.

Ні високої огорожі, ні густих заростей навколо неї. Лише дві вишеньки стукають гілками у напільне вікно, просяться і їх випустити у хату.

А Миколка й Володя цураються хати. Хоч яка світла вона, хоч яка затишна, та не прирівняти її до того світу, що б'є прибоєм за стертим порогом.

Вони звикли вставати разом з матір'ю. Коли загудуть чавуни, здоровкаючись із меткими рогачами, Миколчине ліве око саме розплющується. Ще праве спить, а Миколка вже штовхає брата ногою.

— Вставай!

Не вмившись, грюкають дверима.

Східна стіна рожево тліє. Вусики колосків мов хто

розжарив у вогні. Густа верба на далекому шляху в райцентр вхопилася цупким гіллям за надміру велике сонце. Воно легко віддирає її лапи й котиться поволі своєю одвічною голубою дорогою.

Жита ріже надвоє вузька стежка.

Миколка і Володя стають на її початку.

Мить — і з-під їхніх босих ніг густо пирскає потривожена роса.

Обличчя вже гладить ранішнє нежарке сонце, а ноги ще шмугляє нічний стиглий холодок.

Володя, як завжди, відстає од Миколки, хоча вони однакові й віком і на зріст. Бо в один день народилися. Близнята.

Відстає не тому, що гірше бігає, — у нього надто широко відкриті очі й вуха: польову грайливу мишу побачить — і стишує хід, мов то якесь диво.

Миколка коротко і сердито зиркає на нього, бо поважає лише чесне змагання.

Сам він мчить, втупивши погляд у стежку, й не помічає на ній ані зграйок наполоханих коників, ані тоненьких смужечок рожевого світла, що пробивається крізь частокіл житніх стеблин. Миколчині зіркі очі схоплюють лише чорні тверді грудки, об які можна спліткнутися, та найжачені голови будяків, збиті вчора їхніми хльостками батогами з придорожніх похмурих велетнів.

Добігши до жовтавого каменя, що хтосьна-відки взявся на польовій стежці, повертаються назад.

Захекані, притуляються спинами до холодної стіни.

Володя одним вухом слухає і не слухає Миколчині докори, а другим, щедро відтуленим, жадібно вбирає шурхоти, пересвисти, урочисті трелі пробудженого степу.

Мати ледь докликалася синів у хату.

Гарячі млишці доводиться перекидати з руки в руку. Нетерплячий Миколка додумується — пускає млинець у нахололу в погребі сметану й потім виловлює його червоною дерев'яною ложкою.

Мати не сварить, лагідно сміється. Навіть коли Миколка лізе в сметану не дуже чистими руками.

Батько теж усміхається. Правда, він весь час усміхається, ось уже п'ять років — відтоді, як став дивитися на хату й сім'ю з великої фотокартки. Він не повернувся з війни.

Мати завжди сідає спиною до фотокартки. Вона боїться батькової усмішки. Коли батько посміхається їй, у матері котяться великі сльозини й дрібно тремтять руки.

Вона дивиться на синів. Ловить кожен їхній порух, кожен усміх. На їхніх обличчях усе виразніше проступають батькові риси.

Корова Зірка давно вже стукає рогами в двері хліва. А мати ніяк не надивиться на синів. Підливає їм молочка, дістала із скрині дві цукерки.

А хлопці мнуть у руках кашкети.

Сьогодні їм особливо не терпиться. У кущах біля залізничного насипу чекає на них знахідка, схожа на залізну товкачку, тільки ніби пощерблена долотом. Учора, викопавши з землі, Миколка і Володя довго чистили її колючим піском, а потім ще й кашкетами терли.

Довго перекидалися зручною знахідкою, аж доки корова сама побрела додому, на ходу шламаючи соковите жито...

Невелика пухнаста хмарина зачепилася за сонце й довго стояла, приглушуючи його нестерпний блиск. Промені сотали її, й на землю сіялася м'яка срібна курява. Таким півхолодком легенько дісталися до посадки.

Товкачка лежала на тому ж місці, де її сховали, тільки трохи припала рудуватою іржею. Швидко повернули їй блиск.

Закинули на суху грушу Миколчин кашкет і заходилилися збивати його товкачкою. Поцілів Володя, і кашкет глухо гушнув, не випустивши товкачки.

Тоді Володин зашпурили аж на вершечок. Та скільки не швиргали товкачку, з якого боку не заходили, — висить кашкет, метляється на вітрі.

Оглянулися, а сонце вже поз'їдало тіні, залишивши невеликі п'ятачки навколо дерев.

Довелося лізти, знімати кашкет. А потім замазувати слиною подряпини на руках і ногах від колючок.

Корова так прудко побігла додому, до телят, що годі було її наздогнати.

Аж на півшляху Миколка завважив, що кишеня його піджачка надто важка. Мацнув — товкачка!

Стали.

Назад нести далеко, а в житі сховати — або хтось забере, або потім не знайдеш. Вирішили десь приткнути вдома.

Камінь можна було обійти. Але як його обійти, коли кишеню відтягує замашна товкачка?

Перший кидав Миколка. Не влучив. Володя довго цілився, але товкачка зашелестіла в жито, підламуючи в колінцях крихкі стебельця.

Підійшли ближче. Миколка викинув уперед ліву руку, задер великий палець. Палець точно закрив камінь. Праву з товкачкою завів за плече. Стрімко розмахнувся. І коли рука із затисненою товкачкою порівнялася з пальцем, розтис кулак.

Дзенькнуло.

Зрадіти Миколка не встиг.

Камінь облився гарячим полум'ям.

Полум'я червоно шугнуло в боки й повалило братів.

* * *

Ген від кучерявої посадки беруть розгін жита. Біжать, біжать, маючи сизими вусами на вітрі, й не можуть зупинитися — навколо рівнота.

Тільки біля двох зелених горбиків з червоними пам'ятничками сповільнюють біг і застигають навколо суворими вартовими.

Неподалік стоїть хата. Вона опустила плечі, вгрузла в землю.

Вусаті колоски заглядають у вікна.

Із стіни усміхається круглолиций чоловік у солдатському одязі. Обік нього — два настобурчені хлопчачки.

Усі троє пильно й лагідно дивляться у куток, де не зводить з них очей білоголова бабуся...

ТІНЬ НА СИНІХ КУЧУГУРАХ

1

Зима того року була така довга, що, здавалося, і кінця їй не буде.

Сніг випав у листопаді. Земля, чорна й лискуча, як покроплене водою вугілля, не встигла навіть запанцируватися у льодову кірку; калюжі мерзлякувато морщились од студених подихів сіверка. А сніг безстрашно валонув із сірого неба, геть закиданого важкими скиртами хмар. Калюжі довго ковтали лапаті шурхітливі сніжинки, аж поки у них не набубнявіли жовті, іржаві животи. На деревах повисли, обгинаючи гілки, товсті шапки. А сніг сипав, наче хотів зовсім загорнути село, щоб і сліду від нього не лишилося...

Я довго дивився у запічне віконце на ранній щедрий снігопад. Мені було радісно й тривожно. Радісно, бо не можна в одинадцять років не радіти завірюсі, що приносить на своїх білих м'яких крилах хвилюючий, свіжий запах захмарних висот, тихо наспівує пісеньку про стрімкі гори, про дожделезві слізські ковзанки, якими мчиш, не діткаючи льоду, лиш вітер свистить у вухах і серце перебивчас-то гупає, про галасливі сніжкові баталії... Але, озираючись, я бачив свою заклопотану матір, котра недавно повернулася із погребя, де рахувала на відра дрібненьку, мов бурубашки, картоплю, і моє серце гостро поймала тривога. Мати сиділа біля столу, втупившись невидючим поглядом у вікно, і час од часу глибоко зітхала: «Хоча б Красавка отеллася!..»

Відтоді й почалося: що не день, то — сніг, сніг, сніг... Городи потонули в ньому, лиш верхівки лободи визирали з кучугур. По пояс вгрузли у замети хати, сараї, здавалося, вгруз, понижчав увесь світ. Усе довкола було біле, і коли морозного дня на дзвінке небо викочувалось промерзле сонце, то його некліпке око так утомлювалось од тої білої неозорості, що надвечір яро червопіло, мов хто сипонув у нього піску...

А глухої січневої почі рантом налетіла скажена буряка. Вона всю ніч ревла, завивала, бігала по двору, добиваючись до нас, і так трясла хату, що тарілки тонко бряжчали й широкий язик лампи злякано підскакував... І на ранок, коли улігся шарварок, світ перемінився. На городах лежали студені бархани; кущі, деревця були туго запеленані в білі, аж сипюваті простирадла; зникли всі долини, ями, зрівнялися з городами глибоко вибиті колесами й ногами дороги; біля хат косо дерлися до стріх гривасті замети, від чого за шибками гуляв срібний присмерк. А посеред двору, здійнявши вгору чорне коструbate коріння, лежала груша, підім'явши грубим стовбуром свої колючуваті гілки.

І я почав тихенько мріяти про лижі. Скільки разів у мріях я мчав, здіймаючи холодну іскристу кураву, з височених гір, аж подих мені забивало й вітер паскрізь пронизував груди, скільки разів ясно чув тихий, лоскітливий посвист лиж, коли вони несли мене в мовчазний, запорошений ліс, де червоними грудочками пурхають снігурі, хитримися вічками дивяться солодкий од морозу глід, і кожна сосна, лиш необережно штвхни її, скидає цілі сувої снігу...

Я нікому не виказував своєї потаємної мрії. Хіба я не розумів, що батько і мати б'ються як риба об лід, аби дотягти нашу сім'ю до спасенного літа...

2

Звідки дізнався про моє жагуче бажання дядько Петро, я й досі гаразд не знаю. Може, підгледів знишка, як я, випорнавши у геть загідженій курми хижці дві старі кленки, намагався прибити до їхніх пересохлих, ніби закам'янілих, боків мотузяне кріплення, а потім, сховавшись за хату, шкиргав тими горе-лижами, дратуючи і сніг, і себе... Чи вловив задрість у моєму погляді, коли я, стоячи на порозі, спідлоба бликав на Митька Пузія, котрий ганяв по городу на своїх березових саморобках?

А очі в дядька Петра гострі, пронизливі й якісь дивні. Коли він дивиться на тебе, вони усміхаються, грають. А лиш одверне погляд, очі його холонуть, морозніють.

Дядько Петро і мій батько разом працювали у школі. Батько був завідуючим (і водночас — учителем, бо в нашій початковій школі було всього троє учителів на чотири класи), а дядько Петро — завгоспом. Отож він часто заходив до нас. Ще в снігах гуцно обтупає сніг, обшахає пругким березовим вішиком блискучі хромові чоботи і потім обережно стукає в двері. Вже по цьому делікатному стукоту можна було здогадатися, хто йде. Бо, крім нього, більш ніхто не стукав, а просто прочиняли двері й уже в хаті питали: «Можна?» Зайшовши, дядько Петро скидав короткого кавалерійського кожуха, отороченого знизу іпекуватим смушком, акуратно пригладжував довге пасмо волосся, що, прикріплене десь аж на потилиці, ріденько прикривало його блискучу голову, здоровкався за руку з матір'ю, зі мною і навіть з моєю сестричкою Танею. І лиш потому рушав до столу, за яким сидів батько.

Вони довго шелестіли паперами, щось вираховували, сердилися на райвно, котре при розподілі дров завжди забуває про їхню глуху лісову школу («стид, страм, позор», — гарячкував батько), прикидали, як же викрутитися з паливом...

Коли у хаті пізнього вечора притишено розмовляють, коли на столі сошно потріскує лампа, а за вікном шарудять сірі од п'ятми сніжинки й зітхає вітер, дрімота чіпляє на кожну вію по важкенькій свинцевій кульці. Я кручусь на печі, аж черінь вигуркує, басую ногами, даю собі болючі щиглі, аби не заснути до тої хвилини, коли батько й дядь-

ко Петро одсунуть папери, переставлять табуретки до печі й запалять цигарки. Ну, а тоді сон і близько не підступиться до мене. Бо починається розмова про війну.

3

Мій батько лише рік тому повернувся з фронту й досі носив зелену гімнастерку, такого ж кольору штани-галіфе і довгу сіру шинелю, якою ми з сестричкою уночі вкутувались. Батько невисокий, худенький, шинеля на ньому сидить акуратно, опатно. Та тільки ми з Танею відстібали хлястик, як шинеля ставала величезною, мов рядно, ледь вміщувалася на печі. Хоч з головою вкутуйся. Що ми й робили в січневі люті холоди, коли дерева надворі тріщали, як патрони у вогні, і мороз простягав свої студені руки аж на піч.

Дядько Петро теж був у військовому, але замість гімнастерки він носив суконного кітеля, з-під якого визирав волохатий светр, і галіфе на ньому було синє з червоними вузенькими кантами. Дядько раз у раз осмикував свого кітеля («військова звичка»,— пояснював).

Затягнувшись кілька разів, вони починали згадувати війну.

Власне, більше говорив мій батько, а дядько Петро переважно тільки підтакував та глибокодумно смоктав цигарку, дивлячись кудись у темний куток або уважно слідкуючи, як чорний рот печі жадібно втягує сиво-жовті завої диму.

Я слухав і не переставав дивуватися своєму батькові. Скільки він уже розказав усячини матері, нам, родичам, сусідам, скільки було отаких вечорів з дядьком Петром, але все одно у нього знаходилось кожного разу щось новеньке, досі не чуते. І батько не просто розповідав про пережите, ні, він малював його різними фарбами, заново переживаючи злигодні й перемоги воєнного часу, і нас змушував переживати. Ось вони з товаришем повертаються із розвідки, повзуть нейтральною смугою. А німці гатять, не дають підвести голови («кожен солдат мав випустити у наш бік за ніч 50 куль»), доводиться просто орати носом твань... Мені стає страшно, незатишно на печі. Здається, що це я, важко дишучи, плазую по чорній вирвастій землі, і наді мною зловисно квітнуть букети ракет, висвітлюючи різноколірним мертвотним світлом кожну спасенну долинку, пронизуючи паскрізь кожен кущик, що це я чую тихий просвист трасуючих куль («мов прудкі жарини летять»),

одна з яких назавжди лишила в Карпатах батькового друга Вадима, що з ним він пройшов від Карпат до Москви і назад...

Батько кричав «ур-ра!», ідучи в атаку, косив німців з автомата, сам падав поранений і контужений, однак запам'ятав багато різного — і сумного, і смішного, і несподіваного. Так, чомусь зберігся у його пам'яті один з тисячі пройдених з боєм гаїв. Їхню роту там оточили німці, і вони день і ніч відбивали шалені атаки з усіх боків. Отож батькові, як то кажуть, угору глянути було ніколи. А він описував той гайок так, наче учора, не кваплячись, пройшов його наскрізь, пильно приглядаючись до кожного дерева. У його пам'яті лишився і каракуватий дуб, який здригався од пострілів і осипав на каски слизькі жолуді, і налякана берізка, в якій, сичачи, застрягла трасуюча куля, і висока памітлива трава, і перепуджені руді мурашки, котрі заклали навіть у патронник... А коли чудом вирвалися з оточення темної ночі, то фронт уже ледь чутно побобонював на сході. І вони подалися за ним. Голодні, обірвані, кралися ярками, брели глухими лісовими стежками, перебігали поночі погрозливо зачаєні поля, пірнаючи на ранок у зчорнілі від негоди скирти... Якось вибилися до хутірця, затиснутого між двома болотами, й, украй виснажені, постукали до крайньої хати. Двері відчинив бородатий похмурий чолов'яга. Нічого не спитав, мовчки пропустив у хату. Кивнув худенькій жінці, жінка витягла деренькотливий чавун, насипала повнісіньку миску борщу й поставила на стіл. Тільки вони, чекаючи ложок, жадібно вдихнули хвилюючі, п'янкі пахощі, як розчинилися двері й на порозі стало троє поліцаїв... «І знаєш, — підскаочив збуджений батько (а я ледь з печі не впав), — стоїмо ми біля копички, під дулами, і такий жаль крас душу... Хоча б, думаю, гадди, дали наїстися перед смертю! І досі, лиш заплющу очі, стоїть переді мною отой непокуштований борщ — червоний од буряків, з дрібно посіченою капустою, а зверху, в озерцях жиру, плавають коричневі вишкварки...»

Батька і його товаришів не розстріляли. Староста (а вони потрапили саме до нього) пронизав кожного лихим, ненависним поглядом, буркнув поліцаям: «Сьогодні дамо собі вихідний. Набридло розстрілювати... Відправимо в район, хай там із них шукуру знімають».

Поліцаї повели полонених у район. По дорозі батько і його товариші напали на поліцаїв, роззброїли їх і подалися до наших.

Одного вечора дядько Петро слухав якось неуважно:

палив цигарку за цигаркою, пахнув у піч сивими кільцями диму, совавсь, аж табуретка, міцна, окорениста, жалібно рипіла. Хоч батько розповідав про таке, що у мене рот був наопашки, мов у заїдкуватого горобеняти, — про штурм Будапешта. «Вискочили ми до Дунаю, а він лежить, як потовчена свинцева смуга, і від одного погляду на те крижане місиво холод обіймає тіло...»

«Еге», — таким далеким од всієї цієї історії, майже байдужим голосом підтакнув дядько Петро, що батько мимохіть зупинився, схиливши голову пабик, пильно глянув на свого співбесідника.

«Що там у тебе скоїлося, викладай», — грубувато й водночас співчутливо поспитав батько. Він ніколи, як каже мати, не розмазував по столу кваші, тобто зразу, чітко казав, чого йому треба, по якому ділу він прийшов; чіткої відповіді вимагав і від співбесідника. І я, коли спершу, після його приїзду, мимоволі брехав, молів язиком нісенітницю, розірвавши штани на коліні або принісши на лобі чималеньку гулю, яку нічим не прикриєш, та потім звик говорити коротко і правду. Це було і менш втомливо, і кара, на диво, випадала легша, ніж за мінонок несусвітньої брехні.

А дядько Петро відповів не зразу. Доцмокав цигарку, аж поки вона зашкварчала сердито у нього між пальцями, кинув червоне вічко у чорне жлукто печі, розкуйовдив пасмо волосся, від чого його голова стала дуже схожа на рожеве коліно, похнюпився, задививсь у підніччя, де обережно шаруділа нетерпляча мишка, на яку чигали зелені котові очі.

«Та, знаєте ж, літо таке було... без дощів... Картоплі в мене... на денці в погребі, — пасилу видавив із себе дядько Петро. — А малечі... — півзводу...»

Гострий жаль шпигонував мені у серце, аж воно тенькнуло. Мені не треба було й очей заплющувати, щоб уявити дядькового «півзводу» — трьох хлопчиків, з яких найстаршому було десь шість років.

Я всього раз їх бачив, але в пам'яті засіла щемлюча картинка. Було це літнього дня, коли сонце панувало у небі й нічого не бажало знати, що його некучі промені уже навіть бур'ян в'ялять. Я щойно полив грядочку моркви і тепер порпався у чорній вогкій землі, вишукуючи гарну морквину. І вона потрапила до моїх рук! Довгохвоста, з китичкою біленьких корінчиків й рожево-жовтими боками. Я витер моркву пахучою гудиною, потім — начисто — виворотом сорочки й підніс до рота.

І... побачив трьох хлопчаків, які причаїлися в канаві біля дороги, лиш попелясті вихорки стирчали з померхлої зелені та жадібно зорили оченята. Вони не просили, вони лише пестили поглядами мою моркву. І мені стало ніяково, наче я одняв у цієї малечі смачну моркву. Ноги самі понесли мене до канави, рука сама простягнула морквину. Три замазурені ручки водночас схопили морквину, і за мить під босими ногами глухо залопотіла глибока ядуча курява...

Мабуть, батько теж згадав дядькових дітей, бо, геть забувши про свою хвилюючу оповідь, насупив брови, смикнув за рукав матір, що задрімала сидючи, втомлена школою й домашніми безкінечними клопотами. «Христе, набери Петрові відер двоє картоплі»... — «Га? Що?» — скинулася мати, поправила хустку, позіхнула і лиш потім уторопала батькові слова. Прикусила губу, довгу хвилю дивилась кудись у вікно, але все ж кивнула на знак згоди головою.

«Ні, ні! — підхопився дядько Петро, замахав руками, наче батько намагався втелючити йому гранату з висмикнутою чекою. — Ні, я не за тим. Хочу відпроситися у вас, Василю Івановичу, на тиждень. З'їжджу до сестри на Західну Україну, там, кажуть, уродило»...

Батько заклопотано потер рубчик від рани на скроні й рішуче мовив: «Катай! Дрова я сам привезу. Не далекий світ — Острови».

І ще, хоч як дядько Петро відмагався, всунув йому в кишеню жменю махорки та тицьнув у руку широкого армійського ремня з жовтою блискучою бляхою: «Підперешся. У поїзді зараз і собаку на прив'язі не вдержити».

Дядько Петро довго дякував, довго тис батькову руку. А вже з порога бликнув на піч до нас і раптом пообіцяв: «Чекайте гостинців». І розтанув у клубах сивої морозної пари, що валонула з сіней і покотилася грітися під піч, аж кіт злякався, сердито чмихнув, сполохавши мишку.

У мене в грудях од тої неочікуваної обіцянки стало приємно-холодно, мовби я поклав у рот м'ятну цукерку.

Вже, востаннє кліпнувши, погасла лампа, вже місячна синява, покрапана іскорками морозної пороші, перехлюпнула через вікна й розлилася озерцями по долівці, а я ще лежав із широко розплющеними очима й прислухався до тихої радості, що струмувала по всьому моему тілу...

Цей тиждень був, мабуть, найдовший у моєму житті. Час, що й досі ледь повз, зовсім не поспішаючи зробити мене дорослим, здається, затупцяв на місці, от-от роздумав і гайне назад...

Щоб підштовхнути ледачий час, я вирахував наперед десять задачок, прочитав усю книжку з історії, хоча вчителька застерігала від цього,— мовляв, тоді нецікаво буде удруге читати її...

У суботу, пригрівшись по обіді біля комина, я дозволив собі трохи помріяти. Під піччю хрипко обізвався простуджений цвіркун, надворі купалися в студеній блакиті закоцублі дерева, а мені вчувався шум заїшеного паровоза, який, чмихаючи білою парою і покрикуючи голосистим півнем, мчав через ліси, гори, поля довгу вервечку вагонів. Дядько, мабуть, сидить біля вікна і, прохукавши у замерзлій шибці маленький п'ятачок, дивиться на миготливі стовпи, на загрузлі в снігу села. Поги його весь час постукують одна об одну, бо у вагоні, мов заїці, гасають дрижаки, а руки міцно стискають «чуба» торбини з гостинцями. Що там?.. Я пасилу відвертаюся од епокуси, навіть очі заплющую. А торбинка сама пливе до мене, піби просить — смикни шворку... І я — смикаю, затаївши подих, чекаю... А з торбини раптом сиплються... бруски льоду... Я спалахую солом'яним віхтем, з моїх очей рясно бризкають сльози образи.

Хапаю ті бруси й швиргаю у розгубленого дядька Петра. Вони падають на дядькову лису голову і з скляним брязкотом розлітаються на друзки. Друзки спалахують на сонці, що зазирнуло крізь п'ятачок у вагон, гаряче сліплять мені очі...

Підскакую, наче опечений, і в мої ще затулені свом вуха просочується тоненький струмочок сміху. То Таня, сидячи при вікні, вигадала собі розвагу — ловить на дзеркальце промінець і посилає його мені в очі. Я насварився на сестричку, перевернувся на другий бік, щоб додивитися дивний сон. Але замість торбини з гостинцями переді мною з'явилася пика Дмитра Черногуза, котрий уже другий рік сидить у п'ятому класі, аж парту до білого вичовгав. І з його широкого рота сиплються безглузді слова: «Ти любиш одгризати хвоста чорному котові?» Я розмахуюся, щоб затопити в Дмитрову пику-перепічку, й гачу в стіну, чим остаточно розвеселяю Таню. Вона од реготу падає з підвіконня, а потім, забившись, то сміється, то плаче...

У неділю я півдня вистовбичив на воротах. Ноги мої примерзли до устілок, все тіло захололо і аж наче поменшало, зуби вибивали «лелечу пісню»... Коли я врешті не витримав і крутнув у хату, мені здалося, що я спрожого впав у темний погріб: так глибоко засіла в моїх очах сляна білина снігу.

Сяк-так позборсував чоботи (вони упали додолю з дерев'яним стуком) і подерся на піч. Припав до комина, як до рідної матері, прилип очима до дверей, здригаючися при кожному їхньому скрипу.

Холод, хвилювання так стомили мене, що я й незчувсь, коли моя голова похилилася, охоплена підступними дрім-камп.

Скинувся од голосної розмови, студеної цівочки морозу, яка заповзла аж на піч, і запахного, майже забутого пшеничного духу.

Просто перед моїми очима Таня тримала величезну, як мені тоді видалося, плетену булку — з коричневою хрумкою шкоринкою, пухку...

«Дай!» — самі собою потяглися мої руки до булки.

«Ні, це мені дав дядько гостинця», — Таня злякано притисла булку до грудей. Та я з таким благанням дивився на неї, що вона розламала булку навпіл і подала мені шматок.

Сестричка не жадібна, просто вона дуже терпляча. Дадуть їй пряник, варений киях чи скибку, притрушену жовтим цукром, — вона ніколи не з'їсть одразу дарунок, а приховає і розтягує насолоду на день або й на цілих два, одципуючи потрошку. Ми з котом Мишком якось непомітно, за секунду, ковтаємо свою частку, а потім, трапляється, «помагаємо» Тані... І зараз сестричка одламала хвостик булки, поклала його на язик, примружилась од насолоди і подалася в куток заборпувати решту булки, та так, щоб я не бачив. А я не дуже й додивлявся. Мимохіть глитувши свою половинку, я просто-таки їв очима дядька Петра, котрий вже почав розказувати батькові й матері про свою подорож. Невже та булка і... все? Та він же, обіцяючи гостинця, дивився просто на мене, а не на Таню? Невже обдунив?

Вечір, що досі оранжево палав за вікном, зразу потух, посірів, ніби з неба сипонуло попелом.

Я зовсім не збрався плакати, навпаки, хотів показати дядькові, що мені плювати на той гостинець. Та зрадили

очі. Викотилася одна прозора горошина, з нею — друга, третя... І на припічку стало мокро, ніби перекинули кухоль. Я хотів мерщій податися в куток, заховати свої непрошені сльози, та чомусь не міг зрушити з місця.

Дядько Петро крутнув головою, підвівся з табуретки, підійшов до мене, здивовано виричав очі: «Вперше бачу, щоб парубок, замість того, щоб кататися на лижах, розмочував сльозами припічок».

«Ой!» — скрикнув я і горобцем пурхнув з печі. Хтозна, як попав у чоботи, коли накинув фуфайку, хто насунув мені на голову шапку. Отямився у снігах, гарячково роззявив двері.

Лижі! В кутку стояли справжні лижі! Коричневі, з гострими загнутими носами, ремінним кріпленням і шортками гумовими прямокутничками для ніг! (Хіба на третій день я додивився, що лижі не нові, на них видно подряпини, а у лівій ззаду є тоненька тріщина.) Вихопився надвір, обережно поклав лижі на сніг, став на них, виламав на дровітні дві пружкі горіхові палиці... І лижі слухняно та прудко понесли мене в мовчазний, сповнений синіх застиглих тіней город.

7

Це був не вечір, а казка. Справжня казка, яка ніби виїшла з книжки. Тільки там діють якісь незвичайні люди — лицарі, королевичі, Котигорошки, а тут я, звичайнісінький хлопець, четвертокласник, навіть не відмінник, потрапив у самісінький центр чарівної казки!

Сніг повискував, шипів, хрумтів під лижами й вискакував позад них двома вузькими утрамбованими смугами з округлими жолобками посередині. Місяць підплигував у небі, гапаявся за мною, лоскотав голубими студеними промінцями мої рожеві вуха, сипав за комір дрібне сріблясте борошно. Зорі підморгували мені синіми, зеленими, жовтими очима, і здавалося, що між ними і мною протяглися крізь безмежний Всесвіт тоненькі різнобарвні пточки... Спокійно й приязно дивилися жовті вікна хат, заздро бігав округ мене закулілий вітерець. А біля двору тітки Оришки стояв закутаний у теплий кожух дідуган-дуб і, мабуть, згадував своє дитинство...

Я ковзав широким розмашистим кроком по хрумкій рівноті, спускався з гірок, а в голові моїй неспокійною пташкою билася думка: «Як же віддячити дядькові Петру, як? Віддати ручку? Еге, я її так обгриз, що вона стала схожа

на цурпалок. Подарувати книжку про п'ятнадцятилітнього капітана? Вона бібліотечна... Хіба ковзан-нурміс?..» І мимоволі пирхнув, уявивши, як дядько Петро, підпираючись лівою ногою, іде на правій, мов хлопчисько... Та кури од сміху подохнуть!.. О, е! Я йому спіймаю зайця! А що, поїду до лісу, підстережу вухатого, коли він сторожко засне десь під ялиною, і схоплю. Та на таких лижах, як у мене, зовсім нечутних лижах, можна підкрастися до найобережнішого зайця. Звичайно, дядькові ніколи забавляться зайцем, він просто погладить його, подякує мені і віддасть пухнастика своїм малюкам. Ну, а їм буде радість і забава на всю зиму...

Мати, певно, давно гукала мене, бо й захрипла. Коли я нарешті помітив її, вона стояла під хатою з чималим дрючком у руці, і недвозначно показувала мені, на що знадобиться їй дрючок, коли я зараз же не поверну додому...

8

Другого дня я зібрався до лісу. Правда, не сам — підбив Митька. Віп спершу однікувався, аж поки я, зітхнувши, не віддав йому одламаний від сестриної булки засохлий шматок.

Хоч яке маленьке наше село, хоч як глибоко потонули в снігу хати, а все одно затишніше, не те, що в полі. Тільки ми обійшли хату діда Гарбуза, з усіх боків оточену червонуватими вишнями, як звідкілясь вихопився сердитий вітрисько, шаршув нас за поли, вхопив за шапки, щоб зірвати їх і покотити полем, ніби терпугом провів по наших затверділих від холоду щоках. Ми зігнулися, приплющили очі й щосили налягли на палиці.

Очі дивились уперед крізь вузеньку, ніби в танку перед водієм щілину. Отут і сталася пригода. Мої лижі ковзнули в якусь ямку, і раптом кружало снігу піді мною, глухо ухнувши, гупнуло у чорне провалля, нестерпно чорне серед сяючої срібноти. Лижі затремтіли (чи то я затремтів) і — втримали мене над ямою! Вже скочивши убік і знявши лижі, я збуджено погукав Митька, котрий чорнів попереду. Коли він вернувся, я, ковтаючи слова й безладно розмахуючи руками, криком розповів Митькові, що в мене за дивовижі: самі зупинилися над ямою, упершись кінцями в її краї! «Я ще й погойдався... трошки на них!» — од переба-ву почуттів ненароком прибрехав я.

Та Митько піби не чув мого захопленого крику. І я обурено замовк, зневажливо зиркнув йому в обличчя. І в Митькових очах, які дивились у яму, помітив перелек. Я й собі заглянув. І одсахнувся, перекинувся у сніг.

У ямі, поверх заіржавілого рудого залізяччя, лежала німецька каска, а з-під неї визирав вищирений череп.

Ми не встигли навіть стати на лижі, просто схопили їх під руку й погнали до села, пурхаючи у снігу, набираючи його за халяви, у рукави... А перед нашими очима невідступно маячив жахливий череп...

Я прибіг додому, кинув лижі в куток і просто в чоботях злетів на піч, забився в самісінький куток. Вже пізніше, отямившись, скинув одталі чоботи, злодійкувато озирнувшись, спустив їх додолу. Намацав на комині читану-перечитану, але все одно кожного разу цікаву книжку про десантників, розгорнув її. Та захоплюючи події майже не доходили до мене, бо на кожній сторінці примарно скалився череп...

Він і вночі мені приснився, хоч я, дрімаючи, вперто думав про лижі, зайця, який останні дні бігас у лісі, про мою сусідку по парті Нелю, котра чомусь подарувала мені старовинну монету з якимось царем... А він все одно приснився. Певніше, уплівся в те, що було насправді за окупації. Та чорна окупація, мов короста, в'їлася мені в душу.

Наче їдемо ми возом — тікаємо од бомбьожки. Я заплющив очі, заткнув пальцями вуха, та чую і бачу всім тілом, як над селом виють, пікіруючи, літаки, як злітають у безмарне, визолочене жовтне небо віхті блілого вогню, чорно-руді жмути диму, як стогне земля... Хутко одвертаюся, розплющую очі і чіпляюся поглядом за темно-зелену стіну лісу. Прошу, молю, благаю його швидше наблизитись. Гнідко рветься з голобель, на його змокрілій спині перехрещуються сиві п'явки од материної пуги, а ліс, ніби дражнячись, одступає від нас. Лиш маленькі кучеряві сосонки вибігли далеко вперед, та хіба вони можуть схвати, прихистити нашого високого громіздкого воза, куди бабуся зопалу кинула навіть вербову порізану колоду, на якій покійний дідусь кришив махорку, і вона тепер стирчить, мов труба польової кухні...

І тут за мою спиною став стрімко наростати гуркіт. Я зіщулювся, стиснувся в якомога менший клубочок. А літак, роздираючи на шмаття повітря, вже висів над нашими головами. З брязкотом розчинилося його блискуче черево,

Й звідти вивалився... здоровенний есесівець у касці, під якою зловтішно реготав бачений учора череп...

«Ма-а-мо-о!!» — видобувся з моїх грудей такий пронизливий крик, що біля мене вмить опинилася вся наша сім'я. «Що тобі, що?..» — тримаючись за серце, тривожно питалася мама. А Таня наперед терла кулачком свої тонко-слізні очі.

Я побовтав у роті затерплим язиком і хрипко мовив: «Наснилася окупація». Батько й мати Perezирнулися, глибоко зітхнули. І мати мовчки полізла до нас на піч.

Тепер, коли біля мене була мати, я заспокоївся і почав дрімати. Тільки й устиг подумати: «Не лише я, а й голова у мене брехлива. Хіба ж німець стрибав тоді з літака? Він просто кинув у нас порожню консервну бляшанку та зареготав, мов навіжений»...

9

У класі я зразу ж розказав хлопцям про лижі. А потім, розійшовшись, заходився описувати той чарівний вечір, коли геть все раділо моему подарункові. Хлопці лижами зацікавилися, та коли я «вдарився у пейзаж», запозіхали й боком посунули од мене. Довелося розповісти про страшну яму, хоча мені й згадувати про неї не хотілося. Ого, як спалахнули в хлопців очі! Надто у Дмитра Черногуза, найбільшого одчайдуха нашого класу. Він і гранату підірвав у лозах, і цілився у сороку з самопала (правда, дріб рвонув чомусь у протилежний бік і одчесав Дмитрові мізинця), і за окупації підпалив у ящику схожий на макарони артилерійський порох, від чого його обличчя тепер схоже на мідну миску з дірками для очей, рота і носа. Дмитро схопив мене за гудзика, схвильовано закрутив його: «А не брешеш? Може, то казанок?» На що я відповів щирою клятвою. «Щоб у мене нові лижі вкрали, коли дурю!» Дмитро перепитав, де точно яма, й зник на цілий урок.

А коли на великій перерві ми татарською ордою повалили падвір, з-за товстого береста біля ганку визирнула каска, і з-під неї блимнули вирячені очі... Ми сахнулися назад. А через хвилину зайшлися реготом, упізнавши під каскою Дмитра.

Дмитро більше не лякав нас, просто гасав двором і дурів, як теля, що вперше стало на сніг. Та нам все одно було якось... моторошно... Ніхто не згодився приміряти кас-

ку, хоч як набивався нею Дмитро. Та він і сам певдовзі відчув себе неприємно в сталевій холодній «шапці» й зашпурив її далеко у німуючий колгоспний сад, що чорнів по той бік дороги.

10

Прокидаюсь я серед ночі дуже рідко, хіба неймовірні жахи насняться, як з отим літаком і есесівцем, або бандюга з ножем приверзеться. Ну, а про безсоння ніколи й не чув.

А тої ночі раптом здригнувся, розплющив очі. Ні з того ні з сього. І сну страшного не було. І Таня одсунулася далеченько, не могла штурхнути гострим ліктиком. Я здивовано пересмикнув плечима й знову склепив повіки. Але з голови наче вітром видмухало сон. Перевернувся на правий бік, укутався шинелею з головою; дихати стало важко й у носі залоскотало од гострого запаху махорки. Дарма. У довбешці тихо, порожньо, аж дзвенить вона, ніби там засіло кілька неголосних коників. Хоча б в одному закармарку затримались дрімки!

Сердито скинув шинелю, звівся на лікті, обережно визирнув з печі.

Я не люблю глибокої ночі озирати хату, а надто дивитись у вікно. Ввижається, що по кутках застигли здоровенні похмурі дядьки, з-під печі світить хижими очима вовк чи гадюка, а хатні двері обережно відчиняє чиясь страшна рука... Ну, а з вікном у мене пов'язана ціла історія. Наша бабуся, що цієї зими поїхала жити до своєї дочки, якось підмітила мою погану звичку — почувши гуркіт чи розмову за вікном, я прожогом кидався до шибки і, затулившись долонями, визирав надвір. І вирішила одучити мене від цієї звички. Коли одного разу я припав до шибки, вона зойкнула: «Ой, циган з мішком стоїть за вікном!» Лиш долівка залопотіла під моїми босими ногами та гуркнув полик біля печі. Відтоді мою цікавість до затуленого п'тьмою вікна мов одрізало бритвою. А коли іноді й зиркав ненароком, то перед мої очі впливав з темряви бородатий страшний циганюра, тільки не з мішком, а з німецьким чорним автоматом у руках. І по моїй затерплій слині прудкими гуртами розбігались холодні дрижаки...

Та цієї ночі мене мов хто підштовхнув: визирнув у вікно... І я послав очі до сірого прямокутника.

Місяця не було видно, і над землею плавав цілий океан п'тьми. Лиш унизу сніг трохи розвіював темряву, од чого

дерева були видні до гілок, а їхні крони губилися в густо розведеному чорнилі неба. Зрідка зривалися лапаті сніжинки й безшумно тонули в застиглій тиші.

Мені стало моторошно од цієї примарно підсвіченої темряви, настороженої тиші, закам'янілості довколишнього світу, яку гостро підкреслювали поодинокі сніжинки... Я хотів податися назад, знову пірнути під шинелю, у тісний, задушливо-махорочний, але знайомий і затишний світ батькової шинелі, та щось сильніше за мою волю тримало мою голову, не давало їй шуснути під укривало. Не на жарт злякавшись, я одчайдушно-пильно обмацав очима подвір'я. Жодного руху. Нашорошив вуха...

І по всьому моему тілу задзюрчали крижані струмочки. Лець чутно долинав глухий стукіт, тріск дерева, якесь гупання. Вуха мої зовсім стали дибки, перетинки натяглися, от-от лопнуть. І їхньої до краю напруженої поверхні діткалися чужі страшні звуки...

Поштовх — і я вже припав до батькового ліжка. «Тату, таточку!» — судорожи схопив його за руку, що звисла з ліжка й мало не черкала долівки.

«Що? Прорвалися?» — вмить схопився батько й зашарив біля себе, шукаючи автомат. То піяк не може вийти з нього фронтова звичка.

«Та... пі-і-і,— видзеленькав я холодними зубами.— Хтось гу-гу-пає...»

Батько зачумлено стріпнув головою, міцно, мов хлопчисько, протер кулаками очі, взяв мене за плечі, співчутливо спитав: «Знов верзеться всяка всячина?»

«Пі-і,— заперечив я,— прислухайся...»

Батько насторожив вуха, довгу хвилину вслухався і безпорадно розвів руками: «Після контузії мої вуха не сприймають багато. Піду краще надвір».

Обережно, щоб не розбудити матір, він одягнувся, взяв окатий ліхтарик, привезений з Німеччини. Я й собі всунув босі ноги у чоботи, накинув на плечі фуфайку. Хоч як моторошно було виходити, я не міг відпустити батька самого, глухої ночі. Хтозна, що там надворі... Лець чутно брязнула клямка, потиху гуркнув замок, і я слідом за батьком видибав за поріг, міцно стискаючи в руці прихошену в сінях палицю.

Міцний вистояний мороз вхопив мене холодними руками за боки, поліз далі, під пахви. Різке, як нашатирний спирт, повітря продрало мені ніздрі, горло, запекло у грудях. Я похлинувся, забухикав, аж луна обізвалася.

Перекашляв, і над селом знову запала мертва тиша,

не сполохана жодним звуком. Навіть верхівки в'язів не ворухилися на тлі низького сіро-чорного неба.

Скільки ми не напружували слух (я навіть складені трубочкою долоні прикладав до вух) — ані тріску, ані гулання, ані бодай якогось найменшого шереху не вдалося почути. Темрява, тиша, сніг, силуети непорушних дерев і рідкі сніжинки.

«Я пройдуся до сарая, а ти тут постій»,— мов боячись розворожити ніч, прошепотів мені батько. Я було ствердно хитнув головою, та лиш батько завернув за ріг хати, як ноги самі понесли мене слідом. А раптом... там... хтось є... У мене ж у руках палиця, і голос у мене такий, що півсела розбудить. Та й тільки одійшов батько, як чорнота сіней засвітилась зловісними вогниками й рушила до мене, а з близьких насуплених бур'янів почала зводитись якась волохата примара...

Ми намагалися ступати якомога скрадливіше, але закам'янілий сніг зраджував нас. Він верещав під ногами, як поросся, котрому наступили на хвіст, повискував, мов немазані колеса воза, цвірчав, наче охриплий горобець...

Понурою горою присунувся до нас хлів, схожий на хату, тільки без вікон, обмазаний жовтою глиною, і двері більше скидаються на браму, косо перетнуту чорною штабою. Сарай з трьох сторін укритий соломою, колись, мабуть, жовтою і пахучою, а тепер трухлюю, сірою, непривітною. Хіба зелені острієці моху оживлять її. А від городу роззявилось темне горище. Навіть ясного веселого дня, коли здається, що геть на всій землі немає горя, лиха, страхів, а є тільки сонце, пташки, радість,— навіть тоді рідко хто з нас зважувався видряпатися на горище, щоб надійно сховатися при грі у піжмурки.

А батько, поторгавши великий заінесний замок, помацавши прилиплу до дверей штабу та освітивши сарай, рушив до горища, щоб послати туди вузький жовтий промінь ліхтарика. І тут моє серце щосили стисла болюча тривога. Я схопив батька за рукав. Батько зупинився, здивовано оглянувся, смикнув руку. Але я мов примерз до неї, і з моїх тремтячих губ зірвався гарячий шепіт: «Не ходи, таточку, туди, не ходи...»

Чи то батькові передалася моя тривога, чи і йому стало моторошно од цих пізніх оглядин, але він узяв мою долоню-крижинуку, й ми повернули назад. Трохи постояли на порозі, щоб упевнитися в несполоханості тиші, й замок, гарикнувши, відділив нас од ночі. Та тривога не зосталася по той бік дверей, шмигнула в хату.

Батько ще постояв біля вікна, пильнуючи потойбічне заморожене життя. А роздягнувшись і лігши в постіль, запалив цигарку, і її червона крапка креслила в темряві півкола, дуги, доки не настав їй час, як трасуючій кулі, описати останню траєкторію й зашкварчати у помийному відрі. Цигарка згасла, а в моїх очах ще з хвилину перевисала її траєкторія.

Сон не йшов. У голову непрошено сунули такі чорні думки, що піч стала для мене мулькою й гарячою. То ввижалось, що на горищі засіли фашисти з кулеметом, то ясно чулися за стіною обережні кроки палія, то марилися бандити з ножами, то зловтішно скалив зуби бородатий циган... «Один, два, три, чотири...» — перебивчасто зашепотів я свою «молитву», котрою, як запевняла мати, можна приспати будь-яку людину. І справді, десь за двісті мій язик почав заплітатись, а невдовзі м'які брила сну підхопили мене й понесли до зірок — теплих, близьких...

11

Сонце вже хвиськало золотими пугами по затужавілому небу, коли сні нарешті облишили мене й майнули до вчора у комин. А були вони такі дивні й... приємні, що я не зразу згадав учорашні страхи.

Якраз над ранок наснилося мені, наче я бреду зеленими-зеленими луками, аж очі трудить од тої зеленості, й збираю сині великі дзвоники. Вже рука не може вдержати букет, а я все одно рву і рву, бо відчуваю, що ці квіти... для найкращої в світі дівчини... І раптом я бачу її. Вона біжить до мене, радісно ляпає в долоні, й у неї такі очі... як у Нелі... Я тицяю їй букет, душа моя солодко завмирає од незрозумілої бентежної радості, що просто розпирає мої груди. Від тої радості я не можу встояти на місці, зриваюсь і лечу, ледь діткаючись травинок, і з мого горла вихоплюється якийсь нерозбірливий щасливий крик... Доки не перечеплююсь об пеньок і не пікірую стрімко із сну на піч...

В хаті порожньо, тихо, лиш годинник байдуже клемкає на стіні, показуючи п'ять хвилин на восьму. Я хотів трохи повіжитись до школи на теплій печі, як за стіною почувся глухі схвильовані голоси, плач... Похапцем одягнувся, вигулькнув надвір.

Біла хліва безживно лежала Красавка — червоно-бура пляма на сліпучо-білому снігу. Я аж очі приплющив од несподіванки — ні, ні, цього не може бути, це мені при-

верзлося в кошмарному сні!.. Але тут почувся тоненький Танин плач, і я з жахом зрозумів: правда...

Таня припала до Красавки і крізь невтішний плач благає: «Встань, Красавочко, встань. Я тобі булочки принесла... на, на!» У очах телиці дзеркалиться хата, город, далекі оброслі інеем верби, та не відсвічує в них тепло, волога ніжність, вони байдужі, уже нетутешні...

Тремтячими ногами бреду до хліва, звідки долинає не виразний гомін. Перед моїми очима плавають райдуги.

У хліві немає звичайної напівтемряви. На стелі зірвано довгу дошку, і звідти ллється біло-голубе світло, тягне морозом.

І моє серце обпалює морозом — отже, мені не причулося, отже, справді було — гупання, тріск дерева... І мені стає страшно, так страшно, як ніколи в житті — адже ми вночі були поруч з бандитами, вони зачалися на горищі, коли ми підступили з ліхтарем до дверей. Справжні, не вигадані уявою бандити, з справжніми ножами, пістолетами, жорстокі, безжалювні...

І хоч у сараї гуляв білий день, хоч бандитів давно й слід прохолов, а біля ясел сумно поралися батько і мати, витягуючи порося, яке з ляку глибоко забилося у солому, холодок смерті так відчутно війнув на мене, що я притьмом вискочив надвір.

12

Того дня я геть забув і про школу, і про їжу, і про все на світі. Стиснувся в гіркий клубочок біля холодного комина й задрімав.

Прокинувся, зовсім не відпочивши, вимучений кошмарами, уже надвечір. Прожогом плігнув додолу просто в чорні отвори халяв, щоб бігти дати телиці сіна, та згадав усе й зів'яв, як виставлений на мороз калачик.

За вікном оранжево палав вечір, закривавлюючи сніги, обвуглюючи хати, дерева, телефонні стовпи.

Мати й батько сиділи за столом, ніби вирізьблені з чорного каменю. Навіть у Тані, яка не вміла сумувати більше п'яти хвилин, пролягла між бровами гірка зморщечка. Вона притулилася до мами і, як усі, пильно дивилася надвір, де горбився осиротілий сарай. Тільки дурне порося, одійшовши від нічного переляку, гасало по підпіччю, перевертаючи солому й задоволено рохкаючи.

Мені здавалося, що загинула не телиця Красавка, а наша сім'янина. Та хіба вона й справді не була нашою сім'яниною? Про телицю ми всі говорили, мов про людину, в

котрої може зіпсуватися настрій, у якої свій характер, свої звички... А Таня навіть розповідала Красавці про свої таємні (од мене) схованки, і та, звичайно, міцно берегла таємниці... І Красавка ставилася до нас, як до рідних. Побачить — ласкаво замукає, очі ніжно вологнуть. А підійдеш — тернеться об тебе закучерявленою головою, обережно проведе по щці тертушкуватим язиком. На пастовні, було, ніколи не рветься у городи. А як їй дуже закоротить поласувати соковитим кукурудзяним стеблом чи солодким буряком, то прохально гляне на мене, ніби скаже: «Хлопче, піди-но висмикни парочку, бо я за себе уже не ручаюсь...» І я бігав, рвав, хоч за це навколо моїх босих беззахисних ніг не раз гуляла лозина...

Тихо, без стуку прочинилися двері. Я підвів затуманені очі — дядько Петро.

Він повісив шапку, обережно, ніби боявся провалитись, підійшов до столу, сів коло мене й мовчки втупився у вікно, що вже бралося синькою.

Те безслівне, але глибоке співчуття так схвилювало мене, що я прихилився до дядька, міцно стис його велику долоню. Дядько чомусь здригнувся, висмикнув свою руку, підвівся і так само тихо вийшов.

Я здивовано глянув йому вслід, але скоро спогади про Красавку витисли геть все з моєї розбурханої голови, також і незрозумілу поведінку дядька Петра...

У хаті всюди уже лежала темрява, як жмути чорної вовни, коли батько нарешті поворухнувся.

«Треба міліціонера покликати, — хрипко мовив він, — хай подивиться, складе протокола...»

«Він он сам іде», — кивнула мати на вікно.

Я їй собі визирнув надвір.

Вулицею, завертаючи до нашого двору, квапливо йшов дільничий Іван Павлович Єщенко.

Іван Павлович був напрочуд флегматичною людиною. Навіть коли прибігав хтось із жінок і перелякано смикав його за рукав: «На Кашталянівці б'ються!!», він ніколи не кип'ятився, не кидався туди галопом. Спокійно осмикував шинель, тугіше затягував ремінь, а вже потім рушав на місце події. А на Кашталянівці іноді спалахували справжні побоїща. Жили там два недоумкуваті та недорікуваті старі парубки — Дмитро і Харлан. Бозна-коли вони заідозрили, що перекривляють один одного, і відтоді, де не здибаються, слово за слово, ки-ки-ки, — й пішли мотати один одного, аж шмаття одягу та рештки жалюгідних чубів летять навсібіч...

А зараз Іван Павлович поспішав, з-під його кованих підборів порскали синюваті грудки снігу. Смикнув сінешні двері, роззявив хатні.

«Де ваш завгосп?» — захекано спитав, не привітавшись.

«Щойно був тут, мо' з півгодини тому, — підвівся батько. — А що?»

«Куди пішов?»

«Певно, додому, — пересмикнув плечима батько. — А куди ж іще іти йому вечірньої пори?»

«Є куди йому ходити! — зло кинув Іван Павлович. — Бо ваш завгосп має й іншу «професію» — бандит. А в минулому він був у сусідньому районі поліцаєм»...

Батько здригнувся, схопився.

«У районі піймали сьогодні одного бандита, од нього й узнали все. Вже відкопали три ями з одягом, салом, м'ясом... А дітей своїх голодом морив, щоб ніхто не дізнався про його розбої... Гад! Між іншим, і вашу теличку він зарівав. Аби ви зазирали на горище, і вас би не пожалів бандюга... Ех, Василю Івановичу, куди ви дивилися?..»

Грюкнули двері, повз вікно промайнула огрядна міліціонерова постать і розтанула в темряві.

Батько як підвівся, так і стояв закам'яніло посеред хати.

А у мене в грудях ніби вибухнула граната.

«Як?.. Чому?.. Звідки?!» — підскочив я до батька, шарпнув його.

Батько лиш здвигнув плечима.

«Він же і тебе слухав, і сам іноді розказував про фронт, — рвалися з моїх грудей повні розпачливого нерозуміння слова. — А сьогодні — сумний, у вікно з нами дивився...»

Батько сів на табуретку, довго тер шрам на скроні.

«Ото ж то й є, що вони уміють і слухати, і підтакувати, і... гостинці привозити, — скрипнув він зубами. — А ми не додумаємось в очі їм заглянути, глибоко заглянути у їхні вовчі очі... Думаєм — війна кінчилась, вороги щезли...»

13

Коли батько згадав про гостинці, я не міг усидіти в хаті. Прожогом вискочив у сні, схопив лижі, швиргонув їх надвір.

Лижі, мов нічого не сталося, спокійно гупнули в сніг, витяглися носками в город, запрошуючи мене покататися. І я несамохіть став на них, зачовгав ногами у темряву.

У моїй розпаленій голові скакали, скрещувались гарячі думки.

«Хай хліба мало, хай сутужно, а все одно всі думають про майбутнє, радіють, що війни немає. Бо ж попереду як гарно буде! Чавуну, он у клубі на плакаті, випускатимемо 19 мільйонів тонн, велосипеди будуть, морозиво!.. А він думає про грабунки... А діти голодні... Звідки такі беруться?.. Як їх розгледіти?.. Фашистів, тих зразу видно — вороги. Мундири, чорні автомати, холодні, безбарвні очі. Навіть коли цукерку чи скибку, намазану маслом, давали, не могли обдурити. А цей — у солдатському одязі, слухає про війну, сам дещо розповідає... А потім... лізе вночі до солдатів і краде...»

У мене мороз пішов поза шкірою. Моторошні картини одна за одною попливли в моєму мозку. Ось бандити відгинають гвіздки, виймають шибку і залазять у хату. Ніхто не чує їхніх скрадливих кроків, усі спокійно сплять. Невдовзі вони виплигують надвір, і у їхніх руках вузли. А той, «завгосп», тримає ще й лижі... «Нащо ти їх пиричши?» — дивується один з бандитів. «Та, пообіцяв одному сопляку гостинця з Західної України». І обидва сміються глузливо...

А я радів, мов козеня, від розчулення хотів подарувати бандитові зайця... Сором, незвіданий раніше сором пік мені груди. Я розстебнув фуфайку, та вітер обійшов мене сторопою...

І тоді руки самі вихопили з-під піг лижі, розмахнулися, але тільки із свистом розітнули загусле від морозу повітря.

Я озирнувся.

Біле поле слалось навкруги, по ньому шурхотів вітерець, ганяючи поперед себе жмені колючого снігу. Лиш далеко попереду одиноко маячило високе дерево.

І я рушив до нього, тримаючи під пахвою пекучі лижі. Ноги мої грузли по коліна, у чоботях хрумкотів сніг, руки коцюбли, ставали як граблі... А тут ще хтось вкражливо нашіптував у задубіле вухо: «Не чини дурниць, хлопче. Може, він і справді купив? Або й узяв — хіба лижі винні?..»

Я люто відмахнувся од непрошеного голосу.

Ось і дерево. Гуде, мов телефонний стовп, гілки сердито завихрюють вітер. Я чогось поторкав шершаву кору, одступив трохи, розмахнувся...

Короткий тріск — і чотири оцупки впали на сніг...

Я вже неспроможний був бігти. Я ледь брів до села, що поморгувало теплими тьмяними вогниками. А очі раз по раз оглядалися назад, де назавжди лишилися мої вимріяні лижі... І кулаки до болю стискалися. Зустріти б мені зараз того... бандита, я б йому... відплатив — і за пограбованих солдатів, і за скривдженого хлопчика, у якого відібрано ли-

жі, і за його нещасних хлопчиків, і за безвинно загиблі лижі...

Та поле було порожнє... Лише вітер шугав по ньому, кидаючи в моє мокре обличчя пригорщі шпигучого снігу...

СТЕЖКА ЧЕРЕЗ ЛУКИ

1

Хтось постукав у вікно. Схопилася бабуся, хутко і я розплющив очі. Розплющив з полегкістю: мені снився страшний сон — наче поліцей Околот розбив вікно, просунув у хату довжелезну італійську гвинтівку й цілиться в мене. А я наче прилип до припічка, не можу ні зворухнутися, ні бо-дай крикнути, щоб покликати бабусю... Власне, то був не сон, насправді поліцей цілювся в мене, тільки він сидів на лаві, п'яно радів, що одержав найкращу гвинтівку, і жартома направив її на мене. Тоді я скрикнув, бабуся метнулася від печі, турнула Околота, і куля дзизнула над моєю головою, а хату виповнив чорний смердючий дим.

Отож мої очі розплющилися, однак я все ж з осторогою глигнув на сіре від сутінків вікно. Навряд чи хороше хтось міг принести нам о такій ранній порі. Хіба лихе. Ой, невже листоноша, невже і наш батько?..

Бабуся чапала до шибки. Поволі, наче холодна долівка обпікала їй босі ноги. Мабуть, і вона так прикро подумала... Підійшла, роздивилася й аж плюнула чи спересердя, чи з полегкістю. Тоді я й собі шуснув за нею, стрибнув на лаву.

За вікном стояв мій товариш Віталій. Він нетерпляче переступав з ноги на ногу — певно, мав якусь новину. Я подався до дверей.

— Носить його буряка спозаранку, — для годиться бурчала бабуся, а сама була, мабуть, вдоволена, що Віталій розбудив її.

Он наш старенький годинник з молотком замість гирі і без хвилиної стрілки вже намацував в сутемряві сьому годину. Заспала б сьогодні бабуся, а їй же треба козу порати, курку й півня, нас з Оленкою нагодувати й податися за Курган, де при німцях посадили, але не встигли викопати всю картоплю.

Віталій ступив до хати і, не поздоровкавшись, спитав:

— Знаєш?

— Ні, — негайно відповів я.

Віталій все знав раніше від мене.

І коли перед приходом німців люди взялися розбирати пасіку, яку не встигли вивезти, він заскочив у наш двір і задихано про те сказав. Помчали ми, аж курява відстала від нас, наче од прудкої машини. На мене одразу бджоли напали, дві вкусило, ледь втік від них, а Віталій добув шмат стільника з медом і чесно поділився зі мною й Оленкою...

І коли за окупації німці вели вулицею закривавленого голову колгоспу й дві вівчарки раз у раз люто накидалися на нього, він перший те побачив та показав мені. Правда, краще б не показував...

І як ми блукали у густених верболах, Віталій перший назирив пораненого партизана. Потім наша бабуся сховала його в коноплях, а через добу прийшли партизани й забрали свого товариша. Дякували нам обом, бо Віталій сказав, що ми разом побачили пораненого...

І коли ми, сидячи в нашій хаті, нетерпляче виглядали наших бійців, я мовби приріс до вікна, що показувало вулицю, а Віталій швендяв по хаті, визираючи у всі вікна; однак він перший радо скрикнув і тицьнув пальцем у напільне вікно — там пригинці йшли три червоноармійці в илац-наметах з автоматами в руках. Втім, метнулися назустріч їм ми разом, Віталій навіть трохи відстав, і я перший повис на шиї у вусатого бійця...

— Рутити до полудня, — досадливо мовив Віталій. — Добре, що я вчора збігав до Колі Гуринця, хоча мати й не пускала, бо знає, що в нього повно гранат і патронів... Думав виміняти рогатку на гранату — знаєш, хлопці в Бурчаку рибу глушать, могли б і ми піти...

Я облизнувся — еге, попробувати б риби...

— А він, знаєш, що робить? — примружив око Віталій.

— Що, що? — аж смикнувся я з нетерплячки.

— Ручку вистругує, от! — майже вигукнув Віталій.

— Яку ручку? — не второпав я.

Віталій махнув рукою.

— І тупий ти, наче поліцай Околот, що через нього тепер ходять.

Околота вбили наші розвідники, коли він тікав з села. Оті, яких ми зустріли на городі. Люди кинули його в канаву, засипали землею й притоптали. Тепер по його могилі переходять канаву.

Мені стало так неприємно від того порівняння... Віталій помітив це, плеснув мене по плечу.

— Та ти не того... То я з дурного дива бовкнув... А Коля вистругує ручку, щоб завтра йти до школи, от!

— До школи? — закліпав я очима, відчуваючи, як по моєму тілу легенько прокотилася тепла, бентежна хвиля. — Невже буде школа?

— Аякже, — potwierдив Віталій, наче це він збирався відкрити школу після фашистської окупації. — Буде. Але, казав Коля, може, не всіх цього року й візьмуть, бо дітей хмара за два роки назбиралася, а вчителів мало, парт мало, паперу мало... От і не приходили вчителі до всіх. І до нас, бач, не заглянули, видно, подумали, що ми малі. Мені ж он ще на водохрещення сім стукнуло, — просторікував Віталій, — вже мати, коли по дрова в ліс посилав, парубком зве... Правда, тобі немає семи, Коля казав, що тобі ще ні до чого школа...

— Як це — ні до чого? — обурився я. — Скільки там до семи лишилося — днів з... п'ятнадцять... Бач, який хитрий, — сам до школи ходитиме, а я сиди вдома... Коли за його телицею наглядати, то не малий, — просив, аж у очі зазірав, бо треба було йому яблук у діда Лєми накрасти... Сам сильно великий — дев'ять років! А ростом він чи не нижчий від нас...

— Та я йому те ж саме сказав, — заспокійливо мовив Віталій. — І побіг до тебе — ніколи розбалакувати, завтра до школи... Слухай, що там треба? У тебе ж мати вчителькою була, ви ж до війни жили біля школи в селі Поділ, сам же розповідав...

Мені мовби давучку грушу раптом засунули в горло. Це ж якби мама не померла від тифу, то ми разом з нею пішли б до школи... Лець проковтнув той клубок, надсил сказав:

— Та що — ручку, чорнило, зошити, буквар, портфель, пенал...

Віталій заозирався, наче сподівався побачити у нас все те на столі. А там на голих дошках стояла тільки сільничка з темною сіллю.

Коли ми переїздили з матір'ю та Оленкою з Подолу до бабусі в Кобижчани, то змогли взяти тільки один вузол — уже йшла війна, ми лець дісталися на військовому поїзді. Правда, мама захопила кілька підручників з математики — вона викладала математику, — ручку, олівці, свій портфель... У портфель, як село заповонили німці, мама покклала свої й батькові документи, фотографії, портрети Лєніна й Сталіна, закопала на городі. Коли ми оце відкопали портфель, то він майже весь перетрух, а з тим, що було в

ньому, нічого не сталося. Ми з бабусяю вже повішали на стінах портрети, фотокартки. Тільки мамину чималу — вона знялася, коли закінчила технікум і вперше купила собі туфлі та хустку, — невдовзі зняли: як подивимося на неї, так сльози каламутять нам очі, а Оленка аж тіпається від плачу... Може, коли повернеться тато з війни, знову повісимо фотокартку, а там хтозна... Книжки ми попалили в сорок першому — така люта зима стояла, що синички грудками падали додолу, а у нас в хаті мовби Дід Мороз поселився, до лісу ж по дрова поліцаї не пускали. Саме тоді мама пошила собі зі скатертини спідницю, щоб ходити в ній на хутори, міняти речі на продукти. Навіть ручку проміняла, сам олівець лишився — це щоб писати листи татові, коли наші повернуться. І зошит приховала... Вже після смерті мами ми відшукали той зошит у шухляді столу. Він був наполовину списаний — мама потайки писала татові листи... Ми їх прочитали, тобто бабуся поволі, спотикаючись і схлипуючи, прочитала, відправила батькові на фронт...

— Та що є у нас, — сказав я сироквола, вертаючися з спогадів, — он трохи олівця, але бабуся не віддасть, як і зошта, бо то на листи татові... Й усе...

— Мало, — зітхнув Віталій і розгорнув долоню. — А я оце йшов від Гуриництва й пильно роздивлявся дорогу. І знайшов перо. Глянь, згодиться?

Перо поіржавіло, але кінчик його був не поламаний, не зігнутий.

— Це рондо, — знаюче сказав я. — Воно міцне, пише тонко, без нажимів. Краєце «жабка», та де ти його візьмеш. Вистругасмо паличку, прив'яжемо перо питкою, от і буде в нас ручка.

— А чорнила де взяти? — почухмарив голову Віталій. І сам же собі відповів: — Та де ж — з бузини зробимо. Бачив же, як гарно вона фарбує полотно? Та що полотно — он оточенець Пиля, що потім його партизани до себе забрали, пошив з німецького плащ-намету штани й пофарбував їх бузиною, щоб німці не впізнали крадене й не дали шомполів. І не впізнали, але Пиля до смерті налякався, як пізно вночі йшов додому — штани шумлять, а він подумав, що за ним женуться. Як дременув! А вони ще дужче шумлять...

Ми зареготали, згадавши ту сміховину. Усе село тоді довго сміялося, бо нічого смішного більш за окупації не було.

— А пам'ятаєш, як з нашого літака встрелили поліцая Кирила? — розохотився і я. — Теж смішно було... трохи...

— Давай менше розмузикувати, а до діла братися, —

обірвав мене Віталій.— Бо осінній день як куряче щастя — уранці сокоче, а увечері в юшці вариться,— повторив він материну примовку.

2

Сонце ще десь позіхає за верболозами, вимахує в поблідлому небі неясковими променями, ще поодинокі півні доспівують свої немудрі пісні, а ми вже бадьоро крокуємо мокрою стежкою між безголових соняшників до школи. Самі теж позіхаємо — цю ніч спали неспокійно, все боялися провалитися до білого дня. Я вкотре обмацую новеньку полотняну торбу на боці, учора пошиту бабусею: чи нічого не забув. Пальці здібують дбайливо замотану в ганчірку ручку, два аркушики шелестливого паперу, пляшечку з бузиновим чорнилом, заткнуту качанчиком. Вкотре тривожуся — хоча б не перекинулася.

— Та не дави ти торбини,— сердито каже Віталій,— переламаєш там усе. А то заберу.

Я відсмикую руку. Торбина у нас і все у ній одне на двох. Віталій згодився, щоб першого дня я ніс її. Ще передумає...

Та я не тільки з-за чорнила діткаюся торбини. Мені дивно й незвично отак вільно йти до школи. Аж не віриться. І я собі мимоволі уявляю, як на порозі великої школи, пофарбованої в веселий зелений колір, з ясним дзеркалистими вікнами нас зустрічає усміхнена вчителька, вітає з початком навчання, а ми їй щеміло вручаємо букети квітів... Ляскаю себе по лобі.

— Ох і турки ми заморські! Забули про квіти... У нас же он біля погрібника ще й досі три жоржини не скрутив мороз.

Віталій похмуро бликнув на мене.

— Це ти, видно, згадав вашу школу. А наша не така тепер...

Я справді довгими зимовими вечорами, коли мороз так допікав, що ми збивалися по кілька сімей у одній хаті, аби тепліше було, розповідав Віталію та ще кільком сусідським хлопцям про мамину школу, про свято першого вересня. Мама завжди брала мене на нього...

— А яка? — спитав я для годяться, бо ж знав з бабусиних розповідей — вона повз школу ходила на базар, — що за окупації в школі був поліцейський участок, а ще стояли румуни разом з своїми кінями. Парти повикидали, гній у

дворі... Невже така нині школа? Примружено глянув на Віталія.— Гадаєш, за два тижні, відколи наші у селі, нічого в ній не робили? Чого б тоді нас закликали вчитися до... стайні?

— Та нас і не дуже кликали,— махнув рукою Віталій і пришвидчив крок.

Еге, справді, он сонце визирає з-за жовтих верболозів, запалило калюжі на траві, де не взялася синичка, вхоплюється за тонюсіньку галузку, цінькає завзято, мабуть, гриється.

Ще запізнимося. І ноги в чунях схолили.

Я знічев'я озираю луки, хати обіч них; з димарів в'ється димок, пахне пісною квасолею, картоплею в кожущках. Бодай би з одного салом чи м'ясом війнуло, щоб хоч нанюхатися. З куца вискочив перепадистий собака, замахав хвостом, віддано глянув одним оком на нас, а другим на торбу. Ми посварилися на нього кулаками — іди геть, у нас всього три картоплини, а хтозна, скільки ми будемо в школі.

Поперед нас вийшла з осичок тітка Оксана, потушчала стежкою швиденько. Ми зітхнули — знову подалася на пошту, щоб дізнатися, чи немає листів від її синів. Вони літали в одному літаку, штурмовик він називається. Ми кілька разів бачили такі літаки — коло самої землі стеляться, наче аж бриють траву. О, і бояться штурмовиків німці! В один день її сини пропали безвісти. Так повідомили з фронту. От тітка зраночку й вирушас на пошту, не довіряючи листоноші діду Махтею: «Ти чоловік древній, підслупуватий, ще й у чарку заглядаєш, як хто налле, можеш загубити листи від моїх синочків»...

Деся оглушливо бахнуло, мабуть, рибу в Бурчаку глушать. Он і сонце по-осінньому закуталосся в сиву хмару, зацінькав пудний дощик...

Звичайний, буденний день. А мені враз радісно стукнуло в грудях. Це ж ми пазавжди визволені від фашистів, ідемо вперше до своєї школи! І тепер ходитимемо до неї щодня, читатимемо книжки, навчимося писати. Тоді я сам ладнатиому татові листи, не чекатиому, доки бабуся вигрундзює слово... А як закінчимо школу, тоді... Я й увити не міг, що буде тоді, коли про війну й забудуть, не віритимуть, що вона була.

— Ти чого це цапом вистрибуєш? — здивовано глянув на мене Віталій.— Чи не з'їв тихенько картоплину?

Я плюнув спересердя. Хороший Віталій хлопець, всім поділиться, але інколи як зморозить...

А Віталій нашорощується, присідає. Я теж насторожую

вухо. З заходу долинає стрімкий гуркіт. І собі присідаю. Еге, німецькі літаки летять, мабуть, «месершміти», вони прудкі, чорти. Гарячково озирасмося — куди сховатися? Ще вріжуть з дурного дива із кулеметів. Навколо жовтіє низька трава, вискубана козами й коровами, до ближчих кущів кроків з двісті. Поруч канава, та у ній холодно поблискує вода. А гуркіт вже накочується на нас. І ми звалуємося в канаву. Вода просто опікає нас. Не зважаємо, дивимосся настрахано в небо. Хоча б не помітили, хоча б не помітили... Два літаки шугнули над нами, аж гарячим димом струмувало на нас, і подалися до центру. Невдовзі там зататакали їхні кулемети, глухо бухнуло двічі. І літаки рвонули далі. Ось і звук їхніх моторів щез, заспокійливо війнув вітер, зашупьотів дощ у воду, в якій ми лежали. Та ми не зразу підвелися. Ще крутили головами кілька хвилин, доки упевнилися, що літаків май змаяв. Тоді схопилися, заходилися по-собачому обтрушувати воду. Холод проймав до кісток.

— Ве-рне-мось додому,— видзеленькав я зубами.

Віталій клацнув язиком.

— Додому? А хто для тебе місце в школі триматиме, га? Давай чкурнемо швидше, зігріємося на ходу.

Ми побігли так, що під ногами заляпотіло, а дощ шмагоув у обличчя. Зупинилися, коли вже перескочили по кладці Бурчак і побачили на узвишші чималу будівлю. Стали, віддихалися, а очима потяглися до тої будівлі. Що то школа, я зрозумів одразу, бо навколо неї юрмилися діти. Але чому будівля нібито осіла на бік і з одного боку димить? Враз згадалися німецькі літаки...

— Гайда! — стривожено смикнув мене Віталій.

З ходу протаранили мовчазний натовп і опинилися біля школи. Тепер з гіркотою роздивилися — бомба з літака, хоч і невелика, влучила у ріг школи. У пролом визирали покалічені парти, недавно й невміло пофарбовані — ще й не висохли. І грубку розвалила, певно, її щойно розтопили, аби в класі тепло було, он червоні жаринки валяються, їх затоптують кілька хлопців...

Довго й невтішно стояли ми, доки з перекошених дверей школи не вийшли дві вчительки, запнуті в старі поношені хустки. «Мабуть, вони вже бабусі», — чомусь подумався мені. У грудях ледь жевріла надія, що мене візьмуть до школи. Боявся озирнутися, побачити ціле море голів, що нерівно стирчали, мов маківки на городі. Куди ж нас усіх помістять, як ще й бомба пошкодила школу?

Учительки поволі розмотали хустки, і ми побачили, що

вони молоді, тільки змучені дуже й геть зажурені. Перезирнулися, і одна з них неголосно сказала:

— Дітки! Вітаємо вас із початком навчального року! — і змахнула непрохану сльозу. — Вчіться добре, ростіть здорові, допомагайте батькам, пишіть листи на фронт, щоб швидше наші воїни перемогли ненависних фашистів...

Слова вчительки, як солодкий буряковий сік, що його бабуся варила у чавунчику, м'яко солодили душу. Може, нас візьмуть?

— Дуже нам хотілося, щоб ви всі сіли за парти... Але бачите, як воно виходить: фашисти запаскудили нашу школу, потрощили багато парт, ми оде з Поліною Семенівною, — показала на другу вчительку з пронизливо синіми очима, — майже два тижні мили, збивали й фарбували парти, шкребли підлогу, гадали, що якось бодай у три зміни втіснитеся, а гади палетіли і...

Ми всі подивилися на ріг школи. У мене обірвалося серце — не вчитися нам цього року. Нащо ж бабуся вночі пила торбу, пащо ми ладнали ручку, давили чорнило з бузины, яку дістали аж на другому кутку, можна сказати, відняли в голодних птахів? Спересердя жбурнув торбину на землю.

Учителька побачила те, підступила до мене, тепло й сумно заирнула мені в очі.

— Пробач, хлопчику, — тихо мовила. Розігнулася, оглянула притихлий натовп, так само тихо сказала: — І ви всі, кому сім років, пробачте... Та через рік приходьте — ви нашої школи не впізнасте, ми її як лялечку зробимо, правда? — надсил усміхнулася до старших дітей.

— Правда, — недружно, але голосно відповіли ті.

Ми з Віталієм поволі тупали назад. Наче вітер посилювався, хоча дощ припинився, і сонце, що виглянуло, не гріло, а схибно пасміхалося над нами. Навіть качки, пливучи по Бурчаку, кахкали зловтішно. Мовляв, ухопили облизня... Ми пошпурли в них грудками.

Позаду затупотіло. Видно, ще один невдаха вертається. Плеснуло мене по плечу. Неохоче крутнув головою. Побачив Колю Гуриця. Чого це він з нами?..

Коля підморгнув мені, потім Віталію.

— Хлопці, не опускайте носи, все буде, як казав сержант, на п'ять з присипочкою. Я вчитимуся — значить, і ви вчитиметеся. Як буду робити уроки, гайда до мене, разом робитимемо. Воно ж у гурті веселіше. Згода?

Ми переглянулися. Потеніло в грудях. А що, можна. Ти диви, Коля таки непоганий хлопець!

— Уявляєте,— розбалакував Коля,— що буде, коли ви на той рік прийдете до першого класу? Ні, хлопці, ви й уявити не можете. Всі бекають-мекають, аж очі їм на лоба вилазять, щоб букви вивчити, а ви собі читасте, пишете. Ох, боюся,— похитав він головою,— що візьмуть вас, приведуть до другого класу, скажуть: ану, Гуринець, по-сунься, ось ці хлопці тепер з тобою сидітимуть...

— Та ну тебе, отаке вибрешеш,— турнув його Віталій, а сам не міг стримати задоволеної усмішки.

— Все, хлопці, мені пора. Тримайте хвіст трубою, а ніс догори,— махнув він рукою й подався до школи.

А ми з Віталієм стояли на місці, й шовковисті хвилі ходили у нас по тілу. І хто міг подумати, що Коля такий гарний хлопець?

— Таки гарний,— ніби прочитав мої думки Віталій,— але з тими гранатами може догратися. Знаєш що, нумо покрадьмо їх у нього! Я знаю, де він їх ховає. Покрадемо й закопаємо. Без глушеної риби якось проживемо... А коли Коля підірветься, хто нас вчитиме?

ШУРКО ЗУСТРІЧАЄ БАТЬКА

Шурко ще ніколи так не хвилювався.

Він ішов разом із сестрою Лідою зустрічати батька. Шурко його ще ні разу не бачив справдішнього. Тільки на старій фотокартці. Але який то був батько? Його сфотографували ще хлопцем — у коротеньких штанах, довгому піджаці, з переляканими очима... Сміх, а не батько!

Дізнавшись уранці, що мама сама поїхала до поїзда по батька, Шурко страшенно образився. Хотів навіть заплакати. Та в кімнаті була Ліда, і Шурко стримав сльози: мужчині не годиться рюмсати при жінках.

І от вони з Людою поспішають до трамвая, який має привезти із станції батька й матір.

Шурко раз у раз витирає об штани спітнілі від хвилювання руки і підфутбольне каміши, що навмисне трапляються на шляху. А один камінець, кругленький, замашний, схопив і пожбури в ворону, та так вдало, що ротата птаха лаяла його скрипучим, мов немазане колесо, голосом... А в голові Шурка весь час крутиться тривожно-радісна думка: «Який же він, батько?..» Звичайно, не в коротеньких штанях і довгому піджаку, як на тому поживклому фото. Ясно, що батько в зелених штанах, зеленій гімнастер-

ці, зеленій пілотці... На грудях — ордени... А далі?.. Дали Шурко більш нічого не може уявити... Он дядько Петро повернувся з війни без лівої ноги, а дядько Степан приклигав додому без правої. «Якби нас стулити в одно, справний би чоловік вийшов»,— жартує дядько Петро. А дядько Сергій, Мишків батько, без правої руки. Коли він хоче курити, то Мишко скручує йому цигарку і сірника запалює. Як тоді заздрять Мишкові усі хлопці в будинку!

«А що, як і мій батько буде без ноги чи без руки...» — розмірковує Шурко.

Біла зупинки — гамір, радісний сміх і плач, штовханина. Блищать ордени й медалі, іскрять сльози... Навіть дим, що падає на зупинку з близької заводської труби, сьогодні не здається Шуркові чорним, похмурим, їдким, а здається веселим, пахучим, святковим!

У Шурка в очах потемніло — так він вдивляється у трамвай, що з брязкотом і вищанням гальмують на зупинці.

І Ліда вдивляється — од напруження щосили стисла братову руку, аж у нього пальці злиплися.

Раптом вона скрикнула, метнулася вперед, потягши за собою Шурка. Він не встиг отямитись, як уже стояв біля низенького солдата з жовтими вусами. Доки Ліда висіла на ший в солдата, Шурко пильно оглядав його. Гімнастерка зелена... І штани... І ордени брязчать... Але й руки є, і ноги є...

Коли солдат потягся до нього руками і лагідними, теплими очима, Шурко розгублено відступив на крок.

— Ти чого, дурненький? Батька не впізнаєш? Це ж я, я!..

— Еге...— хотів щось мовити Шурко, та солдат не дав.

Схопив його, обцілував, поколов вусами, посадив на плечі...

Вже коли вони підходили до дому, Шурко нагнувся до батькового вуха:

— Знаєш, таточку, а це добре, що в тебе і руки цілі, і ноги цілі! Ми з тобою тепер рибу ловитимемо, навперегінці бігатимемо, город удвох скопаємо і посадимо, мамі й вступу в руки не дамо!..

І додав, зазирнувши в батькові очі:

— Тільки коли куритимеш, можна, я тобі сірника запалюватиму, наче в тебе руки немає? А то Мишко так вадається, так вадається...

НІКОЛИ НЕ ЗАБУДЕТЬСЯ...

Перше морозиво

Теплого травневого дня йшов я помаленьку зі школи, розмахував торбиною з книжками, полохаючи в траві сюркотливих коників, слухав щебіт птахів і мріяв.

Мріяв, що скоро нарешті зацвіте картопля, зав'яжеться, й тоді піде тихий обложний дощ. І десь через тиждень після дощу ми з сестричкою Лідєю потайки пащубраємо маленьких бульбочок та спечемо їх на вогнищі в кінці городу під пахучою до запаморочення бузиною.

А там сонце залізе аж на маківку неба — і порожевіють вишні, виглянуть з лапатих кущів чорні вічка смородини... Згодом і маленькі колючі огірочки захрумтять на наших нетерплячих зубах...

Тільки б цього року часто йшли дощі. Не так, як торік. Торік, хрестячись казала бабуся, бог розгнівався на гріхи людей, які сотворили страхолюдну війну, й загнав дощі батогом аж на край світу... Всю весну і все літо немилосердно жарило сонце, земля тріскалась від тої спекоти, городина пов'яла, обвисла, жита й пшениці в полі маяли на суховітрі порожнім колоссям...

Я бабусиним словам не вірив, бо вже третій рік ходив до школи й знав, що бога немає, а є тільки природа. І та природа, мовила зітхаючи наша старенька вчителька Платонида Харлампіївна, буває немилосердною до людей...

Одного разу, вже на початку вересня, коли пішов запізнілий дощ і трави на луках недовіриливо-радісно зазеленіли, я, повертаючися з уроків, впав у траву й задивився в небо. Дивився й думав: невже природа така жорстока, як фашисти? Хіба вона не бачила, що творили ті гади за війни, хіба їй не шкода змучених людей? Наприклад, мене, нашу сім'ю. Таж у нас на довгу зиму й весну всього два мішечки зерна й п'ять картоплі — як ми дотягнемо до нового урожаю? Невже ота природа не бачить мене зараз, невже їй не болять від моїх гірких думок?

Раптом наче хтось розсунув блакитну завісу неба, й виглянуло суворе бородате обличчя, темна рука посварилася пальцем: «Не гніви бога!» Я скрикнув, схопився й не одразу втямив, що непомітно заснув. Але все одно стало моторошно. І я бігцем подався додому. У хаті хуленько глянув на бабусині ікони й одразу впізнав того бога, що дивився на мене з неба. Тепер він був зовсім непорушний, байдужий, аж пудьга залягла на його темному, наче з

кори, обличчі. Я опирався, не хотів, однак якась нездоланна сила тягла мене до ікони. Поставила просто навпроти бородатого бога й змусила сказати тихим, тремтячим голосом:

— Зробіть, діду, так, щоб у нас в погребі стало... двадцять, ні хай хоч десять мішків картоплі...

Тут мені наче розпутали ноги, вони понесли мене до погреба. Спустився я у його чорноту, полапки заходився перераховувати мішки. Як було п'ять, так п'ять і лишилося. Вернувся в хату, прикро глянув на бородатого бога. І здалося мені, що він винувато одводить очі. Еге, і бабуся бог не може нічого вдіяти проти природи... Хотів було спересердя зняти бога й захвати до комори — все одно бабуся надовго, чи не до наступного врожаю, поїхала до своєї дочки, а моєї тітки в сусідню область: там краще вродило, і в тітки є корова... Я розумів — бабуся не хотіла бути для нас обтягою. А без неї, її казок, ласкавого погляду, навіть буркотіння так самотньо...

Мало не шкопертнувся від стусана в спину. Змахнув руками, сковзнув по молодій соковитій траві, оглянувся. Позаду всміхався мій товариш і сусід Андрій Тузій.

— Ти чого це плентаєшся, наче об'ївся пирогів з маком? — глузливо примружився він.

Я мимоволі облигнувся — де ті пиріжки з маком, коли торік дозріли тільки окремі маківки, та й ті черва потрощила? Хотів гостро одбрити Андрієві, але помітив, що він загадково дивиться на мене. Скалатнуло серце: знає якусь цікаву новину...

Андрій не став тримати її при собі.

— А ти чув?.. Гм, де ти міг чути, коли, мов лелека, швендяєш лугами. Чи не ловиш жаб?

Тепер уже мені довелося дати стусана Андрієві.

— А я був оце біля кооперації, — вів далі Андрій, наче не відчувши стусана, — й чув, що завтра привезуть морозиво!

— Морозиво? — здивувався я. Таке було незвичне це зимове слово весняного теплого дня. — Що воно — морозиво? Звідки візьметься?

— Звідки? Тітка Уляна з райцентру привезе, сама хвалилася. Ну, а морозиво — це, це... — Махнув рукою, зізнався: — Біс його знає, що воно таке. Завтра побачимо. Тільки приходь до кооперації раненько, бо можемо облизня впіймати.

Боячись проспати, я всю ніч кидався, визирав у вікно: чи не раніше. І мимохіть спостеріг, як пурхають у небі

зорі, мовби в хованки грають, як зачочується за обрій місяць, стає такий червоний та сердитий, наче втомлюється або ображається, що його до гри не приймають... Перед досвітком засюркотів дощик — ніби просо посипалося згори. Я безгучно сплеснув у долоні: це ж якраз на картоплі, мак, всю городину! І полю не завадить такий гарний дощик.

Бігли ми з Андрієм наввипередки до кооперації, й під нашими босими ногами глухо ляпотіла зволожена дощем курява. Така приємна, шовковиста... Ліда ледь устигала за нами. В ранковому ледь притуманеному повітрі соковито мукали корови, змагалися голосисті півні...

Думали, що будемо першими, а виявилось — аж дев'ятнадцятими. Добре, що сьогодні неділя, не треба до школи. Однак хвилювалися: а коли того морозива мало привезуть і нам не вистачить? Гляди, чиясь мати розщедрилася й дала синові чи дочці купу грошей?.. Набере він або вона того морозива... Озирнули неспокійну чергу — еге, де нині в людей гроші, он тримають в міцно стиснених руках по карбованцю...

Черга гоїдалася, мов од вітру, гомоніла. Найбільше усіх цікавило — що воно таке, морозиво?

— Пхе, дурять людей, — кривив губу Толя Шмагун, — не буде ніякого морозива, знову тітка Уляна привезе оті цукерки-подушечки, які на Перше травня продавали. А ми, дурні, поскоплювалися удосвіта...

Ми перезирнулися. От брехло! Толі все не подобається, все йому не так. Певно, через те, що його батько не пішов на фронт, коли усіх брали, а ховався в погребі. Як повернулися наші бійці, його там знайшли й відправили в штрафну роту. Там він пропав безвісти. Чи не перебіг до німців?..

— Ти знаєш що? — стиснув кулаки Андрій. — Замокни або іди звідси геть, бо буде так, як на тім тижні... Не забув?

На тім тижні ми одлупешили Толю: чого він патякає своїм гидким язиком, що наша вчителька хоче вийти заміж за Петра Голоту, хоч і тракториста, але п'яницю? Вона жде офіцера, який стояв у нашому селі й жив у їхній хаті. Сама одного разу гордо казала про те моїй матері, коли заходила до нас...

Толя добре пам'ятав минулий тиждень, тож швиденько замовк.

— А може, льоду привезли з Півночі? — глибокодумно заявив наш відмінник Костя Шокало. Він стояв перший —

чи не почував разом із сторожем біля кооперації? — Там же ж і досі крига не розтала в океані. Набрали, закутали добряче і на літак. Вгорі холодюка... От і нам трохи перепало.

Ми непевно здвигнули плечима — хтозна, і таке може бути... А моя сестричка аж затанцювала.

— Ой, той лід медом намазаний! Смачнющий!

На цьому розмови закінчилися, бо на дорозі з'явився знайомий віз із чималою бочкою, закутаною кожухом. Лінивого коопераційного коня так само ліниво поганяла дебели продавщиця тітка Уляна. Нетерплячі хлопці кинулися назустріч, заходилися лякати коня долонями по боках, навіть підпирати воза.

Коли тітка зняла кожуха, ми зачали подих, звелися навшпиньки. Але нічого не побачили. Тільки як тітка і сторож з нашою допомогою зсадили бочку з воза, зазирнули до неї. В ній, у льоду, стояла менша бочечка, алюмінієва. Тітка неспішно зняла з неї кришку. Ми аж замружилися від близьни того, що побачили в бочечці. Справдешній сніг!

А пахне як! І не передаси...

Першим ухопив паперову скляночку Костя Шокало. Лизнув обережно морозиво — і його обличчя розпливлося від блаженства.

— Ну, як, як? — посипалися на нього голоси.

Костя тільки крутив головою й спритно працював язиком.

Ось і до нас дійшла черга. Я обережно взяв скляночку, відчув долонею приємну прохолоду, а мої ніздрі вловили якийсь незвичний, святковий, ніжний запах. Провів язиком по морозиву — і щаслива усмішка розтягла мій рот. Я навіть не думав, не мріяв, що на світі може бути така смакота!

— Добре, еге? — почувся поруч чийсь тихий, стражденний голос.

Я здригнувся. Ще не повернувши голови і не побачивши, кому належить той голос, утямив: він дуже хоче морозива, а купити ні за що... Ну чого саме я маю ділитися морозивом? Таж нас стільки тут зібралось — чи не всі діти з села. Чому саме до мене треба було підійти тому дівчиську?

А коли нарешті повернув голову, безмірно обурився: поруч мене стояла Зіна — сестричка Толі Шмагуна, і в її сірих очах плавало таке благання!.. Я зиркнув праворуч — он стовбичить її брат і вилизує морозиво.

— Чому ж Толя з тобою не поділився? — сердито спитав.

— Та...— очі опустилися, губи затремтіли,—я оце тільки підійшла — гуси на річку виганяла... він уже доїдає... Воно добре, еге?

Мені так закортіло кинутися на Толю й одлупешити його. Зжер морозиво, не лишив сестричці й краплини... Он у неї сльози виступили на очах, так їй кортить морозива...

І моя рука сама поволі простягла скляночку.

Раптом по ній наче кропивою шмагонули. Це з ким я ділюся морозивом? З дочкою дезертира? Мій батько від першого й до останнього дня воював на фронті, он і досі болять йому рани, а з ніг виходять чорні від крові маленькі осколки. Тоді батькові так болить, що він ночує на горищі хліва й тихо стогне... Її ж батько сидів, як кріт, у погребі, наминав картоплю з салом, вона сама носила тишенько ту картоплю...

Моя рука рвучко відемикнулася. Зіна глянула на мене, все зрозуміла й одсахнулася, ніби я її нагло турнув. Опустила голову й побрела від гурту.

А в моїй голові зануртували думки. Та навряд, щоб вона посила їсти батькові в погріб — зовсім мала тоді була... Зіні ж зараз тільки п'ять років. Той мурмило посив... І вона тиха, лагідна, ласкава. Якось пригнала нашого гусака, що пристав до їхнього гусячого гурту. «Я нікому про нього не сказала — ні матері, ні Толі,— пошепки говорила вона мені.— Бо вони б зарізали. Ти теж нікому про це, добре, а то мене битимуть, коли дізнаються, що гусака віддала...» Й мерзлякувато пересмикнула плечима, наче на них вже опустилася лозина.

Я зиркнув услід дівчинці. Низько-низько зігнулася, з очей іскристо закапали сльози...

Незчувсь, коли ноги понесли мене слідом. Оббіг Зіну, подав морозиво.

— На, лизни... тричі...

Зіна довго кліпала віями, не могла повірити. Тільки як диткнулася язиком морозива, повірила. І її очі, повиті сльозами, враз засяяли радістю. Я ніколи досі не бачив таких осяйних очей.

— Лижі ще, чого ти...

Вона ще раз обережно провела язиком по морозиву.

А тут і Ліда де взялася. Своє морозиво подає. І Андрій стоїть обіч...

Як весело, легко бігла Зіна додому! Ніби й дороги не диткалася. І раз у раз оберталася, махала нам рукою.

Багато років сплигло відтоді, багато забулося, завіялося густим за давненим туманом. А те перше морозиво ніколи не забудеться.

І Зініні очі.

Морозиво в глечичку

Настало літо.

Воно було милосердніше до нас, ніж торік. Як і весна, що час од часу посилала дощі. Вдень пекло, смалило, в'ялило зелень. Та ми не журилися, не зітхали, як минулого року, бо бачили, що над лісом потихеньку збиваються хмари. Спершу сідали на гострі шпичаки пухнасті і на вигляд м'які, аж торкатися їх кортіло. Потім до них приєднувалися сиві... І надвечір над лісом уже висіла чорна, похмура хмара, буркотіла всередині громом. Повисить трохи та й рушає поволі, але грізно, як німецький бомбовоз, на село. Полохливо-швидко заходило сонце, зривався вітер, здіймав куряву на вулицях, маяв чубами дерев. Ми з Лідєю, жахаючися й радіючи, прилипали обличчями до вікна, щоб геть усе спостерегти. І ось над нами пропливають завихрені хмари, без дощу, зате з безперервними грозами й блискавками. За ними, відділена тонкою смужкою, суше головна хмара — важка, фіолетова, острашлива... Різко стихас вітер, здасться, все причаїлося, жоден собака не гавкне... Бам, бам, бам, бам — застрочили по нашому залізному дахові краплини. І за хвилину за вікном все зливається в каламутний потік.

Як же гарно, весело вийти після такої грози надвір, дихнути чистим, духмяним повітрям! Ступити в ситий від води город, побачити веселі, вмиті очі-квіти картоплі, вишити солодкої, як ситро, води з жовтих гарбузових квітів... І, коли це неділя, чимдуж рвонути з затисненим карбованцем у руці до кооперації, де от-от продаватимуть морозиво...

Але цієї сонячної, іскристої неділі ми з сестричкою не майнули до кооперації, де вже збивалися в чергу наші ровесники. Ми з городу побігли додому, до батька. Хитра думка у нас з'явилася. А мати ще вдосвіта пішла на базар.

Правда, минулої неділі ми з тою ж думкою було піткнулися до матері. Мовляв, знаємо, що ви з батьком збираєте гроші нам на взуття до зими. Але коли ще та зима? І бурки в нас справні, ну, чуні прослизнилися, з дірками, та до холодів дядько Гребеножко склеїть нам нові чуні, й це дешево коштуватиме... А лід у райцентрі кінчається,

казала тітка Уляна. Чому ж нам бодай раз не наїстися морозива? Бо коли весь лід розтане, то цілий рік ми не побачимо морозива... Піткнулися ми невчасно: мати саме повернулася з городу й висипала на стіл першу вибрану картоплю — не картоплю, а бурубашки. Їх і на борщ не вистачить. А в нас уже немає ні торішньої картоплі, ні зерна... Тож мати нас і слухати не схотіла.

Батько сидів за столом і читав районну газету, яку ми одержували. Читав він якимось дивно — то усміхнеться, то зажура пойме його обличчя, то раптом зніяковіло тре нос... «Чого це він такий?» — спантеличилися ми. Я з-за батькового плеча зазирнув у газету. Припав до неї очима й радо сплеснув у долоні, аж батько здригнувся.

— Глянь, глянь! — тяг сестричку. — Про нашого батька в газеті написано!

Батько хотів було заховати газету, але ми не дали. Просто одняли її. Бачачи, як почервонів батько, коли я взявся уголос читати газету, аж налагодився йти з хати, я одклав аркушик. Ми переморгнулися з сестричкою. І я почав.

Все оте мовив, що перед тим матері, а наприкінці додав: — Тату, ти не сердься, що ми такі... канюки... Але дуже кортить од пуза наїстися морозива! І ще в отакій день!

Батько пильно подивився на нас теплими очима. Похитав головою.

— Бачу... Але з грошима скрутно, знаєте ж...

— Та знаємо,— водночас зітхнули ми з Лідою й рушили до порога.

Батько схопився, одчайдушно махнув рукою.

— Ех, будь що буде! Несіть глечик.

Доки він ходив по морозиво, ми хутенько дістали великі ложки.

І я прочитав уголос газету. Здивовано презиралися з Лідою. Диви, а ми й не знали стільки про батька, хоча він давно повернувся з фронту, до нас не раз заходили колишні фронтовики, згадували війну. Виявляється, батько не просто воював, а здорово! Одного разу в угорському містечку захопив у полон чотирьох гітлерівців. Вів їх з пістолетом у руці через ранкове збезлюдніле містечко (батько був тоді розвідником), доки не нагодилися інші розвідники. За той подвиг його нагородили орденом Червоної Зірки. А осколки, що досі виходять з ніг, то від німецької гранати. Батько виносив з палаючого будинку в Австрії двох дітей-близнят. Граната зовсім близько упала (от гад той фашист, на дітей кинув!), осколки пішли низом і увігналися батькові в ноги. Та він, стікаючи кров'ю,

все одно доніс дітей до укриття й уже там знепритомнів. У госпіталі з ніг витягли сімнадцять осколків, решта лишилася. «І нині Василь Іванович цікаво й яскраво розповідає учням історію нашої країни, а ще працює секретарем колгоспної парторганізації, його щиро поважають люди», — так завершувалося написане про батька.

Ну, про секретаря парторганізації ми знали. Батько часто приходив з поля чи ферми серед ночі, геть втомлений і голодний. Мати, бувало, сварила його: «Без копійки там ганяєш, марнуєш здоров'я. Хоча б коли буряка чи качан кукурудзи приніс додому». Батько тільки сердито чмихав і мовчав.

Прочитав я, сиділи ми з сестричкою, переглядалися, і теплі хвилі ходили в нас по тілу. Як добре, коли в тебе такий батько! Не те що в Толі Шмагуна... От би забрати од них до нас Зіну! А що, наша мати побурчить трохи та й згодиться. Вона в нас добра, клопітлива. Про буряки й качани то так, взагалі ж вона пишається батьком.

— Ур-ра! — вигукнули ми, побачивши на порозі батька з запітнілим глечиком. Підняли догори ложки, наче солдати гвинтівки для атаки.

Батько охолодив наш запал.

— Чекайте. Як упораєте все морозиво, попростуджуєтеся. Що пам тоді мати скаже?

Дістав два кухлі, наклав у них повно морозива й подав нам. А глечик забрав, виніс із хати й кудись заховав. Сам пішов до контори колгоспу.

Коли морозиво лижеш язиком у склянці, то не зразу дно побачиш. А як вимахуєш ложкою... За кілька хвилин у чашках було сухо, наче в пустелі Сахарі. Зате в животі розпросторювалася солодка прохолода. Однак її було мало. І ми знали, що ту прохолоду можна доповнити. От тільки куди батько запроторив глечика?

Думки наші збігли в садок, залитий парким сонцем, для чогось зазираючи в хлів, де гостро тхнуло гноєм, і водночас шугнули в погріб. Бо де ж іще в селі можна було заховати глечика з морозивом, як не в погребі? А слідом за думками рвонули й ми. Аж вітер засвистів у ложках, що ми їх міцно тримали в руках.

Глечик стояв за діжкою з огірками, які давно поїли, накритий старою палітуркою. Ми зопалу вхопили по ложці морозива в погребі та й схаменулися. Хто ж їсть таку розкіш у темному, вогкому, холодному погребі, де пишуть миші, от-от вискочать, нанюхавши спокусливі пахощі?.. Вибралися надвір, сторожко озираючися, пригинці подалися

в садок. Сіли між кущами, де у нас намощено сіно. Там ми ховаємося з сестричкою від сонця, читаємо книжки, а ще розповідаємо страшні історії.

Упорали морозиво й блаженно розгляглися на сні. Це ж просто диво, розповісти не можна, слів немає: сонце прямижить, аж листя обвисає телячими вухами, он боком пробіг собака, хекає важко, навіть горобець приплющив око, закуняв на гілці, а ми лежимо собі, ніжимося під променями, а в животах у нас мовби маленька запашна Арктика...

— Слухай, а давай заспіваємо,— підвела голову сестричка, в неї усміх на губах.— Оту, солдатську...

Я охоче кивнув. Пісні «Ой Днепро, Днепро, ты широк, могуч» нас вчили солдати, котрі відпочивали в нашому селі після Корсунь-Шевченківської битви. Тяжка була та битва, бо перші дві доби солдати тільки спали, вигукуючи уві сні «ура» та хапаючись за зброю. А потім одволодалися, допомагали возити дрова з лісу й рубати їх, прочищали дороги від снігу, що завалив село. Вечорами ж співали. Ми з сестричкою, сидючи на печі, спочатку тільки слухали. А потім обісмілилися, самі стали підтягувати. Тоді солдати забрали нас з собою на піл, де вони спали, посадили на коліна. І ми стали співати разом. А солдати гладили нас по головах, зазирали в очі. Ми бачили, як вони скучили, журяться за своїми дітьми...

Тоді й вивчили пісню про Дніпро.

Ми з сестричкою ще полежали трохи, прокашлялися. Я махнув рукою — починаємо!

Одночасно розтулили роти:

Ой Днепро, Днепро,
Ты широк, могуч,
Над тобою летят
Журавли...

Замовкли, здивовано перезирнулися. Хіба це ми співаємо? Хіба це нам належать хрипкі, деренчливі голоси?

Спробували ще раз. Гірше вийшло. Саме хрипіння виривалося з наших ротів.

— Ой, та ми ж застудилися,— ледь прошепотіла Ліда.

Мені здалося, що холод із живота поповз по всьому тілу. Справді, застудилися...

— Тепер у нас знову буде ангіна, як узимку,— журилася сестричка.— І нам перепаде, і татові... І мама дуже розсердиться, погано їй стане...

Я згадав зиму, ангіну. Тоді в нас геть запухли горла (я катався на ставку на саморобному ковзані, ну, а

сестричка бігала поруч, от і нахапалася морозного деручкого повітря), не могли ні їсти, ні говорити. Мама так переживала за нас, що їй стало погано з серцем, і довелося лікарці, що приїхала із райцентру, спершу одволодувати маму, а вже потім братися за нас.

Невже все це повториться? От дурні, доналися до морозива...

Що ж робити? Як не сушив я голови, навіть за вуха себе смикав, нічого путнього не спадало на думку. Та і як воно спаде, коли морозиво, мабуть, і мозок заморозило...

З маленькою надією подивився на сестричку. Може, на неї не так вплинуло морозиво? Вона його на дві ложки менше з'їла. Ліда стражденно усміхнулася у відповідь.

І враз у її сумних очах майнула якась іскорка.

— Слухай, а коли про все розповісти мамі? — Помітила, як злякано відхитнувся я. — Ні, ні, не просто розповісти, а хитро... Ну, я знаю, ти написав два вірші, пробач, зазирнула тихенько у твій зошит і прочитала. Нічогенькі... То напиши віршами про те, що сталося, тільки наче це не ми вчинили, а... їжачки. Ціла ж їхня сім'я живе в нашому садку...

Я було замахнувся, щоб дати сестричці ляца за підглядання в чужі зошити, але замість того плеснув по плечу. Молодець!

Десять під обід вірш був готовий. Складали ми його удвох, бо ж обоє однаково винні. Мабуть, не надто вдалі були ті вірші, та нам вони подобалися — це ж був єдиний можливий вихід із сьогоднішніх прикроців. Я старанно, певно, старанніше, ніж на уроках каліграфії, переписав його. Ми поклали аркушик на стіл, самі сіли обіч на стільці й стали терпляче ждати маму.

Вона увійшла, поставила біля дверей кошовку, стривожено, як завжди, коли одлучалася надовго, спитала нас:

— Що у вас тут? Голодні?

Ми тільки крутнули головами.

— Що з вами? — злякалася мама.

Ми пальцями показуємо на стіл.

Мама метнулася до столу, вп'ялася очима в аркушик. Читала його й нерозуміюче кліпала очима. Нарешті дочитала, зітхнула, подивилася пильно на нас. Вона все зрозуміла. Ми зіщулилися, стали такі маленькі, як оті їжачки з вірша, хіба що голок на нас не було...

А мама сіла біля нас і... заплакала. Обняла, пригорнула до себе.

— Ластів'ятка мої! Скільки горя зазнали ви на своєму

малому віку! В окупацію я вас тижнями ховала в погребі, сиділи ви там зі мною, тремтіли від страху, щоб ті нелюди зі зла на партизанів не схопили та не розстріляли... Голодували, мерзли, всіма коклошами, віспами, корами перехворіли... Тепер же ще й посуха нагрянула... Коли вже нарешті буде у вас дитинство?..

Витерла очі, надсил усміхнулася.

— Хоч наїлися морозива?

У Ліди на хвильку прорвався майже справжній голос.

— Наїлися... од пуза... Пробач нам, мамо... Так кортіло...

Мама ще міцніше обняла нас.

— Зараз скип'ячу окропу з малиною, буду лікувати вас.

Може, пронесе на цей раз?

Дістала з кошовки два твердих пряники.

— Оце й увесь мій вам гостинець. Пробачте...

Ми мерщій ухопили ті закам'янілі пряники.

І вони нам здалися смічнішими від морозива.

ЗДРАСТУЙ, МИКОЛКО!

*Юзефові Собесяку, славному
синові польського народу,
відважному партизанському
командирові присвячую*

1

Схвильований і піднесений, він вийшов з актового залу університету. Розповідав студентам, як у роки війни командував партизанським загonom, з'єднанням, як пліч-о-пліч відважно билися з фашистами народні месники — росіяни, українці, поляки, білоруси, литовці... Юнаки та дівчата жадібно вбирали його прості й вагомні слова про героїзм і дружбу народів...

Хвильку постояв на широких східцях, з насолодою вдихаючи запашне морозяне повітря, пронизане сріблястим пилом. Той пил, здається, сівся з високого раннього місяця, котрий застиг суворим вартовим над глибоко задуманим Тарасом Шевченком.

— Поїдемо до готелю? — чемно запитав товариш, який його супроводжував. — Такий клопітний був день, стільки напружених зустрічей — вам треба добре відпочити.

Він заперечно скрутив головою, поцікавився:

— А це правда, що в Києві є Червона площа?

— Правда, — кивнув супроводжуючий. — Дуже старовинна й дуже своєрідна. Там хтось із ваших знайомих живе?

— Жив... Давно... А давайте-но побуваємо на тій київській Червоній площі.

Машина промчала завжди гомінким Хрещатиком, спустилася крутим узвозом до застиглого в крижаному поліні Дніпра, проїхала неширокою й недовгою вулицею й зупинилася на чималій площі.

Вийшов з машини, роззирнувся. Побачив масивну будівлю монастиря, мабуть, тінистий улітку, а тепер прозорий сквер, за яким стояли червоні трамваї; ліворуч нависала над площею гора.

І йому раптом здалося, що він уже був тут. Таке все знайоме... А он там, неподалік від гори, під розложистим кленом, стоїть двоповерховий будиночок... Потягся туди очима, навіть крок сягнуто ступив. І схаменувся. Немає того будиночка, розпесо його бомбою ще в 1941 році. Та ноги все одно понесли його під гору. Сів на лавочку, дивився на київську Червону площу.

Це ж звідси вирушив у далеку дорогу Миколка...

2

...Містечко уже вгортало похмурі сутінки. Піде ані звуку, навіть поодиноким собакам піби заціпило. А Юзефу, котрий квапився з друкарні до своєї кімнатки, та застигла тиша була сповнена моторошними зойками, розпачливим плачем дітей, гіркими прокльонами чоловіків і жінок... З годину тому в ярузі, густо порослій лопухами й дерезою, фашисти розстріляли мешканців містечка — колишніх активістів з сім'ями. Навіть маленьких дітей не пожаліли... Юзеф і його товариш Ян, зачувши крики й постріли, притьма кинулися до вікна друкарні. Дивилися, заціпенілі, на той жах, на те варварство, стискали кулаки від безсилої люті. Та що вони могли вдіяти, коли у них на двох не було навіть поганенької гвинтівки...

Коли стихли постріли, Юзеф схопився:

— Треба негайно віддрукувати листівки, розповісти людям про мерзенний злочин фашистів!

— Згоден! — подався до верстата Ян.

Це була поки що їхня єдина зброя.

Тож і затрималися в друкарні. А от-от почнеться комендантська година. Квапився до своєї кімнатки, тримаючи за пазухою кілька десятків листівок, сторожко озирався. Якщо злапають поліцаї та обшукають — розстріляють на міс-

ці. З такою небезпечною ношею слід швидше шмигнути до себе.

Поліцаїв побачив, коли вже наближався до своєї домівки: вони стояли біля магазину, курили, весело, безтурботно розмовляли. Мерщій притулився до паркана.

Враз хтось смикнув за рукав. Здригнувся, притьма оглянувся — невже потрапив у засаду? Полегшено видихнув повітря — позад нього стояв хлопчина років дванадцяти. Хоча вже були сутінки, розгледів, який хлопчина худючий, який на ньому подертий одяг. Нічого не кажучи, Юзеф ухопив хлопця за рукав і потяг у вузький тінявий завулок. На них уже звернули увагу поліцаї, он знімають гвинтівки з плечей...

— Ти чого це блукаєш в такій пізній час? — тихо висварив. — Хочеш, щоб поліцаї одлупешили? Чи й кулю всадили? Їм недовго...

— Та ні, не хочу, — кволо одгукнувся хлопчина. — Я, дядечку, дуже їсти хочу...

Юзеф зітхнув. Скільки їх, отаких посиротілих дітей, нині блукає по сплюндрованій ворогами землі... Та як ти їм допоможеш, коли сам ледве животиєш?

Хлопчина мовби прочитав його думку, підвів руку, мляво махнув нею.

— Ні-ні, дядечку, я не прошу, щоб ви мене нагодували... Ви покажіть мені магазин, де можна купити хліба.

Юзеф жалісно дивився на нього.

— Який магазин, який хліб? Вже почалася комендантська година, ти, мабуть, знаєш, що це таке... Та й чи маєш гроші?

Хлопчина похнюпився.

— Звідки мені їх узяти? Але я допоміг би в магазині продавцю, а він, може, дав би за це шматок хліба... Я вже три дні не їв нічого, а мені ще так далеко йти...

Хлопчина щиро й довірливо дивився великими сумними очима. Аж Юзефу кольнуло в серце.

— Жди, дадуть тобі хліба в магазині! — сердито плюнув. — Тут такий жмикрут засів з приходом німців... — Замок на хвильку, рішуче сказав: — Знаєш що, ходімо до мене! Поїси, переночуєш, відпочинеш.

Хлопчина ковтав хліб не жуючи. А пісню kwasолянку упорав за одну мить. Ніяково глянув на Юзефа, котрий не брав ложки.

— Ви, дядечку, не гнівайтесь на мене, що отак обвечеряв вас. Якби мама побачила, вилаяла б мене...

З його очей враз рясно закапали сльози. Юзеф легень-

ко погладив хлопчину по закудланому, давно не митому чубові. Скалатнулося серце. Уже чотири місяці з гаком не бачив своїх дітей, дружину. Чи вдалося їм дістатися в глибокий тил? Так же як нещадно бомбардували фашистські літаки ешелони з евакуйованими.

— Пробач, не спитав, як тебе звати. Мене зви... Максом, дядьком Максом, — назвав своє нове ім'я, що його прибрив собі тут, у містечку. — А де твоя мати?

Хлопчина підвів голову. Навіть при світлі каганчика було видно, які в нього ясно-блакитні очі. І та блакить була щерть залита озерцями туги.

— Мама Миколкою звала. А батько — Миколою. Хай, казав, привчається з дитинства мужчиною себе відчувати... Ми до війни у Києві жили, це — найкраще місто в світі! Наш двоповерховий будиночок стояв під горою на Червоній площі. Еге, в Москві є Красна площа, а в нас Червона. Біля будинку в нас величезний клен ріс, далі сквер дуже гарний, ми там з хлопцями гралися. А навпроти — монастир високий. Коли ж пройти вулицею до ранішнього сонця, то якраз до Дніпра вигулькнеш...

Хлопчина зітхнув.

— Мій батько працював ковалем на заводі «Ленінська кузня». Знаєте, які в нього руки? Коли я був маленьким, він ставив мене на долоню й підіймав до стелі! У них на заводі справжні кораблі робили, воли аж у Чорне море ходили! Батько не раз брав мене на завод. Я теж хотів працювати, хай у них у цеху і гуркіт стоїть, і дим... Аби не війна... Батько одразу ж на фронт пішов, прохав дуже, щоб я маму беріг. А я не вберіг...

Миколчин голос захряс у сльозах, голова низько схилилася.

— Ні, я беріг, довго беріг маму, — нарешті обізався він. — Воду з Дніпра сам носив, коли з крана й капати перестало, у чергах по хліб з досвітку вистоював. Бо мама, відколи батько пішов на фронт, мовби зів'яла, все з її рук валилося...

Схлипнув гірко.

— І того нещасливого дня побіг до магазину раненько, ще сонце не визирало з-за Дніпра, тільки променями, мов прожекторами, смугувало небо. Коли воно викотилося, так тепло, погідно стало. А тут літаки їхні налетіли. Виють, наче скажені, крутяться, щоб не попасти під снаряд зенітки, бомби кидають. Такий гуркіт здійнявся, аж оглух я. Мені б додому щодуху кинутися, забрати матір до бомбоховища, а я... злякався, шугнув у підвал — дуже близько

біля магазину бомба впала, здавалося, земля навпів репнула... Ні, я там довго не висидів, хоч якась тітонька тримала руками за поли. Невдовзі вискочив на вулицю, подався до нашого будинку. А його немає... Зовсім немає, наче й не було ніколи... Все є — і монастир, і сквер, хоч і пошарпаний дуже, навіть трамвай, правда, зрешечений осколками, стоїть на рейках. А будинку немає. Сама бита цегла валяється довкола. І матері немає...

Юзеф надсил спитав:

— А як же ти сюди, на Волинь, потрапив? Це ж не близький світ...

Хлопчина, мов старий, скрушно похитав головою.

— Не близький. Так далеко від Києва і так було важко йти... Коли матері не стало,— навіть хустки її чи бодай гудзика від кофти я не знайшов,— мене забрала до себе бабуса з сусіднього будинку — мама до війни допомагала їй, одинокій, мити підлогу, приносить м'ясо, хліб з магазину. Пожив я трохи в неї, а тут фашисти захопили Київ. Стало дуже скрутно. Якось повз нас вели сім'ї з Подолу, казали, до Бабиного яру. Їх там розстріляли. Потім туди ж повели матросів... Скоро голод став доїмати. Ми з бабусею продали геть усе, що в неї було з одягу, але їжі на базарі ставало все менше. Бувало, що ми з бабусею одну картоплину на день ділили... Тільки одного разу мені пощастило — вкрав у пімця з воза хлібину. Поки він узяв гвинтівку та прицілився, я вже був за рогом...

Миколка вдруге схлипнув.

— Потім бабуся померла. Лягла спати і вранці не встала... І я сам лишився. Тоді й згадав, що на Волині, в селі Галівка, живе мій дядько, а батьків брат Яків. Ми до війни їздили до нього в гості. Там ще в мене братик і сестричка. І тітка Настя. Я розпитав у сусідів дорогу на Волинь і пішов. Дванадцять днів ішов.

Миколка мерзлякувато пересмикнув плечима, наче на нього враз посипався колючий сніг.

— Ой дядечку Максе, чого я набачився!.. Людей вішають просто посеред села... Забрів на один хутір, а там замість хат самі комини чорні стирчать і собаки моторошно виють... Та я спершу вперто через села йшов — там мені іноді їсти давали. Та не зміг довго на все те горе дивитися. І поліцаї знущалися. Якось набили до того, що світ мені потьмарився. Очуняв у канаві, а мене приблудний собака лиже. Бачте, навіть собаці стало шкода скривджену людину. І де вони взялися, ті поліцаї? До війни я не бачив таких поганих людей...

Перевів дух і сумно мовив далі:

— Рушив я перелісками, лісами, тут їх у вас багато. Але ж у лісах в таку пору майже нічого немає, хіба під грушею-дичкою гниличок назбираєш. Коли вибився до вашого містечка, мене вже й ноги не несли. Ото й пристав до вас... Пробачте...

Замовк Миколка, кулаком витирає очі. А Юзеф розтривожено дивився на нього й не знав, що сказати, як розрадити. Хтозна, чи й досі живе в тій Галівці його дядько. Мабуть, він на фронті. А чи потрібний зайвий рот його дружині з двома дітьми в такий сутужний час?

І аж тіпнувся від несподіваної й простої думки. Чому не лишити Миколку в себе? Він працює, має якийсь заробіток, має кімнатку. Прилаштує десь хлопчика. Гляди, Миколка згодом допомагатиме йому в підпільній роботі, от хоча б листівки розкидатиме.

— Миколко,— обняв хлопця, тепло зазирнув у очі,— зоставайсь у мене, будемо вдвох жити. Скільки тобі добирається до тої Галівки, а он зима на носі.

Хлопчина вдячно сійнув блакиттю очей. І заперечно pokrивив головою.

— Спасибі, велике спасибі, дядечку Максє! Ви добрий... як мій татко... Але мені так кортить до рідних! Бодай би одне рідне обличчя побачити...— Оглянув його маленьку кімнатку з залізним ліжком і дерев'яним потьмянілим столом.— Вам також, мабуть, кортить. Бо хіба ви до війни самі жили? І якесь зараз не так живете... Наче на вокзалі...

Юзеф невесело всміхнувся. А не так, це точно підмітив Миколка. Справді, жодної рідної душі поблизу немає. Батьки в Польщі, дружина з дітьми... хтозна-де.

Миколка завважив, як охмарилося Юзефове обличчя, легенько взяв його за руку, стиха мовив:

— Поганенько і вам живеться, еге? А ви розкажіть мені про себе, дядечку, ось побачите, вам легше стане. Було, до війни прийде до нас бабуся Проня, ота, що мене забрала до себе, коли будинок розбомбили, прийде заплакана — так їй сумно, самотньо, бо ж сини й чоловік загинули на громадянській війні,—а поговорить з мамою, і розпогодиться її обличчя... От і я розповів вам, і наче камінь зсунувся з душі, як казала моя мама. Бачите, навіть спати захотілося,— солодко позіхнув, потер руками очі.

Юзеф махнув рукою.

— Гаразд, гаразд, потім колись розповім. А зараз вже пізно, гайда в ліжко!

Миколка швидко заснув, легенько посопував, іноді здри-

гався — мабуть, увижалась йому тяжка дорога до містечка. А Юзеф ще довго лежав із розплющеними очима. Йому раптом закортіло розказати цьому щирому, нещасному хлопчині про себе, бодай про своє дитинство... Бо ж давно не говорив ні з ким одверто. Живе в цьому містечку серед лісів під чужим іменем, з чужою біографією, навіть Ян, побратим по підпіллю, не знає, хто він і звідки.

Але можна тільки подумки вернутися в минуле.

3

Ох, який сипкий і в'язкий пісок на шляху, коли йдеш голодний, блажененько вдягнений, а раз у раз дощі з вітром полощуть, ідеш і не знаєш, чи їстимеш щось сьогодні, завтра, післязавтра, чи знайдеш, де прихилити голову на ніч. А ти ж іще зовсім хлопчак, тобі всього чотирнадцять років. І ти вперше вибрався з батьківської хати в таку далеку й непевну подорож. Вибрався не з власної волі, не тому, що нестримно покликав великий, неозорий, таємничий світ... Раз у раз оглядаєшся на рідне село, що притулилося під високим сосновим лісом, пихкає димами в небо, село, де ти народився в час першої світової війни, тож зазнав злигоднів, пережив страхів ще малюком. Де вже та війна, поросли бур'янами окопи, а жити не легше... Оглядаєшся, і так кортить крутнути назад, бігцем податися назад, до хай і старої, пошарпапої, але такої затишної батьківської хати...

Юзеф аж за чуба себе сердито смикає, наче він винен, що в голові з'явилися панічні думки. Не можна йому вертатися, ніяк не можна. Адже вирушив він у далеке, невідоме місто Люблін, щоб допомогти сім'ї, яка ледве зводить кінці з кінцями. Сусід, котрий ходив у Люблін на заробітки, розповідав, що там, коли пощастить, можна знайти пристойну роботу, навіть зібрати децицію золотих. Правда, він з міста привіз лише кілька папірців... От і вирушив Юзеф у далеку мандрівку, наперед тіпачися, що сам не голодуватиме і батькам бодай трохи допоможе. А ще надивиться на Люблін. Коли сусід розказував про місто юрбі хлопчаків, Юзефові здавалося, що то він казку слухає.

Прибився до міста надвечір, коли сонце сідало за незвично високі будівлі. Воно оглушило, пригнітило його, геть змореного, охлялого, шумом, людською метушнею. Всі кудись квапилися, ні в кого нічого не взнаєш, не розпитаєш. Розгублений, приголомшений, присів на лавку в миршавому садку. Там і заснув. І другу, і третю ніч, марно проблу-

кавши в пошуках роботи, спав на таких само лавках. Від голоду перед очима стояв сизий туман...

Прокинувся вранці від того, що хтось легенько торсав за плече. Розплющив очі й спершу не міг спросоння нічого збагнути: височенні будівлі обступили зусібіч, от-от впадуть на нього, під боки муляв. А снилося йому, що блукає в лісі, і так гарно птахи співають... Над ним схилилося поране зморшками суворе обличчя. Невже поліцай? Скрикнув від переляку, скочив на ноги, щоб мерщій утекти. Чоловік притримав.

— Чого ти, дуренький? — сказав зовсім не сердитим, тільки прокурено-хриплим голосом. — Звідки?.. — І обірвав себе. — Знайшов, про що питати. З села, так? П'ють із вас кров пани? Роботу прийшов шукати, еге?

— Еге, — болісно ствердив Юзеф.

Глянув на чоловіка, в його співчутливі очі й раптом розповів, як блукав кілька днів по місту, як принижувався, мало не на коліна ставав, просячися на будь-яку працю: сміття підмітати, пужники чистити... А його звідусюди проганяли, наче коростявого пса... Спасибі, якась добра бабуся дала булку, а то впав би від голоду.

— Та-ак, відома історія. Не ти один поневіряєшся... Що ж мені з тобою робити? — розгублено пошкріб потилицю. — Знаєш, скільки вашого брата, безробітних, тинається нині по Польщі? Тисячі тисяч... Вертайся-но, хлопче, краще додому, бо нічого тут не заробиш, пропадеш у місті.

Юзеф глибоко зітхнув.

— Мати, батько, братики й сестрички теж сподіваються, що я в місті сам підхарчуюся й їм дам трохи грошей. Ми із весни саму лободу варимо та їмо...

Чоловік од досади збив картуза на потилицю. Відводив очі від Юзефа, мабуть, боявся стрітися з повним відчаю хлопцевим поглядом. Але не йшов геть, стояв на місці.

Та ось він одчайдушно махнув рукою.

— Ех, будь що буде! Ходімо до нашої майстерні. Певен — мої товариші щось придумують, виручать тебе.

Коли вони прийшли в майстерню і чоловік, його звали Вольдемаром, розповів про хлопцеву біду, робітники перезирнулися, про щось поговорили стиха. І тут же зібрали трохи грошей, щоб він послав батькам і сам підхарчувався. Гуртом рушили до хазяїна майстерні, умовили його, щоб узяв Юзефа учнем слюсаря.

Тоді він уперше відчув, що таке робітнича солідарність...

Юзеф міцно потер лоба, склепив повіки. Годі спогадів,

час спати. Дуже напружений, навіть моторошний був минулий день, треба відпочити, розслабитися. А перед очима все стояла страшна картина розправи фашистів над безвинними людьми... Поруч щось бурмотів нерозбірливе осиротілий Миколка, розповідь якого мов ножем краяла і без того зранену душу... І його дітей таке може спіткати... Треба боротися, всім боротися, щоб здолати людожерів-фашистів. Як же їм з Яном завдати ворогові бодай одного відчутного удару? Щоб побачили люди — фашистів можна бити!

Але сон відлетів кудись далеко-далеко. Казала мати, як він малим, набігавшись донесхочу, не хотів спати, що то його сон сорока вкрала.

І знову поплинули спогади.

Ось він разом із своїми друзями робітниками йде вулицею Любліна під гарячими червоними прапорами, протестуючи проти нещадного гноблення трудящих на Західній Україні. Йде сміливо, гордо, відчуваючи поруч міцні, надійні плечі, кидає презирливі погляди на поліцаїв, що, мов круки, кружляють довкола демонстрантів, скаженіють від безсилої люті, не годні справитися з могутніми робітничими лавами...

Ось він, уже одягнений в солдатську шинель, несе тягар військової служби й потаємно веде небезпечну агітацію серед солдатів, розповідаючи їм про облудну політику польського буржуазного уряду, палко кличе до єдності з робітниками й селянами, до активної боротьби за світле життя, яке сонячно буяє зовсім поруч — у Радянському Союзі...

І знову відчув пісок. Але вже не тільки під ногами, як тоді, на шляху до Любліна, а й на зубах. Він був гіркий, мов полин, од нього відгонило димом згарищ, гіркою поразки.

Коли гітлерівці напали на Польщу, Юзеф знову вступив до армії — щоб стати на битву з ненависним фашизмом. Він і його товариші по роті билися відважно — підірвали три танки, знищили кілька мотоциклів. Але буржуазний уряд Польщі кинув країну напризволяще, і фашистські полчища лавиною посунули по Польщі... Юзеф і кілька його товаришів вирішили йти до Радянського Союзу. Пробиралися лісами, байраками, відбиваючи скажені наскоки ворогів, з надією поглядали на схід.

І як біля міста Ковель побачили на шляху колону танків з червоними зорями на броні, радо рушили назустріч: вони вже знали, що Радянський Союз подав руку допомоги Західній Україні й Західній Білорусії.

Коли з переднього танка вискочив офіцер, усміхнувся приязно, Юзеф з неспівливою надією спитав, чи визволять радянські воїни його рідне село. Танкіст весело підморгнув:

— Чому ж не визволити?

Перед заплющеними очима Юзефа яро зачервоніли прапори на тлі теплої жовтогарячої осені. Й мовби впливло з марева літ рідне село. Він і його брат стоять на возі під тими прапорами й закликають односельців не боятися, молотити панський хліб.

Було це в озороному вересні 1939 року.

Юзеф укотре за сьогоднішній день тяжко зітхнув.

Його село опинилося по той бік кордону, в окупованій гітлерівцями Польщі. А він із своєю сім'єю твердо вирішив — жити в Радянському Союзі. Оселився в місті Ковелі на Волині. Тут Юзеф працював у МТС, спершу слюсарем, згодом — заступником директора. Весь віддавався роботі.

Та недовго тривали ті гарячі, сповнені турбот про урожай дні. Удосвіта 22 червня 1941 року над містом з нудним завиванням пролетіли літаки з чорними хрестами. Невдовзі від станції долинули оглушливі вибухи.

Юзеф кинувся до військкомату, подав заяву на фронт. Але йому дали інше завдання — очолити МТС, налагодити ремонт тракторів-тягачів і особливо танків. Закурений, геть стомлений, він рідко ночував удома. Кожного дня прибували понівечені танки й трактори, їх треба було швидко вернути на фронт, де точилися криваві, занеклі бої.

Ледве встиг відправити сім'ю в евакуацію, як паркого літнього дня до міста вдерлися фашисти. Вискочив у вікно, пригинці подався городами до лісу. Оговтавшись трохи в гущавині, вирішив піти в Маневичі, де були знайомі.

З тиждень ховався у них на горищі, не знаючи, як діяти далі. Врешті переборов пригнічення. Треба боротися! Зліз із горища, взяв інше ім'я та прізвище, улаштувався працювати в місцеву друкарню. Хоч не мав уявлення про ту справу, та знання техніки виручило. А ще допоміг земляк Ян, котрий також, як він згодом признався, змушений був тікати з іншого містечка до Маневичів, рятуючись від фашистів. Вирішили: треба шкودити ворогам. Білими птахами полетіли по району листівки. Вони закликали чинити опір окупантам.

Юзеф обережно перевернувся на другий бік. Розходяться їхні листівки, он лаялися поліцаї, коли одного разу випадково зникнули до їхньої друкарні, що вже аж у Луцьк потрапили ті «шкідливі» папірці. Глянув на листівку в поліцейській руці — їхня...

Але цього мало, ох, як мало! Час добувати зброю, створювати підпільні групи. І нищити, нищити гадів!

До ранку не міг заснути цієї ночі Юзеф. А поруч нього спав Миколка, і снилися йому залиті сонячною повинню дніпровські луки, він рве і рве для мами квіти, а з тих квітів чомусь скапують червоні, гарячі краплини...

Уранці розповів про сон Юзефу. І тому знову опекло серце. Так не хотілося відпускати хлопця в непевну дорогу! Бо ж став він за один вечір справді рідним, наче власною дитиною... Але Миколка прагнув до дядька.

Провів хлопця на шлях, що вів до Галівки. Тут одразу ж пощатило — якраз їхав туди дід підводою. Юзеф дав йому кілька марок, і дід зголосився доправити Миколку до дядька.

— Все-таки жива душа буде поруч, хоч погомонимо.

Дід уже смикнув віжки, а Юзеф все тримав Миколку за плечі. Той крізь сльози дивився на нього. Враз обняв за шию, поцілував. Зашепотів на вухо.

— Ви до мене приїздіть, коли можна буде. Хата дядькова з самого краю села. Дядько добрий, не сердитиметься на вас... А краще, як війна скінчиться,— приїздіть до Києва. Запам'ятайте — Червона площа, праворуч монастир, а ліворуч, за сквером, під великим кленом, наш будинок... — Затнувся, схлипнув гірко.— Немає будинку... То я вас на лавочці ждатиму. Кожного дня. Я одразу ж, як тільки Київ визволять, додому поїду... Сядете на вокзалі на трамвай, він вас якраз на Червону площу привезе...

Довго дивився Юзеф услід підводі, що танула в ранковому сизому тумані. А на ній раз у раз злітала вгору тоненька рука...

4

У підвалі було так темно, що пільма здавалася густою мов дьгогть. І в тій непроглядній пільмі Юзеф і Ян гарячково обмацували підлогу, стіни, навіть стелю, сподіваючися знайти якусь залізяку, гака, бодай гвіздок... Нарешті трапив їм до рук дебелий гвіздок. Почали довбати непіддатливу цегляну стіну. Скоро пальці заболіли, закривавили, та Ян і Юзеф не припиняли роботи. Бо перед їхніми очима стояло люте обличчя старшого поліцейя Сокори, вочевидячки лунав його рикаючий голос: «Не корч, Юзефе, з себе поліського блазня! Давно знаємо, хто ти й звідки прибився сюди, знаємо про твої витівки. Думаєш, випадково заходили поліцаї до друкарні, показували листівки?.. Ка-

жеш, поняття про них не маєш? Вважаєш мене телеграмом? А ти знаєш, що в усій окрузі немає зеленої фарби, окрім як у вас?.. Заціпило? Ну, що, будеш признаватися? Ні?.. Тоді завтра відправимо тебе й твого посібника до гестапо, там з вас живцем шкуру здеруть, тоді швидко розбалакаєтеся. Але пізно буде»...

Вгризалися в стіну, не боячися, що почує вартовий під дверима: полицяї бучно гуляли вгорі, над підвалом. Ось подалася перша цеглина, друга...

Але тут, мов по команді, припиняється гвалт над ними, долинув сердитий голос Сокори. Почулися швидкі кроки вартового, скрипнув замок. Кинулися засовувати цеглини назад. Сліпуче сяйнув ліхтарик, промінь впав на стіну...

Одноманітно скриплять полози саней по ранньому нетривкому снігу. Поривами дме вогкий пронизливий вітер. Поволі сунуться сани. Посеред них сидять пригнічені Юзеф і Ян, їхні руки зв'язані. А зусібіч їх опали полицяї. Обабіч неспішно пропливають порожні поля, чорні мокрі переліски. Тоді, коли з'являються переліски, Юзеф і Ян підводять голови, шукаючи можливості для втечі. Де там утечеш! Пильно стережуть їх полицяї. Навіть на хвилику не зупиняться, щоб бодай слабосилі шкапи трохи відпочили, он ледь ноги переставляють... А як переїздять села, беруть гвинтівки наготові, наче хтось збирається напасти на них, щоб визволити полощаників...

Юзеф хитас головою. Хто там нападе! Мало ще партизанів на поліській землі. Правда, пройшла була чутка, що німецького поїзда підірвали...

Сани в'їздять у невеличке село, облямоване сосновим лісом. На землю нечутно опускалися сутінки. Сокора тривожно озиралася, відбирає в полицяя батога, хльоскає коной.

Отже, й у цьому селі не зупиняться.

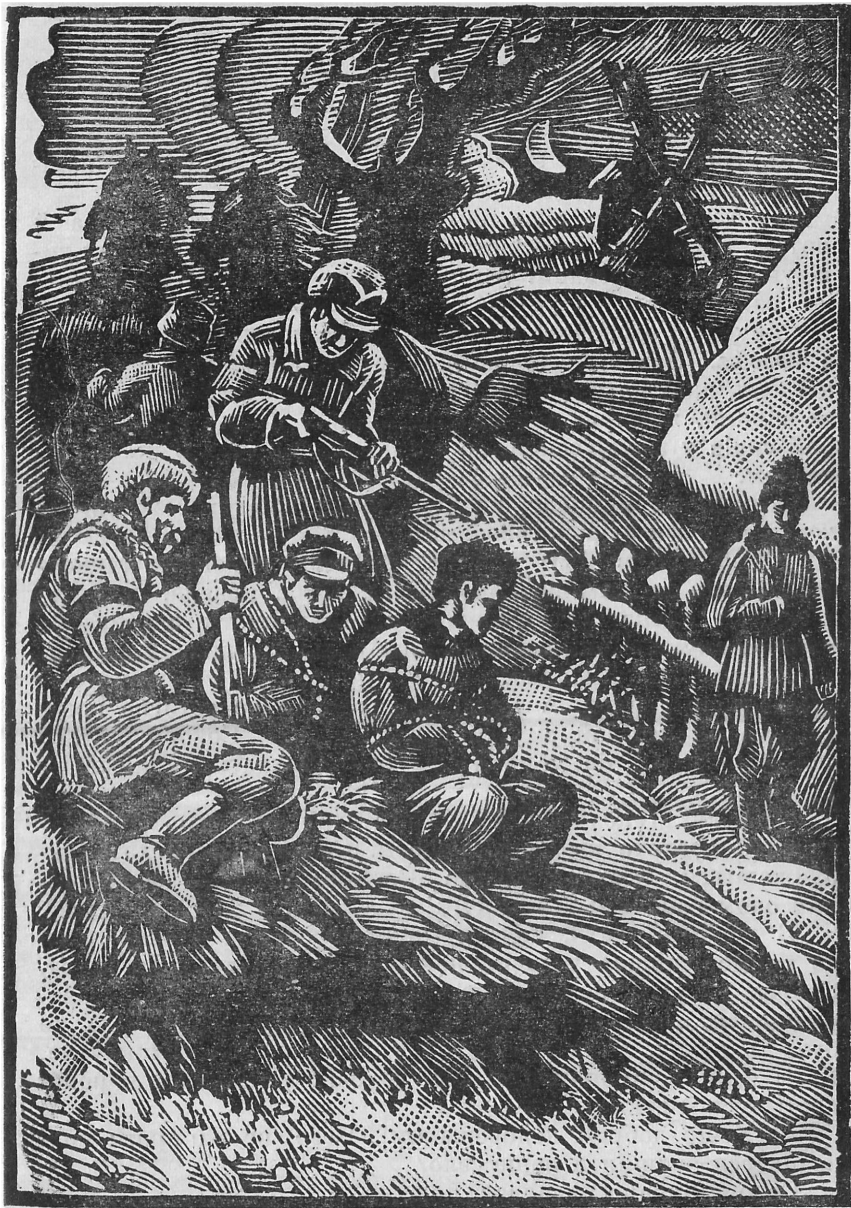
Раптом полицяї насторожились, заклацали затворами гвинтівки, а Сокора загорлав:

— Одійди негайно від підводи, бо зустрію!

Юзеф байдужливо повернув голову. Мабуть, хтось із цікавих місцевих жителів вигулькнув на вулицю, щоб подивитися на пізніх подорожніх.

Справді, за підводою йшов хлопчик у високій, завеликій йому баранячій шапці. Йшов і пильно роздивлявся заарештованих. Мовби не чув грізного голосу Сокори. Ось він підбив шапку вище...

Юзеф стрепенувся. Щось знайоме вловив у хлопчачову обличчі...

Очі... Блакитні, осяйні очі!

— Миколко! — стиха охнув.

Поліцаї не звернули на його вигук уваги. А хлопчак аж тіпнувся всім тілом. Притьма кинувся до саней, спитав напружено:

— Дядьку, куди вас?.. — І спохопився, глянув на поліцаїв. — Дядьки, куди ви їдете?

— А твоє яке діло, шмаркач? — визвірився Сокора й потряс пістолетом. — Пристав, як гедзь... Чекай, чи ти не видавач партизанський? Ану підійди-но ближче, я тебе пильно роздивлюся...

Миколка одскачів до паркану, та погляду не зводить з Юзефа. Той показав зв'язані руки. Миколчині очі враз погасли, налилися тугою. Він понуро поплентався по стежці за саньми, жалібно дивився на Юзефа. Доки поліцай, котрий сидів у задку саней, не скочив та не турнув його прикладом.

Миколка зупинився, постояв трохи. Раптом махнув рукою й подався кудись городами.

Юзеф провів його довгим поглядом. Прощай, Миколко!.. Нічим ти пам не допоможеш. Була, правда, шугнула в голову думка, що хлопчина побіг кликати партизанів, але розтанула. Навіть коли є вони в лісі, то навряд чи знає щось про них Миколка. Адже він десь із тиждень тому дістався до дядька. А як дивом знає, то не встигне попередити: он поліцай смугає коней, мабуть, Сокора боїться залишатися на піч у цьому глухому причаєнному лісовому селі...

Прощай, Миколко, хай тобі щастить!

Коні неохоче взяли підтюпцем. Ось і останні хати наближаються. І так закортіло Юзефові востаннє бодай одним оком побачити Миколку!

З крайньої хати, на даху якої виднілося велике лелече гніздо, вийшов чоловік, неквапно попростував до воріт. Сперся на них, уважно дивився на підводу. Поліцаї заворушилися, наставили гвинтівки. Та в чоловіка нічого не було в руках, тільки в куточку рота диміла самокрутка. Коли сани порівнялися з ним, чоловік усміхнувся в попелясті вуса й гукнув:

— Вечір добрий подорожанам! Чого це ви проти ночі квапитеся полишити наше село?

Сокора брудно вилаявся, плюнув.

— І що тут за народ? Видно, як кроти живуть, кожний проїжджий їм дивовижа, чіпляються!.. Ану шмаляй до хати. І двері за собою щільно причини! — гримнув.

Чоловік здивовано пересмикнув плечима.

— Мені що, пани поліцаї, я можу піти до хати. Тільки ж по-людськи вас питаю, куди розігналися. Бо зранку он поїхали до лісу два поліцаї, вочевидь, по дрова, й досі не повернулися... То я хотів вас попередити про...

— Що? — перебив його Сокора, аж із саней скочив.— Що? А де ж вони ділися?

Чоловік неквапно розгладив вуса.

— Звідки мені те знати? Я ж не ходив за ними назирці... Чув тільки — наче щось гупало в лісі. Може, то сосни падали з таким гуком, а може... Час нині непевний, самі знаєте...

Поліцай зупинив підводу, Юзеф із Яном презирнулися. Невже партизани вколошкали поліцаїв?..

— Гм, гм,— узявся терти щоки Сокора, наче вони в нього замерзли.— М-да, ситуація... Слухай, а об'їхати якось ліс цей можна? Ну, хоча б те місце, куди дідьки понесли ваших поліцаїв? — спитав.

Чоловік розвів руками.

— Де серед нашої драговини дороги? Оце одна тільки й в'ється до Мочалищ.

Тут навперебій загомоніли поліцаї.

— Чого рушати проти ночі?

— Гляди, у болото вгатимося.

— Краще переночуємо тут. Потомилися, як молотники. А ще ж не блигом світ...

Сокора посварився на них кулаком.

— Заткніть пельки, розбалакалися! Хіба не чули наказу пана начальника поліції, що злочинці кров з носа до ранку мають бути в гестапо? Будемо їхати.

— Воля ваша,— схитнув чоловік головою.— Мені що, я дома ночуватиму.

— Замовкни! — рикнув на нього Сокора, а сам все стояв на місці й, часто кліпаючи очима, дивився на ліс, що невблаганно огортався чорнотою.

Рвучко розчинилися двері, й хлюпнула ціла хмара спокусливих пахоців. Поліцаї соннули носами, пожвавішали.

— Ого! — присвиснув один.— Чи ти кабана заколов, дядьку?

— Та де там, якого кабана,— знітився той.— Дружина курку зарізала, оце борщ варить...

— От'ї неправда! — вискочив з сіней хлопчина у високій баранячій шапці.— Тільки не кабана закололи, а кабачика, бо він сильно захворів.

— Оце так небожа принесла лиха година на мою го-

лову! — ударився в поли чоловік. — Ось я тобі покажу, як брехати! — вхопився за дрючка, що стояв біля воріт.

Хлопчина злякано сахнувся назад, а сам кинув погляд на Юзефа, змовницьки підморгнув.

Миколка! Потепліло на душі. А він, бач, подумав, що хлопчина злякався поліцайських погроз. Таж він, мабуть, просто майнув додому, щоб порадитися з дядьком, як визволити полоняників. Що ж вони надумали? Маленька надія зігріла серце.

Сокора теж нюшкував пахощі, гнув голову, хмурився.

— То що, коlesh свиню без дозволу, владу обдурюєш? — важко глянув на Миколчиного дядька.

Той винувато зіщулився.

— Та воно дохóдило, а пани поліцаї поїхали до лісу, староста десь у райцентрі, ні в кого було дозволу спитати... Що ж було робити? Здохло б...

— Умгу-гу, — переступав з ноги на ногу Сокора. — Ану, хлопці, загляньмо до його хати, перевіримо, яке там порось було. І злочинців з собою прихопіть.

Поліцаї охоче скочили з саней. Взяли попідруки заарештованих, завели до хати.

Сокора обдивився всю хату, обнишпорив сіни, сторожко заирнув на горище, тримаючи пістолет напоготові. Потім гушнув на лаву, махнув Миколчиному дядьку:

— Подавай!

Невдовзі на столі стояли миски з смаженою, холодець, квашена капуста, картопля в кожухах, огірки. Поліцаї, роздягнувшись і зіставивши гвинтівки в куток, тісно всілися на лаві й на табуретках. Полонених посадили на ослоні біля дверей. Руки їм не розв'язали.

Миколка округнувся по хаті й ніби ненароком опинився біля гвинтівок. Сокора зиркнув на нього підозріло й звелів поліцаям:

— Ану візьміть зброю до себе. Хай на всяк випадок буде під рукою.

Хлопчина розчаровано відійшов, сів на полу. Поліцаї, буркочучи, розібрали гвинтівки. А Сокора поклав пістолет поруч із мискою холодцю.

Миколчин дядько без загаду приніс сулію самогону. Поліцаї збуджено загомоніли, задоволено потирили руки. Та Сокора охолодив їхній запал.

— Щоб мені й краплі в рот не взяли! Не на хрестини приїхали! Таке важливе завдання виконуємо!

— Та ми з холоду!

— Хіба завадить самогон, тільки зігріє, збадьорить!

Ледь умовили поліцаї Сокуру, щоб дозволив випити по півсклянки. Сам він і не пригубив горілки, жадібно налягав на холодець.

Миколка не знаходив собі місця. То кинеться чогось до печі, то зніме шапку й нервово мне її в руках... «Що робити?» — читається в його погляді. Юзеф сам не знає що, однак, мружить око, мовляв, почекай, не гарячкуй, хай поліцаї сп'яніють, тоді подивимося. У нього коти шкребуться на душі. Від таких, як Сокура, просто не вирвешся. Сидить зовсім тверезий, тільки живіт набиває. Очі весь час бігають по хаті. Хоча б дозволив руки розв'язати, вже геть затерпли. І шлунок звело від голоду.

Миколчин дядько теж нервує. Хоч і витребенькує, жартує, тихцем підливає поліцаям самогон. Он і до Сокори підступив з сулією. Той рішуче затулив склянку долонею. От гад! А поліцаї вже п'явенькі, варнякать почали. Якби же не клятий Сокура...

Юзеф озираться. А коли скочити і в двері прожогом?.. Еге, а чим клямку відчиниш...

Тільки тепер звертає увагу на те, що в хаті немає Миколчиної тітки й дітей. Мабуть, вирядили їх до сусідів, передбачаючи, що всяке може статися. Отже, хотіли Миколка й дядько визволити їх. Як же натякнути хлопцю, щоб відчинив хатні й сінешні двері? Втупився поглядом у Миколку, потім перевів очі на двері. Хлопець довго кліпав віями, доки втямив. Побокував до дверей.

Та Сокуру не проведеш. Помітив Миколчині походеньки, схопився, гаркнув:

— Ти чого шибавшся, як Марко по пеклу? Ану, на місце! Сядь і прикипи!

Хлопець неохоче вернувся на піл.

Отже, на цей раз Сокуру обдурити не вдалося. Доведеться чекати ночі. Не може бути, щоб поліцаїв і навіть цього негідника не здолав сон. А з послулими він і Ян, коли Миколка тихцем розв'яже їм руки, справляться.

Тут обізвася Миколчин дядько.

— Пане начальнику, воно, звичайно, не моє діло, але смію гадати, що вилають вас у тому гестапо, коли таких морхлих в'язнів доправите. Чи вони хорі, чи давно не їли?

Сокура втупився в арештованих важким поглядом.

— Гм, таки істинні дохляки. Аж очі полудою взялись, як у доходяг... А ще збиралися з німцями та нами змагатися,— зловтішно гикнув.— Гаразд, розв'яжіть їм, хлопці, руки та дайте чогось. Бо й справді перепаде нам у гестапо на горіхи, коли воши не годні будуть язиками ворушити.

Юзеф і Ян із задоволенням махали зацікавленими руками. Отепер можна й про втечу серйозно подумати. Але не треба гарячкувати, не слід насторожувати поліцаїв. Навмисне неквапно підвечеряли, хоча зголодніли скажено, адже дві доби, відколи їх схопили в друкарні — саме набирали текст листівки — крихти не було в роті. Наївшись, похилили голови, начебто закуняли розморено..

Несподівано десь віддалік бабахнув постріл, за ним — другий. Сокура схопився, із пістолетом у руці кинувся до вікон. Виглянув у всі, але навряд чи що побачив, бо до шибок уже густо налипла темрява. Поліцаї також скочили на ноги, стисли гвинтівки, занепокоєно крутили головами.

Юзеф і Ян скинулися, недовіриливо-радісно переглянулися. Невже партизани?..

— Гайда надвір! — нарешті звелів Сокура. — Непевне якесь село. Поїдемо звідси.

— Куди? — невдоволено загомошили поліцаї. — А як по дорозі нападуть партизани? Переб'ють, мов зайців. Краще тут засаду їм влаштуємо.

Сокура поміркував хвилику й заперечно скрутив головою.

— Саме тут нас можуть злапати зненацька. Гляди, хтось доіс уже, — пропизав поглядом Миколку і його дядька. Ті стояли спокійно, хіба хлопчина ледь помітно здригнувся. — Назад поїдемо. Там, бачили ж самі, поліцаїв більше, та й справніші вони. А тутешніх придурків, видно, у лісі партизани ухайдакали...

Юзеф штовхнув Яна. Той зрозумів без слів — це їхній останній шанс. Аби ж тільки не зв'язали руки.

А Сокура мовби забув про них — лаючися, квапливо вдягався. Поліцаї теж, не попадаючи в рукави, натягали шинелі. Вони помітно хиталися. Юзеф і Ян устали, напружилися, мов струна. Миколка підскочив, застиг на місці, потягнувся очима до них. Його дядько ніби мимоволі взяв зі столу довгого ножа.

Ех, якби поліцаїв було менше. Та не було Сокори...

Сокура рвучко обернувся до заарештованих. Звелів одному з поліцаїв:

— Виводь. Руки їм там, уже на саях, скрутимо. Пильнуй!

Надвір'я дихнуло морозним вітром, пролітали рідкі сніжинки. Стояла німа тиша, тільки коні попірхували. Юзеф ступав поволі, руки склав за спиною, мовби покійно чекав, коли їх окрутить мотузка. А очі його гарячково снували по

двору, по городу. У городі маленький садок, може трохи приховати, далі копанка темніє, округ неї високі верби. А за нею — ріденькі сосонки, що далі зливаються з лісом. Тільки туди! Скосував на Яна, показав поглядом на город. Той ледь кивнув, мовляв, зрозумів.

Тепер бодай би на хвилюку відволікти увагу поліцаїв, особливо Сокори. Але як? Стрельнули б десь знову...

Він не встиг додумати думки, коли Миколка пташкою метнувся вперед, до воріт, гукнув настрашено:

— Ой, гляньте, дядечки, щось горить!

— Де? — скинувся Сокора й рушив до воріт.

За ним подалися поліцаї. Один тільки лишився біля заарештованих.

Юзеф мимохіть зиркнув — сходив червоний великий місяць.

А наступної миті він щосили вдарив поліцаю по голові, вихопив у нього гвинтівку й метнувся в город. Ян кинувся слідом.

У спину їм шмагонув лемент, потім хльоснули постріли. Та вони вже були в садку. Впали на хвилюку під кущ, щоб збити поліцаїв з нантелику.

І тут долинув озвірілий голос Сокори.

— Ах ти, виродку партизанський!

І потім постріли. Один, другий...

Юзефа мовби підкинуло вгору. Очі побачили при блідому світлі місяця: в калюжі крові лежить Миколка. Його чорною хмарою обступили поліцаї...

Здавалося, сама гвинтівка в його руках підлетіла вгору й випустила п'ять куль у вбивць...

Потім він не міг гаразд згадати, як вони бігли лісом, як горлали поліцаї, поливаючи їх вогнем, як він перебрів річку, що вже вкрилася крижаною шугою...

Отямився в глухому вибалку. Раз, удруге погукав Яна — немає відгуку. Тихо дзюркотить струмок, нечутно сіється сніг на розпалене обличчя...

Він був вільний. Але ж там, у дворі, назавжди лишився непорушним його рятівник Миколка, немає вірного побратима Яна... Упав на мокру землю, затрусився в тяжкому риданні. Здавалося, не сльози, а розпечений свинець бризкав з його очей...

І тут, в глухому лісі, сам-один, без жодного набюю в гвинтівці, Юзеф дав клятву — нищити без жалю фашистську погань, поліцаїв, аж поки не щезнуть назавжди вони з Росії, України, Польщі, з усієї землі...

Коли десь за кілька місяців його маленька партизанська група знищила першу фашистську машину з солдатами, він прошепотів:

— За Миколку і Яна!

Коли вже загін під його командуванням, до якого входили українці, білоруси, росіяни, поляки, литовці, пускав під укіс ворожі ешелони, громив гарнізони, поліцейські пости, він шепотів:

— За Яна і Миколку!

Коли радянсько-польська партизанська бригада Юзефа наводила на гітлерівців жах у окупованій Польщі, допомагаючи наступальному поривові Радянської Армії, він шепотів:

— За Миколку і Яна!

6

— Здрастуйте, товаришу... полковник!

Юзеф здригнувся, рвучко підвів голову, затуманеними очима глянув на того, що здоровкався.

Перед ним стояв хлопчина у яскравому піонерському галстуці з портфелем у руці, дивився на нього зацікавлено й приязно. Блакитні, осяйні очі, лагідний погляд, ніякова щира усмішка...

Юзефові на хвильку мову одібрало.

— Ти... Миколка? — нарешті хрипко запитав.

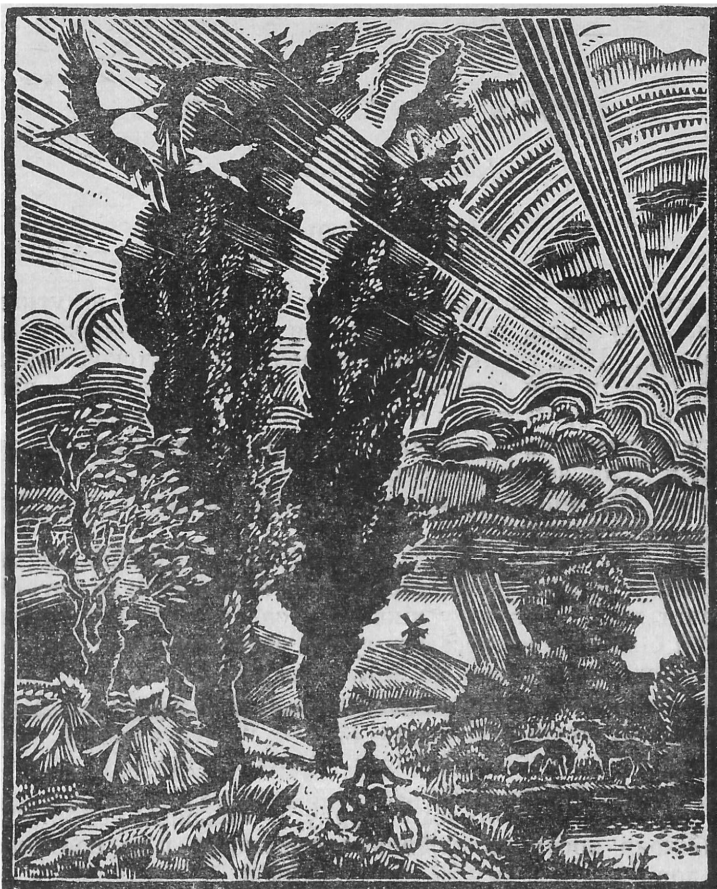
— Миколка, — здивовано відповів хлопчина.

— Ти тут живеш?

— Тут. Он там, — показав під гору, де вивищувався білий будинок з великими балконами, — живу на третьому поверсі. А звідки ви знаєте?

Юзеф устав, міцно обняв хлопчину.

— Здрастуй, Миколко! От ми й зустрілися з тобою в Києві, на твоїй Червоній площі!..

Частина друга

**КВІТИ
ДЛЯ МАМИ**

ІСТОРІЯ ОДНОГО ВЕЛОСИПЕДА

(Маленька повість)

ТАЄМНИЦЯ ГОРИЩА

Я раніше не дуже лазив по горищах. Висить жмутками липуче павутиння, порох сиплеться за шию, колючий, неприємний... Ще, гляди, пацюк здоровенний вискочить, налякає. Хіба інколи ховався там, як у піжмурки, було, грався. Сидиш та більше на темні кутки озирнешся, ніж на того, хто жмуриться. Скочиш на землю — мов на світ народився! Ясно, зелено, весело...

Коли перейшов до шостого класу, забув і про піжмурки, і про горище.

Того літа мене вже стали приймати у футбол на стадіоні. Ще й інколи «восьмаки» брали, як треба було котрійсь із дівчат вкинути кота у вікно або заверещати дикунським голосом біля їхнього веселого гурту. Кота я вкидав успішно, навіть коли потрапляв до моїх рук кігтястий, а от верещати — виходило не завжди. Голос у мене слабенський після весняної ангіни. Хіба як Вітька Федоров давав потім на цілий вечір свого велосипеда, горлав справно.

З того все й почалося.

У нашому містечковому парку є кільцева доріжка. Її хтозна-коли посипали дрібною жужелицею, і це найприємніша доріжка, щоб їздити на велосипеді.

Велосипед, здається, сам котиться, жужелиця смачно хрумтить під візерунчастими шинами, люди охоче розступаються і всі як один повертають голови — чий це велосипедист мчить? Ну, і дівчата ходять, теж оглядаються... А коли яка й не озирнеться, то натиснеш дзвіночок, і він так мелодійно заспіває, що хоч сам підспівуй...

Як заляжуть між деревами неповороткі тіні, я берусь за динамку. Притиснута до шини, динамка спершу сердито гуде, а коли я додаю швидкості, гудіння переходить у пронизливий вереск.

З фари вихоплюється клубок світла, з тонким променем посередині, і мчить попереду, метрів на сто прорізаючи пільму й засліплюючи всіх зустрічних, особливо дівчат з нашого класу. Гойдаються дерева, підстрибують люди. Жу-

желиця, що вдень здавалася чорною, звичайною, раптом спалахує блискітками. Хоч зіскакуй з велосипеда та збирай ті блискітки. А як угору та вбоки зирнути — здається, наче фара прорізає просторий коридор у чорній брилі. Таємничий, загадковий коридор, який хтозна-куди веде... Солодко й лячно завмирає серце, а ноги натискають і натискають на педалі...

І раптом сталось непоправне — Вітька перестав цікавитись дівчатами, тобто більше не звертався до мене, щоб заверещав або kota вкинув.

Правда, це я лише спочатку, очманілий від несподіваного лиха, так подумав. Згодом, нудьгуючи й блукаючи пішими ногами в парку, де тепер на мене ніхто й оком не скидав, я підстежив, що зовсім воно інакше сталося, навпаки. То клята Галька Чорнявська з восьмого «А» забажала, щоб Вітька возив її на рамі. І Вітька, гордий, на-смішкуватий Вітька, возив Гальку щовечора. Звичайно, не в парку, а коло річки, по в'юнкій утоптаній стежці.

Я дуже розсердився. Не на Вітьку — на Гальку. До чого тут Вітька? Якби не та кудлата, то хіба б він одібрав у мене велосипеда?.. Хотів уже був підкинути цю новину Галиній матері — швидкій на розправу тітці Марині, та вчасно згадав, що й безневинному Вітьці теж перепаде на горіхи.

А вечори ж які! Удень пече, в'ялить людей і зелень. А ввечері спадає на землю цілюща прохолода. Звідусіль линуть пахощі, люди — і старі й малі — всі в парку, на природі. Літають хлопці по алеї, без угаву заливаються дзвінки...

Я не витримав наруги, побрів до річки. Так, без жодної думки, не за якоюсь там дівчиною. Та я дивитись на них тоді не хотів!

Сів на траву, наколупав якихось камінців.

Сиджу й думаю. Думаю й кидаю.

Камінці тихо булькають, зникають без сліду. І думки, ледве народившись, так само безслідно тануть.

Бо чого варта хоча б оця думка — попросити батька, хай купить велосипед у раймазі. Мені й очей не треба запліщувати, щоб уявити батькове обличчя, почути його голос. Батько посмикає себе за довгого носа, потре мізинцем ліве око. А тоді поволі, з протягом скаже: «Дивно воно якось виходить: ти мені уперто носиш трійки, а я за це маю брати розгін до раймагу...»

Хтозна вже й чого спливла в моїй голові ота давня пригода з горищем. Може, через те, що якийсь парубок,

поціляючи за сусідній куш, де хихотіли дівчата, схибив, і грудка шурхнула між гілля наді мною, сипонувши порох на мою голову. Чи нагадав тогочасний берег річки, де в темряві завовтузилася якась птапка, запищала...

Було це давно, ще після третього класу. Ми з Вячиком, котрий потім переїхав на цілину, блукали в порожньому клубі. Дивно й цікаво тинятися в порожньому клубі. Де хочеш — сідаєш, що хочеш — кажеш. Але швидко нам стало, ну... ніяково, чи що. І ми вже хотіли шаснути надвір, коли Вячик помітив прочинені двері до якоїсь кімнати. Скільки разів бували в клубі, а тих дверцят не бачили... Відчинили ширше, прослизнули. А то не кімнатка — малесенький коридорчик. І з нього загвинтилися вгору залізні сходи.

Що ми крутнули тими сходами — це ясно. Але вони обдурили нас: вивели на горище. Парке від бляшаного даху горище, звідки й павуки повтікали.

Ми тупцями на місці й не могли повірити, що геть ошукані, що таємниці не буде.

— А там щось блищить,— мляво сказав Вячик і тицьнув пальцем за комин.

Й неохоче глянув. І мої ноги самі рушили по пересохлих грудках глини...

— Велосипед! — в один голос вигукнули ми.

Не знаю, як мої, але Вячикові очі блищали не згірш від дзеркала на кермі велосипеда.

Новий, чистий, ніби вимитий, велосипед! З фараю, динамкою, дзеркалом і ручним гальмом! Звідки?..

Це було так несподівано, неймовірно, що ми мерщій поторкали шини, фари... Чи не привидилось, бува?

Ні, не привидилось.

Ми, піднявши заднє колесо, розкручували педалі, аж доки колесо не починало свистіти, як реактивний літак, вмикали динамку, натискували на гальмо... Тільки дзвінка не чіпали...

Так захопилися, що не почули кроків на сходах. Ледь встигли наполоханими горобцями метнутись од велосипеда, впасти за ящиком з висохлим вапном.

З червоного обличчя, а ще більше з писклявого жіночого голосу ми впізнали завклубом Павла Глушаницю.

Павло тонко, але погрозово лаявся:

— Ну, я вам!.. Підждіть, ввіймаю! Ноги повикручую! На руках ходитимете!

Ми не могли второпати, кого він збирається калічити, і від цього по наших спинах побігли холодні дрижаки. І,

звичайно ж, не подали голосу, що ми тут, хоча Павло, спустившись з велосипедом униз, клацав замком...

Що ми пережили, доки відшукали віконце-душник! А вилізли назовні й зів'яли: хіба дах — краще місце, коли з нього немає шляху додолу?.. Добре, що дерево хтось ще малим зігнув, і воно прихилилося до клубу...

З Павла поглузували його товариші — про це ми дізналися наступного дня. Затягли його новий велосипед на горище, а він гасав по всіх усюдах...

Я сидів, знічев'я пригадував у всіх деталях цю давню й дрібну пригоду, поки якийсь голос не прошепотів мені просто у вухо: «А в твого дядька теж є горище на хліві...»

Думка була примітивна, безглузда, але в такі критичні моменти чіпляєшся за найтоншу соломинку.

Спершу кинувся бігти, а потім перейшов на швидкий крок. Ще хто подумає, що від дівчат тікаю...

Гостро різонув вухо дзвінок. Я притьмом одскочив, на мене джухнуло вітром од швидкого велосипеда. Вже коли він поминув мене і пригальмував на близькому крутому повороті, я впізнав Вітьку. Він пагнувся до керма і крутив педалі з усіх сил. Бо поперед нього невизразно біліла Гальчина святкова хустка.

Та образа лише легенько торкнулася мого серця. Я тільки й подумав співчутливо: «Щоб отакенну репетю пиряти? А як де камінь на стежці трапиться? І шина трісне, і спиці з дзенькотом повилітають...»

Дядько мій — Сергій — живе на одшибі. Колись вважалося — на хуторі. А тепер хати з містечка примандрували до його дворища, і вийшло, що дядько з тіткою, не зрушуючи з місця, ніби переїхали до містечка.

Луг біля парку людний. А далі — тиша, якесь причасня, тривожний шерех високих очеретів... Та я не звернув у містечко, на довшу й безпечнішу дорогу — просто не було часу дослухатись і додивлятись до очеретів.

У дядька світилося. Тільки не двоохотсвічкова лампа під стелею сяjala, а тьмяно блимала маленька акумуляторна на столі. То, видно, дядько щось потихцем майстрував. У нього, каже сам, інколи й серед ночі руки сверблять до заліза. Тітка кепкує з нього, а частенько й викидає оте майстрування, коли дядько уранці іде на ферму. Тоді у них — сварка.

Я зупинився біля порічкового куца, що виріс якраз посередині між хатою й хлівом. Мої руки смикали й смикали бідолашні листки, ніяк не могли дочекатися, що вирішить голова.

А в голові було всяке. Зайти? Дядько зсуне окуляри на лоба, здивовано й стривожено гляне на мене — чи не скоїлось щось погане, коли мене принесло пізньої ночі? А як почує про велосипед, довго й полегшено реготатиме.

Мої очі попливли до непроникно-темного горища. Біля жовтої стіни не видно драбини... А що як дядько по весні закинув туди борону? Чи гострі обрізки бляхи?..

Хоч би в мене був ліхтарик з собою...

Без найменшої надії моя рука шаснула по кишеньях. І несподівано торкнулася холодного боку ліхтарика.

Порічки полегшено розпростували зім'яте, повівечене листя, а в моїй душі все одно не було полегшення. Як залізти на горище? І чи справді там мирно й тихо, як видається звідси? Хоч дядькове дворище і злилося з містечком, проте он, за десять метрів, стелеться поле. Стелеться, та не дуже вільно — на півдорозі до обрію його перестриває ліс...

А ще був один сумнів, у якому я сам собі боявся зізнатися: а коли там, на горищі, нічого...

Щоб прогнати цю панікерську думку, я заходився пильно міркувати над першою проблемою — як вибратися на горище. Поки голова перебирала варіанти, ноги самі підстрибнули, руки вчепилися за якусь тичку, великі пальці ніг зашкрябали по стіні, шукаючи заглибин... І за хвилину я вже стояв на краєчку горища, мліючи й холонучи від його чорноти й невідомості.

Та згодом, коли спалахнув ліхтарик, чорнота зникла, залишилась сама невідомість та ще купи перетрухлої соломи, під якими міг і не міг лежати велосипед. Повісивши ліхтарика на гудзик, я заходився гарячково гребти ту солону, забувши трохи і про близьке поле, і про те, що солону років з десять не скидали й у ній могло завестись усяке... Хіба часом, як тривожно мукала корова, сполохана світлом, що пробивалося до неї, й незрозумілим шелестом, я мимоволі здригався.

Поле не довелося згадати, а що в соломі могло бути усяке, спало на думку, хоч і не зразу.

У соломі вже було чимало ям — викрутнів. Від порохняви й прадавньої вогкості важко було дихати. Та я, полонений одним помислом, гріб і гріб.

Руки все глибше занурювались у вогку потерть. Ще один рух, і мої пальці схопили щось холодне, слизьке й залякли на ньому... І те холодне почало вигинатись, плазувати...

Якби це я длубався на горищі знічев'я, то миттю одскочив би з вереском і, забувши про драбину, гупнув би на

добре втоптану стежку, не відчувши болю, чимдуж майнув би куди очі дивляться...

Та зараз я лише охнув, ахнув, спробував висмикнути руку. А вона мов затерпла. Затерпло і те холодне, кругле, ніби чогось вичікувало...

І тут на зміну переляку, що жалкою кропивою шмагонував мене по всьому тілу, виросла радісно-бентежна думка: «Невже?..»

Рука нарешті й невчасно висмикнулась, і мені довелося палицею докопуватись до таємничої знахідки.

Це був справді велосипед! Старий, заіржавілий, довший, з загнутим донизу «баранячим» кермом... Та яке це мало значення?

Не пооббиравши з велосипеда соломи, я поволік його до виходу. Сам плигнув, боляче стукнувшись п'ятами, аж в очах потемніло, а його зніс, як малу дитину, на руках.

І мерщій до дядька. Поділитися радістю.

Затарабанив так, що дядько підскочив на стільці, впустивши додола щось важке. Те важке брязнуло дужче за мій стукіт, і з сусідньої кімнати виглянула тітка, розбужена подвійним звуком.

— Що таке? — стривожено спитали обоє, ледь прочинивши двері.

А я стояв і щасливо усміхався. Та в пітьмі сіней вони не бачили моєї усмішки й тривожилися все більше.

Вже у хаті, зиркнувши на годинника, я втямив, чого вони переполошилися,— стрілки зсунулися докупи на двадцяті...

Похапцем, перескакуючи з п'ятого на десяте, я розповів усе. Тітка і дядько нерозуміюче презирнулися. Довелося почати знову, трохи спокійніше.

— А-а! — вільно зітхнув дядько.— Велосипед знайшов!

А тітка плюнула спересердя і, мурмочучи щось, пішла додивлятися свої, як вона говорила, віщі сни.

— То ввести? — рвонувсь я до дверей.

— Нащо? — хитнув головою дядько.— Пішли надворі подивимось.

Вийшли.

— Да-а,— шкребонув тім'я дядько, побачивши в промінні мого ліхтарика знахідку.— Довгенько лежав, довгенько... Це ж коли я його туди закинув?.. Ану, гайда в хату!

— А велосипед?

— Та хто його візьме, отакій...— не договорив дядько.

Все ж я підтяг велосипеда до самісінького вікна, щоб крізь шибку було видно кермо.

У хаті дядько почовгав до своєї залізної скриньки, що стояла під його ліжком. Довго шпортався там, поки витяг пачку старих фотографій. Заходився по одній перекидати, розказуючи бігцем, що то за фото й хто на ньому зображений.

Я нетерпляче засовався. Одне, що велосипед надворі, а друге — цих розповідей вистачить до самісінького ранку.

— Дядьку,— несміло нагадав,— ви ж оту шукаєте... де велосипед.

— Ага, ага,— швидше зарухались дядькові пальці.

Та ще, може, з півгодини минуло, доки він натрапив на потрібне фото.

— Ось,— урочисто підняв.

Я заглянув. Невеличке маловиразне фото. Чоловік з десять стоять у «мертвій позі», поклавши руки на керма велосипедів. Чотирьох ще сьак-так видно, а інші розплилися в жовтому тумані. Серед тих «затуманених» я лише з маленького зросту розпізнав свого дядька.

Нічого особливого. Фото як фото. Проте, щоб не ображати дядька, я мовив захоплено:

— Інтересно!

— Еге, ітересно,— підхопив дядько.— Інтересно тоді було... Спасибі тобі, спасибі. Хоч то вже й не велосипед, а пам'ять буде.

У мене радість притьмом покотилася з грудей, от-от п'яти покине.

— Дядьку... — забелькотів я.— Я ж так хотів... щоб свій... не кланятися Вітьці...

Дядько пильно глянув на мене, мотнув головою, наче відганяв дороги йому спогади.

— Еге,— спохопився,— що я кажу? Нащо він мені? Бері... Тільки з ним роботи буде!

— Спасибі, ой, спасибі! — пошепки, щоб не розбудити тітку, вигукнув я.

І присунувся до столу, іншими очима глянув на поживкле фото.

— Дядьку, а коли це?

— Це,— підсів ближче дядько,— в сороковому, як я вчився в технікумі. Був у нас тоді велопробіг Вороньки — Прилуки. Сто п'ятдесят кілометрів. Пов'язалися червоними стрічками з лозунгами й рушили. Дорогою допомагали колгоспникам косити сіно, читали лекції... Ех, і досі чую запах того сіна... Лежимо, потомлені дорогою й косовицею, а сон не йде. Пахощі звідусіль, зорі в небі, як горобці, пурхають, десь гуде-вуркоче трактор... Ліниво перекидаємось словами.

А коли прокашлюється Ваня Стражников, затихаємо. І він починає: «Понад лугом зелененьким, понад лугом зелененьким брала вдова льон дрібненький...» Прослухаємо заспів та як грянемо: «Брала вдова льон дрібненький...»

Я онімів, великими очима дивився і не впізнавав свого дядька. Невже це він розказує — неговіркий завфермою, якого всі поза очі й у очі звать Мовчуном?.. Невже він колись гасав на велосипеді, співав пісні?..

— Грянемо, аж сіно заколишеться, — говорив якимось одм'яким голосом дядько, дивлячись на фото й, певно, не бачачи його, — тоді до другої перескочимо — веселішої, гучнішої... І так до ранку, аж поки не вибіліться небо, як полотно...

— Доки ви там, полуношники? — долинуло з спальні, і дядько стелувся, погас. Зморшки, що були трохи розгладились, знов важкими хвилями облягли його обличчя.

— Зараз, зараз кінчаємо! — квалливо кинув він туди, а мені: — Забирай. І ще ось, — обережно побрязкав у скрипці, — на ось ключ. І цей візьми, згодиться... Ох, і роботи ж там...

Велосипед я піс на плечах: колеса були босі — гума за такий довгий час перетліла. І заховати його довелося в густенній кукурудзі, бо хата була замкнена, і мені самому був один шлях — у вікно.

Щойно я торкнувся головою подушки, як переді мною побігла сіра стрічка дороги, замелькали дерева обабіч, дмухнуло в обличчя свіжим вітром. А це що надимається, тріпотить на грудях? Зігнув голову, глянув. Навхрест оперізує мене широка червона стрічка. А на ній — очам своїм не вірю: «Чемпіон Калинівського району...» Поки я роздивлявся, щось темне з'явилося поруч і почало обганяти. Я зирнув краєчком ока й спаленів — мене, чемпіона, обганяє Вітька! І коли б то сам, а то на рамі примостилась Галька й регоче зловтішно, показуючи всі свої зуби... Я просто впа на кермо, щосили давонув на педалі... Аж ланцюжок загарчав розлюченим собакою. Скоро зник позаду і розпарений від непосильного змагання Вітька, і зубата Галька... Залишилось тільки сіре полотно дороги та пругкий зустрічний вітер...

По тій дорозі я й котив до самого ранку, доки мати не перепинила мене, досить нечемно смикнувши за руку.

— Чи не рано тобі, хлопче, парубкувати? — одразу напалась мати.

Я чесно глянув їй у вічі, а в них не стільки гніву, скільки глузування. То й не став нічого пояснювати. З матір'ю не збалакаєш, коли у неї в очах отакі вогники. Отож буркнув:

— У дядька затримався.

І вибіг з хати.

Розгорнув густе віяло кукурудзи та й заклика.

Ні, моєї знахідки ніхто не поцупив. Але яка вона була!..

На колись блискучі обідки, кермо густо сіла іржа. Майже скрізь облупилася фарба. Спиці лиш де-не-де стирчать, і через те колеса вигнулися, мов перепечені бублики...

Де й ділося моє радісне хвилювання, з яким я мчав до схованки. Сумно, незатишно стало на душі. Я сів на землю, прим'явши ні в чому не винний щирець, і намагався не дивитися на той... брукт. Правду казав дядько... А ще снилося: лечу, мигтять тополі, чемпіон...

«Скільки не сиди, нічого не висидиш. Хіба на одному місці мозолі понатирасш...» Я ніби почув глумливий голос моєї матері й неохоче встав.

Може, щось та вийде? А ні, однесу до Матвія Гребеножки, що приймає брукт.

Остання думка мене зовсім не втішила. Отак несподівано знайти велосипед — і в брукт... Хіба зразу?

Я підняв велосипед і поніс.

Не в брукт, звичайно. До ринви. Знайшов там відшліфований водою шматок червоної цегли, заходився ліниво терти.

Це лише спочатку ліниво. А коли з-під рудої кори іржі блиснув світлий метал, мої руки мимохіть зачовгали швидше, вже не від лукавого.

Увечері я геть весь був перемазаний в іржу, в червону цегляну куряву. Та настрої мій покращав. Що не кажи — блищить велосипед, хоч і без гуми, без руху — одне слово, поки що мертвяк...

Цієї ночі мені нічого не снилося. Тільки уранці приверзлося, аж розбудило передчасно. Наче мати гидливо тримає двома пальцями мої штани й грізно питає: «А це що, туркотню? Ну, подожди, з сьогоднішнього дня ти у мене в самих трусах ходитимеш. Навіть до школи...»

Від цієї неприємної обіцянки я й прокинувся. Зиркнув на стілець — порожньо...

Невже сон справдився? Сіпнувся й згадав — я ж залишив штани в сінях, щоб мати не назирила їх.

Шибки вже білили, мов позаклеювані папером. Але сонця не було — чи ще не виглянуло, чи тонуло в білястих хмарах. Мабуть, тонуло. Он берізка під вікном кланяється ранковому вітру, і батька з матір'ю не видно.

Я знову заплющив очі, та сон покинув мене. Бо в хлівці стояв поки що немічний велосипед.

Слиці, гума, фарба, дзвінок... Де я на них грошей наберуся? Ї всього карбованець, а сама гума коштує, певно, не менше п'яти. А що як у втулці, в кермі, в каретці все іржа переїла?.. Доки не перевірю, спокою мені не буде. Кого-кого, а себе я знав добре.

— Ого, раненько! — стріла мене в дворі мати.— Чи не на косовицю?

— Та ні,— мимоволі відказав я і шаснув у хлів. Уже виволік велосипеда і поставив в кукурудзі, коли почувся той самий насмішкуватий голос.

— Ага! Ось чого тебе разом з курми підняло!

І не встиг я оглянутись, як мати зникла. Дивно...

Але зараз мені було не до роздумів над материною поведінкою.

З натугою розкручував гайки біля втулки, і руки мої тремтіли. Якщо втулка не годиться, велосипед можна зразу ж викидати... Зняв контргайку, поспіхом викрутив гальмо... І з моїх грудей вихопилося таке полегшене зітхання, що пороса за стінкою хліва теж задоволено рохнуло.

Жовтіє на кульках, роликах, на всіх деталях загуслий солідол.

Кинувся до каретки, передньої втулки. Теж цілі, неущкоджені. Солідол надійно прикрив їх, захистив од вологи.

А взявся за кермо — не повернути. Значить, туди забралася підступна вогкість. Розібрав — точно. Виямки для кульок можна почистити, але самі кульки загинули, погризені іржею...

Уже й роботи не було, а я все тер шильники за хлівом. Сонце ж, мов на злість, просто прикипіло до неба. Хоч накидай на нього налігача і тягни, як уперте козеня, за обрій.

Нічого поганого сонце мені не заподіяло. Але на мої штани при ясному сонці страшно було глянути. Осів на них і давній темний солідол, змитий гасом з деталей, і новий, жовтий, що я його наніс тонким шаром на всі деталі, а разом і на штани. Ще трохи додалося іржі. А найбільше було на колись сірому тлі чорних шкарубких плям.

То я не полінувався, збігав до малярів, які фарбували в школі парти, й випросив чорного лаку та негодящу щіточку.

Яка це насолода — фарбувати! Щіточка нечутно ковзає, фарба рівним шаром укриває всі подряпини, нерівності. Я так розохотився, що пофарбував навіть обідки та педаль. Отямився біля керма — щоб чорніло людям на сміх?

Насолода минула, а плями залишились. І коли я дивився переляканими очима на різноколірні штани, у мене дрижали повіки. А що вже казати про матір?.. От сорому буде, як у її руках затремтить лозиняка...

Сонце все ж зайшло, але темрява не поспішала. Довелося скинути штани за хлівом, притиснути їх цеглиною, щоб раптовий вітер не викинув на вулицю. І так іти вечеряти. А для матері була приготована цілком надійна відповідь: «Хто ж має ноги в штанях? Щоб холоші обхлющились?»

Після щасливо пережитої вечері я подумав і завів велосипед у сіни. Ще кури в сараї обгидять.

Хоч натомився й напереживався, та спати не хотілося. Одна поперед одної лізли в голову думки.

З фарбою пощастило: наліг на ноги й дістав. А гуму, спиці й усе інше ногами не добудеш. Тут одна дорога — раймаг...

А зранку почалися дива. По-перше, я знайшов штани, обтрушені й трохи почищені, біля себе на стільці. Знизуючи плечима, я миттю вскочив у холоші й подався в сіни. Виніс навпомацки свого велосипеда і отетерів: на кермі висіли скати, а в скатах — притрушені тальком новісінькі камери...

«Хто ж це? Хто? — раз по раз навання озирався я. — Невже батько чи мати?..»

В обід, наледь відірвавшись од туги накачаних шин, я неохоче поплентався до столу. І тут майнула в мене хитра думка. Зараз я виведу їх на чисту воду!

— Тату, — невинно звернувся я між борщем і кашею до батька, — а скільки коштують бортові скати до велосипеда?

Батько скосував на мене з-за газети, яку вхопив на ту хвилину, доки мати накидає кашу. В його очах плигнула весела іскорка й миттю погасла.

— Хтозна, — байдуже одказав батько, знову вхнюпившись у газету, — я у велосипедних ділах темний.

Ну й хай... хай... приховують. Аби тільки ті дива повторювались, бо мені ще стільки бракує!..

Другого дня я знайшов у кобурі для ключів велоаптечку. І остаточно повірив, що в неділю з фюрсом виїду з двору, наполохавши здивованих курей, які досі не бачили в нашому дворі жодної машини.

Але на цьому й скінчилися дива. І мені довелося зарадити насоса, спиць, кульок позбутися складаного ножика, цілого мотка кіноплівки й ще всякої всячини, про яку не хочеться й згадувати.

Зате в суботу, надвечір, велосипед був готовий. Навіть дзвінок сліпучо виблискував на кермі.

Я так чекав тої неділі! До дрібниць уявляв її собі: і окате сонце в безхмарному небі, од якого сяятимуть дзвінок, кермо, тьмяно вилискуватиме рама, і рівну, утрамбовану до блиску дорогу, і безшумний свій лет по ній, од якого червона сорочка пухирем надимається на спині...

Здається, я й очі не заплющив тої ночі. Хіба перед ранком.

Схопився мов опечений і мерщій до вікна. Й нічого не зрозумів.

Як, чому, навіщо?

По небу пливли цілі скирти важких свинцевих хмар. Не можна було навіть угадати, де сонце. І з тих осоружних хмар бризкало холодним дощем. Певно, що з ночі бризкало, бо люди ходили поїд тинами, а посеред вулиці ляпотіли крильми раденькі, що дурненькі, качки.

Невже увесь день сидіти вдома?..

А в будень хіба покажеш до пуття свій велосипед?

Глянувши з жалем на нові чорні штани, не зразу випроханий у матері, на червону сорочку, я одягнувся в стареньке (звичайно, не в те, в чому робив ремонт) і видавав надвір.

Ех, ще й рвучкий, брудкий вітер! Бач, як жмакає калюжі...

Ну й хай, хай вітер, гроза, хай хоч і землетрус! Все одно випробую!

І випробував. Правда, людей, тобто хлопців і дівчат, на дорозі трапилось небагато, і мчати особливо не вдалося, бо грязь шавкотіла під колесами, кидала велосипед з боку на бік.

Та то нічого, то дрібниці. Я до самісінького вечора мов літав на крилах, зроблених власними руками, ось цими, що нині міцно стискають вертке кермо, аж почервоніли від напруги.

Додому, чесно кажучи, я майже приліз, затинаючись, наче п'яний. Вистачило мене лише на те, щоб насухо

втерти велосипед і втримати ложку за столом. Та ще доплентатись до твердої дерев'яної лави...

У нас якось гостював батьків приятель, міліціонер з Києва. Він там указує машинам на Хрепцатику, куди якій їхати. Міліціонер дуже смішно розповідав, що він і вночі вимахує рукою, ніби в ній затиснута регульовальна паличка. Я сміявся разом з усіма, а вірив не дуже. Я он п'ять років вивчаю правила української мови, а хоч би раз пробурмотів яке крізь сон.

Сьогодні ж повірив. Особливо тоді, коли опинився на долівці, боляче вдарившись спиною об здоровенний чавун. Спересердя копнув той чавун ногою і зрозумів: то й уві сні метляв ногами, крутячи уявні педалі.

Чавун ще гув ображено, а я, вже забувши про нього, припав до вікна.

Хмари прудко тікали за лимонний обрій, і в небі пере-можно голубів сплюснутий місяць.

Похалцем натягаючи святкові штани й сорочку, я мимоволі вловив розмову за вікном. Розмова стосувалася мене, і я застиг з сорочкою, надітою лише в рукави.

— Ви погляньте, — гордо говорила комусь мати, — що наш Юрко сотворив. З брухту велосипед зладив! А я спочатку, грішним ділом, думала, що він притяг те залізязчя для Гребеножка. А він — дивись... Упертий, як я...

— Еге, ствердив батько, — ми лише, так би мовити, морально підтримували та дещицю підкинули. І то тасмно...

«Добру дещицю, — вдячно усміхнувся я. — І хай більше буде з вашого боку таких тасмниць і дещиць», — щиро побажав.

Велосипед я городом викотив на іншу вулицю. Бо слова словами, а могли не пустить...

До самісінького парку я не звертав жодної уваги на сутінки. Та й чого — дощ вибілив стежку, місяць щедро пакидав на неї блакитних плям, а підступні калюжі сяють розливою синькою. Їдеш, мов по однотонній райдузі. Як би це в полі, неодмінно заспівав би свою улюблену «Пісню веселою вітру». Ну, а в селі з моїм голосом ліпше мовчати...

А в парку... Краще б я проспав цей чудовий, свіжий, пахучий вечір!

Доріжка чорна, обабіч неї густі дерева схилились, заховали її від місяця.

Та хлопці ввімкнули динаміки. Гасають, шматуючи темряву, змагаються, в кого сильніше б'є фара.

А як мені змагатися? Правда, я згарячу вихопив ліх-

тарика. Тримаю його в одній руці, другою з горем пополам правую.

Доки не перечепився об підступний корінь та не брязнув у холодну мокру траву. А потім довелося переорати ту траву коліньми в нових штанах, розшукуючи ліхтарик.

Моє свято було нагло зіпсоване. І я, похиливши голову, поволі рушив додому.

А тут у парку саме заграв духовий оркестр, який хоч і тренується тиждень, а грає усього день, зате так здорово, що по всьому містечку чути. І всі ринули до трохи підсохлого танцювального майданчика.

ЦІНА СВІТЛА

«І де його дістати фָару?» — крутивсь я в ліжку. Аж мати стурбувалась, нечутно встала, помацала мій лоб рукою. «Чи не застудився наш малий з radoщів?» — озвався її схвильований голос.

Е, то було б півбиди. Застудився — відлежався б. А от фара, скільки не лежи, сама не прийде.

І я пішов по фָару.

Моя мати інколи каже: «Затуркалась, що й до криниці в корзиною побігла». Мабуть, сама вигадала, з власного досвіду взяла оту примовку. Але влучно.

Бо справді, хіба пішов би я іншим, спокійнішим часом до Андрія Козленка просити фָару? Ні, він не скупердяга. Просто фара є фара. Навіть коли загубилась динамка.

Андрій терпляче вислухав мої палкі запевнення, що йому фара ні до чого, що на його велосипеді вона тільки очі мозолить, що, врешті, та фара стирчить на кермі, як на козі сідло...

І тут, при згадці про козу та сідло, Андрій не витримав, зареготав. Він так реготав, що в нього слюзи потекли по щоках і вуха заворушилися...

Довелося притьмом скочити на свого безфарного велосипеда і гайнути далі від Андрія та його пришелепенуватого сміху...

Схилившись на тин, я сумно дивився у двір нашого сусіда — шофера Петра Ковальчука. Не на машину, а так просто. І в моїй голові чогось крутилася безглузда думка: «От би мені отакенну фָару, як у «газона». До ковороту, а може, й до контори колгоспу добивала б...»

Фари «газона» іскрились під сонцем, щедро розбризкували гарячі скалки, довго заважали мені, не давали помітити

іншу фару, меншу, скромнішу, але таку потрібну! Та фара, задержись чомусь угору, трималася на кермі прихиленого до ганку велосипеда дядька Петра.

Хвилину я з надією дивився на неї, а потім заходився обережно обмацувати очима передню та задню вилки велосипеда.

«Нема, — видихнув нарешті полегшено, — нема динамки!..»

Але тут навперейми цій радісній думці кинулась інша, єхидна, й утримала мене на місці.

«Дожидай, так він і віддасть! Згадай, як торік...»

Торік було... не забудеш.

Дядько Петро возив зерно з сусіднього села Гурбинці на базу. Близько, якихось двадцять кілометрів. Так ні ж — скільки я не просив, скільки не благав — жодного разу не взяв у рейс. І якби ж хоч причина відмови була путня, а то: «Малий ще! А там — вибої, місток на божему слові тримається. Он Іванко Маркоцупів упав з кузова — ледь не вбився...» Хіба ж я Іванко-роззява?

Після того я з ним не здоровкаюсь. Звичайно, не проходжу мимо дядька Петра свинею, а як побачу — обминаю. От і не доводиться здоровкатись.

Дядько Петро, мугикаючи, вихилився з сіней, і я мерщій присів за тином. А він, озирнувшись навіщо, пішов до квітника. Нагнувся, голосно нюхає. Запишпорив руками, викидає бур'ян.

«Оце так, — спантеличивсь я. — Як жінка... квіти поле...»

А коли дядько підвівся і я побачив його червоне нахмурене обличчя, зрозумів, що сподіватися нема на що. І посував додому, сердито топчучи розквітлий спориш.

До обіду сердився на шофера і після обіду. А надвечір мене знову винесло до тину.

Що дядько тут, мені сказали його ноги. Вони виглядали з-під кабіни й детально розповідали, що там робить шофер. Ось він щось одкручує, тужачись, — і ноги неспокійно заворушилися, вперлися каблуками в землю, ніби хочуть допомогти рукам. А це дядько щось ставить на місце, поволі, обережно, — і ноги завмерли, щоб не перешкодити небережним рухом... Але те «щось» не стало на місце, і ноги обурено заметлялись...

Коли дядько Петро нарешті виліз, я силоміць змусив себе не гукнути в бур'ян. Привітався хрипко. І тут мого язика наче кудись потягло...

Дядько дивився вичікувально. А я мовчу. Тоді він од-

вів очі, витяг цитарку, не поспішаючи, розім'яв її в пальцях, поволі припалив од запальнички. Мовляв, я почекаю, а ти зберися з думками.

— Дядьку,— огидно тонко сказав я,— нащо вам фара до велосипеда? У вас же он на машині аж дві здоровенних...

— Логічно,— серйозно ствердив шофер, а в самого десь у глибині зіниць колихнувся усміх.— Але що з того?

— А в мене — жодної... А велосипед — як новий, хоч із старого зроблений, довоєнного...

— Ясно,— потер дядько неголену щоку,— суду все ясно.

Я з завмерлим серцем чекав остаточного присуду. Не помітив, коли й тітка стала на ганку.

А присуд був несподіваний.

— От що,— примружився шофер,— ти, кажуть, майстер по ремонту отих двоколісок? — кивнув він на велосипед.

Що мені залишалось інше, як не хитнути ствердно головою?

— Значить, майстер. Тоді поглянь-но, що там із втулкою моєї тарабайки. Пищить і пищить, мов погане кошеня. Ще й пропускає, коли на гору хекаєш, і важка стала, як трактор... Ну, а потім поговоримо з інших питань...

— Петре,— докірливо обізвалась тітка Уляна,— як тобі не ой-ой-ой! Сам зуби з'їв...

— Стій,— перебив її дядько,— не втручайся в наші чоловічі розмови...

Тітка махнула рукою й пішла назад у хату.

Дядько знову поліз під машину, а я мерщій підступив до втулки.

Гайки знялися швидко. А далі почалась морока. Втулка з якимись шайбами, курявозатримувачами й іншими мудраціями... Ну, все ж розібрав.

Чого важка і пищить, я зрозумів без особливих труднощів. Навіть здивувався, як це дядько — сам шофер — не міг додуматись. Таж вона, втулка, востаннє була змащена хтозна-коли, і те мастило геть перемололося.

Набив в усі усюди солідолу — і писку як не було. Ну, а чи легша стала, побачимо, коли складемо. Та я в цьому не сумнівався.

А пропуски довели мене до відчаю. Я міняв ролики місцями, щедро змащував п'ятерик, даремно пробував підчищати невіддатливі виступи з гартованої сталі. Все одно — натиснеш сильно на педалі, й ролики, скреготнувши, злітають — пропуск.

Чим більше морочивсь я з п'ятериком, тим далі відпливала від мене фара. Та я, правду кажучи, трохи й забув

про неї. Перед моїми очима стояв лише злощасний п'ятерик. Невже він мені не підкориться?

— На. Може, згодиться.

Я притьомо озирнувся, безтямно втупився в молоток, що його простягав мені дядько Петро.

Взяв молоток, покрутив у руках. «Чи не стукнути по п'ятерику, щоб розлетівся на друзки?» — спливла безглузда люта думка.

«Стукнути, стукнути...» — зачепилося в моєму мозку. І, ще гаразд не второпавши, що буду робити молотком, я пішов з п'ятериком до верстата, що притулився в кутку двору під навислою шовковицею. І тут враз усе стало ясним.

Взяв ролика, вибив з його допомогою на п'ятерику неглибоку виїмку. Передихнув — усе-таки сталь! — взявся бити другу...

Кинувся до велосипеда, миттю склав втулку. Проїхався по двору, щосили не щосили, а добре натискаючи на педалі. Переможно глянув на дядька Петра.

— Ану, ви тепер!

— Е, чого це я не довірятиму тобі? Бачив же — міцно давив ти на педалі...

Він пішов до ганку, мовчки одгвинтив і зняв фару, мовчки подав. І мені стало трохи шкода дядька: все-таки без фари — великої, красивої, вкритої сріблястим алюмінієм — його велосипед ніби осиротів... Та це було секундне почуття. Наступної секунди я рвонувся до тину. Перестрибнув би його згарячу...

— Юрку! — почулося ззаду.

У мене від несподіванки мало не підломилися ноги. Невже передумав?..

— Юрку! — підійшов дядько. — Є до тебе одна розмова. Пі, пі, — помітив він мій полохливий зирк на фару, — не про неї. Слухай, чи не пішов би до мене помічником? На час жнив. Бачу — руки в тебе не дурні, голова теж метикує. Ну й виріс за цей рік, от-от мене доженеш...

Що я міг відповісти дядькові? Хіба:

— А коли?

— Та ще сміло наїздишся на велосипеді. Не раніше, — дядько чомусь глянув у небо, — як за півмісяця, коли погода стоятиме.

Я таки перескочив тин. І ще запас піді мною залишився...

Втиснути нову батарейку в кобуру для ключів, протягти від неї проводку до фари було справою кількох хвилин.

Куди важче було дочекатися вечора.

І я таки не дочекався, зарані виїхав у парк. Довго гасав порожньою алеєю, поки хоч трохи посутеніло. І клацнув вимикачем.

Хлопці з'їхались уже в темряві. Виявляється — рибу ловили в ставку.

А ніч випала — ніби на замовлення! Ні місяця, ні зірок. Суцільно темне небо впало на землю, запнуло всі вогні. І моя фара сяяла, пронизувала п'тьму тонким блакитним кинджалом!

Я літав з хлопцями по алеї, нічого не помічаючи, крім того сліпучого кинджала та хіба ще дівчат, які розсипалися на всі боки від світла й заливистого дзвінка і, мабуть, ще довго стояли потім на місці, засліплені, оглухлі...

Хоч як швидко, буряно гасав я на велосипеді, а лихо не зводило з мене свого недоброго ока... І поміг йому Микола Хівренко, поміг, сам і гадки про те не маючи.

— Хлопці, — обізвася він, коли ми спинились перепочити. — Я оце, коли їхав сюди, бачив: сторож з баштану, отой Салко, що й досі ходить у баранячій шапці, пошкандибав до буфету. Мо' гайнемо — він не скоро звідти вийде. А коли й вийде, то ще довго чалапатиме до свого куреня, помагаючи собі руками...

Він ще кінчав свою довгу непотрібну промову, а ми вже скочили в сідла. Я вирвався першим, бо відчував, що сьогоднішній день треба завершити чимось... одчайдушним...

Дощ сіяв нудно та вперто, а дарма. За вчорашній світлий день сонце геть висмоктало воду, навіть маленьких каляж не лишилося.

Зате надовго лишилися рівні широкі колії, вкочені мапинами. По такій доріжці-колії їхати краще, ніж по асфальту.

Але мчати треба на повну котушку. Інакше просто шкода себе й велосипеда.

І ми рвонули. Я пікому не поступався лідерством, стрілою панахав вечірне застигле повітря.

Через те довго не помічав своєї ганьби. Аж поки не долинув сміх хлопців.

Рвучко обернувся.

Вищали, пищали, шаленіли динамки. Вибухали світлом фари, далеко розганяючи застоюний морок. А моя фара ледь блимала жовтим немічним оком...

І для мене втратили принадність будоражливі пахоці, що їх нічний чистий вітерець ніс від близького баштану.

Правда, я разом з хлопцями поїв і динь, і кавунів. Та додому повертався останнім у колоні, зовсім вимкнувши

фару. Котив, наче сліпий, невидимим шляхом, ніби плив по чорному повітрю, і розумів ясно, як ніколи, — тепер не відкрутитися від самого себе. Доки в мене не буде динамки, я не зможу ні спокійно їсти, ні спати, ні, врешті, спокійно жити. І не менш ясно було мені, що та динамка на дурняк, як фара, до рук не потрапить...

Хіба попросити грошей в матері та батька? Це ж не велосипед. Он, бач, скати купили...

Просити чогось не хотілося...

Отже, залишався один шлях, довгий і нудний — збирати по копійці.

А збирати гроші чесному хлопцеві в наш час можна двома способами — ловити ховрашків та здавати їхні шкурки й носити металобрухт до Матвія Гребеножка. Перший шлях я відкинув наступного дня — коли обстежив ближчі поля. Саме «Зірка» оголосила масовий похід на шкідників, і тих ховрашків швидко перевели інші любителі легкої наживи й слави. Довелося терпляче тягати діряві каструлі, іржаві праски, знівечені відра до маленької будочки дядька Матвія. Аж той заблагав:

— Хлопче! Де це я все подіну? Почекай, хай мені розширять площу... Чи ти в передовики пнешся, хочеш якусь премію в школі одержати? — співчутливо глянув на мене.

Я лиш невиразно махнув рукою і подався до залізниці, де обов'язково повинен валятися важенний обрізок рейки...

За п'ять днів я назбирав три карбованці. І міг уже рушити на розвідку в раймаг.

ЗВІДКИ ВОНА ВЗЯЛАСЯ?..

— Скільки коштує у вас динамка? — запитав я безтурботним голосом.

— Динамка? — перепитала продавщиця й пробігла очима по захаращених товаром полицях. — Уже нема. Вчора останню забрали.

— Як забрали?

Мабуть, у мене було дуже нещасне обличчя, бо продавщиця, мимоволі осміхнувшись, заспокоїла:

— Та незабаром, десь у вересні, знову завезуть...

Біда сама не ходить...

— Юрку, ти глянь, хто у нас! — гукнула ще з порога мати, а сама аж сяє.

І я, дурний, притьмом шуснув у хату. Невже мати забрала останню динамку?

І позадкував, зраджений у своїх найкращих сподіваннях.

На стільці сиділа давня материна приятелька тітка Маруся, а обіч неї якийсь цибате дівчисько...

Я смикнувся, та мати не дала мені вирватись на волю. Довелося поздоровкатись і залишитись у хаті.

Я гупнув на стілець, пильно задивився на носки своїх черевиків. Бо про що мені розмовляти з тіткою Марусею та ще й коли стовбичить оте незнайоме дівча?

— Ти що, не впізнаєш Тамари? — вдарилась об поли моя мати.

Я мимоволі зиркнув на обличчя дівчини, вловив її зверхньо-насмішкуватий погляд і спаленів. Он яка вона стала! Коси підрізані, мов у дорослої дівчини, плаття коротке, червоне... гарне... Тепер реп'яха на неї не кинеш, як колись...

Отак несподівано ми позаторік нагрянули в гості до тітки Марусі, материні подруги ще з технікуму. У матері є фото — сидять вони з тіткою, тоді ще не тіткою, спершись на спинку одного стільця. І ніби венароком показують туфлі на високому, але товстому каблучі. «Перші, — любовно погладжує мати фото. — На стипендію купили. Ох, скільки днів через ті туфлі жили на самому хлібі!..» А тепер нізащо не скажеш, що тітка Маруся й мати колись жили на самому хлібі...

Тоді Тамара була курдупеликом. Спершу навіть боялася мене, думала, що я старший від неї й розумніший. Тільки вже за столом Тамара обісмілилася, присунулась до мене, сказала тихенько: «А давай покидаємось реп'яхами». І повела мене опісля до глибокої канави, де грізно наїжачились височенні, мов ліс, реп'яхи.

Я довгенько хитрував, жалів її. То зовсім не поціляв, то кидав їй на ноги, де реп'яху немає за що вчепитись. І намагався не дивитись на Тамарине чорне пишне волосся.

Проте в реп'яхи така гра, що довго не втримаєшся. І я мимоволі розійшовся, просто обліпив Тамарину голову.

А потім гірко шкодував. Бо ті реп'яхи довелося виймати мені ж самому. Може, з годину морочився. Тамара і сичала, і підскакувала, мов на гарячій сковорідці сиділа, але не пустила сльозу. Тільки коли я закінчив неприємну процедуру й випадково заглянув у її очі, то побачив, що вони, наче крижинки, плавають у голуких озерцях...

Всі ці спогади прокрутились у моїй голові, доки тітка Маруся випитувала мене, як учуся, з ким дружу, ким хочу

стати, одне слово, повторювала давно завчепе. Так само завчепе відповідав і я, зовсім не вдумуючись у свої слова. Через те й ускочив у прикру халепу.

Дзвінкий регіт примусив мене на мить підвести голову. Сміялася Тамара, її щиро підтримували мати й тітка Маруся.

То тітка питала: «Скоро до нас приїдете?» А я бовкнув: «Позавчора, як ішов дощ»... Що поробиш, коли тільки велосипед на думці?

Під цей гамір можна було щезнути. Що я й зробив. Біля порога ще раз скосував на Тамару і зрозумів остаточно: в реп'яхи з нею вже не покидаєшся. Та вона й згадувати про них не схоче.

Згоріла батарейка, згорів і мій авторитет серед хлопців. Однак я для чогось узявся яхторити велосипед...

Через кілька хвилин відчув, що спина затерпла.

Мати дивується: «Чи в тебе очі на спині? Ніяк не підкрадешся тихцем, обов'язково оглянешся!»

Зараз я не збирався оглядатися, бо й без того знав, хто там стоїть.

Мої руки вдруге терли раму та обідки, а Тамара все стояла. Аж злість мене взяла. Але я мовчав. Якби це хто з хлопців витріщився, то гарикнув би: «Чого вилупився?» А що тут скажеш? І я, зітхнувши, узявся втретє за блискучу раму.

Перша не витримала мовчанки Тамара.

— Це твій велосипед? — підступила нарешті.

— Мій! — я охоче випростав затерплу спину й наготував дві довжелезні фрази про те, як він мені дістався, ну й про все інше, крім, звісно, прикрощів з динамкою. Чогось так закортіло похвалитися!..

— І він їздить?

От ці дівчата! Тільки плечима знизуй!

— Слухай,— почала й одразу ж затнулася Тамара.

Я насторожився. Чи не проситиме покатати? Я не проти, але ж на ніч береться, а дорога нерівна...

Тамару цікавило інше.

— Слухай, Юрку, кажуть, у вас танці майже щодня...

— Звичайно,— радо відгукнувся я,— і танці, й музика... Духовий оркестр уже не відпочиває...

— То, може, ти мене одвезеш? Мама дозволила... в парк піти. І тобі дозволить — моя мама у твоєї попросить...

Якби Тамара не лягнула останніх слів про дозвіл для мене, я охоче погодився б. А так похмуро буркнув:

— Якщо дощ не бризне.

І знов залягла прикра мовчанка. Геть звічений нею, я спитав просто, щоб розрядити тишу:

— У вас там випадково немає в сільмазі динамок?

— Чого ж, є,— байдуже хитнула головою Тамара, наче я спитав її про голки чи про плакати, які закликають боротися з довгонощиком.

Я, забувши про ніяковість, вп'явся очима в Тамарине обличчя.

— Та ну? І на шість вольтів та три вати?

— І на шість, і на три,— ствердила Тамара й нарешті відірвалася од свого місця, побігла до хати.

Та за цю звістку я ладен був завести її безвісти!.. Звісно, щоб ніхто не бачив цього...

А дорогою вона охоче згодилась купити мені динамку й передати кимось.

— Я вже всі... майже всі гроші зібрав,— запевнив я Тамару.

У парку почалися непередбачені труднощі.

Мене з дівчиною відразу помітили хлопці й так промовисто засвистіли, що я ввібрав голову в плечі, здається, до самих вух...

Хоч Тамару й не пустили на танцмайданчик. («Бач, даремно дорослилася!» — не без втіхи подумав я), однак вона потягла мене в кіно.

— Там старезна картина,— несміливо заперечив я.

— А я хочу ваш клуб подивитись,— заявила Тамара, і я покійрно повернув велосипед до яскраво освітленого під'їзду.

Одне, що там хлопців та дівчат сила-силенна. Всяке можуть подумати... А друге — квитки...

Тамара розгадала мої думки.

— Квитки я беру.

— Ні! — раптом прокинулася в мені гордість, що досі безпробудно спала.— Тільки я.

Тамара здивовано глянула на мене й нічого не сказала.

Я залишив її в темряві з велосипедом, а сам гайнув до каси. І хоч стояла черга, повернувся швидко. Якось не звик стояти в чергах...

— То пішли? — смикнула мене Тамара.

— Еге, а велосипед?..

— Що велосипед? — нерозуміюче подивилась на мене Тамара.— Прихили до стінки, й хай стоїть собі.

Щоб украли?.. А втім, хіба у нас коли крали велосипеди? Ну, окрім того давнього випадку із завклубом. Так то ж був жарт...

А Тамара вже не смикала — тягла за рукав.

— То ти йди, а я... трохи згодом.

Тамара вередливо закопилила губу, але пішла сама. А я, притуливши велосипеда за дверима, на всяк випадок ще й ременем припнув його до ручки. І в клуб шаснув, коли згасло світло.

Що то за фільм, я зовсім не розшолопав. І очі, і вуха, і вся моя душа були біля велосипеда. Отож, коли спалахнуло світло і збуджена Тамара поцікавилась:

— Як тобі фільм?

Я муркнув:

— Та нічого, тільки собак багато.

Тамара вхопилася за стілець і залилась реготом. Крізь той регіт ледь проскакували слова.

— Ой, не можу!.. Та то ж... не собаки... олені...

Хай і олені, аби велосипед був на місці.

Все обійшлося щасливо. Тільки хтось із хлопців написав на моєму паску гидку фразу: «Молода і молодий, ви направились куди?»

Напис я швидко стер слиною, а в голові, що не робив, залишилось...

Наступними днями стало ще гірше.

Я ніколи не думав, що дівчата їдять стільки морозива. І ніколи не помічав, що його виставлено майже на кожному розі. Водив Тамару якомога далі від спокуси, а вона все одно траплялась, де не глянь, вабила її.

Правда, Тамара щоразу виймала свої гроші, але я сердито пхав їх назад їй у кишеню. Пробуджена гордість вже не могла заснути.

Вечорами я похмуро витягав свої заощадження і боявся перелічувати їх.

І поповнити гроші не було ніякої змоги. Бо коли ми не вешталися з Тамарою в парку чи біля річки, то грали в шашки, розв'язували кросворди, зривали перші жовті груші. Зривав, звичайно, я, відбиваючись од настирливих ос.

Хіба в таких умовах вирвешся по металобрухт? Та в мене язик не повернувся б сказати Тамарі: «Ти посидь сама, а я побіжу назбираю дірявих каструль на смітнику й однесу їх дядьку Матвію...» А брехати не хотілося. У неї такі голубі, щирі очі...

Голубі — не чорні, а побачили біля клубу невеличку об'яву, наклеяну чорнилом: «У неділю масове гуляння, присвячене вихідному дню».

Раніш я зрадів би такому гулянню, а тепер... Там же

морозива буде, цукерок, пряників... Усіляких гойдалок почіпляють...

І я підступив до матері.

— Мамо,— мимоволі закліпали зрадливі повіки,— а тітка Маруся і... Тамара... ще довго гостюватимуть?

— О,— лукаво примружилась мати,— треба видно, за рушники братись!..

— Та ну тебе! — кинувсь я до дверей і вперше не знайшов клямки.

— До середи! — гукнула навздогінці мати.

Ще червоний після такої ганебної розмови, я сховався під кущем смородини і пірнув у думки. Не про ті дурні рушники, звичайно, а про динамку.

Хоч круть, хоч верть — залишалось одне: тихесенько з'їздити у Вільшанку й самому купити динамку. Ну, а мої гроші міг поповнити лише годинник.

Я відшукав його в шухляді, довго роздивлявся. То дядьків подарунок. Здоровенний, «Кіровський». Зате на циферблаті намальоване синє море, на морі коричнева яхта з рожевим парусом.

Мій двоюрідний дядько Степан їхав у відпустку з Дніпропетровська і віз мені свого, хоч і не нового, але хорошого, як твердила тітка, годинника — «Победу».

— Так стрівся ж один друг,— винувато казав дядько,— ну, як причепився — поміняємося, то я й помінявся... Подумав собі: картинка намальована, тобі цікаво буде...

— Еге, якби той «друг» та не приніс півлітра,— ущипливо додала тітка.

А я зовсім не сердився на дядька. Великий годинник краще. І ясно видно — морський він. Мабуть, якийсь капітан усі моря з ним переплив...

Через три дні годинник зупинився, а через місяць довелось засунути його в шухляду.

Та все одно — красивий годинник. На базарі не менше трьох карбованців дадуть. За сам малюнок дадуть.

Увечері я до того причепливо оглядав свій велосипед, що Тамара східно запитала:

— Чи не на Північний полюс збираєшся?

На що я солідно відказав:

— Профілактика.

Тамара не зрозуміла слова, але поважно кивнула й відійшла.

Та скоро вернулася.

— Юрко, кажуть — грибів у лісі! А квітів!

— Які зараз гриби, які квіти! — презирливо глянув я

на лiс, що вистромив сині верхівки з-над сизо-жовтих пшениць.— Сама комарня дзижчить. Як тобі,— критично глянув на її коротке плаття без рукавiв,— то нема чого й потикатися.

І не слухаючи Тамариних палких запевнень, що вона має в чемодані блузку з довгими рукавами й дівчачі тренувальні штани, я покотив на вулицю, ніби перевіряючи велосипед.

А коли повернувся, Тамара, надувши губи, блукала садом і сердито штурхала носаком гнилі яблука.

«Ну й хай,— хоробро подумав я,— хай посердиться...» А десь у грудях мов кішка шкрябнула гострим кігтиком...

Встати раніш від матері важко. Але є інший вихід. І я скористався з нього.

Коли всі поснули, я тихенько взяв свій одяг та й перебрався до хлівця, на м'яке запашне сіно, скошене в нашому садку. І заснув спокійно, знаючи, що вранці не просплю.

І не проспав. Бо півень скочив на жердку, просто над мою головою, й так загорлав, що в мене у вухах ще довго дзвеніло.

Вийшов, протер очі й не повірив їм.

Навколо все сивіло, мов охоплене морозом. Сивіли яблука в саду, сивіла трава, сивіло небо, навіть червона бляха на нашому будинку сивіла.

Лозами неспішно плив туман.

І мій велосипед ніби вкрився памороззю.

Я швиденько назбирав яблук і груш, помацав, чи на місці гроші та годинник. І вивів велосипед з двору.

На дорозі став, з якимось незрозумілим смутком озирнувся на хату.

«Я ж ненадовго. А коли привезу динамку і вона побачить, як сильно світить фара, то зразу пересердиться... Цілий вечір кататиму... До баштану повезу й найбільшу диню куплю... або випрохаю...»

А все-таки було шкода, що Тамара не зможе оцим сивим ранком проїхатись на печутному велосипеді...

Велосипед слухняно зірвався з місця.

І тут моє сторожке вухо вловило якийсь крик.

«Невже мати?» — похолов я. Але голову, хоч-не-хоч, обернув.

По дорозі бігла Тамара, вимахуючи голубою хустиною. Та-ак... Не мати, але хіба не все одно?

Підскочила задихана, схвильована.

— Ти куди?

Що тут збрешеш? Треба казати правду.

— До вас, у Вільшанку, по динамку... Сьогодні ж повернусь!

— Ой, і я з тобою! — зраділа Тамара. — Я так за бабусею скучила, — довірливо призналася, — наче рік не бачились.

Я, зітхаючи в душі, дивився на велосипед, на свої ноги, потім глянув на довгу, безконечну дорогу, що губилася в пшениці.

— Може, в тебе грошей не вистачає? — Заглянула мені в очі Тамара. — То я дам — розіб'ю копилку. Вона у мене зовсім не гарна: гладка вилупаста кішка... І хочеш — я тебе везиму?

— Та сідай уже, — буркнув я. Бач, вигадала — «я тебе везиму!..» Спершу навчилася б до пуття їздити!

Тамара щулилась від ранкового холоду, і я, однією рукою притримуючи кермо, другою зняв з себе курточку, недбало накинув на неї...

Увечері возив Тамару — не те щоб важко, а все ж відчутно. А зараз — мов пір'їнка, мов і не сидить ніхто на рамі. Та ні, відчувається, що вона сидить, але зовсім не вага відчувається...

Я збільшував і збільшував швидкість. Проте одна прикра думка муляла в грудях, не хотіла відставати.

— Тамаро, ти не думай, що я заради... копилки... Бабуся ж, кажеш, скучає...

Тамара, мов не почувши мене, скрикнула захоплено:

— Глянь, глянь, як воно гарно! Визирнуло сонце, і все жовте-жовте! Тільки небо — блакитне, бездонне...

Я мимоволі зиркнув на поля, і в мої груди раптом буркнула незвідана, незрозуміла радість...

Та я нічого не сказав, лише міцніше натиснув на педалі...

ДЕ МІЙ ПЕРШИЙ ПОМІЧНИК?

Шлях розкручувався й розкручувався, мов нитка з безконечного клубка. І чим далі, тим важче ставало повертати педалі. А там і сонце підбилося вгору, встромило в мою намоклу спину пекучі гостряки. Крадькома озирнувшись, я помітив над спиною сивий завій пари.

Тамара вже не метляла головою на всі боки, а мовчки дивилася на сіру дорогу, що ліниво розпрямлялась, ніби потяглася після короткого літнього сну...

Згодом Тамара легенько засовалась. Еге, й справді, хіба всидиш довго на мулькій гладенькій рамі! У моїй душі неспокійно заворушилося співчуття, та зупинитись, дати Тамарі пройтись я ніяк не міг: ще подумає, що захекався. Хай сама попроситься.

Трапила коса на камінь! І я мовчу, і Тамара мовчить, терпить...

Добре, що велосипед зласкавився, виручив. Якраз коло буркотливої старої верби зловісно зашипіло переднє колесо, і за кілька секунд туга шина обм'якла.

«Ніпель порвався»,— відразу визначив я. Та й чого йому не порватися, коли перед поїздкою я так накачав шину, що пальцем не можна було вдавяти. А стукнеш ногою— гуде, наче автомобільна.

Поки я міняв ніпель, Тамара побігла в пшеницю по волюшки. І хоч я управився миттю, проте кликати Тамару не поспішав; хай розімнеться після такого незручного сидіння. Ну, і сам, крадькома присівши, простягнув обважнілі, мов олов'яні, ноги, у яких розливався беззвучний млосний дзвін.

Коли Тамара повернулась, я вже тримав велосипеда в руках і заклопотано позирав на сощє...

Тамара було розігналася встромити свого букета біля фари, та я не дав. Побачать хлопці, такого накажуть... Найміцніші вуха пов'януть, обвиснуть, наче лопухи опівдні. Звичайно, вголос я висловився зовсім інакше:

— Та коло гарячого заліза вони ж зразу голови опустять...

Тамара, на диво, не сперечалась. Встромила букетика в маленьку кишеньку на платті й сказала, з побоюванням глянувши на блискучу раму:

— Може, пішки пройдемо? Гарно ж як. А то,— зирнула на мою спину,— а то, коли мчиш з тобою, нічого не роздивишся. Все миготить...

Та я перехопив Тамарин погляд на мою спину й одразу став безжальним, неблаганним. Правда, кинув їй на раму свою курточку.

І до самої Вільшанки не давав перепочинку ногам. Хіба на пологих спусках дозволяв велосипедові проїхатись за інерцією.

Коли забілили стіни крайніх од поля хат, захвилювались ми обоє.

Я всіма думками полинув до сільмагу. А що, як хтось із хлопців поцупив раніше?.. Нервово тремтіння охопило мене, як охоплює воно кожного хлопця, що несе додому

із школи записку до батька чи підходить до сільмагу з чесно заробленими грошима в спітнілому кулаці...

Тамару бентежило інше.

— Ти,— мовила вона тремтячим голосом,— зупинись.

Я зупинився.

— Іди ззаду,— уже сердитим голосом додала вона,— наче мене зовсім не знаєш. А я,— стріпнула волоссям,— побіжу он на ту доріжку, мовби звідти вийшла...

І, не чекаючи моєї згоди, вийшла платтям і затупотіла до зарослої споришем доріжки, що вигулькувала з високого жита.

Що я точно виконав Тамарине прохання, нічого їй казати. Більше того, я перебрався на інший бік вулиці й зовсім не дивився вперед, де незалежно йшла Тамара, а з перебільшеною цікавістю розглядав хати, свіжосплетені пахучі ліси, оброслі зеленкуватим мохом паркани, байдужих собак, які лінувались гавкати навіть на таку принадну штуку, як велосипед... Розглядав, мовби приїхав не з містечка, а з Австралії чи Мадагаскару...

Тільки коли вдалині зачервонів гостроверхий черепичний дах, з якого я відразу впізнав сільмаг, мене щось стусонуло в спину. І я мимоволі наздогнав Тамару. Вона хотіла розсердитись, але глянула на мене, мабуть, дуже збуджене обличчя і тактовно змовчала...

До сільмагу ще було далеченько, коли навпроти вдалині з'явилась хлоп'яча постать. Хлопець теж вів велосипеда і теж прямував до магазину.

Серце моє тенькнуло. «Це забере, забере останню динамку!» — полохлива думка зайцем скакнула в моїй голові.

Забувши про Тамару, про все на світі, я злетів на велосипеда й так давонув на педалі, що ланцюжок здивовано й сердито заскреготів...

Ледь не стукнувшись лобами, я й той хлопець разом протиснулись у вузькі двері магазину.

І — метнулись у різні боки.

Вже коли в моїх руках лежала приємно-холодна, важка динамка, я зиркнув на того хлопця. Він тримав гарний (нічого не скажеш!) ніж і теж косував на мене.

Та ось наші погляди зустрілись. І ми, не змовляючись, зареготали.

Було страшенно ніяково.

Обдивившись свою мрію з усіх боків, мало не лизнувши її, я, зітхнувши, віддав динамку продавцеві й неохоче вийшов з магазину. Що вдієш, доведеться звертатися до

Тамариної вилупастої кішки... Побіжиш на базар, а динамку заберуть. Та й чи є у Вільшанці сьогодні базар?

А Тамари біля ганку не було.

«Невже розгнівалась, що кинув її посеред шляху?» — похолов я. Та зразу й відігнав ганебну думку. Звичайно ж. Тамара побігла додому по гроші...

Хвилюючись, я заходився активно чекати, тобто весь час крутився, як в'юн, між магазином і надвір'ям. На щастя, людей у магазин заходило мало. А хлопців — жодного.

Нарешті!

Тамара на ходу тицьнула мені змокрілі в її долонях мідяки та срібляки, мовила захеканою скоромовкою:

— Знаєш же бабусь: «Та звідки? Та яким вітром? Та сідай, дитинко, поїж смачненького...» А тоді мені стало шкода кішки, й довелося монети по одній витрушувати...

Останні слова вона доказала тоді, як я, міцно затискуючи динамку, вже вискочив надвір.

Там розігнався підплигнути, крикнути на все горло щось войовничо-радісне...

І підплигнув аж до високої гілки клена. Але крик не вихопився з горла.

Хоч на моїх долонях лежала омріяна, вистраждана динамка...

Я аж обернувся — чи не поцушив хто нишком мою бурхливу радість?

Ні, крім Тамари, нікого поруч не було...

Це було дивно, незрозуміло. Скільки бігати, носити іржавий металобрухт, цілісіньке літо намагатись минати далеким околясом діжки з морозивом, щоб нарешті купити динамку... А купивши — не зрадіти шалено...

Може, тому, що зараз білий день? А вдень усе здається, ну, таким, як є...

Геть збентежений всім цим, я мовив розгублено:

— Ну, а тепер — додому?

— Ой, що ти! — перелякано сплеснула в долоні Тамара. — Та бабуся ж з'їсть мене, якщо ми не покуштуємо її борщу й вареників з вишнями!

Відмагався я мляво, для годиться. Бо в досить-таки порожньому шлунку, як каже моя мати, «чорти танцювали гопака навприсядки».

Чи борщ та вареники з вишнями були дуже смачні, чи далось взнаки тренування, чи поміг вітер у спину, але назад ми повернулися швидко. Раптом осмілившись, я навіть провіз Тамару селом, повз місток, обіч якого живуть близнюки Сергій і Митько — найязикатіші хлопці в селі...

На воротах стояли тітка Маруся й моя мати...

Мені стало так жарко, наче я зненацька провалився в палаючу піч. Це зараз почнуть випитувати — звідки, та чого, та нащо? А коли зиркнув на Тамару, моє бідолашне серце зовсім обірвалося — стисла в руках отой волошковий букет, мов якусь дорогоцінність! Не могла дорогою викинути!

— І де це ти?..— почала була мати, й на моєму обличчі спалахнула справжня пожежа.

— І де це ти ходиш? — чомусь одвівши очі вбік, заклопотано мовила мати.— Дядько Петро вже двічі заглядав... «Де мій перший помічник запропастився?» — турбується.

Здається, шалений вихор перекинув мене через парканчик. Одмахнувшись на ходу від матиного: «Може, хоч побідаєш?» — я підскочив до машини.

Шофер до пояса занурився в мотор. Почувши тупіт, випростався, відповів на моє надто голосне «здрастуйте!».

— Так-от,— дядько Петро звів до купи вигорілі до білини короткі, але широкі брови,— завтра, товаришу перший помічник, виїзимо на врожай. Ясно?

— Ясно! — вигукнув я.

— А зараз — остання профілактика. Почнемо?

...Я повернувся додому вже в сумирних золотаво-сірих сутінках.

— Де ти так довго? Твій батько он динамку причепив! — нетерпляче зустріла мене Тамара.— Ой! Так світить, так світить — осліпнути можна! Якийсь дядько аж дивувався: «Що воно за мотоцикл — фара б'є, а мотора не чути!» От спробуй!

Я сів, проїхався. Здорово, нічого не скажеш! Хлопці на алеї помруть од заздрощів...

Тільки на алею їхати не дуже хотілося. Втомився.

А Тамарі хотілося тільки на алею.

Я зам'явся.

— Знаєш, у нас сьогодні з дядьком Петром роботи було! По самі вуха. Може, завтра втремо хлопцям носа?..

Тамара глибоко зітхнула й тихо попленталася до хати.

Це зітхання кольнуло мене, як голка-циганка, і я притьмом наздогнав Тамару, плеснув їй по плечу.

— Поїхали! Втремо носа!..

...Машина мчала степом. Виставивши трохи лікоть у вікно, я сидів у кабіні поруч дядька Петра й дивився на сонце.

Жовте, нежарке, воно зависло над синіми, аж чорними шпичаками далекого лісу й ніяк не хотіло опускатися нижче.

Та ось ненароком зачепило круглим боком високу верхівку — і розлилося червоно на просторому крайнебі.

От би Тамару сюди...

Як би вона... запискотіла: «Ой, як гарно! Наче намацьовано!»

Посіріла невизразна дорога одчайдушно кидалася під колеса «газона». А коли вскочили в глибоченьку долину, дорога, здається, зовсім вигладилася, ніби на ній зникли всі горбки, всі підступні вибої. І дядько клацнув вимикачем.

Два довгі блакитні мечі шугнули вперед, окресливши вдальні чорний силует каракуватої верби, схожої на людину з розчепіреними для рівноваги руками. Від тої верби щось відокремилося й рушило поперед нас. «Велосипедист!» — упізнав я. Він щосили, майже злігши на кермо, сновигав ногами, але наш «газон» невблаганно наздоганяв його. Короткий, як постріл, сигнал, ривок уліво, і вже загубився позаду той велосипедист з жовтим кружальцем світла, що падало на землю від його немічної фари...

— Дядьку,— обізвався я хрипким голосом,— а ми... тільки у Мар'янівку будемо їздити?

— Чого ж,— хитнув головою шофер,— не тільки світа, що Мар'янівка.

— А... у Вільшанку?

— І у Вільшанку,— ствердив дядько Петро й підозріливо глянув на мене.— А що?

— Та нічого! — нечемно буркнув я й висунувся до пояса у вікно, хоч це категорично заборонялося правилами вуличного руху.

Але як інакше остудиш обличчя?..

Машина летіла вечірнім урочистим степом.

ІВАНОК

— Івано-ок! Івано-ок!

Хрипкий невиспаний голос неохоче виповзає з темного отвору дверей, продирається крізь буйні зарослі бузку, лопотить у осичках і падає біля чорної грядки.

Іванок лише пересмикує плечима.

Він піддовбує часник. Витяг з огорожі, що навколо грядки, соснову паличку й підважує пахучі стебла. Сонце зазирає йому в очі, гріє замурані руки.

Іванок уперто відвертається. Довгі вії кладуть густу тінь на сірі очі.

А очі не хочуть ховатися.

Молоденька картопля зловила уранці в дощ чисту краплину на кожен листочок. Набіг вітерець, і в зелених долоньках загойдалося живе срібло.

На тонку бур'янину вибрався коричневий хрущ. Гуде, тремтить од поруху крил, а злетіти не може.

Іванок залишає паличку. Бере двома пальцями невдатного літуна й кидає в голубий простір неба. Хрущ угору летить коричневою кулькою. А коли повертається назад — враз розправляє крила й з переможним гудінням зривається в політ.

Іванок слідкує за хрущем, аж поки той не щезає в блакиті.

— Івано-ок!

Чотири соковиті стеблини вже лежать на стежці, випаровуючи пахощі. Іванок стромляє паличку обіч п'ятої.

— Що, знов у батька похмілля?

Іванок здригається.

До старої шерехатої груші притулився його однокласник Віталій.

Іванок якусь мить вагається, потім хитає головою.

— А я до тебе, — каже Віталій. — Вчителька й усі послали. У ліс ідемо. Дівчата, видно, по квіти гайнуть, а ми тоді у війну пограємо. І ти приходи. Вчителька каже, що ти добре квіти всякі знаєш, пташок... Та не в цьому справа... — Віталій зневажливо махає рукою. — Ти ж у нас кулеметник... Шурко Литвин і то буде. Втік од матері. Біжить по вулиці, а мати вслід: «Ну, я тебе кропивою одчешу! Тут город сапати треба, а він до лісу наладився!» Знаєш же, яка у них кропива біля копанки?

Іванок знає ту кропиву. Колись лазив видирати горобців, що оселилися в лелечому гнізді. А тітка Олена подумала, що то він лелеченят хоче повитягати. Та й засіла з кропивою під в'язом. Всього тричі шмагонула, а Іванок весь вечір прикладав до ніг терту картоплю. Хоч і середина весни тільки, а кропива вже пішла в ріст.

Та хай би батько кропивою, хай би лозиною... Хай би навіть колючою грушевою гілкою...

А то знову щось візьме з хати й проп'є. Як пропив учора свою святешну сорочку. Потім уночі плакатиме...

— Не піду... Уроки робити треба... І на городі робота є...

Віталій зиркає на чистий город, згадує, що на понеділок не задають нічого. Але мовчить, шкребе нігтем кору на груші.

Іванок тре руки, і з них сиплеться підсохла земля.

— Івано-ок!

З темного чотирикутника дверей виступає бліда пляма обличчя.

Іванок поспіхом збирає часник.

— Ми ждемо тебе у коворогі,— кидає Віталій.

Іванок не озивається.

Гойднувся куц на межі й сховав товариша.

Батько непевно диває назустріч, його руки загрибають повітря.

— Ну, давай! — простягає тремтячу руку.— Тебе тільки по смерть посилати!

Каже сердито, а очі в нього винуваті.

Іванок подає часник.

Важко повернувшись, батько простує до хати.

— Тату!

Батько вже на порозі. З видимою неохотою крутить головою.

— Тату, я на екскурсію піду. Вчителька дуже запрошує... Всі йдуть, Шурко Литвин і то йде... Мати обід йому з собою дала — дві скибки маслом намазала...

Голос у Іванка зривається, очі пасуться в траві.

— То йди, хіба я що? — байдуже махає рукою батько.

Іванок ступає крок до батька.

— Тату! — каже тихо, його очі натрапляють на червоного з темними цяточками козачка, що вибрався на його ногу й поводить тонкими вусиками.— Тату, тільки картуза мого не беріть... і хустки маминої... може, вона до нас повернеться...

Батько довго дивиться на сина, позім важко сідає на порозі.

Гойдається бузок, шурхотить, гребучися, курка.

Вулицею протарабанила підвода, і густа курява поплинула в двір.

Іванок не підводить очей, хоч козачок давно вже побіг у своїх справах.

Хлипають, зачиняються, двері.

Іванок опускається просто на стежку.

Йому до сліз шкода батька. Та хіба горілка допоможе? Треба роботою забивати всяке горе. Так каже сусідка тітка Горпина, яку чоловік покинув і виїхав хтозна-куди. Але вона ж не п'є, тільки весь час пропадає у полі. Та мати, коли побачить, який батько став гіркий п'яниця, нізащо не повернеться. А якщо батько ударником стане, якщо його портрет у районній газеті надрукують — тоді, може, при-

йде до них. У кінофільмах, що їх Іванок бачив у клубі, таке часто буває.

Знову хлипають двері.

— Іди сюди!

Батькові очі дивляться кудись убік.

Іванок поволі встає, довго обтрушує штани. Підходить.

— На!

На Іванкові підставлені долоні падає невеликий пакунок.

Батько дістає ключ із сіней, кладає замком.

Ключ теж лягає в Іванкові руки.

— Я на роботу. Кукурудзу кликав бригадир сіяти.

Іванок застигає на місці. Вже коли за батьком скаржливо риплять похилені ворота, гарячково розгортає пакунок.

Два шматки сала, чотири часничини, дві скибки.

Доганяє батька біля колючок.

— Тату, нате!

Відриває клапоть газети, перекладає шматок сала, дві часничини, скибку хліба. Потім додає ще часничину.

— У полі добре їсться...

Тицяє все це батькові й прудко тупотить до ковороту.

Біля ковороту оглядається.

Батько стоїть на тому ж місці.

В його долонях біліє пакунок.

Іванок махає батькові рукою й біжить до гурту.

КВІТИ ДЛЯ МАМИ

1

Літній день довгий-предовгий, аж сонце втомлюється світити і, хиличись до заходу, зморено кліпає почервонілими віями.

Коли сонце нарешті ховається за маревним обрієм, з посушенілих лісів, скрадаючись, приходять вечір. М'який, прозорий і тихий, він застає трьох дівчаток з санаторію біля темного і на вигляд дуже глибокого потічка.

Вихователька Ольга Максимівна добре знає, що потічок насправді мілкий, там води жабі по око буде, що то почорнілі гілочки осіли на дно, от він і страхає бездонністю. Однак неголосно сварить, коли здибує подружок на низькому вогкому березі. Надто вечірньої пори, коли з потічка, мов із каструлі з кропом, підіймається біла хмарка туману й неспішно пливе над помутнілою водою, засновуючи вологим павутинням прибережні лози.

Але хіба вихователька може устежити за всіма звивистими берегами? Розсунувши мур насуплених дубів, потічок весело біжить білим березняком, петляє між дзвінких шамітливих сосен і вливається в маленьке лісове озеро.

Звичайно, там, де вони раніше облюбували місце, розкіш: лагідна низенька трава, а трохи далі півколом стоять берізки й швидко-швидко перемовляються з пустотливим вітерцем. А тут, куди вони сховалися від Ольги Максимівни, до потічка, товплячись, підступає пругкий верболіз, жорстка, як дріт, осока, вибуялі страхітливі будяки, височенна і злюча, як тисяча ос, кропива... Але все те колюче, різуче, жалуче лісове царство тільки першого дня сердилося, не хотіло поступатися. Коли його добре пошмагали лозинами, потоптали ногами, то й на цьому дикому необжитому березі стало незгірш, ніж там, звідки проганяє Ольга Максимівна.

А може, й краще. Таємничіше.

Сюди не долинає жоден звук. Тільки сосни завихрюють вітер, зашумовують його, та небо зазирає білястими очима хмарами в блискучу воду.

Вода — холодна, терика, настояна на квітах, глиці — тече і не тече. Для очей вона лежить довгастою склянкою, по якій раз у раз ковзають павучки, а опустиш у потічок ноги — і їх обнуртовує, гладить, пестить течія.

Дівчатка сидять мовчки і думають. А про що, і самі гаразд не знають. У голові в кожної стільки всякого, що навряд чи й розкажеш словами. А може, і не треба слів? Може, треба тільки тихо сидіти, дивитися на тихоплинну воду, в якій геть все околишне перевернуте? Тоді на душі стає мирно, випогоджено, неясні приємні мрії самі собою снуються в голові, і все навколо ніби повивається серпанком...

Але Ірі важко так довго висидіти, мовчки, незрушно. І вона, ущерть переповнена почуттям, скрикує:

— Ой дівчатка, як же тут гарно! Сосни шумлять, хмарки пливуть, павучки бігають... Коли я приходжу сюди, мені й додому не дуже кортить...

Тая і Ніна водночас тихенько зітхають. І нащо вона згадала про домівку? Так було хороше... Але спогад, викликаний Ірининими словами, уже прилетів на прудких крилах, і його не прогнати назад. Навіть коли некліпно дивитися на невтомних павучків, котрі, мовби почувши про себе, затіяли шалену гонитву, аж по воді побігли тоненькі зморшки.

А Іра, відчувши, як змінився настрій подруг, пробує прогнати згадку.

— Тая колись вас дуже боялася,— сміючись, каже вона, звертаючись до павучків.— Еге ж, дурненька?

Павучки нічого не відповідають, бо не вміють говорити, а Тая й Ніна легенько усміхаються.

Це було так давно...

2

Батько з тривогою поглядав на дочку. На очах худне, марніє, стала млява, неворушка. То було весь білий день гасає по надвір'ю, всі закутки та кущі облязть, граючися з хлопцями в запеклої ляскотливої «війни». А тепер мов прилипла до кімнати — чи сидить за столом і читає книжку, чи лежить на канапі, невідривно дивиться в порожній куток і, певно, нічого не бачить. Хоч за вікном у небі розкошує сонце й відгомін хлоп'ячої «війни» змушує жалібно деренчати шибки...

Поклавши на Таїне чоло велику шорстку долоню, од якої гостро одгонило паленим залізом, батько стурбовано запитав:

— Дочко, що з тобою? Хтось образив? Чи, може, захворіла?

Тая підвела на батька великі карі очі, здвинула худенькими плечима.

— Просто полежати захотілося...

Батько відійшов, мнучи в руках руду від іржі кепку.

З старенького настінного годинника прожогом вискочила зозуля, шість разів хрипко прокувала й сховалася, брязнувши дверцятами. Батько стенився, провів рукою по обличчю, рвучко надів кепку і вийшов. Знову подався на завод. Саме почали випускати нові труби, такі великі, що Тая вільно в них ходила, хіба лиш трохи згинаючись. А коли голосно крикнути в таку трубу, то з другого боку оглушити може.

Батькові кроки згасли на сходах, і в Таїну голову знову чередою рушили думки. Укоотре спливла в пам'яті мама. Таї згадалося її м'яке тепле волосся, що пахло розпареною на сонці ромашкою, згадалася маленька родимка на маминій щопці...

А потім настирливо зазвучала мамина пісня. У тій пісні високо в небі летіли на південь журавлі й неголосно тужили: «Кру-кру-кру, в чужині помру, заки море перелечу, крилонька зітру... Кру-кру-кру»...

Від тих сумних дум, спогадів, а особливо пісні Таї стало так тоскно, аж забракло повітря. І вона змусила себе встати, ніби чужими ногами подибала до вікна.

За вікном дошумовували останні дні літа. На сусідньому балконі тітки Марії брався багрянцем дикий виноград — мов у кожен листок заструмувало червоне вино. Яро цвіла на клумбі жовта жоржина, у гратчастому «колодязі» випинали боки дині, над ними пожадливим роєм кружляли оси. А в чистому, ніби вимитому небі високо-високо пливли птахи. Пливли поволі, ледь-ледь помахуючи крилами, і Таїні очі сумно пливли разом з ними...

Батько другого дня привів лікаря — сивого дідка в окулярах, які він чомусь носив на лобі й лише тоді опускав на очі, коли виписував рецепт. Дідок з усіх боків обслуховав та обстукав Таю, дотикаючись холодними, як лід, пальцями, нічого не сказав і вийшов з батьком до кухні. Тая навшпиньки підкралася до дверей, нашорошила вухо. Але почула тільки одне слово: «Легені»...

Потім батько ходив з Тасю до лікарні. Там її завели до темної, незвично темної кімнати серед білого дня, поставили між двох щитів. Клацнуло, загуло, тонко заскімлило... Вийшовши надвір, Тая довго мружилася...

— Тату, що у мене хворе, скажи, — пристала до батька, коли поверталися трамваєм додому. Її чомусь трусив невипинний дроз.

— Нічого страшного, донечко, — пригорнув її батько. — Поп'єш ліки, а може, ми ще щось придумаємо, і знову гасатимеш по надвір'ю.

Він спробував безжурно всміхнутися. Але йому це не вдалося.

По обіді батько надів святкового костюма й зник до вечора.

Увечері батько повернувся майже веселий. Витяг з кишені якийсь папірець, помахав ним, схопив Таю на руки й закружляв по кімнаті.

— Тепер ми будемо здорові, у нас є путівка, — наспівував він.

Тая, не розуміючи, кліпала повіками.

Темна ніч облягла місто. Тихо, порожньо. Лиш інколи на великій швидкості промчить автомобіль, та його виючий гуркіт швидко поглинає пільма. Вся навколо спить, навіть неугавно тріпотливий прапор на міськраді, підсвічений прожектором, і той згорнув червоно-блакитні крила.

Тая лежить із широко розплющеними очима. Вона напружено, до голосного дзвону в вухах, слухає, що діється у її грудях. Груді довго мовчали, тільки розмірено втягували й видихали повітря, яке щедрим потоком плинуло

у вікно, несучи терпкі, жальні пахощі першого жовтого листа.

Але Тая терпляча, вона чекатиме, і груди врешті відкриють їй свою таємницю.

Далеко за північ, коли на вокзалі хрипко, мов перші невиспані півні, закричали тепловози, Тая відчула, як у її грудях щось проснулося, заворушилося, легенько задріпало кігтками...

«Павук!» — ні з того ні з сього майнуло в Таїній голові.

Думка була дурна, безглузда, але вона, як голка-циганка, проштрикнула Таїн мозок. І перед очима дівчинки так виразно з'явився павук, що вона здригнулася. Бридкий, волохатий, він ліниво ворухив довгими потворними лапами, а його велика голова із злими зеленими очима пожадливо тяглася до Таїних легень...

Пронизливий зойк викинув батька з ліжка.

— Донечко, донечко, що з тобою? — сполошено допитався він.

— Павук... заліз у груди... страшний, — ледь вимовили Таїні тремтячі губи.

— Який павук? — ошелешено запитав батько. — Звідки?

— Заліз колись, як я спала...

— Ох, вигадниця, — полегшено видихнув батько й похитав головою. — Мабуть, тобі наснилося. Ляж, подумай про хороше й заспокойся. Немає у тебе у грудях ніякого павука.

— Є... Я сама чула, як він шкрябається, у нього зелені злі очі...

— Наснилося, наснилося, — повторював батько й гладив Таїну голову. І від тої тихої ласки у дівчинки поволі висохли сльози, вона лиш схлипувала глибоко-глибоко, аж усередині їй було боляче від того схлипування.

А батько почав неголосно розповідати. Не казку, батько казок не знав. Він почав розказувати про свій завод, про те, що їхні величезні сталеві труби підуть на газопроводи, які проляжуть через тайгу, болота, безводні пустелі, через степи й гори...

Тая незчулась, як її повіки зімкнулися.

...Електричка швидко ковтала зелено-жовті кілометри. Миготіли сірі стовпи з байдужими, до всього звиклими воронами на їхніх верхівках, розмазаними плямами тікали назад дерева, пливли за посадками золоті стерні, осяяні золотим спокійним сонцем...

Але Таї ніщо не було миле — ані повитий ніжним маревом обрій, ані набурмосені ворони, ані все оце мудро-

спокійне, задоволене собою осіннє поле... Що далі мчала електричка, то тоншою ставала нитка, яка єднала її з доміvkю, такою до болю рідною на відстані.

Тая зціпила зуби й не плакала — їй було шкода батька. Спершу він намагався розважати її: розповідав різні історії, жартував. А потім ураз замовк, усе дививсь у вікно, наче побачив там щось дуже цікаве, од чого не можна відірвати очей. І так мовчки сидів до самої їхньої зупинки.

Зупинка маленька — бетонна платформа і будочка на її краю. Одразу ж за зупинкою вигналися вгору сосни, а поміж ними, високими, тиснуться тонконогі берізки.

Стежка, встелена жовтою глицею, гасить кроки. Десь неподалік уривисто цюкає дятел, неспокійно цінькають синиці. А над усіма цими ненав'язливими лісовими звуками пливе неугавний шум хвої.

Тая вперше потрапила у справжній ліс і зачудувано озиралася.

Дерева, птахи, квіти тут були зовсім не такі, як у міських навіть найгустіших парках. Там усе живе напоказ: каштани гордо підносять свої пишні «свічки», мовляв, милуйтеся нами, троянди манірно вигинають пелюстки, одверто хизуючися своєю красою. Навіть миршава непоказна трава і та пнеться, щоб її бачили...

А ліс жив своїм справжнім клопітливим життям. Сосни неквапно погойдували розложистими гілками. Дятел, коли Тая підбігла до сосни та постукала по стовбуру кулачком, сердито озирнувся, гнівно крикнув, — не заважай, мовляв, — і знову замахав своєю різнобарвною головою, наводячи жах на жуків-короїдів. Навіть пустунка білка, що в парку охоче літає по деревах, милуючися своєю спритністю, у лісі діловито снувала між ліщиною і товстелезною сосною, носячи в душло горіхи.

А он-он!.. Тая сплеснула в долоні, й ноги самі понесли до одинокого дуба, що міцно осів між молоденьких дубків, як дід серед онуків. При його жиливому корені поважно сидів здоровий гриб, пасунувши на очі велику коричневу шапку. А округ нього — грибенята, теж у коричневих, але менших шапках... Таїна рука потяглася до гриба та так і застигла, ледь торкнувшись тугого кореня. Дівчинці раптом здалося, що грибенята злякано притислися до гриба, обхопили його невидимими маленькими рученятами.

— Ой, та це ж їхній батько, — прошепотіла Тая й мерщій побігла геть від сім'ї, щоб не вернутися чого доброго назад.

Вона незчулася, коли обірвалися синьо-зелені коридори сосон і, наче з-під землі, виріс білий будинок, такий незвично білий, що Тая замружилася.

А коли розплющила очі, то побачила біля цибатої сосонки двох теж цибатих дівчаток, які з одвертою цікавістю дивилися на неї. Тая розгубилася, зніяковіла, опустила голову.

Довгу хвилину всі трое мовчали. Нарешті одна з дівчаток — у синьому платтячку і з ясними, як два лагідні озерця, очима, — пирснула.

— Ніно, глянь, що в неї на вусі!

Тая захопилася за вухо і зняла жучка, що, хитрунчик, зліз на вухо і грівся там. Зиркнула на дівчаток і собі засміялася.

Вони одразу подружилися.

День минув непомітно. Спершу вони з батьком ходили до кабінету директора санаторію. Доки батько розмовляв з директором, Тая крадькома розглядала свою виховательку Ольгу Максимівну, котру теж викликали. Молода, гарна, з м'яким приємним голосом, яким ніяк не можна кричати, сварити, вона здалася Таї дуже знайомою...

Потім її оглядав лікар. Слухаючи груди, а затим дивлячись її рентгенознімок, він так часто і невлад повторював дивне слово «те-е-кс», що в Таї від сміху мимохіть здригалися куточки губ і їй було хіба трішечки страшно.

А як вона урешті вибігла надвір, її одразу ж оточили хлопці й дівчатка, заходилися навперербій розпитувати: чи є нипі у місті червоні капронові стрічки, чи бачила вона багатосерійний фільм про радянського розвідника, на якій вулиці живе, чи була в зоопарку... Тая розгублено озиралася, не знаходячи, кому відповідати. І тут крізь натовп пробралася Іра. Рішуче схопила Таю за руку, витягла з юрби.

І вони з Ніною повели нову подругу до білосніжної спальні, затим показали світлі класи, де було нині порожньо, лише дзвінка луна блукала між парт. Потім ходили в сад, бігали до потічка. Доки їх не покликкала вихователька — батькові було час вертатися додому.

Його проводжали гамірним веселим гуртом, через те жаль ще довго не підступався до Таїного серця, тільки тоді торкнувся її, коли електричка різко рушила і батько, висунувшись у вікно, замахав рудим картузом. Електричка на очах меншала, перетворювалась на іграшкову, а батькова рука, вже тоненька, як гілочка, все метляла картузом...

А коли Тая, зморена довгим днем, лягла в ліжко на хрустке простирадло, туга миттю опинилася коло неї й гострою осочиною провела по серцю. Таї згадалося батькове сумне обличчя, коли вони прощалися, його рука з картузом, що все махала з вікна вагона...

Спливла в пам'яті їхня квартира, де кожен куточок такий затишний і де у вікна підморгують тисячі знайомих вогнів, а не стоїть і погрозово шумить, як тут, за шибками чорний ліс... А в грудях... Тая зіщулилася, пришикла, щоб павук не прокинувся. Та він уже заворушився, ось-ось увіп'ється в легені...

Тая глухо застогнала і одразу ж затисла долонею рота.

Але Іра почула. Вона білою пташиною злетіла з ліжка й шуснула до Таї під ковдру.

— Тобі щось приснилося страшно, еге? — гаряче дихнула у вухо. І, не чекаючи відповіді, швидко зашепотіла: — Мені теж іноді сниться, наче біжу, а тоді махну руками й полечу. Вище, вище, аж будинки іграшковими здаються. А тоді — жах! — як зірвуся вниз!.. Іноді так заверещу, що хлопців за стіною побуджу... Ольга Максимівна каже, що я расту. А поміряю себе вранці — хоча б на сантиметр підросла за ніч...

Тая міцно пригорнулася до подруги. А коли та замовкла, і собі потяглася до її вуха.

— У мене павук у грудях... Він бридкий, шкрябається, — здригнулася від страху й огиди.

— Ти що вигадуєш? — схопилася Іра, аж пружини жалібно дзеленькнули. — Який павук? Мало йому кутків, мало йому мух? Це ж треба всю ніч з роззявленим ротом спати, та й то найпрудкіший павук не полізе тобі в рота... У тебе, як і в мене, і в Ніпи, і в усіх в санаторії, туберкульоз.

— А що воно таке — туберкульоз? — боязко спитала Тая.

— Та хвороба, — махнула рукою Тая. — Наче грип. Тільки при грипі віруси в носі оселяються, коли їм стає тісно, виникає нежить, і вони тікають геть. А при туберкульозі віруси аж у легені залазять...

— Що воно таке — віруси?

— Це? — Іра затнулася на мить. — Це — найменші у світі гади!

— Ой, то їх і не вигнати з легень? — лячно пискнула Тая.

— Хм, — зневажливо закопилила губу Іра, — боялися ми їх! Ось поп'ємо всі ліки, уколють нам всі уколи, надихаємося вщерть сосновим повітрям — і віруси подохнуть.

— І в мене подохнути? — недовіжливо прошепотіла Тая, з полегкістю відчувши, як у її грудях припинилося дряпання.

— А що, в тебе кращі віруси? — пхикнула Іра. І без переходу: — А знаєш, що вчора хлопцям утнули? Перцю в борщ насипали! Геть із усіх перечниць їм повітрушували. Чхали, як верблюди. А Ромка... аж пирснув борщем Андрію в обличчя...

Вони затулялися долонями, пхали в рота кулаки. Та сміх усе одно проривався.

— Хто це тут серед ночі влаштував вечір гумору й сатири? — прочинивши двері, спитав вихователь.

Тая й Іра мерщій сховалися під ковдру, затаїлися. Коли вихователь зачинив двері, обережно висунули носи, вирішили почекаати грохи, доки вихователь підніметься на другий поверх, щоб потім ще побалакати. Та не встигли — до ліжка нечутно підступив сон і м'яко, але владно ступив подружкам повіки...

3

Холодні бризки так несподіваво окропили Таїне обличчя, що вона скрикнула.

— Ти, мабуть, думками в Африку забігла, тигрів і левів ловиш, — сміючись, сказала Ніна. — І реп'яхи кидала, і лоскотала шию травинкою — бодай би хоч один єдиний раз ворухнулася... Дівчатка, а що мені мама в неділю привезе!..

-- Що, що! — скинулися Іра і Тая.

— А от і не скажу! — клацнула язиком Ніна. — Привезе, тоді й побачите. От!

— Скажи, ну, скажи! — слъотою пристала до неї Іра.

Коли ж Ніна уперто закрутила головою, Іра хутко зламала вибуялу стеблину кропиви.

— Скажеш?

Ніна з вереском кинулася навтікача. З вереском погалася за нею Іра.

А Тая обхопила ноги руками, поклала голову на коліна. Її знову обступили спогади.

4

Дні у санаторії котилися швидко, гамірно, надто коли широко розчинила двері школа.

Але у суботу, яка б вона не була завантажена, метушлива,

у Таї одним помислом билося серце — ось-ось приїде батько. Вона не могла спокійно сидіти на уроках, раз у раз визирала у вікно. Хоч те вікно виходило у протилежний від зупинки бік — дивилося блискучим оком на гурт сосонок, що збіглися на хвилику погомоніти і так забалакалися, що їхні тоненькі ніжки підгинаються в колінцях...

І в Таї ноги підгиналися, тремтіли, коли вона разом із хлопцями та дівчатками після уроків летіла до зупинки, ледь торкаючись ногами землі. Дарма виховательки ззаду гукали, просили йти помалу.

Батьки та матері, прийшовши в санаторій, заходили в спальні чи сідали на лавочках у дворі, розгортали пакунки. А Тая з батьком одразу від зупинки звертали до лісу.

Вони мало говорили, а більше дивилися одне на одного та прислухалися і придивлялися до прозоро-лункого урочистого осіннього лісу.

Лякливі осики від найменшого подуву вітру покірно струпували мідяно-червоне листя, і воно красивим візерунком устеляло землю. Червонів глід, приваблюючи пташок. Вони зчиляли па куці справжній ярмарок, галасуючи всіма лісовими мовами. Бралося рудою іржею дубове листя й тихо дзеленькало, мов узористі шматки заліза. Лише сосни уперто зеленіли.

А коли на блякнім вечірнім небі протикався пощерблений місяць і між різнобарвних дерев зависали ніжно-голубі стовпи, світ зовсім перетворювався на казку.

Тоді Тая починала уголос мріяти. Звичайно, про те, що вона зовсім вилікується, приїде додому, скінчить школу... Іра каже, що найкраще бути артисткою — тебе всі бачать, знають, продають твої фотокартки, тобі дарують найкращі квіти... Ну, хай Іра йде в артистки, а вона, Тая, вчитиметься на інженера. І потім прокладатиме оті труби, які робить батько. Вона нічого не злякається — ні грузького болота, ні дрімучих лісів, у яких живуть злющі вовки, ні пекельної пустелі... А квітів вона й сама може нарвати, і всі їх однесиме мамі на могилу...

Батько, намагаючись не хрущати сухими гілками, обережно йшов поруч, і усмішка плавала на його випогодженому обличчі...

Однієї суботи батько приїхав якийсь не такий. Він чомусь одвертав очі й багато говорив. Правда, розповідав цікаво — як зварюють оті величезні труби, як вантажать на платформи. Потім смішно передражнявав жінку з їхнього будинку, яку звали Електридою. Справжнє її ім'я було

Явлашка, але хіба личить воно дружині головного електрика заводу! От і прибрала вона цілком сучасне ім'я — Електрида. У тітки дуже пітніли ноги. Вона поскаржилася необачно міліціонерові, Яшкові Буханцю. А той, не зморгнувши оком, порадив: «Ви у босоніжки дусту насипте. Як рукою знімає піт». Тітка Електрида, не підозрюючи лихого, густо натрусилася в босоніжки дусту. А потім, тримаючи почервонілі ноги в холодній воді, на чім світ стоїть лаяла міліціонера: «Щоб ти того дусту за комір насипав, щоб ти наївся його по саму зав'язку!» Тая аж за живіт хапалася від реготу.

Але її не полишала неясна тривога.

Наступного разу батько з'явився не у суботу ввечері, а у неділю. Скочив з електрички зовсім веселий, схопив Таю на руки, підкинув угору й став голосно розпитувати про оцінки, новини, а її відповіді слухав неуважно. Тая насупилася, неохоче відказувала, з тривогою дивлячися на батька. Вловила в його очах гарячковий блиск, почула гострий неприємний запах горілки і з жахом зрозуміла — батько п'яний... Але вона не мовила йому жодного слова докору, тільки прохально-жалісно подивилася на нього. Батько збився з мови, опустил долу очі й заходився нервово м'яти в руках картуза, який зовсім утратив свій первісний колір.

Затим батько кілька разів приїздив тверезий. І вони з насолодою блукали в зимовому застиглому лісі, де кожне дерево одяглося в білу розкішну шубу. Повітря було таке запашне, наче хтось розкидав щедрою рукою м'ятні цукерки...

Ясного весняного ранку, коли все бриніло першим справжнім теплом, батько на очах цілої юрби Таїних товаришів ледь спустився з приступки вагона й нетвердо, мовби під ним хилиться земля, рушив до дочки, широко розставивши руки.

Таю аж струснуло всю від жагучого сорому, обурення. В її розпалений мозок хлюпнула зла каламутна хвиля, і вона, не тямлячи себе, вовчечням кинула до батька, що-силю штовхнула його і метнулася, не бачачи нічого перед собою, до лісу...

Отямилася на м'якому яскраво-зеленому моху, що суцільним килимом укрит чималу галявину. Боліли подряпані руки й ноги, під оком наливався теплом синець. Але найбільше боліла Таїна роз'ятрена душа. Там зібралася стільки пекучих сліз, що вони довго лилися з її очей і безслідно зникали в мохові...

Гнів, образа на батька вилилися разом із сльозами. І Таї стало шкода батька. Вона тут весь час у гурті, на людях

які не дадуть засумувати. Навіть коли увечері ляжеш у ліжко й щемко стане, Іра тут як тут, одразу розрадить. А батько прийде зі зміни, від гуркітливого стану, повісить піджак та картуз, і його з усіх боків оточить гнітюча тиша. Тільки годинник нудно цокає та зозуля байдуже кує. А із стіни невідривно дивиться на батька мама, і такі в неї теплі очі...

От і довелося випити батькові чарку, щоб бодай трохи веселіше стало на душі.

І в Таї знову сльози потекли з очей, тільки це вже були сльози щирого жалю за батька...

Тоді її шукали всім санаторієм. Коли ж здибали на галяві, то так порадили, що Таї аж незручно стало. А Роман, розщедрившись, з дурного дива подарував ліхтарик. Тая один вечір посвітила ліхтариком, полохаючи на деревах заснулих пташок, і повернула подарунок — вона добре розуміла, що значить ліхтарик для хлопця...

І от батька немає вже другий тиждень.

5

У лозах загусли сутінки, мов там печотно звелися на ноги чорні похмурі ведмеді. Тая полохливо озирнулася: де це її подруги?

А вони тут як тут — вискочили з сосняка.

— Дивись! — урочисто відгорнула пелену плаття Іра.

Тая зазирнула й не повірила власним очам. У пелені сиділо маленьке зайченя й злякано притискало вуха.

— Гарне! — захоплено видихнула Тая.

— Ой, біжу я з кропивою за Ніною, а воно, дурне, злякалося, думало, що я за ним женуся, та як дремене! Ми ганяли-ганяли, ледь насіли його у ямці! — щасливо проторохтіла Іра.

— Гарне! — ще захопленіше повторила Тая.

— Еге, а коли виросте, буде найкращий у світі заць!

Перебивчасто балакаючи про несподівану приємну знахідку та ще про хлопців, котрі помруть од заздрощів, побачивши зайченя, дівчатка рушили до санаторію.

— Ми йому змайструємо кліточку, пофарбуємо її... — почала було Тая. І не докінчила мови.

Зайченя, наче зрозумівши, що його чекає неволя, хай і в пофарбованій кліточці, одчайдушно рвонулося, сірим клубочком викотилося з Іриної пелени на стежку. За мить тільки білий задертий хвостик майнув у темних кущах.

Дівчатка, ойкнувши, було метнулися слідом. Де там догнати! Зайченя надійно сховали вечорові кущі.

У Іри обличчя поійнялося розпачем. Тая розважливо мовила:

— А то й краще, що ти його випустила. Воно зовсім маленьке, мабуть, нічого, крім молока, їсти не вміє. І зараз його мама лісом бігає, шукає, кличе своє дитя... Ти ж його навмисне випустила, еге?

Іра подумала хвилику й кивнула головою.

І дівчатка бігцем подалися до санаторію. Коли заізняться на вечерю, Ольга Максимівна завтра може не взяти на екскурсію до далекого лісового озера, де вода, казала вона, чистіша за скло, а ще живуть справжнісінькі бобри...

Ще здалеку вони помітили на ганку постать Ольги Максимівни. І ноги, що досі самі рвалися вперед, мовби спутало.

Та Іра швидко додумалася. Схопила подруг за руки й потягла окулясом до розчинених вікон їхньої спальні. Тая і Ніна підсадили її, ну, а потім вона допомогла їм залізти...

Тая притаїлася в постелі й з насолодою відчула, як легенько загойдалося ліжко, мов човен на воді. Це ж вона от-от засне після сьогоднішнього втомливого дня. Коли отак хитається ліжко, то їй часто ввижається човен, синє плесо річки, а на тім її березі стоїть мама й махає червоною хустиною...

Але що це? Ліжко гойдається все сильніше, аж штовхається, як живе, а сон не йде до неї, виразно чути шум сосон за вікном, похрюпування Ніни... Тая розплющила очі, підвела голову. І отерпла від жахливої думки — під її ліжком хтось сидить...

— І-і-роч-ко! — ледь прошепотіла вона.

— Що? — підскочила Іра. — Зайчєня прибігло?

— У мене під ліжком... бандит...

Іра не встигла нічого відповісти, як з-під Таїного ліжка почулося басовите:

— Ага, попалася!

Таю та Іру мовби хто вхопив і швиргонув до дверей. Вони вже узялися за ручку, коли їм у спину вдарив регіт.

Іра тремтячою рукою намацала вимикач, клацнула.

Біля Таїного ліжка качався червоний од реготу Роман.

Уся палата скочила на ноги.

У Таї стислися кулаки, вона примружилася, зігнулася, поволі рушила до Романа. Він хутко підвівся, проковтнув сміх.

— Ду-дурєнь!

— Дурень і не лікуюся! — охоче згодився Роман.

Тая подивилася на його винувате обличчя, на якому густо проступило ластовиння, й раптом дзвінко розсміялася.

— Що це тут за шарварок? — почулося за дверима.

Тая штовхнула Романа, і він знову шугнув під ліжко.

Коли вихователька переступила поріг, Тая заспокоїливо мовила:

— Ніякого шарварку немає... Іра упала з ліжка...

— Ага, це ви, три грації! Де сьогодні були? Знову біля потічка? Чи ще далі?

— Ніде ми не були,— глянула просто в очі виховательці Ніна.— В парку сиділи,— й мерщій опустила очі.

Ольга Максимівна недовірливо похитала головою, однак нічого не сказала й рушила до дверей.

— Невже це так смішно, що людина падає з ліжка? — поцікавилася з порога.

— Ще й як,— паяко запевнила Ніна.— Ви заїкатися б стали, якби побачили...

— Отже, добре, що я запізнилася,— скакнули веселі іскорки в очах Ольги Максимівни.

Коли її кроки розтанули, Тая випроводила Романа, на прощання боляче крутопнувши за вухо. На що Роман, як справжній мужчина, не звернув жодної уваги...

Ліжко знову загойдалося, тільки тепер його насправжки колисала нетерпляча рука сну...

Крізь в'язку товщу сну до неї просочилися якісь невиразні звуки. Тая спробувала розплющити повіки, але вони ніби склеїлися.

Шум долинав з-за вікна. Тільки це був не шепіт потривоженої вітром хвої, не плескіт літнього дощу.

За вікном хтось важко дихав, тріщав бузковий кущ, хтось дряпався по залізному карнизу.

Таїне серце гучно застукотіло, ураз спала тепла пелена сну. Миттю згадалися вечірні страхи, і перед Таїними ще залплющеними очима виріс моторошний привид — здоровенний, геть зарослий чорною бородою бандит з ножакою в руці...

Та коли злякано розплющилися її очі, вона побачила мирну, спокійну картину — білясте світанкове небо з рожевими прожилками хмар, темні силуети ніби вкарбованих у небо сосон і молочний туман, який чіплявся мокрими рукавами за гілки дерев, кущі...

Але під вікном хтось уперто вовтузився, і Тая скочила на підлогу, лягла грудьми на підвіконня, визирнула.

І їй забракло подиху, хоча у широко розчинене вікно лилася ціла річка запашного лісового повітря.

Якби надворі плавав сірий морок, Тая нізачо не впізнала б цього чоловіка. Але ранок швидко розгорався, набрав соковитих барв, і в його світлі все було чітке, до болю правдиве.

Під вікном стояв батько. Він був без картуза, віжмаканий чужий піджак висів на ньому, як на опудалі.

Тая відсахнулася, та батько вже помітив її.

— Доню! Донечко! — почувся його благальний голос.

У Таї затрусилася кожна жилка. Вона затулила обличчя руками, сподіваючися, що це їй сниться поганий сон.

Але батько кликав усе голосніше, і ось-ось могли пробудитися дівчатка.

Тая кинулася до вікна і, не володіючи собою, засичала просто в батькове обличчя:

— Ти!.. Ти!.. Знову п'яний?.. Не хочу бачити! Я... я... помру на зло тобі...

Батька ніби хльоснули по обличчю батою. Він повернувся, згорбився і поволі побрів навпростець, не вибираючи дороги, по коліна в росяній траві...

Тая вчепилася пальцями в підвіконня й не могла відірвати погляду від батькової постаті, що сліпо йшла кудись безвісти... Гнулася беззвучно під батьковими ногами трава, на обхлющені холоші штанів рясно опадала роса...

Таю мовби хтось штовхнув у спину. Незчулася, як перелетіла підвіконня і вгрузла по кісточки в пухку землю. Розпростерла руки й метпулася за батьком, що вже ступив у зелену сутінь лісу.

Припала до чужого зім'ятого піджака і застигла.

Батько здригнувся всім тілом, зупинився. Нерішуче підвів руку, витер об сосну й обережно поклав на Таїну голову.

Тая обвела поглядом ліс і тихо мовила:

— А я не помру, таточку...— Вона облизала пошерхлі губи.— То так, спересердя, крикнула... Я всі ліки п'ю і дуже дихаю... Скоро геть усі віруси подохнуть... І додому приїду. Юшку тобі варитиму, гарбузову кашу з молоком,— пам'ятаєш, яку добру мама варила?.. В кіно ходитимемо, в зоопарк, картуза тобі нового купимо... і костюм, і черевики... А мамі на могилу квітів червоних посадимо, вони каннами звуться... Тільки ти більше... не будь таким... Добре?

У батька нижче й нижче хилилася голова. Аж поки його очі не побачили Таїні босі посинілі ноги. Він підхопив дочку на руки, бігцем кинувся до санаторію. Посадив Таю на підвіконня, запилив руку в кишеню. І в Таїну пригорці

посипалися шоколадні зайці, ведмедики, лисиці. До їхніх коричневих боків поналипали жовті крихти тютюну...

Тая дивилася услід батькові, що швидко йшов до залізничної зупинки, й усміхалася кризь сльози.

А в руках мирно сиділи коричневі звірята.

6

Вода лежала у озері така спокійна, мовби у великому блюдці. На дні медово жовтів пісок.

Подруги бовтали ногами ласкаву воду і їли шоколад.

— Він трохи гіркуватий,— говорила Тая, не дивлячись на дівчаток, а пильно стежачи за бобром, котрого розсердило їхнє бовтання.— То батько випадково поклав у кишеню поруч із цигарками. Поспішав дуже... У нього сьогодні зранку труби відправлятимуть... в Сибір... Оркестр гратиме... От і заскочив на хвилику...

— Хм, сказала — гіркий,— хмикнула Іра,— я такого смачного піколи не їла.

— Еге,— хитнула головою Ніна й тихцем виплюнула пекучу крихту тютюну.

Бобер посердився-посердився та й пірнув у свою підводну хату. Тая підвела очі на подружок.

І зрозуміла — вони все чули, все знають.

Таї враз стало так легко, гарно, що в неї найкращі у світі подруги! І світ навколо — сонячний, веселий... А скільки радостей попереду!

Вона прихилилася до Іри, жагуче поцілувала її в щоку. Потім — Ніну.

— Чого це на тебе пайшли телячі ніжності? — буркнула Іра, кліпаючи віями.

Замість відповіді Тая ще раз цмокнула подругу.

А Ніна, зиркнувши на вершечок верби, що зеленою свічкою палахкотів на сонці, скрикнула:

— Ой дівчатка, що я придумала!

— А що, а що? — миттю присунулися до неї Тая і Іра.

— Як Ромці віддячити, що так злякав Таю!

Вона пригнула голови подружок і щось зашепотіла. І чим далі вона шепотіла, тим ширші усмішки розповзалися по їхніх обличчях.

А над ними пронизливо синіло тепле небо з білими «овечками» хмар, що неспішно пливли по своєму безкрайому пасовиську...

КОХАННЯ В ШОСТОМУ «А»

(Маленька повість)

ТРИ ВІДКРИТТЯ БОРИСА Й АНДРІЯ

Як усі великі відкриття, це теж було зроблене зовсім випадково.

Хто сидів чи сидить біля вікна, той знає, яке це велике щастя. Навіть коли твоя парта стоїть першою в ряду. Дарма, панорама за великими прозорими шибками з зайвиною перебиває усі невгоди такого, з погляду вчителя найкращого, а з учнівського погляду — найгіршого місця.

Особливо розкошують «привіконники» весною і восени. Тоді навстіж розчиняються рами. І на сусідів природи не лише поглядає густа акація, що росте біля будинку, не тільки курна вулиця, по якій пролітають забризкані грязюкою грузовики, торохтять повні зерна чи картоплі підводи, ідуть з піснями колгоспниці, а й долинають п'янки пахощі перших квітів, першої голчастої трави або терпкий винний дух опалого листа, гострий подих бензину чи свіжий бентежний запах грози...

Діло було восени, отож вікно було розчинене, і Борисові та Андрієві очі якщо й бачили вчителя і дошку, то хіба через усі принади близької, мішливо-захоплюючої вулиці, де немає правил математики, а є м'який пил, встелений візерунчастим листям, а трохи далі — безмовно палає парк біля сільради, горить кожним листком і ніяк не хоче перетворюватися на сизий попіл.

Все ж учитель не мовчав, треба його слухати. Бодай одним вухом.

Інакше мало що второпаш, особливо на фізиці, математиці.

Однак те вартове вухо не завжди рятувало друзів. Особливо на математиці. Учитель Іван Васильович мав зіркі очі й дивовижну здатність — навіть обернувшись до дошки, бачив, хто що робить.

Коли вчитель помічав, що Борис і Андрій, «духовно», так би мовити, давно гасають на вулиці, він намагався повернути їх назад. І друзям перепадало в прямому й переносному значенні. В прямому — вчитель зауважував і власноручно зачинив вікно. В переносному — з усної мови зауваження «переносилося» на письмову і лягало двома некрасивими рядками в щоденник.

Та ще гірше бувало, коли вчитель давав задачу на шойно вивчене правило, котре, мов пух тополі, пролетіло повз вуха Бориса й Андрія...

Зрозуміло, як втішило хлопців їхнє несподіване відкриття. Воно було, як і всі геніальні відкриття, просте. Ось воно: половинку вікна навпроти парти можна так повернути, що буде видно який завгодно куточок вулиці від крамниці до двору дядька Митрофана. Навіть можна роздивитися біля буфету червоний чеський мотоцикл «Ява», на якому в обід тракторист Іван Чухно приїздить з банкою по пиво. Сиди собі, пиши, уважно слухай учителя. І зиркай у «перископ», милуйся природою. І вчитель спокійний, і ти спокійний.

Ось уже другий урок друзі не могли навітшатися з свого винаходу. Легенький поворот — поплив сірий тин, і на склі ясно з'явилася понура конячка, віз, на возі дядько Пилип Конопля з погаслою люлькою в зубах. Іде до центру, а на шибці — в протилежний бік. Ще трохи штовхнули раму — віддзеркалилася юрба біля магазину. Потім напшовхнулись на оголошення про нове кіно. Напружившись (у склі все відбивається навпаки), прочитали — «Мрії на дорогах». Розкіш!

Та це все ж було другорядне відкриття. Хоча саме завдяки йому було зроблене те основне, яке геть змінило Борисове життя.

П'ятий, останній, урок був якоюсь мірою поворотним. Бо хлопцям набридла вулиця, і вони повернули «перископ» на клас. Це було зручно — саме зайшла з купою приладів учителька фізики Ніна Дмитрівна. Вона завжди приносила їх стільки, що іноді возилася з ними до кінця уроку.

На жаль, їхнє спостереження класу залишилося незавершеним, бо цього разу Ніна Дмитрівна на диво швидко дала лад приладам, крутонула якусь ручку — і між двома блискучими кульками зміюкою проскочила прудка зеленкувата блискавка. Хоч-не-хоч довелося залишити важелі чарівного «перископа». Та, чесно признатися, друзі не жалкували. Адже це так цікаво — електрична блискавка...

Тріскотіла блискавка, скрипіла динамомашина, сопіли від захоплення носи, а залишене напризволяще вікно байдуже відбивало задерті голови, порізані парти, траєкторії польотів мух...

Однак дві пари очей зацікавилися «перископом», хоча така дивина відбувалася на вчительському столі. Правда, то лише напочатку Андрію здалося, що саме «перископ» притягнув їхні погляди...

— Глянь, глянь! — штовхнув він друга. Та так сильно, що той ковзнув ручкою по паперу, аж дернув його (саме записував формулу з дошки). Та Борис не звернув на це аніякісінької уваги й, одірвавшись від зошита, зазирнув під парту. Невже Андрій до п'ятого уроку мовчав, що приніс до школи кошеля, яке, мабуть, сьогодні нарешті розплющило очі? І звідки у нього, Андрія, така воля? Він, Борис, прибіг би чи не за годину до першого дзвінка, носився б з тим кошелем по коридору і всіх класах...

— Та не туди заглядаєш, — засичав Андрій. — Сюди подивись, — легенько стукнув у шибку.

Борис вихопив голову, обідравши тім'я об гвіздок, стиха ойкнув, послинив подряпину й зиркнув у «перископ».

Сонині примружені очі були спрямовані в їхній винахід. Тільки вони не бачили ні Андрія, ні Бориса. А кого ж бачили?

— Хлопці! — підійшла, стукнула ребром долоні по парті Ніна Дмитрівна. — Ану, на дошку увага!

Аж наприкінці уроку Борис зробив третє, останнє відкриття цього незвичайного дня. Соня дивилася на Гришу, котрий сидів за третьою партою в їхнім ряду. А Гриша дивився на неї!..

Це так спантеличило «сусідів природи», що вони, замість іти додому, подалися після уроків до парку.

Посідали на купі листя під червоним кленом.

Довго мовчали, с'як і так перевертаючи в головах зроблене відкриття.

— Дурний віп, — плюнув для початку розмови Андрій. — Краще б виглядав у своє вікно. І що в тій Соні? Плаття коротке, вилиняле, навіть колін не затуляє. Очі... жаб'ячі. І у волейбол грати не вмів...

Це було правдою і неправдою. Правда, що плаття вилиняле, до колін, правда, що очі жаб'ячі, у волейбола грати не вмів... Але щось же побачив у ній Гриша? Очей відвести не може...

Андрій послухав товаришеві докази, проте довго не розмірковував.

— Значить, у них любов! — махнув рукою, наче одрубав.

Любов? У шостому класі? І не в якомусь книжному шостому класі, а саме в їхньому?

Це було дивно, незвичайно і... привабливо.

Не для Андрія, звичайно. В його голові одразу ж після категоричного висновку народилася чітка думка. Він її негайно виклав.

— Дразнити треба, а то пропаде наш воротар.

— Та треба,— непевно згодився Борис. І вперше збрехав Андрієві. Знав — дражнити якщо й буде, то лише для компанії. А сам — ніколи.

Андрій підвівся. Мовляв, чого даремно засиджуватися, коли все ясно. А «Таємничий острів» Петя Диня дав йому всього на три дні.

Борис був не проти ще побалакати: про Гришу, Соню, кохання, яке може виникнути навіть у шостому класі. Та побоявся — ще Андрій подумав, що й він туди ж...

МУРАХА В «ПЕРИСКОП»

А він і справді був «туди ж».

Це Борис зрозумів, коли наступного дня випадково перестрів Сонині очі. Вони усміхалися... Не йому, звичайно. Та байдуже. Головне — усміхалися, тепло й таємниче.

Якраз середа була — день географії. На цьому уроці хіба глухий міг усидіти спокійно. Федір Андрійович, правда, на всі боки сипав зауваженнями, та ними лише піддавав жару. «Хто там у кутку січе»? (Га-га-га!) «А, Володька, барин з Арзамаса, зволив обізватися!» (Ой не можу!..)

Одному Борисові не до сміху. Скривить іноді рот — а то подумують, що «чистоплюєм» став. Зиркає скоса на Андрія і потиху повертає раму. Потім осмілів: Андрій сопе над футбольною таблицею, підраховує очки динамівців Києва.

Першою попала в «перископ» Марія Туз. Білясті коси, сірі очі. Нічого... Правда, кофта некрасива — чорна... Та... можна дивитися поки що.

Дивився педовго. Скоро гірко розчарувався. Марія упіймала його погляд і — ні з того ні з сього — тиць дулю. Довелося відповісти «козацькою» — подвійною — й одвернути мерщій шибку.

Галя Степаненко саме глянула в дзеркало. Швидко опустила очі, проте схвилювала Бориса — і на нього звертають увагу! Роздивлятися Галю не став — напам'ять знав, яке в неї плаття, який голос — на одному ж кутку живуть. Хороша вона, лагідна. Пише красиво. Якось разом до сусідів по групі лазили...

Та й це кохання, не встигши народитися, розвіялося. Бо від поглядів Борис пішов далі — почав мріяти, як проведжатиме Галю додому. Так, бачив сам не раз, робили дорослі хлопці після кіно.

А куди проведжати? Адже Галя живе на двадцять кро-

ків далі від їхнього двору... Оце відстань! Он Соня Данилейко живе аж на хуторі, а Гриша — в протилежному кінці села. До хутора треба йти через лісосмугу, попід кукурудзяним полем, де качани зібрали, а стебла лишили. Кажали, туди навіть вовки з лісу забігають... Пощастило Гриші!

А як мати їх удвох попідручки побачить? Засміє, гляди, за віника ухопиться...

«Дзеркало» побрело далі. І набрело на Таню Мурашко. Ото вже точно їй прізвище! Просто влипло. Таня — маленька, худа, замість кіс — хвостики. Як бігає, піжками перебирає, наче мураха. Не треба голову ламати, щоб вигадати їй прізвисько. Її так і дражнять — Мураха.

Борис уже взявся за вікно, щоб посунути його далі, коли несподівана думка зупинила його руку. Танина хата аж під лісом. Має Таня старшу сестру Дуню, котра дояркою на фермі. У них, чув він, гулянки збираються. І горіхів напасено цілий мішок, сама Таня хвалилася.

Одне слово, «перископ» до перерви застиг на Тані. Дивився Борис пильно — очі заболіли. Де там, не помічає його Мураха: крутиться на всі боки, щось тихо цокотить, підреготує. А кине Федір Андрійович: «Ша мені!» — зіщулиться, ледь з-за парти її видно. Мабуть, і не здогадується, що на неї спрямований оптичний інструмент.

Довелось підійти на перерві — треба ж підказати, коли сама сліпа. Таня, втомившись за урок, сиділа мовчки й смачно жувала велику булку. Спершу не звертала уваги на Бориса. Коли ж змозолів очі, з жалем розломилла булку.

— На.

Борис машинально взяв, почервонів і притьма кинувся в класу. Зашпуриив булку аж у сад.

Якби не під лісом жила, ну, і не мішок горіхів — махнув би на дурну Мураху рукою. А ще, мабуть, сестрині товсті книжки читає, де, звичайно ж, все про кохання. Мабуть, самі пейзажі вибирає...

На історії свого підручника не витягнув з-під парти, попрохав у Тані. Здивувалася, але дала. Правда, після того, як Андрій, щоб підтримати товаришеву просьбу, показав кулака. Він і досі нічого не підозрював, вважав, що Борис справді забув книжку вдома.

Півуроку мучився над запискою. Почав було: «Мурахо!» Відчув — не те, зовсім не те...

Старанно вивів: «Тетяно!» Закреслив одразу — велика честь отаку дріботу величати Тетяною. Он комірниця

Полегенько — то Тетяна. Як стала на ваги, там ураз щось тріснуло... А Таня стрибне — навіть важіль не гоїднеться.

Борисові муки обірвав Андрій. Заглянув через плече, гмикнув. Й полетіла записка у вікно, а книжка — на Танину парту...

Таня забігла далеченько — під двома схиленими над дорогою вербами маячила її коротенька постать.

Борис догнав. Ішов ззаду й ніяк не міг придумати, як заговорити. Коли б це раніш, то підчепив би зненацька, а потім удавано турботливо порадив: «Тримай носа міцніше, а то загубиш». І зав'язалася б розмова. Ну, яка — це вже інша справа...

Хіба як хлопці біля клубу? Підійти: «Дозволь тебе взяти під руку й провести додому?» Еге, коли б язик повернувся те сказати! А ще уявив картину: йде він, тичка, а поряд нього — курдупелик Таня...

Засміятися, правда, не засміявся, а спіткнутися спіткнувся.

— Ой! Хто це? — злякалася Таня. Не схопи її Борис за руку — тільки курява знялася б за нею.

— Ну й боягузка, — для початку розмови обізвався Борис, сказав це зовсім це образливо. — Як ти коло лісу живеш? Як ходиш узимку, коли темно, сама?

— А так, тебе не питаючи! — одбрила. — Іди собі на свою погану Могилівку, в калюжах бовтайся! А до мене не чіпляйся.

Це їхня вулиця погана? Ну, назва не дуже... Але жодної калюжі в них немає!

— А у вас... зайці у вікна плигають, — не стримався, бовкнув перше, що спало на язик.

— Такі дурні, як ти...

Борис уже підняв над головою портфеля, щоб луснути Таню по спині. Та пригадав, чого йде, й опустив. Хай пізніше, коли не прикусить свого язика...

— Думаєш, не знаю, чого йдеш назирці? — не вгавала Таня, все швидше дрібуляючи своїми мурашиними ніжками. — Думаєш, горіхів винесу? Збігай додому й нашій ще дві кишені!

Довелося таки гепнути її портфелем і крутнути назад.

Виявляється, нелегко закохатися. Навіть у таку мошку, як Таня. А може, не треба? Ось хай він купить динамку, приладнає до велосипеда і ганятиме по селу. Як заздритимуть хлопці! Тільки грошей ще зібрав малувато... А здорово б було — мчить він темною вулицею, попереду біжить

сліпучий конус світла, вихоплюючи всі горбки, всі цурпалки, осліплюючи зустрічних дівчат. Таня аж пищить від страху...

Тьху, знову Таня!

Але самому справді нудно ганяти нічними вулицями.

Не вирішивши нічого, Борис наддав ходу й швидко був дома. Спав міцно, глибоко, ледь батько уранці добудився.

Коли оголосили, що уроків не буде, а весь клас іде збирати жолуді, могутнє «ура!» струснуло кімнату. Галина Олександрівна, керівничка, спробувала було розсердитися, проте й сама не витримала, засміялася. Видно, і вона охоче полишала приміщення цього ласкавого осіннього дня.

Борис на початку, ніби ненароком, тримався дівчачого гурту. Еге, побудеш довго біля них! Розвели такі розмови: про якусь Марійку, в котрій тисяча різнокольорових клаптиків, про зачіску біологічки Тіни Іванівни, про пісні — уріж поли та тікай подалі! — як каже Борисова бабуся. Борис, звичайно, поли піджака не став урізати, бо вони й так за літо підскачили вгору. А просто втік. До хлопців, котрі від самої школи гнали м'яча. «Хай у лісі приліплюся до Тані», — вирішив.

Жолудів багато, але й рук-нишпорок чимало. Тут не лови гав! І Борис, забувши про все, повзав коліньми по вибіленій ранковим морозцем траві, виловлюючи в ній слизькі кульки.

Згадав про свій намір тільки тоді, як випадково наткнувся на Таню. Сидить на пеньку й схлипує. Заглянув у її корзину — жолудів на денці. Все ясно, нічого й питати, а тим паче розводити розмови. Повагався трохи, і — посипалися жолуді з його корзини в Танину.

— Просила я тебе! — ображено підхопилася Таня, проте жолуді не викинула, метнулася з корзинкою вбік.

«Назбираю ще», — намагався заспокоїти себе Борис.

Майнув подалі, під високого кошлатого дуба. Гарячково заходився гребти розчепіреними пальцями.

Правду кажуть: поспішиш — людей насмішиш. Жолуді зслизали поміж пальців, а в кушку згрібалися палички, засохлі жуки, морхлі гриби. Перестав квапитися, і в корзинку заторохтіли жолуді.

Не помітив, коли наліг туман, занудила мжичка. Тільки голос здалеку, голос Галини Олександрівни: «Діти, кінчайте, всі до мене!» — змусив Бориса стати на ноги.

Нелегко йти до вчительки, коли отакий здоровило, а жолудів менше півкорзинки.

— Ти що, під дубом вилежувався? — дивувалася Галина Олександрівна. — Чи, може, корзина з діркою?

Що тут відповіси? Стій, дивися уперто в траву, ніби чогось у ній шукаєш, червоний до вух. А товариші сміються... Не витримав, блимнув на Таню. Обурився безмірно — сміється разом з усіма. Мов не вона поживилася його працею.

Тепер усе. Більше на неї не те що не гляне — чути про неї не схоче. Отоді пожалкує. Підійде, стане коло парти, спитає жалібно: «Може, ти задачу не розв'язав, то на, спиши. Або ще краще: «Я ось горіхів дві кишені принесла, то пересип собі одну». А він гляне повз неї, скаже нехотя: «Вчора був у Ніни Дрозд, наївся, аж живіт заболів». Додасть сердито: «Чого це до мене усякі з червивими горіхами лізуть!» Ну, може, не так гостро, але обов'язково скаже.

Минув день, другий. Таня і близько не підступала. Більше того, паче забула про Борисове існування. Зиркне на Андрія, усміхнеться йому. А Бориса обминає поглядом.

Тут хочеш не хочеш — образишся. І Андрій добрий — не одвертається, коли та Мураха либиться.

Полаялися.

Правда, не через Таню, через дрібницю. Упала чорнильниця, розбилася, бризнула навсібіч. То й що? Так ні ж, Борис Андрія звинуватив. Андрій не стерпів несправедливості. «Сам же скинув!» — «Ні, ти ногою парту штовхнув!» — «Я? А ти бачив, де були мої ноги?»

Полаялися, розсунулись на кінці парти.

Ненадовго, звичайно. До неділі.

ФУТБОЛ НА СТЕРНИЦІ

У неділю вирішили всією школою допомогти колгоспові копати картоплю.

Вранці першими зібралися хлопці. Розбилися скоренько на дві команди й заходилися грати в шкільному дворі у футбол. Хіба ж тут згадаєш позавчорашню сварку?

Земля зашкарубла під не по-осінньому жарким сонцем, на лопату доводиться стрибати з розгону. Та й ноги набігалися вже. Проте хлопці знаку не подають, що копати нелегко. Рвуть уперед один поперед одного, аж дівчатка не встигають вибирати за ними. Ось і відстали. Перестояти трохи чи допомогти? Еге, погано ви знаєте хлопців! Та вони ще швидше замахали лопатами — ану, хто найдалі залишить свою вибиральницю.

Борис, звичайно, не вибирав собі рядка, тобто дівчинку-вибиральницю. Просто став, де було вільне місце. Хіба ж він винен, що якраз на цьому рядку опинилася Таня? Може, дівчатка підлаштували?

«Ще двадцять кущів — і відпочину», — загадав, витираючи піт з брів. Нарахував, а тут Гриша, Володя й Микола обійшли. Не станеш же, підпершись лопатою. Наліг, зрівнявся. Отак і йшли майже поруч до бур'янистої межі, що відділяла картоплюще від житниці.

— Шабаш! — загорлав Володя й упав у бур'ян. Хлопці попадали поруч.

Борис кинув лопату, опустився на високий кущ невикопаної картоплі, видихав змору.

Сонце швидко сушило піт, і обличчя почало пашіти, мов хто обсипав його сіллю. Ноги гули телефонними стовпами. Борис розімліло опустив руки, прислухаючись, як хвилями ходила в його тілі приємна втома.

Одна по одній закінчували рядки дівчатка. Витирали землю з рук, сідали оддалік. Заплющивши очі, підставляли обличчя сонцю.

Таня маячила ще далеченько. Зігнеться, подлубається трохи, знову вистоює.

І чого вона огинається? Дівчатка теж добрі — всілися й хоча б оком скинули на Таню. Теж мені, подруги!

«Може, вона пальця покалічила?» — вразила Бориса неприємна думка.

Ні, не тому, що шкода стало Тані, пішов до неї Борис. Соромно просто, що через неї можуть відстати од шостого «Б». Ті он вже займають по новому рядку.

Спиною почув, як хихикнули дівчатка. Зрозумів — навмисне не йшли допомагати. Та вертатися було пізно.

— Ну, зашилась? — буркнув і опустився навкарачки біля куща. — Тобі ще на печі треба сидіти, а не в школу ходити...

Спохопився — нащо мовив такі образливі слова? Але Таня промовчала, тільки дві великі краплини викотилися з її очей і впали на брудні руки.

— Чого ревеш? Іди вже до дівчат, сам закінчу.

— Нікуди я не піду! — тупнула ногою Таня й ухопила за чуба невивернутий кущ.

Коли до межі залишалось кроків з десять і сміх дівчаток став нестерпно глузливий, Борис гайнув подалі від дурносмів, туди, де хлопці вже перекидалися м'ячем. Отож їм ніколи було дивлятися, хто кому допомагав.

А далі Борисові довелося забути про все, в тім числі

й про Таню. Шостий «Б» викликав їх на змагання. На футбольному полі. Отож треба було швидше упорати норму, бо осіннє сонце лякливе: не встигне навтішатися в небі й уже котиться спати до далекого лісу. А ще, гляди, задощить.

Не задощило. Десь під вечір, правда, виткнулася на заході хмарка. Та сонце устроило в неї рожеві промені, й вона безслідно розтала, ніжно зафарбувавши бляклий обрій.

Поле розбили на стерниці. Замість воріт уткнули два дрючки, на кутах поля поклали картузи, лінію штрафної проорав каблуком Гриша.

Матч був відповідальний, бо «бекаси» давно грозилися розвіяти футбольну славу «акалів», котрі навіть «восьмаків» викликали на змагання. Правда, ті досі не прийняли виклику. Передали — з малечею не граємо. Звичайно, злякалися: соромно буде програти шестикласникам.

Дівчатка теж залишилися. З обох класів. Дівчатка з «Б» розмістилися біля воріт «акалів», а їхні — біля воріт супротивників. Так уже повелося, що болільники ніколи не сидять біля воріт своєї команди. Що, підбадьорюватимеш чужих нападників?..

Що «бекаси» просто хвальки, стало ясно уже на перших хвиликах. Тільки й уміли — по ногах бити. Поскакав на одній нозі Андрій. Трохи полежав за полем на купі бур'яну, погойдав «підкованою» ногою й знову кинувся в баталію.

Якраз вчасно. М'яч летів трохи вище його голови. Андрій одчайдушно підстрибнув, дістав м'яча, точно скинув униз, на ліву ногу...

І вже лежить ниць, випльовуючи гірку польову землю, воротар «бекасів» Сергій Старчук, а м'яч поволі гасить свій біг на їжакуватій стерні.

«Бекаси» розізлилися. Тільки не по-спортивному, а по-хуліганськи. З такою злістю битися, а не в футболу грати...

Особливо розійшовся Толя Гармаш. Біжить — курява за ним устас. Переляканий м'яч скаче поперед нього й не може втекти... Спробуй одніми — ноги задереш. Ще й кулаком у живіт дистанеш. Кулак же у Толі, як пудова гиля. Одного разу він, виганяючи сусідське теля з свого городу, так лупонув його кулаком, що воно знепритомніло... Суддя, семикласник Олег Дерев'янку, спробував було втихомирити буйного гравця, але схопив добрячого штурхана під бока й перестав «помічати» Толю.

Добре, що очманілий Толя часто губив м'яча, не до-

гнавши до воріт, де починав нервово стрибати Гриша, забачивши дикий рейд Гармаша. Поки Толя оглядався, крутився на місці, м'яча забирали верткі захисники «акалів» і поверталися до протилежних воріт.

В тому, що трапилося далі, Таня аніякісінької ролі не зіграла. Якби вона й промовчала, не крикнула дзвінким від азарту голосом: «Давай! Бий!» — Борис все одно не передав би м'яча Миколі, котрого встигав закрити Петро Головня, а з нальоту садонув би сам.

Обцялися втрьох — Андрій, Борис і Микола, — як динамівці Києва в таких приємних випадках, і побігли до центру.

А третій — то дурний гол. Хоча Андрій пізніше, коли йшли пити воду до колодязя, плескав збуджено Бориса по плечу: «Ну й здорово ти вигадав — дати йому на ногу». Але коли самому собі чесно признатися, вийшло це випадково. Борис, задихаючись від стрімкого ривка, виходив на ворота. А бити незручно: м'яч «прив'язаний» до лівої ноги. Сильніш, ніж треба, кинув його на праву. І тут рвонув уперед захисник «бекасів» Слава Калина, котрий біг позаду Бориса. З ходу так зачепив м'яча, що воротар Сергій тільки провів його очима та плюнув сперсердя.

Вже коли на землю лягли тіні від найменших бадилли, закінчили гру. Суддя записав у блокноті рахунок — 5 : 0, для чогось дав розписатися капітанам, і команди розійшлися.

Кожна з своїм настроєм.

«Бекаси» спершу брели тихо, понуривши намоклі голови. Тоді завели сварку. Звинувачували воротаря Сергія, а Сергій — захисників, а захисники напалися на форвардів. Скоро важко було щось розібрати в тому гіркому лементі.

«Акалі» жваво й весело перемовлялися, коментуючи матч. Дівчатка йшли трохи обіч, теж раділи за своїх хлопців. Однак наблизитися не наважувалися. І хлопці їх не кликали.

Біля колодязя жадібно накинулися на воду. Хлебтали її з відра, холодну, запашну, навперебій хвалили:

— Ну й водичка. Одне слово, польова.

Борис нерішуче стояв біля зрубу. І хочеться, і страшно. На позаминулім тижні хворів ангіною...

Якби дівчатка пішли уперед чи стояли далі, може, й переборов би спокусу. А так...

Припав до пружка відра, ковтнув. Вода просто обпала

рота, горло, зуби аж занили. Але ж смакота! Ну, коли раз приклався, то треба і вдруге, і втретє...

Наледь одірвався, втерся кулаком:

— Добра!

Поступово розмова з патетичних вигуків перейшла на діловий тон. Гриша запропонував написати «восьмакам» листа. Такого, од якого вони б загорілися. І надати!

Домовилися увечері зібратися в Гриші й скласти текст. Бо у його батька є текст листа запорожців турецькому султанові.

Увечері, хоч як Борис рвався, мати непустила його. Правда, і сам відчував, що навряд чи здатен піти: у горлі наче застряг клубок з голками і боляче дряпався. Од того дряпання слюзи на очах виступали й млявість проймає все тіло. Гостро боліла голова, чужими стали руки й ноги...

«ТИ ЧИТАВ «ДУЖЕ ДОБРЕ?»»

Коли лежиш сам удома хворий, та ще й недалеко від школи, відчуваєшся якось дивно. Там галасують на перервах, на уроках одержують двійки, трійки, п'ятірки — кому що поталанить, — з нетерпінням чекають дзвінка, раз у раз смикають Толю Хоменка, котрий єдиний у класі має годинника, а ти валяєшся в ліжку, ліниво гортаєш книжку...

Невже там можуть обходитися без тебе?

Виявляється — можуть. Тоді стає образливо: він, лівий крайній, що вчора забив два голи, хворий, а хлопці забули про нього, бодай би один навідався... Навіть Андрій не спроможеться.

Тільки подумав погано про друга, аж тут і він став на порозі. Скинув картуза, поздоровкався, витер ноги. Вже потім підійшов перевальцем, потиснув руку.

Сів обережно на ліжку, витяг з кишені двоє яблук. Пелітки, з темно-червоними, неясковими боками. У хаті від них чомусь запахло аптекою.

Помовчали.

— Що читаєш? — взяв Андрій книжку й відклав, не глянувши на назву. — А в нас сьогодні не було німецької, то в футболу ганяли. Твоя команда програла. Без тебе ж... А Федя Крикун, знаєш же, який він лінивий? За полем — ото його законне місце!

Борис погодився — дійсно, Федя не футболіст. От на мандоліні грає здорово. Не той талант, мабуть, у нього.

Побалакали про контрольну з математики. Важка за-

дача попалася його, Борисовому, варіантові. Добре, що на нього ангіна напала...

Звичайно, Андрій прочитав листа до восьмикласників. Сильно склали. Особливо влучна остання фраза: «А як і на цей раз перелякаєтеся та відмовитеся, то зганьбите весь свій рід і всі першокласники помруть од реготу!»

Андрій, як міг, переказав дотепи Миколи Гудзика. Перед останнім уроком він прив'язав нитку до зошита Жені Воловик. Коли трохи стемніло, а шкільної електростанції ніяк не могли завести, потягнув тихенько за нитку. Мало очі в забобонної Жені не вилізли на лоба.

Посміялися.

Андрій уже взяв картуза. І згадав.

— Там біля воріт Таня стоїть. Що їй сказати? Спи-тає ж...

— Та... нічого... все добре...

— Може, хай знайде?

— Хай...

Андрій причинив двері.

Борис мерщій одкинув ковдру, змів у жменю лущиння зі столу, гарячково провів п'ятірнею по волоссю, схопив гребінець, дряпонував ним ледь зачублену голову. Знову шуснув під ковдру. Завмер.

Рипнули двері. Андрій сам.

— Не хоче. Та й добре. Про що з нею говорити? Од дівчат її виділили, ото й прийшла.

Борис хотів ствердити: «Еге, які з нею розмови?» — та язик чомусь не повернувся.

— На,— висипав з кишені горіхи Андрій.— Жаднюга. Якби у мене було стільки, як у них, цілу торбинку приніс би тобі. А то тицьнула три жмені. І хіба в неї жмені?..

Потиснув на прощання руку, пообіцяв забігти завтра й зник.

Горіхи, мов жолуді,— червонуваті од пічного жару. А ядро просто тоне в роті. Не встиг розсмакувати, як на столі виросла ціла гірка шкарлупи.

Борис чув і не чув Андрієві слова, що виділили і що жаднюга. Думки його, обминувши десятою дорогою ті слова, побрели в зовсім іншому напрямку. «От як підемо на кукурудзу, то я подарую їй товсту загострену дротину. Нею так добре розривати кияшиння на качані. І малювання за неї робитиму, бо вона не дуже вміє»...

Добре, що зайшла мати, а то дістався б до нової динамки для велосипеда, що лежала на полиці...

При матері соромно таке думати...

Коли після тривалої хвороби уперше йдеш до школи, то відчуваєш водночас радість і тривогу. Радість — бо нарешті побачишся з друзями, за якими скучив, тривогу — чи не далеко втекли в математиці, мові, географії... Звичайно ж, у кожного є ще свої тривоги й радощі... Бориса перш за все непокоїло — як там матч з восьмикласниками, чи включили його до команди. Правда, кращого лівого Андрієві, капітану, не знайти, але ж він, Борис, провалявся цілий тиждень, ще слабкий після хвороби, пропустив кілька тренувань. Андрій принциповий: дружба дружбою, та коли виявиться Борис не в формі, до команди не включають.

Ну, а потім уже про Таню. Коли чесно зізнатися, то саме через неї вийшов сьогодні зараді, щоб першим ускочити до класу й удати заклопотаного уроками.

Все обійшлося краще, ніж можна було сподіватися.

Перелізши через тин дядька Митрофана й одмахнувшись від дзвікитливого Пірата, Борис потрапив просто в гущу подій. Галасливих футболістів виселили з шкільного двору, і вони перебралися на широку, зарослу спорішем тупикову вулицю. «Ти диви, — подумав Борис, — не могли раніше допетрати. Це ж скільки вікон залишилися б цілими. І нас би не так часто тягали до директора».

Проти шестикласників грали «п'ятаки». Вірніше, прикидалися супротивниками. Певно, хлопці намовили їх за яблука.

Борис помахав рукою, вітаючися, хлопці відповіли тим же, і він побіг на свій лівий край. Федя Крикун з видимим задоволенням поступився йому місцем.

Дзвінок завжди лунає невчасно, саме тоді, коли після гострої комбінації м'яч ось-ось знайде шлях у чужі ворота. Що ж, така вже роль дзвінка у школі. Доводиться слухатись, мерщій схоплювати портфеля або перев'язану ремінцем пачку книг і зошитів. (Добре, коли схопив і гала, а як: «І де я їх притулив?»)

Отож ніколи було в класі роздивлятися. Поки вчителька долає шлях від канцелярії до їхніх дверей, треба мокру як хлопц чуприну пригладити, книжку витягти, бодай одним оком зазирнути в неї.

Тільки в кінці уроку Борис косонув на Таню. Так швидко глянув, що помітив тільки нові червоні банти в косах. Хтозна-чого в грудях стала дибки бентежна хвиля.

Та швидко опала, не залишивши і піни.

— Контрольна з математики, — оголосив всюдисущий Микола Гудзик, який допомагав учительці української мови односити зошити. Заодно винюхав і про контрольну.

Для Бориса це — пагла несподіванка. Три ж уроки математики пропустив! Попрохав у Андрія зошит, втупився в нього. Які хоч задачі в його відсутність розв'язували?

А на російській мові, ще червоний після щасливо пережитої контрольної, випадково пошарив у парті й знайшов пом'ятий папірець. Ще не розгорнувши, зрозумів — не просто папірець...

«Боря! Хочу тобі щось сказати. Почекай мене після уроків біля кривої верби. Таня».

Довго сидів і слухав, як знову народжується хвиля в грудях, тільки тепер вона була значно вища й не збиралася опадати. Взявши ручку, довго тримав її навису. Аж Андрій помітив, проте делікатно промовчав. Це у нього трапилося вперше.

Писав старанно, виводячи кожную літеру.

«Таню! Прийду, тільки не до верби, а на кінець села. Боря». Закреслив «Борю» одразу. Підписався — «Борис К».

У Танину парту не зважився покласти записку — ще хтось витягне. Удався до надійнішого, випробуваного способу — попросив у неї книжку, погортав для годиться, непомітно вклав папірець.

Віддавши, швидко одвернувся.

Дорогою йти на кінець села, де вузька стежка відколюється й біжить до Таниної хати, оточеної яворами, хвилин з двадцять. Ну, а навпростець — через шкільний сад, городами, вуличкою — можна швиденько добігти. І майже ніхто не бачитиме.

Таня стояла, освітлена промінням скісного сонця, просто посеред дороги.

«Хоча б у тінь зайшла, — розсердився Борис. — А то всьому селу видно».

Підійшов, для чогось поздоровкався. Таня тихо відповіла.

Спочатку йшли метрів за два одне від одного. Звичайно, Таня по стежці, а Борис толочив свиріпу, що зацвіла на зиму. Потім Борис підступив ближче — Таня витягла з портфеля жменю горіхів. Не кидати ж їх по одному. Це ж не яблука.

Якби не горіхи, то, певне, розбіглися б у різні боки. Бо виявилось, що говорити абсолютно ні про що. Ну, а горіхів якраз вистачало до міцних дубових воріт.

Таня побігла заганяти до будки здорового собацюру, а Борис лишився за ворітьми. І вже ясно розумів, що в хату пізачо не зайде, ніяка сила його туди не затагне.

Та ще коли там насмішкуватий дядько Степан, Танин батько, сестра Дуня...

— Заходь! — кликала Таня з порога. — Тато свою дільницю об'їжджає, а Дуня доїть корів на фермі.

Борис нерішуче ступив за ворота. Коли б собацюра не вдарив енергійно в стінку будки, важко сказати, що б сталося далі. А так квапливо рушив до хати. Бо як вирветься той гавкало — в полі дожене, штани здере...

Наче неживими ногами протупав через усю хату й гупнув на стілець, міцно притис до себе портфеля, мовби його хтось збирався однімати.

Таня скинула пальто й зникла в сусідній кімнаті.

— Ти читав «Дуже добре» і «Десятикласники»?

— Ні, — щиро зізнався Борис.

— Ні? — округлилися очі в Тані. — І ти думаєш зі мною дружити?

Борис почервонів, низько опустив голову. Оце втрапив у халепу...

— На, — подала Таня книжку. — Коли прочитаєш, дам «Золоту медаль». А як і ту прочитаєш, візьмеш «Атестат зрілості», «Діамантовий берег». Коли хочеш, будемо разом уроки робити. І може... проведитимеш мене додому... іноді. Бо я таки боюся ходити сама. Особливо взимку — завірюха свистить, десь у лісі вовки виють, страшно... — пересякпула вона мерзлякувато плечима. — А хочеш, я тобі тисячу нору покажу?

— Спасибі, — буркнув Борис, не підводячи голови, Схопив з її рук книжку і — мерщій з хати.

Мимохіть глянув на собачу будку, вискочив за ворота.

Одбігши далеченько, зупинився, закричав:

— А-а-а-а!..

Послухав луку й галопом подався додому, міцно тримаючи важкий портфель...

ДУРНОСМІХ

— Це в тебе від природи, — авторитетно запевняв Федька його товариш Степан Кусачка, коли вони сиділи біля вщерть наливої весняною водою ковбані й колективно переживали майбутню кару. — Тож що хоч там роби, хоч і язика прикуси чи рота глиною замаж — не поможеться, все одно zalиватимешся на уроках.

Федько втупився у чистий острівець землі, ще не за-

сіяний молоденькою травою, й тонкою паличкою виводив нерівні кола, гачки, букви німецького алфавіту.

Виходила невиразна картина. Така ж, як і думки в Федьковій похиленій голові.

Правда, може, він і заслужив оту записку, що зараз муляє в кишені. Але це тільки з учительчиного погляду.

Втім, Федька зараз найбільше цікавив наслідок записки — обійдеться мати лозиною чи вдасться до тринчика...

Мабуть, вдасться, бо чогось так чухається найбільш вразливе для карального інструменту місце...

І Федько починає сердитися на Степана. А чого? Адже товариш винен лиш в тому, що трапив під гарячу руку. Є на кому злість зігнати.

— Добре тобі розпятакувати! У тебе коли й поболить що, то хіба душа за мене. А мені...

Степан винувато мовчить. Горе товариша він охоче поділить. Може й слово втіхи докинути. Як оце зараз. Ну, а решту доведеться Федькові самому відбутися. Тут Степан безсилий прийти на поміч.

Шарудять куці, вихиляється довговиде обличчя з обвислими вусами.

— О, парубки дівчат дожидають! Чого так зарані?

Хлопці знають, що дядько Трохим жартує, він кроку не ступить без жарту, однак відразу ж підхоплюються: може, цього разу дядько й справді так подумав?

Степан проводить Федьку до самісної хати. Тільки коли з-за густого бужкового куша долинає сердитий голос невидимої Федькової матері: «І де його чорти по верболозах носять?» — поспіхом тисне другові руку й зникає.

Що ж, він свій обов'язок виконав. І зараз може із спокійною душею наминати борщ і пшоняну кашу.

Кинувши сумку за плече, Федько хряпнув дверима й прожогом вискочив з хати.

Не те щоб тікав од матері — кара впала йому на голову, точніше, на інше місце, ще вчора, тож на ранок уже й забулася. Та хіба то кара — вчистила мати двічі вінником і край. На колгоспні збори поспішала.

А вискочив Федько прожогом, бо визрів у нього в голві цікавий план. Хтозна, чи важкий вінчик подіяв, чи совість прокинулася, Федько й сам не розібрався. Одне слово, відсьогодні більше ніхто й ніколи не почує з останньої партії сміху.

Але для цього треба пройти хоч куце тренування.

У лозах хвилями слався туман. Над помутнілою водою

стирчали голови качок. А поруч копанки лежало замашне груддя на зораному полі. «Хай, — великодушно вирішив Федько. — Хай живуть. Або хай Степан їх полякає. А то все я і я».

Згадав Степана, згадав і вчорашню розмову.

«Від природи»...

І вигадас ж Степан! То, видно, од баби почув і плеще. Вчора, правда, Федько спробував використати Степанову думку для самооборони. Невдало. Тепер вирішив геть розвіяти її на попіл за півгодини, поки йтиме до школи.

«Від природи»... Послухати цього вистаркуватого Степана, то Валя Сасню ніколи не збудеться двійок з географії, а Микола Мовчан до сивої бороди гратиме в цурки й вибиватиме вікна — бо ж зараз без тої гри дня не може прожити. Федько уявив сивобородого Миколу, котрий винувато стоїть перед шкільним завгоспом, а той шпетить його за вибиту шибку, й мимоволі пирхнув.

А в самого Степана два зуби криві хіба від природи? Від боягузтва криві, от чого! Прив'язав же йому Федько мотузочкою два старі зуби, що вже хиталися, до ручки дверей. Смикнути, раз ойкнути — і вирости б на місці дірок два красиві рівні різці. Так Степан злякався, перервав мотузку, коли Федько рушив до дверей. От і налізли нові зуби на старі, зігнулися й вибралися поверх старих. Тепер Степана Кролем дражнять. Образливо. Хоча і його, Федька, гидко прозивають — Дурносміхом.

Ні, скоро забудуть те прізвисько. І стане він знову Федором Сакуном. А як красиво звучить — Федір Сакун! Аж уголос вимовив:

— Федір Сакун.

Трохи схоже на — Герман Титов. А що, може, і він колись стане космонавтом? Ох, і погано буде, коли закріпиться за ним оте — Дурносміх...

Відіме скоро те прізвисько. З сьогоднішнього дня почне відмирати. Пора виправляти нерозумну природу.

А це зовсім не легко — не зареготати на уроці. Та на уроці покажи звичайнісінького пальця — і мимоволі здригнуться губи.

Учорашне хіба дубова людина змогла б спокійно витримати.

Марія Опанасівна розповідала про країну Гану. Гарно, схвильовано розповідала, наче сама там побувала. Аж якийсь збуджений холодок кружеляв у Федькових грудях — ніби він потрапив несподівано в ту країну й зблизка роздивляється тигрів, левів...

Поглянув ліворуч зовсім випадково. Просто шия затерпла, довелося крутнути головою.

І затрусився в нестримному реготі: у Івана Хряща муха вмостилася на губі й умивається.

Що було потім, легко здогадатися... Одне слово, закінчилося запискою до матері й віником.

Що дивно — під час розмови з учителькою, з матір'ю, та й зараз, пригода з мухою видається зовсім не смішною.

Може, справді під час уроків на нього знаходить дурно-сміх? Може, є така хвороба?

Та ні, бреше Степан. Наслухався своєї бабусі. А вона ж у церкву ходить, дома ікони в неї висять на покуті.

Хай тепер Степан на власні очі переконається, що таке справжня воля. Отоді пожалкує, що побоявся, порвав мотузочок, прив'язаний до зубів.

З такою волею і в космонавти візьмуть. А Степана навряд чи й гудзики поставлять на базарі продавати.

Це була, так би мовити, остання філософська думка, котра народилася в збунтованій Федьковій голові, — попереду забіліла стінами школа.

Настав час рішучих дій.

У школі ще порожньо. Лунко розлітаються одгуки кроків. Ага, он якийсь «первак» прибіг — до двійки, дурний, квапиться...

У класі незвично тихо. Та це тільки спершу. Далі наче хтось ойкнув голосом Валі Сасенко, бухикнув, як Ваня Хрящ. Оглянувся мерщій — нікого. Моторошно стало. Вийшов у коридор. Розсудив розважливо: то ж звук, що в класі завжди шум, галас, біганина, от і причувається все те.

Однак назад не поквапився, постояв, почекав першого учня.

Останні п'ятнадцять хвилин перед уроками напружені чи не більше, ніж ті самі хвилини перед вильотом космонавта в міжзоряний простір. Володя Одинець, що прийшов другим до класу, гарячково переписує задачу, кілька дівчат, затуливши вуха, зубрять правила з української мови. А у футболістів, котрі ганяють ганчірку-подушечку, рахунок уперто залишається нічийним, чого, звичайно, терпіти не можна...

Спочатку всі подумали, що Федько не прийшов до школи. Де ж це видаю — літає подушечка, глухо стукаючись у стіни, об парти, а його немає серед футболістів... «Певно, боїться після вчорашнього зустрічатися з Мариною Опанасівною, то й потяг у парк, огинається в кущах, — подумав

Степан.— І хто воно так невдало склав розклад, що підряд два дні географія?»

Першою помітила Федька Галя Мироненко. Тицьнула пальцем:

— Гляньте...

І було це «гляньте» вимовлене таким здивованим голосом, що всі, крім футболістів, а також Володі Одинця, спрямували свої погляди в темнуватий куток.

Якби не вогненне волосся дротом, могли б подумати — новачок з'явився. Такий маленький, тихий, голову на руки поклав. І... мовчить. Наче повен рот води набрав.

— Виплюнь. А то похлинешся, коли зарежечеш,— підскочив з порадою Толя Куц.

— Відійди, мантачка,— зневажливо одсунув його Іван Хрящ.— Що, грушева гілка транила матері під руку? — співчутливо спитав.

— Віником, двічі,— скупно відказав Федько.— І не заболіло. А не сміюся, бо слово собі дав. Все, немає більше дурносміха в класі.

— Та ну? — вирячив очі Іван.— Ти — і без реготу? — засміявся.

— Не віриш? — розсердився Федько.— Ану, спробуй мене розсмішити!

— А чого ж! — гут як тут Толя Куц.— Ги-ги-ги! — вищирив рідкі зуби.

— Ну тебе! — ляснув його по шиї Іван.— Так хіба колгоспну кобилу розсмішиш.

Федько відчув, як йому смикнуло щоки. Ледь стримався. А всі навколо аж качаються, держачись за парти та животи.

Дзень-дзень-дзень!

Федько почувався іменинником.

Зайшов Петро Онуфрійович. Українська мова.

Все вийшло як по-написаному. Сидів рівно, на всяк випадок очі дивилися тільки в зошит та на вчителя. Правда, краєчком ока ловив підозрілі рухи — то «приставляв» Толя Куц. Ну і хай, він голови не поверне.

На перерві, щоб не спокушати свою ще не затверділу волю, побіг у сад і просидів під кущем смородини до самого дзвінка.

Другий урок Федько зустрічав уже із спокійною душею.

Це було для нього все одно, що друга спроба для стрибана, котрий уже взяв рекордну висоту.

Хоча в клас заходила, несучи глобус, Марина Опанасівна. З побоюванням глянула у Федьків бік, привіталася.

Еге, даремно ви, Марино Опанасівно, косуєте. Перед вами сидить не вчорашній, зовсім інший Федір.

Не кажи гоп, доки не перескочиш. Лихо приходить звідтіля, звідки його не ждеш.

Раніш Федько нізащо не повірив би, що в тих прислів'ях, чутих від несвідомої, забобонної Степанової бабусі, живе найглибша правда. На уроці географії переконався.

Хто б міг подумати, що тиха, непомітна Валя Саєнко стане тим каменем, об який ущент розіб'ється з такими зусиллями гартована Федькова воля!

Правда, Валя коли й винна, то хіба в тому, що безнадійно шукала на глобусі Індійський океан. Указка ковзала, не заглиблюючись, по голубих просторах, ніде не могла затриматися.

І тут Андрій штовхнув Федька на той камінь — на перелякану образом криволапої двійки Валю Саєнко.

Андрій Боронило, котрий сидить попереду Федька, у рік мовить слів сто. Ну, а дотеп за цей чималий календарний строк хіба один і зірветься з його язика.

Отож, коли Андрій кивнув пальцем, Федько довірливо прихилив чутке вухо. Хіба ж він знав, що саме в цю хвилину Андрій мовить отой єдиний річний дотеп?

— Якби їй... чоботи кирзові... бриль на голову...

Федько мимоволі глянув на худющу Валю, на її вдовжену голову з горбатим носом і врячкуватими очима.

І пізно було кликати на поміч гартовану одним уроком та одною перервою волю.

Тепер Федько змушений був згодитися з Степаном — дурносміх він од природи. Годі й пробувати якось виправити цей дефект. Не бути йому ані космонавтом, ані продавцем морозива, про що мріяв у першому класі. І назавжди приросте до нього оте кляте — Дурносміх. Старим стане — й то казатимуть: «Он Дурносміх човне»...

На третьому уроці вже можна було не стримувати себе, оскільки в кишені знову лежала записка до матері. Федько ще раз витяг її, оглянув — розгонисті літери насакували одна на одну й, здавалося, пирскали словами сердито, як Марина Опанасівна.

Реготати не хотілося. Треба бути останнім дурносміхом, щоб заливатися реготом з отакою запискою в кишені.

Та й урок наближався незвичайний — математика.

Вперше побачивши Миколу Корниловича, Федько просто покотився від сміху: маленький, горбатий, руки довгі, метляються.

Учитель пильно глянув на нього, а Федько ніяк не міг

утихомиритися. Микола Корнилович стояв, чекав. В очах — ні зла, ні осуду.

Як Федько пересміявся, учитель сказав:

— Ану, йди до дошки. Може, ти й там такий веселий...

Цього Федько не сказав би...

Все ж записав приклад. Не розібрався гаразд, важкий чи легкий, на свій страх і ризик узявся розв'язувати.

Микола Корнилович сів за стіл і почав знайомитися з іншими учнями. Про Федька мовби забув.

Коли ж він востаннє стукнув крейдою й кашлянув, учитель озирнувся на дошку.

— Як прізвище? Сакун? Сідай.

Федько побрів до своєї парти.

— П'ять,— коротко сказав учитель.— А я, грішним ділом, подумав, що ти тільки добре сміятися вмієш. Пробач.

Федько сидів за партою, здвигував плечима й нічого не розумів.

І ніхто нічого не розумів.

— У нього з інших предметів усі трійки,— писнула Соня-відмінниця з першої парти.— І він хуліган та дурно-сміх.

От яка, й досі пам'ятає, як Федько почепив їй на сляпу мишеня на мотузці. Це ж ще в третьому класі було. І мишеня неживе, смирне.

— Галуа не вмів грамотно листа написати,— гостро одрізав учитель.— А математиком був блискучим.

З того часу уроки математики стали для Федька чимось таким, що ніяк не вкладалося в його повяття про самого себе. Знав же — лінивий, байдкуватий, як скрушно каже мати. А от тепер залюбки вчив правила математики, охоче розв'язував задачі.

На уроці зовсім переставав розуміти себе.

Микола Корнилович часто підіймав його.

— Зараз гальорка виручить партер,— заявляв безапеляційно, коли хтось зашивався біля дошки.

І що ж? Сам собі не вірячи, Федько виручав.

Хіба ж на такому уроці потягне на сміх?

...Микола Корнилович просто забіг до класу, кинув на стіл портфель, розгорнув підручника.

— Сакун!

Федько схопився. Чого це так рано?

— Ходи сюди! — Побачив, що учень вагається, гребонув повітря розчепіреною п'ятірнею.— Швидше, швидше!

Неохоче підступив. Не було настрою навіть задачі розв'язувати після прикрої пригоди на географії...

— На,— тицьнув пальцем у розгорнений підручник. — Розв'яжи оцю і оцю задачу з класом. Я швидко повернуся. Хвилини через двадцять...

— Та я сьогодні...— хотів сказати про злощасну записку, але учитель вже грюкнув дверима.

Федько довго читав першу задачу, доки зрозумів, що й до чого. А коли підвів голову, втямив якось одразу — не задачі від нього чекають, а щоб насмішив. Ну, хіба вони для того неждано-негадано одержали вільних двадцять хвилин, щоб морочитися з якоюсь задачею?

Тим більше, що за вчительським столом стояв Федько Сакун.

Он уже супить брови. Зараз скажоне...

— Іван Хрящ! Іди до дошки! Негайно!

Похопився пізно — клас бурхав, наче море під час урагану.

І треба ж: мимоволі передражнив Миколу Корниловича.

— Ну, чого ви, ну, чого ви! — намагався утихомирити.

Де там! Іржуть, мов коні.

Відчув, як сердита кров прилинула до обличчя. Отак осоромили його однокласники перед Миколою Корниловичем! Це ж він подумає, що Федько навмисне влаштував базар.

Ще раз крикнув. Хотів, щоб вийшло басом, а в голосі прорвалися зрадливі пискляві нотки.

Тепер уже годі думати навести лад у класі.

Жбурнув підручника просто в червоне від реготу обличчя Толі Куца й кицнувся геть з класу.

Сльози образи пекли очі.

Не почув, як хтось погукав. Тільки коли чиясь рука схопила за плече, зупинився.

— Кличу його, кличу, а він жене, мов на пожежу,— Микола Корнилович насмішкувато блиснув очима, але помітив Федьків настрій і стривожився. — Що скоїлося?..

Федько хотів розповісти про все: і про гартування волі, і про записку, і про своє щире бажання разом з класом розв'язати задачу. А сказав лише:

— Не я, а вони всі дурноспіхи...

Вчитель зрозумів.

— Пам'ятаєш, як ти з мене сміявся? Я не тікав нікуди...

— Так то ж ви...

— В мене було щось подібне, як уперше лишився наодинці з класом. Колись розповім...

Федько остаточно здружився з Миколою Корниловичем. По секрету — мріє стати вчителем математики.

Сміх якомсь непомітно покинув його після випадку на уроці математики. Більше того, коли навіть учитель разом з усіма весело сміється, Федько сидить за партою серйозний, строгий. Це вже, мабуть, занадто, але що вдієш, коли людину отак сильно образили...

А Марина Опанасівна не вірить. Думає — до часу...

І Федько незатишно почувается на її уроках.

Буває...

ПИРІЖОК З КАЛИНОЮ

— Убоїсько ти мос,— скрушно хитає головою мати й так дивиться на Митька та його забризкане пальто, що хлопцеві хоч крізь землю провались.

Отож Митько, вислухавши з похиленою головою материні докори, хапає зі столу підручник, ручку й зошит та ще одбаговує на всяк випадок окраєць пухкого пшеничного хліба і — тільки його й бачили!

Мати зиркає у вікно: чи справді побіг до сусідського Федорка, чи знову пошвендяв на ті осоружні луки. Ні, до Федорка звернув. І мати, похитуючи головою, у якій в'ється невесела думка — і що виросте з отакого гультіпаки? — береться підмітати долівку.

А не зміркувала, що й від Федоркової хати до лук шапкою можна докинути. Та ще й напарник є!

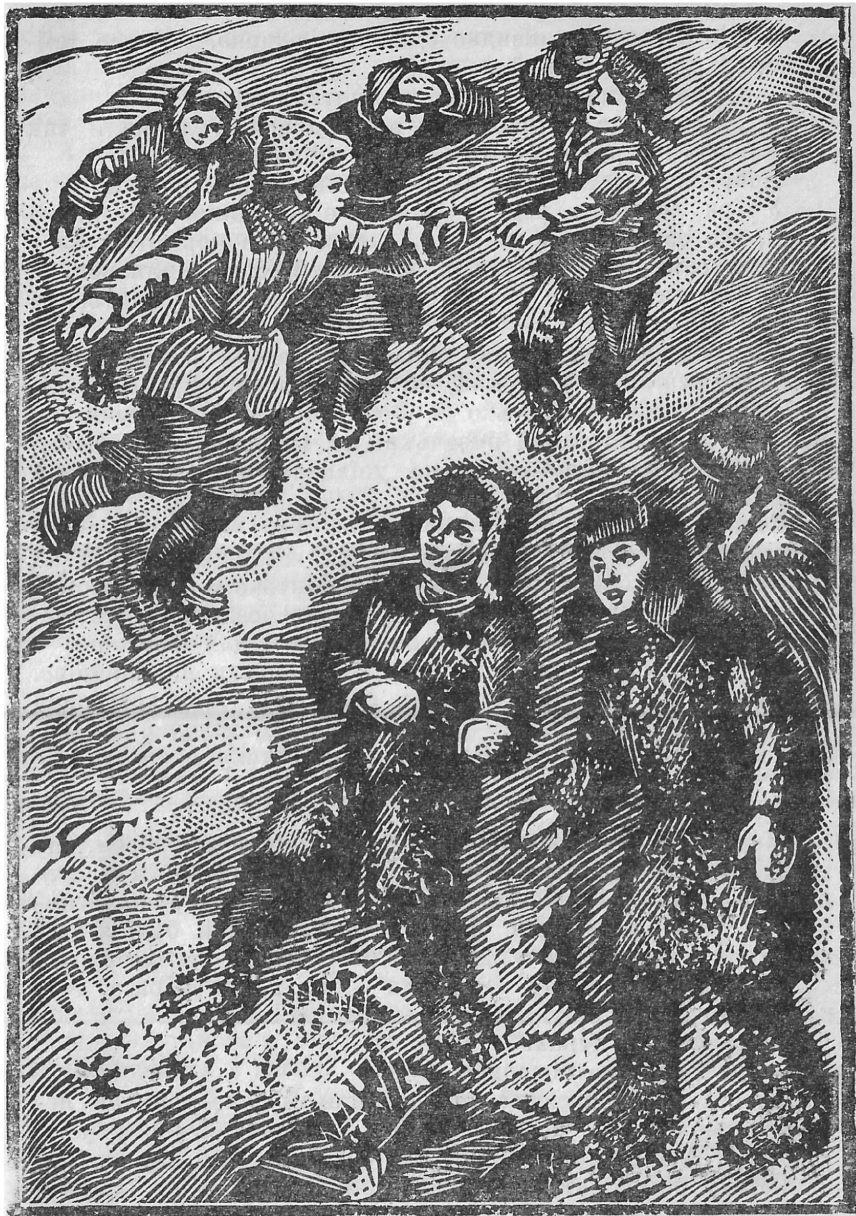
Правда, на луках зараз порожньо. Лише перші сутінки несміливо підкрадаються до кущів. І, хлопці, розгорнувши підручник, нагнулися над ним, аж лобами стукаються. Федоркова мати вдоволено кахикнула і подалася до хліва.

Майже водночас із вулиці долинули тупіт, пронизливі висвисти, безладні крики.

Наче йшла татаро-монгольська орда.

Федорка і Митька мовби якась сила схопила за поли піджаки і швиргнула до вікна. Попритулялися до шибок, от-от видавлюють їх.

Йшла не орда — шестикласники. І простісінько на луки! Хлопці заквапилися, наче помітили крізь вікно пожежу. Ледь не збили на порозі Федоркову матір.

— Куди це? — перепинила вона їх.

— До Митька, — швидко одповів Федорко. — У нас темнувато і... стіл нерівний...

— А не брешеш? — підозріло спитала мати.

— Чого б це я брехав? — розсердився Федорко й так смикнувся, що рукав його пальта затріщав.

Добре, що мати не глянула на їхні порожні руки.

Учора легенько подув «вітер з-під Гирина», як каже мати, що означає — з півдня. І мороз ураз пересівся. Сніг утратив свій сліпучий блиск, мов клей, став чіплятися до лиж. Так зате ж не розсипається на порошок, а ліпиться в тугі сніжки...

Шестикласники, певно, одразу ж завели б галасливу, безладну «війну» в сніжки, до якої в гармидері непомітно приєдналися б Митько з Федорком, якби не учитель фізкультури. Він такий низенький та худенький, що Митько й Федорко лише зблизька упізнали його по високій шапці.

Степан Онікійович наказав хлопцям і дівчатам стати окремо. Тоді хлопців розділив на дві команди і дівчат на дві. «Буде дві «війни», — зрозуміли Митько з Федорком і потяглися до того боку, де хлопці хутко розходилися в різні боки, котячи поперед себе снігові кулі для фортець.

До шестикласників бігли швидко, а назад ще швидше. Бо хлопці як сипонули на них сніжками! Митькові одна як луснула в потилицю — аж у голові бамкнуло. А Федоркові один із «шостаків» надів на голову здорову снігову грудку.

Мовляв, не лізьте, малечо, до старшокласників.

Митько й Федорко образилися, відійшли до верби, що нагнулася над замерзлою копаночкою. Обтрусилися й стали вголос лаяти «шостаків». Чи ти бач — «старшокласники»! «Четвертаки» для них малеча! Та дай будь-якому «шостаку» їхню задачу на сім дій — жоден не розв'яже!

Хотіли вже додому вертатися — так пекла образа. Але кому вони цим дошкулять? Тільки самим собі.

Зосталися на луках.

А тут і «війни» почалися.

Хлопці так «воюють» по-справжньому, рої сніжок летять з обох боків, часто влучають, кричать гучно «ура!», «давай!». А дівчата — ті пищать, ойкають, їхні сніжки поціляють у білий світ. Аж прибудний собака оббіг їх, провалюючись у заметах, далеким окулясом.

Дивитись і слухати їх гидко.

Але більш ні до кого пристати.

І Митько з Федорком, потупцявши вже трохи охололими ногами, побокували до дівчат. А встрявати не наважувалися — побачить хто з однокласників, затюкає: «Дівчачури! Дівчачури!» Та й хтозна, як самі дівчата на непроханих «помічників» подивляться.

А втриматися важко. Хоча дівчачі сніжки й летять бозна-куди, хоча дівчата пишчать і ойкають, але «воюють» вони по-своєму азартно.

Митько знічев'я нагнувся, зліпив сніжку. Не велику й не маленьку, якраз по руці. Здавив, аж на ній вода засичала, зчистив горбки.

Коли така сніжка в руці, то довго вона там не втримається...

Дівчата перекидалися-перекидалися сніжками на відстані й не втрималися, зішлись врукопашну. Вереск, здається, сколихнув голе гілля верби над копанкою, де стояли Митько з Федорком.

Митько незчувся, коли розмахнулася його рука, коли пальці випустили сніжку. Побачив її уже в польоті — гарну, круглу, замашну...

І почав присідати від недоброго передчуття — сніжка загинала круту траєкторію, а назустріч їй бігла Ніна Жук. Ближче, ближче...

Клоц!

— Ай!

Дівчата враз покидали сніжки, збіглися в стривожений гурт, ахкають, ойкають.

— Що там у них стряслося? — і собі витяг шию Федорко.

— Ходімо додому! — шарпнув його Митько.

— Чого? — витріщився на нього Федорко. — Встигнем ще задачу розв'язати. Гайда краще до дівчат, видно, комусь око підбили...

— Ходімо, — понуро повторив Митько.

Та Федорко лише здивовано глипнув на нього й подався до стривоженого дівчачого гурту. Туди вже поспішав і Степан Оникійович, який до цього сидів на пеньку й задумано дивився в далеч.

А Митько боком-боком за кущі й прожогом до хати.

Матері вдома не було. Роздягнувся, схопив якусь книжку на столі й гайнув на піч. Розгорнув книжку, невидюще дивився у неї й не розумів — чи це географія, чи українська література.

«Хіба ж я хотів? — виправдовувався сам перед собою. — Я ж просто так кинув, бо сніжка ловка зліпилася»...

«А вона хотіла собі око калічити? — східно обзівався інший голос.— Вона що, зумисне на твою важку сніжку набігла?»

«Е, а хто бачив? — боронився Митько.— Стільки ж тоді сніжок летіло. Навіть Федорко не помітив, куди вцілила моя, хоча стояв поруч. А може, то й не моя?..»

Східний голос презирливо мовчав, від чого Митькові стало ще важче.

За тими невеселими думками не почув, коли прийшла мати. Вона загуркотіла рогачем у печі, гупнула на долівку чавун з теплою водою. Потім задзенькала відрами. Коли принесла їх від колодязя повними, довго й голосно віддихувалася. Іншим разом Митько схопився б притьма, сам би збігав по воду. І курям кинув би кукурудзи, уголос посміявся б над комедіантом півнем. Кури клюють, а він, наче йому зовсім не хочеться підсмажених на черепі зерен, гордовито походжає навколо, грізним оком косує навсібіч. Аж поки голод не візьме своє. Тоді враз позбудеться пихи, плигне через курей туди, де найгустіше зереп, замахає гребенем, затрусить вогнистим хвостом...

«Лежиш? — обзівався після тривалої мовчанки вже не східний, а суворий голос.— А в неї, може, око на лоба вилазить, може, вона в лікарні...»

«Невже?» — похолов Митько і злетів з печі.

— Куди ти проти почі? — здивувалася мати.

— Я... мені треба...— хотів збрехати, що до школи на збір, але язик ніби прилип до піднебіння, не схотів казати неправди.— Я... просто так...

Мати, затулившись долонями, виглянула на луки. Темно там, порожньо. Здвигнула плечима.

— Тільки недовго, а то млинці охолонуть! — гукнула навздогінці.

До Ніниного двору веде пряма, як стріла, дорога. Аж виблискує проти місяця. Хоч боком котися по ній.

А Митько вибрав довшу й незручну — похрущає стежкою, що, ледь помітна, в'ється городами. Біля високого в'язав звернув до Ніниної хати.

Набираючи за халяви снігу, покрадьки підібрався до напільного вікна, затуленого вишневою гілкою.

До цього кутка ще не провели електрики, і в хаті біля сволюка висіла пузата лампа з дашком. Дашок знизу блискучий, язик у лампи широкий, і в хаті ясно.

Митько притулився носом до шибки, а очима прикипів до Ніни, яка стояла біля столу й гортала зошита.

«Ну, обернись, обернись!» — подумки став благати.

Ніна, мовби почувши його німе благання, поволі обернулася. У Митька тенькнуло в грудях.

«Ой, хоча б було, хоча б було око!..»

Око було! Правда, трохи підпухле, почервоніле, але дивилося, бачило! Он у вікно насторожено втупилося...

Митько підігнув ноги й гупнув коліньми в сніг. «Є, є! — хотілося вголос заспівати йому.— Ціле, ціле!»

«Око ціле,— шепнув той самий підступний голос,— а що буде вчителіві фізкультури?.. Навіть коли його й не полаяв директор, відтєпер жоден клас не піде на луки гратися в сніжки»...

Митько уявив зовсім порожній, понурий луг з незліченими запасами мокрого снігу, і страшенно розсердився. Не на себе, не на Ніну, яка необачно набігла на важку сніжку. На луг розсердився.

Стільки прикростей завдає той луг! Улітку туди збігаються футболісти. Хіба всидиш у хаті, коли м'ячі аж у твій город залітають? А ще ж є ігри в піжмурки, чижика, в пожика... Мати чистить-чистить — за подрані черевики, забулений столовий ніж, за позеленені штани... Словами, а інколи й віником... «Он людські діти як діти»,— тисне пальцем на село й зовсім не думає, що ті «людські діти» живуть далеченько від луку. Та й вони іноді прибігають на луг з найдальших кутків.

Коли ж настає осінь, муки подвоюються. До футболу, піжмурок додаються уроки, і матері доводиться зв'язувати товстого віника...

«І чому його й досі не заорали? — щиро подумав Митько.— Казала мати — ще торік схвалили на правлінні. От безгосподарники! Капуста б тут росла здоровецька, як чавунчик на поросячу картоплю, морква, огірки».

Рипнуло, скригнуло. І Митькові вуха затіпалися в чийсь міцних руках.

— А це що? — пролунав Нінин обурений голос.— Диви, який парубок знайшовся! Ще водичка під носом не обсохла, а вже до дівчат у вікна зазирає!

Митько щось белькотав, дригав ногами, щоб вирватися, доки Ніна силоміць не завела його до хати. Там замовк, застиг стовпом посеред хати, пашів, наче залізна грубка.

— Ну, признавайся — підглядав? — допитувалася Ніна.

— Ні-і,— насилу видушив із себе Митько. І мовби в холодну воду стрибнув у пальті й чоботях.— Я... сніжку кинув... у тебе... Та не в тебе... так, бо ловка зліпилася, а ви гралися завзято... А вона... тобі в око...

— Ти? — округлила очі Ніна.— Ти?..

— Я,— Митько так низько похилив голову, аж шия заболіла.

— Чого ж ти? — сердито й розгублено питалася Ніна.

— Та кажу ж — всі кидали, галасували, весело вам було... А ми з Федорком стояли, як дурні, а в мене сніжка в руках замашна... І жодного дерева не було поблизу, щоб розбити...

Гарячково запорпався в кишнях.

— На,— став витягати все, що там було: складаний ніж, недавно куплений у сільмазі, міцну капронову мотузочку, яка хтозна-коли там опинилася, засохлу цукерку.— Тільки не кажи про те нікому, бо більше нікого на фізкультурі не поведуть па луки. Скажи — якийсь парубок ішов стороною й знічев'я пожбурих...

Надсил глянув на Ніну. Дивиться прикро...

— Ну, коли не повірять,— важко прошепотів,— то... на мене скажи...

Ніна одвела простягнену руку, пильно задивилася на Митька. І було в тому погляді щось таке, що збентежило хлопця. І гнів, і здивування, і тоненька цівочка тепла...

Митько рвучко схилив голову.

Ніна довго-довго стояла на місці. Потім, човгаючи валяницями, пішла до столу.

— Бери...

— Що бери? — ледь підвів Митько неслухняну голову.

У Ніниних руках — пиріжок. Крізь пухкий білий бік визирає червоне калинове око.

— Бери, їж...

Митько несміло простяг руку, нерозуміюче глянув на дівчину. Він їй сніжкою в око, а вона — пиріжок...

Ніна дивилася тим самим розтривоженим поглядом, і Митько, вхопивши пирога, майнув з хати.

Отямився за ворітьми. Глянув на пиріжок, який невіразно темнів у руці. Глянув на сніг, що переливався сріблом у місячному сяйві...

І так побіг блискучою виковзаною дорогою, аж вітер засвистів у вухах.

Місяць було погнався за ним, та швидко захекався, спинився посеред неба перепочити...

З М І С Т

Дончик Віталій. Вірність дитвпству 5

Частина перша

ГІЛЬЗА НА ВІКНІ

Червона вулиця (<i>новість</i>)	14
Маркіяп (<i>новість</i>)	268
Усмішка (<i>новість</i>)	300
Гільза на вікні	327
На те літо, після війни...	341
Між зеленими хмарками	349
Мені не страшно	376
Гарбузи	380
Жита за хатою	383
Тінь на спвіх кучугурах	386
Стежка через луки	407
Шурко зустрічає батька	415
Ніколи не забудеться...	417
Здрастуй, Миколо!	427

Частина друга

КВІТИ ДЛЯ МАМИ

Історія одного велосипеда (<i>маленька новість</i>)	448
Івапок	478
Квіти для мами	481
Кохання в шостому «А» (<i>маленька новість</i>)	497
Дурпосміх	512
Пиріжок з калиною	520

Кава В. І.

К12 Ніколи не забудеться: Вибране: Повісті, оповідання: Для серед. шк. віку/[Передм. В. Г. Дончика]; Худож. І. Д. Прищевський.— К.: Веселка, 1987.—527 с.: іл.

До збірки українського радянського письменника, лауреата Республіканської літературної премії імені Лесі Українки Віктора Кави увійшли твори різних років: гостросюжетна повість «Червона вулиця» про юного партизана Спиридона Гнатюка, захоплюючі оповідання про повонне дитинство і сучасних школярів.

К 4803010200—073
М206(04)—87—125.87.

84 Ук7-44

Литературно-художественное издание

Виктор Иванович Кава

НИКОГДА НЕ ЗАБУДЕТСЯ

Избранное

Повести, рассказы

(На украинском языке)

Для среднего школьного возраста

Художник Иван Дмитриевич Прищевский

Предисловие доктора филологических наук
Виталия Григорьевича Дончика

Киев «Веселка»

Редактор В. А. Марсюк

Художній редактор В. Ю. Тернавський

Технічний редактор С. І. Павлюк

Коректори М. В. Мандарич, В. В. Богаєвський

Информ. бланк. № 4142

Здано на виробництво 20.08.86.

Підписано до друку 17.12.86.

БФ 33087. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.

Гарнітура звичайна нова. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 27,72. Умовн. фарб-відб. 27,72.

Обл.-вид. арк. 32,07. Тираж 65 000 пр.

Зам. 7—265. Ціна 1 крб. 30 к.

Ордена Дружби народів видавництво
«Веселка», 252655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Надруковано з матриць
Львівської книжкової фабрики «Атлас»
на Клівській книжковій фабриці,
252054, Київ-54, Воровського, 24.

БИКТОР КАБА

